

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
MINTAQAVIY BO‘LIMI
XORAZM MA‘MUN AKADEMIYASI**

XORAZM MA‘MUN AKADEMIYASI AXBOROTNOMASI

Axborotnoma OAK Rayosatining 2016-yil 29-dekabrdagi 223/4-son qarori bilan biologiya, qishloq xo‘jaligi, tarix, iqtisodiyot, filologiya va arxitektura fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan

**2026-6/5
Xorazm Ma‘mun akademiyasi axborotnomasi
2006 yildan boshlab chop qilinadi**

Xiva-2026

Bosh muharrir:*Abdullayev Ikram Iskandarovich, b.f.d., prof.***Bosh muharrir o‘rinbosari:***Hasanov Shodlik Bekpo‘latovich, k.f.n., k.i.x.***Tahrir hayati:**

Abdullayev Ikram Iskandarovich, b.f.d., prof.
Abdullayeva Muborak Maxmusovna, b.f.d., prof.
Abduhalimov Bahrom Abduraximovich, t.f.d., prof.
Agzamova Gulchexra Azizovna, t.f.d., prof.
Aimbetov Nagmet Kalliyevich, i.f.d., akad.
Ametov Yakub Idrisovich, b.f.d., prof.
Babadjanov Xushnut, f.f.n., prof.
Bahodirova Feruza Bahodir qizi, PhD, dots,
Bobojonova Sayyora Xushnudovna, b.f.n., dos.
Bekchanov Davron Jumanazarovich, k.f.d.
Buriyev Xasan Chutbayevich, b.f.d., prof.
Gandjayeve Lola Atanazarovna, b.f.d., k.i.x.
Davletov Sanjar Rajabovich, tar.f.d.
Durdiyeva Gavhar Salayevna, arx.f.d.
Ibragimov Baxtiyor To‘laganovich, k.f.d., akad.
Izzatullayev Zuvayd, b.f.d., prof.
Ismailov Is‘haqjon Otabayevich, f.f.d., prof.
Jumaniyozov Otaboy, f.f.d., prof.
Jumaniyozov Zoxid Otaboyevich, f.f.n., dos.
Jumanov Murat Arepbayevich, b.f.d., prof.
Kadirova Shaxnoza Abdusalilovna, k.f.d., prof.
Qalandarov Nazimxon Nazirovich, b.f.f.d., k.i.x.
Karabayev Ikramjan Turayevich, q/x.f.d., prof.
Karimov Ulug‘bek Temirbayevich, DSc
Karimov Ravshanbek Allayarovich, PhD, k.i.x.
Kurbanbayev Ilhom Jumanazarovich, b.f.d., prof.
Kurbanova Saida Bekchanovna, f.f.n., dos.
Qutliyev Uchqun Otaboyevich, f-m.f.d., prof.
Lamers Jon, q/x.f.d., prof.
Maykl S. Enjel, b.f.d., prof.
Maxmudov Raufjon Baxodirovich, f.f.d., k.i.x.
Mirzayev Sirojiddin Zayniyevich, f-m.f.d., prof.
Matniyozova Hilola Xudoyberganovna, b.f.d., prof.
Masharipova Feruza Jumanazarovna, PhD

Mirzayeva Gulnara Saidarifovna, b.f.d.
Najmeddinov Axmad Raxmatovich PhD, dotsent
Norbayeva Shukurjon Xayitbayevna, f.f.f.d., dots.
Omonov Mamatqobil Ismoilovich, b.f.d., dots.
Pazilov Abduvayit, b.f.d., prof.
Razzaqova Surayyo Razzoqovna, k.f.f.d., dos.
Ramatov Bakmat Zaripovich, q/x.f.n., dos.
Raximov Raxim Atajanovich, t.f.d., prof.
Raximov Matnazar Shomurotovich, b.f.d., prof.
Raximova Go‘zal Yuldashovna, f.f.f.d., dos.
Ro‘zmetov Baxtiyar, i.f.d., prof.
Ro‘zmetov Dilshod Ro‘zimboyevich, g.f.n., k.i.x.
Ruzmetov Davron Ibrogimovich, PhD, dots.
Salayev San‘atbek Komilovich, i.f.d., prof.
Saparbayeva Gulandam Masharipovna, f.f.f.d.
Saparov Kalandar Abdullayevich, b.f.d., prof.
Safarov Alisher Karimdjaniyevich, b.f.d., dos.
Sirojov Oybek Ochilovich, s.f.d., prof.
Sobitov O‘lmasboy Tojxmedovich, b.f.f.d., k.i.x.
Sotipov Goyipnazar, q/x.f.d., prof.
Tojibayev Komiljon Sharobitdinovich, b.f.d., akad.
Xolliyyev Askar Ergashevich, b.f.d., prof.
Xolmatov Baxtiyor Rustamovich, b.f.d.
Cho‘ponov Otanazar Otojonovich, f.f.d., dos.
Shakarboyev Erkin Berdikulovich, b.f.d., prof.
Ermatova Jamila Ismailovna, f.f.n., dos.
Eshchanov Ruzumboy Abdullayevich, b.f.d., prof.
O‘razboyev G‘ayrat O‘razaliyevich, f-m.f.d.
O‘rozboyev Abdulla Durdiyevich, f.f.d.
Hajiyeva Maqsuda Sultonovna, fal.f.d.
Hasanov Shodlik Bekpo‘latovich, k.f.n., k.i.x.
Xudayberganova Durdona Sidiqovna, f.f.d.
Yuldashev Xamza Kamalovich, PhD
Zaripova Ranojon Zaripovna, PhD, dotsent

Xorazm Ma‘mun akademiyasi axborotnomasi: ilmiy jurnal.-№6/5 (139), Xorazm Ma‘mun akademiyasi, 2026 y. – 224 b. – Bosma nashrning elektron varianti - <https://www.mamun.uz/bulletin>

ISSN 2091-573 X

Muassis: O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi mintaqaviy bo‘limi – Xorazm Ma‘mun akademiyasi

MUNDARIJA

Nabiyeva Z.O. Motivlarning mazmun mohiyatiga ko'ra tasnifi	5
Normo'minov Sh.T. Appelyativ dialektal leksika: hududiy nutqiy o'ziga xoslikning leksik ifodasi	7
Normurodova M. Ingliz va o'zbek tillaridagi inson xarakterini ifodalovchi maqollarning qiyosiy-lingvokulturologik tahlili	11
Nusratov J.B. Ingliz va o'zbek tillarida twitter-x va instagram ijtimoiy tarmoqlar matnlarining tarjimai muammolari	13
Ochilova D.S. Vaqt-makon fragmentatsiyasi va narrativ bog'lanish mexanizmlari: Devid Mitchell romanlarida fragmentlangan narrativ struktura poetikasi	15
Olimova G.F., Makhmudova N.R. Folklorda zoonimlarning mifologik va madaniy ildizlari, xalq e'tiqodlari va urf-odatlaridagi ahamiyati av hayvonlarning ramziy ma'nosi	19
Olimova G.F., Makhmudova N.R. O'zbek va ingliz ertaklarida zoonimlar	22
Olimova D.Z. Sinxron va ketma-ket tarjima jarayonlarida kognitiv yuk va qaror qabul qilish	24
Omonova S. Badiiy matn ustida ishlashning metodik usullari	27
Otaqulov N. Subkollokvial frazeologik birliklarning strukturaviy xususiyatlari	30
O'rinboyeva E., Dadajonov A. Falsafiy qonunlarning tilda aks etishi masalasi tahlili	34
O'rinboyeva E., Gaziyeva M. Qarama-qarshilik munosabatining falsafiy va lisoniy aspekti	36
Qiyomov Sh.Sh. Xattotlikka doir leksik birliklarning struktur shakllanishi	38
Qodirova M. Blendlashuv tushunchasi va uning tilshunoslikdagi o'rni	41
Rahimova G.Y. Badiiy matnlarda so'z o'yinlarini shakllantiruvchi badiiy vositalarning lingvopoetik imkoniyatlari	44
Rahmataliyeva F.A. Usmon Azim balladalarining poetik xususiyatlari	46
Rajabova R.Z., Umarova Z.T. Tursunboy Adashboyevning badiiy mahorati	49
Rozikova G.Z., Aliyeva S.A. Study of onomastic units in the works of William Somerset Maugham	52
Rozzokberganova Sh.M. Shekspir asarlari tarjimai tahliliga doir mulohazalar	54
Rustamova Sh. Ingliz va o'zbek tilidagi vaqtga oid frazeologizmlarning qiyosiy–lingomadaniy tahlili	56
Ruzimurodova S.M. O'zbek adabiy tili va qipchoq lahjasida assimilatsiya hamda dissimilyatsiya hodisalarining orto-pragmatik xususiyatlari	62
Sabirova S.B. Matnazar Abdulhakim lirikasida fasllar ramzining mifologik hamda ritual talqinlari	65
Saidova M.N. Abstrakt nomlarning lingvistik tabiati va qo'llanish xususiyatlari	68
Saimnazarova D.A. “Devonu lug'ot-it turk” asarida botirlik va qo'rqqoqlik hislatlarining aks etishi	70
Saipnazarova D.O., Ro'zmetov H.Q. Albert Kamyuning “Begona” asarida ijtimoiy begonlashuvning badiiy talqini	75
Sattorova G.B. Retrospection, prospection, and retardation in literary text	78
Sattorova G.B. The relationship of the concepts of mono no aware, wabi and sabi with the chronotope in the artistic expression of Seiiki Monogatari	81
Shafloatova X.A. Ideomatik ifodalarning ekvivalentlik va muvofiqlik darajalari	83
Sharapova G.Sh. Sa'diy Sheroziyning “Guliston” asarida hikmat va aforizmlarning uslubi xususiyatlari	86
Shermatov N.N. “Jane eyre” va “Shum bola” asarlarida predloglar va ko'makchilarning qiyosiy tahlili	89
Shukurova N.Sh. Ingliz va o'zbek tillarida jurnalistik janrlar terminologiyasining qiyosiy tahlili	91
Soyibjonova S. Ruhiy faoliyat fe'llarining semantik xususiyatlari	94
Tashpulatova V.I. Pragmatic aspects of translation in literary discourse	96
Tillayeva M. Nomlar – qadimiyat darakchilari	98
Tojiyeva Z.Z., Yusupov A.A. Arab va o'zbek tillarida frazeologik birliklarning qiyosiy-tipologik tahlili	101
Toshnazarova D.O. Syntactic linkage: an analysis of word combinations in modern english	103
Tursunqulova Y.R. Badiiy adabiyot va tush	106
Tursunova I.A. O'zbek oilaviy marosimlarining transformatsiyasi	109
Tuxtasinova Z.M. Lingvistik tadqiqotlarda konseptual tuzilmani aniqlashning metodologik asoslari	111
Tuxtasinova Z.M. O'zbek tilida “haqorat” konseptosferasiga berilgan ta'riflar tahlili	114
Uchqunova Sh.L., Xamidova M.A. Bolalar adabiyotida yumorni ifodalash	117
Usmonova M. Ingliz va o'zbek toponimlarining lingvomadaniy konseptualizatsiyasi	122
Uzakova K.Y. The transformative impact of advanced ai and nlp technologies on linguistic analysis	125
Vakhobova M.Kh., Bakhtiyorova M.B. Ijtimoiy tarmoqlar va an'anaviy usullarning ingliz tili so'z boyligini o'rganishdagi qiyosiy tadqiqoti	128
Xalilova Yu.N. Agrar terminlarning ma'no ko'lami va ma'no munosabatlari	131
Xamdamova O.M. Hadis matnlarida o'xshatishlarning uslubi imkoniyatlari	133
Xamroyeva D.J. Barmoq, sarbast vaznlarining Abdulla Sher ijodidagi o'ziga xosligi	136

Xikmatullayeva K.Sh. Defining the concept of humorous dialogic discourse and its main characteristics	138
Xojiyeva M.Yu. O'zbek tilshunosligida onomastik terminologiyaning tasnifiy tamoyillari	141
Xolnazarov U.E. Disleksiya va o'quv buzilishlarining neyrolingvistik va neyrobiologik asoslari: xorijiy hamda milliy tadqiqotlar tahlili	143
Xolnazarova V.B. Modallik kategoriyasining tilshunoslikda o'rganilish jihatlar	148
Xudoyberdiyeva D.M. Ingliz va o'zbek tillarida numerativ va mezurativ frazeomalarning chog'ishtirma madaniy-konseptual tahlili	150
Xurramova M.J. O'zbek tilida hayvon nomlari asosidagi frazeologizmlarda ijobiy va salbiy konnotatsiya	153
Xushmurodova K.B. O'zbek va rus tillari transport leksikasining dinamikasi	155
Yuldasheva D.A. The impact of digital communication on spoken english pronunciation	158
Yo'ldoshalieva M.B., Karimova Sh.B. Cross-linguistic equivalence and cultural specificity in bionymic paremiological units: a comparative study of uzbek, russian and english	160
Yo'ldoshalieva M.B., Karimova Sh.B. Theoretical approaches to bionymic paremiology in uzbek, russian and english	162
Yuldoshev S. Ingliz va o'zbek tillarida ekzotik leksikaning lingvomadaniy xususiyati	165
Zaripova F.Sh. Badiiy tarjimada indikativ fe'l zamonlarini ifodalashining sintaktik va uslubiy xususiyatlari	168
Zayniddinova I.B. O'zbek va ingliz tillaridagi paremalarning chog'ishtirma tadqiqi	170
Амонова А.М. Методологические основания исследования концептов в лингвистике	173
Ахмаджонова О.А. Рухий кечинма орқали давр муаммоларининг ифодаланиши	179
Бозорова В.М. Ўзбек тилида компьютер терминологиясининг шаклланиши: таржима, транслитерация ва адаптация муаммолари	181
Бурнева У.А. Экспрессивная сниженная лексика в художественном дискурсе: функционально-семантический и прагматический анализ	184
Валихаджаева Ф. Творчество Навои как синтез суфийской символики, гуманистической философии и изощренной поэтической формы	186
Гаимова А.У. Загадки и тайны “Слово о полку Игореве”	189
Гаимова А.У., Мустафоева С., Хабибова П., Абдукаримова Ч., Асророва П. Социальная критика в романах Чарльза Диккенса	191
Исмоилова Х.К. Специфика антропонима как элемента этнокультуры	194
Маманиёзов Х.Т. Алишер Навоий ижодини хорижий мамлакатларда ўрганилиши	197
Маматкулова Х.А. Универсальные концепты и типологические сходства в произведениях Стивена Крейна «Maggie: a girl of the streets» («Мегги девушка с улицы») и Солиха Қахҳора «Дайди кизнинг дафтари» («Тетрадь бродящей девушки»)	200
Петросянц Э.А. Процессы лексического заимствования англицизмов в русском языке на материале современных подкастов	203
Рахимжонova У. Об особенностях передачи специализированной лексики в синхронном переводе	208
Рахимов Ж.И., Аитбаева Н.Б. Строительная лексика русского и узбекского языков: этимологический и лингвокультурологический анализ	212
Рашидова К.А. Социальная реальность и внутренняя трансформация личности в повести Худойберди Тухтабоева «Свет в заброшенном доме»	215
Шарафиддинов Х. Бармоқ мисралари мусикий оҳангларда	219
Яркулова Ф.У., Еникеева Т.Т. Особенности развития русского литературного языка	221

UO'K 81'23

MOTIVLARNING MAZMUN MOHIYATIGA KO'RA TASNIFI**Z.O.Nabiyeva, doktorant, Is'hoqxon nomidagi Namangan davlat chet tillari instituti, Namangan**

Annotatsiya. Ushbu maqolada epos asarlarda motivlar tasnifi keng yoritilgan. Unda V. Proppning struktural-morfologik yondashuvi, V. Jirmunskiyning qiyosiy-tarixiy metodi hamda A. Aarne asos solgan syujet-tipologik tasnif tizimi asosida tahlil qilinadi. Motiv eposning mazmuni, tuzilishi va voqealar rivojida muhim o'rin tutuvchi birlik sifatida tahlil qilinadi. Maqolada motivlar kelib chiqishi, vazifasi, takrorlanishi va syujetdagi o'rniga qarab tasniflanadi. Natijada eposlarda qahramonlik, sinov, safar, tug'ilish, homiy kuch, dushman bilan kurash, qaytish va tanilish kabi asosiy motiv guruhlari mavjudligi ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: epos, motiv, syujet, tasnif, folklor, qahramonlik dostoni, morfologik tahlil.

Аннотация. В данной статье широко освещается классификация мотивов в эпических произведениях. В ней анализ проводится на основе структурно-морфологического подхода В. Проппа, сравнительно-исторического метода В. Жирмунского, а также сюжетно-типологической системы классификации, основанной А. Аарне. Мотив рассматривается как важная единица, занимающая значительное место в содержании, структуре и развитии событий эпического произведения. В статье мотивы классифицируются по их происхождению, функции, повторяемости и месту в сюжете. В результате показано, что в эпосах существуют такие основные группы мотивов, как героизм, испытание, путешествие, рождение, покровительствующая сила, борьба с врагом, возвращение и узнавание.

Ключевые слова: эпос, мотив, сюжет, классификация, фольклор, героический эпос, морфологический анализ.

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the classification of motifs in epic works. The study examines the issue on the basis of V. Propp's structural-morphological approach, V. Zhirmunsky's comparative-historical method, and the plot-typological classification system founded by A. Aarne. The motif is analyzed as an important unit that plays a significant role in the content, structure, and development of events in epic works. The article classifies motifs according to their origin, function, repetition, and place in the plot. As a result, it is shown that epic works contain such main groups of motifs as heroism, trial, journey, birth, patron power, struggle against the enemy, return, and recognition.

Keywords: epic, motif, plot, classification, folklore, heroic epic, morphological analysis.

Kirish. Epos xalq og'zaki ijodining eng yirik va murakkab janrlaridan biri bo'lib, unda xalqning tarixiy xotirasi, ijtimoiy ideallari, axloqiy qarashlari va estetik tafakkuri mujassamdir. Epos matnining badiiy tuzilishini tushunishda "motiv" tushunchasi muhim o'rin tutadi. Motiv-bu asarda takrorlanuvchi, ma'lum semantik yuk tashuvchi, syujet harakatini yuzaga keltiruvchi yoki rivojlantiruvchi kichik badiiy birlikdir. Folklorshunoslikda motivlarni o'rganish masalasi V. Propp, V. Jirmunskiy va A. Aarne kabi olimlarning tadqiqotlari bilan bevosita bog'liq. V. Propp "Ertak morfologiyasi" asarida ertak tuzilishini qahramon harakatlari, ya'ni funksiyalar asosida tahlil qiladi; uning modelida 31 ta asosiy funksiya ajratiladi[1,71]. A. Aarne esa xalq ertaklari va syujetlarini tipologik jihatdan tasniflashga asos solgan bo'lib, keyinchalik bu tizim Aarne-Thompson-Uther, ya'ni ATU indeksi sifatida rivojlantirilgan. V. Jirmunskiy esa, ayniqsa, turkiy va slavyan xalqlari qahramonlik eposini qiyosiy-tarixiy yo'nalishda o'rganib, epik syujetlar, obrazlar va motivlarning tarixiy ildizlarini aniqlashga alohida e'tibor bergan[6,304]. Ushbu maqolaning asosiy maqsadi - epos asarlardagi motivlarni ilmiy tasniflash, ularning syujetdagi vazifasini aniqlash va Propp, Jirmunskiy hamda Aarne qarashlari asosida umumlashtirilgan nazariy model taklif qilishdan iborat.

Metodologiya. Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi: birinchidan, struktural-morfologik metod qo'llanildi. Bu metod V. Propp qarashlariga asoslanadi. Propp ertakdagi voqealarni oddiy mavzu yoki obrazlar bo'yicha emas, balki ularning syujetdagi funksiyasi bo'yicha tahlil qiladi.

Masalan, qahramonning yo'lga chiqishi, sinovdan o'tishi, yordamchi kuchga ega bo'lishi, dushman bilan kurashi va g'alabasi alohida funksional birliklar sifatida talqin qilinadi.

Ikkinchidan, qiyosiy-tarixiy metoddan foydalanildi. Bu metod V. Jirmunskiy ilmiy merosida muhim o'rin tutadi. Uning yondashuviga ko'ra, eposdagi o'xshash motivlar faqat adabiy ta'sir natijasi emas, balki xalqlarning tarixiy hayoti, ijtimoiy tuzumi, urf-odatlar va qadimiy dunyoqarashi bilan ham bog'liq holda o'rganilishi kerak.

Uchinchidan, tipologik tasnif metodi qo'llanildi. Bu yondashuv Aarne maktabi bilan bog'liq bo'lib, unda xalq og'zaki ijodi namunalaridagi takrorlanuvchi syujet va motivlar ma'lum tiplar asosida guruhlanadi. Aarne tizimi dastlab ertak syujetlarini tasniflashga qaratilgan bo'lsa-da, uning tipologik prinsiplari epos motivlarini o'rganishda ham muhim nazariy asos bo'la oladi.

Natijalar. Tahlil natijasida epos asarlardagi motivlarni quyidagi asosiy guruhlariga ajratish mumkinligi aniqlandi.

Eposlarda bosh qahramon ko'pincha oddiy inson sifatida emas, balki alohida taqdir egasi sifatida tasvirlanadi. Uning tug'ilishi mo'jizaviy, ilohiy yoki uzoq kutilgan hodisa sifatida beriladi. Masalan, qahramon farzandsizlikdan keyin tug'ilishi, tushda bashorat qilinishi yoki ilohiy qudrat orqali dunyoga kelishilardir. Propp nazariyasi nuqtayi nazaridan bunday motiv syujetga tayyorgarlik vazifasini bajaradi. Jirmunskiy yondashuvida esa bu motiv xalqning qadimiy mifologik tasavvurlari va qahramonlik idealiga bog'lanadi.

Doston syujetida qahramonning o'z makonidan chiqib, boshqa hududga yo'l olishi muhim o'rin tutadi. Bu safar ko'pincha el-yurtning himoya qilish, sevgilisini topish, dushmanni yengish, ot yoki qurolga ega bo'lish, adolatni tiklash kabi maqsadlar bilan bog'liq bo'ladi. "Alpomish" dostonida Barchinni qutqarish uchun yo'lga yani safarga chiqishi, "Kuntug'mush" dostonida sevgilisi Xolbeka uchun yo'lga o'tlanishi, "Rustamxon" dostonida onasi bilan safarga chiqishi shular misolidandir.

V. Propp bu holat qahramonning harakatga kelishi, ya'ni syujetning faol bosqichga o'tishini bildiradi deya ta'kidlagan. Dostonda safar motivi faqat geografik harakat emas, balki qahramonning ruhiy va ijtimoiy kamolot yo'lidir. Qahramonning haqiqiy kuchi, aqli, sabri va sadoqati sinovlar orqali namoyon bo'ladi. Sinovlar jismoniy, ma'naviy yoki ijtimoiy xarakterga ega bo'lishi mumkin. Masalan, alpning jangda sinalishi, qiyin topshiriqni bajarishi, sadoqatini isbotlashi yoki aldovdan omon chiqishi shular jumlasidandir. Proppda sinov motivi donor, yordamchi yoki sehrli vosita bilan bog'liq funksiyalar orqali izohlanadi. Dostonlarda esa bu motiv qahramonlik maqomini tasdiqlovchi asosiy mezon sifatida xizmat qiladi.

Dostonlarda qahramon ko'pincha yolg'iz harakat qilmaydi. Unga ot, pir, dono chol, ona, do'st, sehrli qurol yoki ilohiy kuch yordam beradi. Ayniqsa, dostonda ot obrazi qahramonning ajralmas hamrohi sifatida tasvirlanadi. Bu motiv Propp nazariyasidagi "yordamchi" funksiyasi bilan yaqin turadi[1,34]. Biroq eposda yordamchi obraz faqat texnik syujet vositasi emas, balki xalqning dunyoqarashi, tabiat va inson o'rtasidagi uyg'unlik haqidagi tasavvurlarini ham ifodalaydi. Qahramonlik eposining markaziy motivlaridan biri- dushman bilan kurashdir. Dushman tashqi bosqinchi, dev, ajdar, zolim hukmdor, xoin yoki ijtimoiy adolatsizlik timsolida namoyon bo'lishi mumkin. Bu motiv orqali xalqning ozodlik, adolat va jasorat haqidagi qarashlari badiiy shaklda ifodalanadi.

Proppda kurash va g'alaba funksiyalari ertak kompozitsiyasining muhim qismlaridan sanaladi. Jirmunskiy esa bunday motivlarni tarixiy voqelik, qabila va xalqlar o'rtasidagi kurashlar, ijtimoiy ziddiyatlar bilan bog'lab talqin qiladi.

Ko'plab eposlarda qahramon uzoq safar, jang yoki sinovlardan so'ng o'z yurtiga qaytadi. Qaytish motivi syujetning yakunlovchi bosqichini tashkil etadi. Bu motiv orqali qahramonning vazifasi bajarilgani, tartib tiklangani va adolat qaror topgani ko'rsatiladi. Qaytish motivi oddiy yakun emas, balki qahramonning yangi maqomda jamiyatga qaytishidir. U safarga chiqqan paytdagi yigit emas, balki tajribadan o'tgan, el tan olgan alp sifatida qaytadi[9,312].

Muhokama. V. Propp, V. Jirmunskiy va A. Aarne qarashlarini taqqoslash shuni ko'rsatadiki, motivlarni tasniflashda uch xil asosiy yondashuv mavjud. V. Propp uchun asosiy mezon bu funksiya. U motiv yoki obrazning tashqi ko'rinishidan ko'ra, syujetdagi vazifasiga e'tibor beradi. Masalan,

yordamchi obraz turlicha bo'lishi mumkin: ot, chol, sehrli buyum yoki qush. Ammo ularning barchasi qahramonga yordam berish funksiyasini bajarsa, bitta funksional guruhga kiradi.

A. Aarne uchun asosiy mezon bu syujet tipi. Uning tasnifida xalq og'zaki ijodi namunalaridagi takrorlanuvchi syujetlar ma'lum raqamli tiplar asosida tartiblanadi. Bu yondashuv motivlarni xalqaro miqyosda solishtirish imkonini beradi. Keyinchalik bu tizim Thompson va Uther tomonidan kengaytirilib, ATU indeksi shaklida ilmiy muomalaga kirgan [4,15].

V. Jirmunskiy uchun esa asosiy mezon - tarixiy-tipologik va madaniy qiyosdir. U epos motivlarini faqat matn ichidagi birlik sifatida emas, balki xalqning tarixiy tajribasi, ijtimoiy hayoti va madaniy aloqalari bilan bog'liq hodisa sifatida talqin qiladi. Ayniqsa, Markaziy Osiyo xalqlari qahramonlik eposini o'rganishda bu yondashuv muhim ahamiyatga ega [10, 312]. Epos asarlarda motivlar bir-biridan ajralgan holda emas, balki o'zaro bog'liq tizim sifatida yashaydi. Masalan, mo'jizaviy tug'ilish motivi qahramonlik motiviga, qahramonlik motivi sinovga, sinov esa kurash va g'alaba motivlariga ulanadi. Shu sababli motivlar tasnifi faqat ro'yxat tuzish emas, balki eposning ichki poetik mexanizmini ochish vositasidir.

Xulosa. Epos asarlarda motivlar tasnifi folklorshunoslik va adabiyotshunoslik uchun muhim nazariy masalalardan biridir. V. Propp motivlarni syujet funksiyasi nuqtayi nazaridan o'rganish imkonini bergan bo'lsa, A. Aarne ularni xalqaro syujet tiplari doirasida tasniflashga yo'l ochdi. V. Jirmunskiy esa epos motivlarini tarixiy-madaniy jarayonlar bilan bog'liq holda talqin qilish zarurligini ko'rsatdi.

Tadqiqot natijasida epos motivlarini quyidagi asosiy guruhlarga ajratish mumkinligi aniqlandi: mo'jizaviy tug'ilish, safar, sinov, yordamchi kuch, dushman bilan kurash, qaytish, tanilish va g'alaba motivlari. Ushbu motivlar eposning syujet qurilishi, qahramon obrazi va xalq idealini shakllantirishda muhim vazifa bajaradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Пропп В. Я. Морфология сказки. — Ленинград: Academia, 1928. — С. 28–31, 34–71.
2. Aarne, A. The Types of the Folktale: A Classification and Bibliography. Helsinki, 1910.
3. Thompson, S. The Motif-Index of Folk-Literature. Bloomington: Indiana University Press, 1932–1936.
4. Uther, H.-J. The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography. Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia, 2004, p.15-22.
5. Жирмунский В. М. Народный героический эпос: сравнительно-исторические очерки. Москва–Ленинград: Художественная литература, 1962.
6. Жирмунский В. М. Тюркский героический эпос. Ленинград: Наука, 1974. С. 304–333.
7. Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti va folklor. Darslik. T., 2006. 216 b.
8. Jabborov I. O'zbek xalq etnografiyasi. – T.: "O'qituvchi", 1994. 312 b.
9. Davlatov S. An'ana va marosim. O'quv-uslubiy qo'llanma. T.: "Fan", 2009. 120 b.

UO'K 81'282:81'373.2

APPELYATIV DIALEKTAL LEKSIKA: HUDUDIIY NUTQIIY O'ZIGA XOSLIKNING LEKSIK IFODASI

Sh.T.Normo'minov, dots., Samarqand davlat pedagogika instituti, Samarqand

Annotatsiya. Mazkur maqola o'zbek tili shevalari tizimidagi appelyativ leksikaning lisoniy tabiati, leksik-semantik xususiyatlari hamda hududiy tabaqalanishini yoritishga qaratilgan. Lisoniy birliklarning etimologik qatlamlari, onomastik konversiyadagi o'rni va aniq mavzuviiy guruhlar doirasida onomasiologik, shuningdek, sotsiolingvistik yondashuvlar asosida tahlilga tortiladi. Olib borilgan ilmiy izlanishlar yakunida dialektal appelyativlarning milliy lug'at fondini boyitishdagi ichki manba sifatidagi salohiyati hamda hududiy nutqiiy o'ziga xoslikni shakllantirishdagi ahamiyati dalillanadi. Shuningdek, zamonaviy shevashunoslikda raqamli korpus tamoyillari va leksikografik innovatsiyalarni joriy etish istiqbollari belgilanadi.

Kalit so'zlar: appelyativ leksika, dialektal birlik, sheva, lahja, hududiy lisoniy manzara, onomastik konversiya, xalq og'zaki ijodi, dialektologiya.

Аннотация. Цель данной статьи проанализировать лингвистическую природу, лексико-семантические особенности и региональную стратификацию аппеллятивной лексики в системе узбекских диалектов. С ономазиологической и социолингвистической точек зрения

проанализированы этимологические слои языковых единиц, их роль в ономастической конверсии, а также законы номинации в рамках конкретных тематических групп. В заключение в работе демонстрируется потенциал диалектных аппеллятивных форм как внутреннего ресурса для обогащения национального лексикона, а также их важность в формировании региональной лингвистической идентичности. Кроме того, обозначены перспективы внедрения принципов цифрового корпуса и лексикографических инноваций в современную диалектологию.

Ключевые слова: лексика аппеллятивных форм, диалектная единица, диалект, разновидность, региональный лингвистический ландшафт, ономастическая конверсия, народное устное творчество, диалектология.

Abstract. This article aims to shed light on the linguistic nature, lexical-semantic characteristics, and regional stratification of appellative lexicon in the system of Uzbek dialects. The etymological strata of linguistic units, their role in onomastic conversion, and the laws of nomination within specific thematic groups are analyzed from onomasiological and sociolinguistic perspectives. The results of the research demonstrate the potential of dialectal appellatives as an internal resource for enriching the national lexicon, as well as their importance in shaping regional speech characteristics. Furthermore, the prospects for introducing digital corpus principles and lexicographic innovations in modern dialectology are outlined.

Key words: appellative lexicon, dialectal unit, dialect, sub-dialect, regional linguistic landscape, onomastic conversion, folk oral creativity, dialectology.

Insoniyat ongi, tafakkuri, madaniyati va xotirasi tilning lugʻat boyligida yorqin aks etuvchi murakkab tizim sanaladi. Appelyativ leksika mazkur tizimning markaziy yadrosini tashkil qiladi. Lisoniy qonuniyatlarning ijtimoiy muhit bilan munosabati avvalgi sotsiolingvistik tadqiqotlarda asosan tildagi oʻzgarishlar fonida oʻrganilgan. Oʻzbek tili koʻp asrlik tarixiy taraqqiyot bosqichlarida turli lahja va shevalarning oʻzaro integratsiyasi hamda differensiallashuvi natijasida shakllangan.

Appelyativ dialektal leksika hududiy oʻziga xoslikni yaqqol namoyon etuvchi dinamik lisoniy qatlam vazifasini bajaradi. Appelyativlik tilda oʻziga xos maydon strukturasiga ega boʻlgan va nutq jarayonida turli sathlardagi lisoniy vositalar majmui orqali reallashuvchi funksional-semantik kategoriya sanaladi [5]. Keng maʼnoda bu termin (lotincha *appellativus* – nomlovchi) turdosh otlarni, yaʼni narsa-buyum, harakat-holat va sifat-belgilarni anglatuvchi umumisteʼmoldagi soʻzlar majmuyini bildiradi. Muayyan hudud aholisining turmush tarzi, madaniy merosi va dunyoqarashi aynan ushbu leksik fond orqali yuzaga chiqadi [3]. Tilshunoslikda mazkur tushuncha hududiy chegaralanganlik xususiyatiga ega boʻlib, obyektlarni umumiy nomlashga xizmat qiladi. Xalq shevalarida adabiy tilda muqobili uchramaydigan yoki maʼno doirasi keskin farqlanuvchi lisoniy birliklar koʻplab topiladi. Oʻz navbatida, bu kabi birliklar onomastik tizim rivojiga doimiy asos tayyorlaydi. Appelyativlar vositasida lisoniy birliklarni umumiy sinfga kiritish, yaʼni umumiyashtirish funksiyasi bajariladi, onimlar yordamida esa obyektlarni alohida ajratib koʻrsatishdek muhim individuallashtirish vazifasi amalga oshadi [7]. Lisoniy tizimdagi appelyativ hamda onoma munosabatini oʻzaro qarama-qarshi qutblar oʻrnida qabul qilish asossiz sanalib, bu jarayon butun va boʻlak oʻzaro taʼsiri orqali namoyon boʻladi.

Oʻzbek shevalarining qarluq, qipchoq va oʻgʻuz lahjalari atrofida birlashishi ularning oʻziga xos appelyativ fondini yaratgan. Mavjud tafovutlar soʻz boyligi qatorida fonetik-morfologik sathda ham oʻz inʼikosini topadi. Shahar va qishloq aholisi nutqi oʻrtasidagi farqlanishlarni sotsiolingvistik hamda sof lingvistik jihatdan tahlil qilish alohida ahamiyatga molik. Tadqiqotlar jarayonida aniqlangan baʼzi leksik-fonetik tafovutlarni quyidagi jadval orqali koʻrishimiz mumkin:

FARQLOVCHI BELGI	SHAHAR SHEVALARI	QISHLOQ SHEVALARI	IZOH
<i>Oʻzlashgan qatlam</i>	Arab va fors tillaridan oʻzlashtirilgan birliklar ulushi yuqori	Sof turkiy (arxaik) qatlam barqaror saqlangan	Hududning tarixiy-madaniy aloqalari taʼsiri
<i>Artikulyatsion baza</i>	Aksariyat hollarda soʻz oxiridagi -k va -g undoshlari talaffuz qilinmaydi	Tovushlar qattiqroq hamda boʻgʻiz varianti asosida aytiladi	Fonetik muhitning leksik xususiyatlarga taʼsiri

FARQLOVCHI BELGI	SHAHAR SHEVALARI	QISHLOQ SHEVALARI	IZOH
<i>Urg'u xususiyatlari</i>	Urg'u tizimida adabiy tilga yaqinlashuv kuzatiladi	An'anaviy dialektal urg'u saqlanib qolgan	Ritmik-melodik tizimning hududiy xarakteri
<i>Leksik turg'unlik</i>	Adabiy me'yor va o'zlashmalar ta'sirida o'zgaruvchan	Arxaik va dialektal birliklar uzoq vaqt iste'molda bo'ladi	Nutqiy konservativlik hamda yopiqlik darajasi

Lisoniy barqarorlik qipchoq lahjasiga mansub shevalarning yetakchi fonetik xususiyati sanaladi. Mazkur jarayonda singarmonizm qonuniyatining qat'iy saqlanishi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Lug'aviy qatlam doirasida adabiy me'yorda uchramaydigan, biroq kundalik turmushda faol qo'llanuvchi qator appelyativ birliklar ajralib turadi. Xususan, “*juxma*” (yupqa - taom turi) , “*jildam*” (tez) , “*tolli*” (shirinlik) , “*bovur*” (jigar) hamda “*mechkey*” (yeb to'ymas) kabi so'zlar shular qatoriga kiradi. Keltirilgan misollar hududiy nutqning tayanchi vazifasini bajarib, aholining lingvistik identifikatsiyasini yuzaga chiqaradi.

Aholining kundalik turmush tarzi, iqlim sharoiti va xo'jalik faoliyati oziq-ovqat atamalarining shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Turli tarixiy davrlarga oid arxaik birliklar aynan jonli lahjalarda o'zgarishsiz saqlangan. Meva va taomga nisbatan ishlatiluvchi “yer tut”, “qulpinay” (qulupnay), “zordoli”, “dovucha” (o'rik), “barak” (chuchvara), “biqtirma” (dimlama) shuningdek, “tatil” (nonushta) so'zlari fikrimizning yaqqol isbotidir. Leksik qatlamdagi tafovutlarni tizimli fonetik o'zgarishlarsiz tasavvur qilish imkonsiz. Ko'plab dialektologlar izlanishlarida quyidagi asosiy fonetik-leksik qonuniyatlar dalillangan:

Undoshlar o'rin almashuvi va metateza hodisalari: Bu jarayon q-x (to'qson – to'xson, to'xtash – to'qtash) , t-d (qant – qand, po'lat – po'lad) , n-m (shanba – shamba) , b-v (sabzi – savzi, xabar – xavar) va ch-sh (uchta – ushta) tovushlari muvozanatida yaqqol ko'zga tashlanadi.

Jarangli undoshlarning jarangsizlashuvi: ozod, o'ttiz, kitob, soat kabi adabiy so'zlarning mos ravishda ozot, o'ttis, kitap ko'rinishida talaffuz etilishi nutqning hududiy xarakterini belgilaydi.

Ultra cho'ziqlik, singormanizm va intonatsiya: Jonli tildagi jumla ohangdorligi ta'sirida unli tovushlarning me'yordan ortiq cho'zilishi (masalan, ozondo olomon – tongda olaman) shevaga xos betakrorlik sanaladi.

Fonetik transformatsiyalar oqibatida lisoniy birlikning appelyativ sathi keskin o'zgarishga uchraydi. Bu jarayon hududiy nutqiy o'ziga xoslikni belgilovchi tayanch omil sanaladi.

Hozirgi davrda shevashunoslik fani dialektal leksikani yangicha paradigmalar, xususan, onomasiologiya hamda sotsiolingvistika doirasida tadqiq etishga kirishgan. Mazkur yo'nalishlar o'zaro uyg'unlikda til va shaxs mushtarakligi tamoyilini chuqurroq anglashga xizmat qiladi. Obyektdan nomga qarab yo'naluvchi onomasiologik tahlil usuli muayyan hudud vakillarida nominatsiya jarayonlari taraqqiyotini obektiv baholash imkonini yaratadi. Qayd etish joizki, an'anaviy lisoniy yig'im usullari asosida olingan dalillar ushbu paradigmalarining amaliy isbotini ta'minlaydi [1]. Quyidagi jadvalda zamonaviy tilshunoslikdagi yondashuvlarning o'zbek dialektologiyasidagi tutgan o'rni tizimlashtirilgan holda ko'rsatilgan:

Tadqiqot yo'nalishi	Asosiy maqsadi	O'zbek dialektologiyasidagi o'rni
<i>Onomasiologiya</i>	Nominatsiya mexanizmlari hamda tafakkur rivojini aniqlash	Dialektal leksikadagi nomlash jarayonlarini ilmiy negizlash
<i>Sotsiolingvistika</i>	Lison va jamiyat aloqadorligini, nutqiy vaziyatlarni tadqiq etish	Shahar va qishloq nutqidagi tabaqalanishni, globallashuv oqibatlarini tahlil qilish
<i>Lingvokulturologiya</i>	Til vositasida milliy madaniyat, stereotiplarni yoritish	Turkiy xalqlar mentalitetini tarixiy manbalar asosida tizimli o'rganish

Tadqiqot yo'nalishi	Asosiy maqsadi	O'zbek dialektologiyasidagi o'rni
Neyrolingvistika	Lison hamda miya munosabatini, nutq buzilishlarini tahlilga tortish	Dialektal nutqning inson miyasida idrok etilishi, in'ikosini baholash

Muayyan areal aholisining turmush tarzi, moddiy madaniyati va tarixiy-lisoniy taraqqiyoti appelyativ dialektal birliklar tizimida o'zining yorqin ifodasini topadi. Bu kabi lisoniy vositalarni mavzuviy guruhlar asosida o'rganish nominatsiya jarayonlarining milliy-madaniy qirralarini to'laqonli ochib berishga xizmat qiladi.

Hozirgi davr o'zbek shevashunosligi an'anaviy tasviriy usullarni saqlab qolgan holda, integrativ fanlar (sotsiolingvistika, psixolingvistika, kompyuter lingvistikasi) chorrahasida taraqqiy etmoqda. Ushbu jarayon appelyativ dialektal leksikani saqlash hamda tizimlashtirishning yangi bosqichini boshlab berdi.

Olimlar oldida turgan eng dolzarb vazifalardan biri ko'p jildli, fundamental "O'zbek shevalari lug'ati"ni yaratish masalasi o'z yechimini kutmoqda. Lug'at tarkibi dialektal birliklarning izohli tavsifini, etimologik ildizlarini hamda hududiy tarqalish areallarini to'liq qamrab olishi lozim. Leksikografiya sohasida appelyativ birliklarning terminlashishini inobatga olish ilmiy aniqlik kafolati bo'ladi. Olingan natijalar mutaxassislar va til tarixiga qiziqqan keng jamoatchilik uchun qimmatli manbaga aylanadi.

O'zbekistonning barcha viloyatlarida "Viloyat shevashunosligi markazi" tashkil etilishi, shuningdek, tegishli oliy ta'lim tizimlarida "Folklor va shevashunoslik" yo'nalishlarining ochilishi sohani malakali kadrlar bilan ta'minlash imkonini kengaytiradi. Shuningdek, tadqiqotlarda o'zbek tilining barcha hududiy massivlarini qamrab oluvchi lingvistik atlaslarni to'liq yakuniga yetkazish, dialektal leksikaning onomasiologik, lingvokulturologik xususiyatlarini xalq madaniyati hamda tafakkur tarziga uyg'unlikda o'rganish, shevalardagi nodir appelyativ birliklarni adabiy tilning terminologik bazasiga tizimli ravishda olib kirish kabi masalalarga jiddiy e'tibor qaratilishi maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Appelyativ dialektal leksika o'zbek tilining hududiy nutqiy o'ziga xosligini belgilovchi eng muhim omillar sirasiga kiradi. Mazkur lisoniy qatlam xalqning ming yillik hayot tajribasini, xo'jalik yuritish usullarini, qolaversa madaniy qadriyatlarini lisoniy shakllarda barqaror saqlab keladi. F.Abdullayev, Sh.Shoaabdurahmonov, V.V.Reshetov kabi ustoz olimlarning tadqiqotlari natijasida o'zbek shevashunosligi mustahkam ilmiy poydevorga erishdi. Bugungi kunga kelib, ushbu soha yangi texnologiyalar hamda integrativ yondashuvlar hisobiga doimiy boyib bormoqda. Appelyativ birliklarning hududiy tabaqalanishini o'rganish o'zbek tili lug'at boyligining diversifikatsiyasini ta'minlaydi. Ularning hududiy variantlarini tadqiq qilish adabiy til me'yorlarini tartibga solishda beqiyos ahamiyat kasb etadi. Shevalarni o'rganish milliy o'zlikni saqlash hamda davlat tilining ijtimoiy nufuzini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy raqamli muhitda dialektal birliklarning o'ziga xosligini raqamlashtirish orqali tilning mavjud xususiyatlarini kelajak avlodlarga bezavol yetkazish ta'minlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Begimov O.T. Apellyativ va onomastik leksikaning semantik jihatlarini onomasiologik tadqiqning bir manbasi sifatida // Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture. 2023. Vol. 3, Issue 2. B. 216-220.
2. Brinker, K. Linguistische Textanalyse: eine Einführung in Grundbegriffe und Methoden. – Berlin: Erich Schmidt, 2003.
3. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов.-М.: Советская энциклопедия, 1969. — С. 52. 607 с.
4. Демьянков В.З. Теория речевых актов в контексте современной зарубежной литературы (обзор направлений) // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVII. Теория речевых актов. – М.: Прогресс, 1986.
5. Комлева Е.В. Апеллятивность в языке и речи (на материале современного немецкого языка) // Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина.
6. Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. — Тошкент, 1962.
7. Хвесько Т.В. Лингвистические предпосылки формирования апеллятивного и ономастического лексиконов // Вопросы когнитивной лингвистики. 2008. № 3 (016). С. 70-76.

**INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDAGI INSON XARAKTERINI IFODALOVCHI
MAQOLLARNING QIYOSIY-LINGVOKULTUROLOGIK TAHLILI****M.Normurodova, doktorant, Termiz davlat universiteti, Termiz**

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi inson xarakterini ifodalovchi maqollarning semantik va lingvokulturologik xususiyatlari qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida insonning ijobiy va salbiy xarakter belgilarini aks ettiruvchi maqollar o'rganilib, ularning o'xshash va farqli jihatlari aniqlanadi. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, maqollar xalqning milliy tafakkuri, madaniyati va axloqiy qadriyatlarini aks ettiruvchi muhim til birliklari hisoblanadi. Ingliz va o'zbek tillaridagi ko'plab maqollar mazmun jihatidan o'xshash bo'lsa-da, ularning obrazlilik darajasi va madaniy asoslari turlicha ekanligi aniqlandi.

Kalit so'zlar: maqol, qiyosiy tilshunoslik, inson xakteri, lingvokulturologiya, semantika, ingliz tili, o'zbek tili.

Аннотация. В данной статье проводится сравнительно-лингвокультурологический анализ пословиц английского и узбекского языков, выражающих характер человека. В ходе исследования изучаются пословицы, отражающие положительные и отрицательные черты личности, а также выявляются их сходства и различия. Результаты анализа показывают, что пословицы являются важными языковыми единицами, отражающими национальное мышление, культуру и нравственные ценности народа. Несмотря на смысловое сходство многих английских и узбекских пословиц, их образность и культурная основа существенно различаются.

Ключевые слова: пословица, сравнительное языкознание, характер человека, лингвокультурология, семантика, английский язык, узбекский язык.

Abstract. This article presents a comparative linguocultural analysis of proverbs expressing human character in English and Uzbek. The study examines proverbs reflecting positive and negative personality traits and identifies their similarities and differences. The findings reveal that proverbs are important linguistic units reflecting national mentality, culture, and moral values. Although many English and Uzbek proverbs share similar meanings, their figurative representations and cultural foundations differ significantly.

Keywords: proverb, comparative linguistics, human character, linguoculturology, semantics, English language, Uzbek language.

Maqollar xalqning asrlar davomida shakllangan hayotiy tajribasi, dunyoqarashi va axloqiy qadriyatlarini o'zida mujassamlashtiruvchi xalq og'zaki ijodining muhim namunalaridan biridir. Har bir xalq maqollarida insonning xakteri, xulq-atvori va jamiyatdagi o'rni haqida muhim fikrlar ifodalanadi. Shu sababli maqollar nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik va etnolingvistika uchun ham muhim tadqiqot obyekti hisoblanadi. Bugungi kunda turli tillardagi maqollarni qiyosiy o'rganish xalqning milliy mentaliteti va madaniy xususiyatlarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ingliz va o'zbek tillaridagi inson xarakterini ifodalovchi maqollarni qiyosiy tahlil qilish orqali har ikki xalqning axloqiy qarashlari hamda milliy qadriyatlari haqida muhim xulosalarga kelish mumkin[5].

Mazkur maqolaning maqsadi ingliz va o'zbek tillaridagi inson xarakterini ifodalovchi maqollarning semantik va lingvokulturologik xususiyatlarini aniqlash hamda ularning o'xshash va farqli jihatlari yoritishdan iborat.

Paremiologiya, ya'ni maqollarni o'rganish sohasi ko'plab tilshunos olimlar tomonidan tadqiq qilingan. Ingliz paremiologiyasining rivojlanishida Wolfgang Miederning ilmiy ishlari muhim ahamiyatga ega. Olim maqollarni xalq donoligining ifodasi sifatida baholaydi.

Rus tilshunosligida G.L. Permyakov maqollarning semantik va struktur xususiyatlarini tadqiq qilgan[11]. O'zbek tilshunosligida esa M. Sodiqova[14], B. Sarimsoqov[12] va boshqa olimlar o'zbek maqollarining lingvistik hamda madaniy xususiyatlarini o'rganganlar.

So'nggi yillarda lingvokulturologik tadqiqotlarda maqollar milliy madaniyatni aks ettiruvchi muhim birlik sifatida qaralmoqda. Ayniqsa, inson xarakterini ifodalovchi maqollar xalqning axloqiy me'yorlari va ijtimoiy qarashlarini o'rganishda muhim manba hisoblanadi.

Tadqiqot davomida ingliz va o'zbek tillaridagi inson xarakterini ifodalovchi maqollar qiyosiy tahlil qilindi. Tahlil natijalari har ikki tilda ham insonning ijobiy va salbiy fazilatlarini baholashda maqollarning muhim o'rin tutishini ko'rsatdi.

Masalan, ingliz tilidagi *"Honesty is the best policy"* maqoli halollikni ulug'lasa, o'zbek tilidagi *"To'g'rilik tog'dan baland"* maqoli ham xuddi shu g'oyani ifodalaydi. Shuningdek, ingliz tilidagi *"A good name is better than riches"* maqoli va o'zbek tilidagi *"Yaxshi otga bir qamchi, yomon otga ming qamchi"* maqollari insonning obro'-e'tibori va yaxshi nom qoldirishining muhimligini ta'kidlaydi[2].

Salbiy xarakter xususiyatlarini ifodalovchi maqollarda ham ma'lum o'xshashliklar mavjud. Masalan, ingliz tilidagi *"Pride goes before a fall"* va o'zbek tilidagi *"Kibrning oxiri xorlik"* maqollari manmanlikning salbiy oqibatlariga olib kelishini ifodalaydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, ingliz va o'zbek tillaridagi inson xarakterini ifodalovchi maqollar semantik jihatdan ko'plab umumiyliklarga ega. Har ikki xalq maqollarida ijobiy axloqiy fazilatlar ulug'lanib, salbiy xarakter xususiyatlari tanqid qilinadi[3].

Maqollar avlodlar sinovidan o'tgan inson tabiati, odob-axloqi va ijtimoiy xulq-atvorining oliy ko'zgusidir. Insonning asl xakteri uning kundalik harakatlarida, mehnatga bo'lgan munosabatida va atrofda qilayotgan muomalasida namoyon bo'ladi. Har qanday jamiyatda hamjihatlik va halollik taraqqiyotning poydevoridir. Xalqimiz aytganidek, «Birlashgan – o'zar, birlashmagan – to'zar» (United we stand, divided we fall). Masalan, *biror murakkab loyiha ustida jamoa ahil ishlasa, hamisha muvaffaqiyatga erishadi, ammo ichki nizolar tarqoqlikka va mag'lubiyatga olib keladi*. Biroq ko'pchilik yig'ilgan joyda hamisha ham hamma birdek pok niyatli bo'lavermaydi; buni «Yettovdan birov — shayton» (There is a black sheep in every flock) maqoli ham eslatib turadi. Aytaylik, *biror tartibli va hamma havas qiladigan oilada bitta a'zoning doim muammo chiqarishi o'sha muhitni buzishi mumkin*. Insonning qadri uning mehnati va to'g'riligi bilan chambarchas bog'liq. Dangasalik – hamisha pushaymonlik keltiruvchi nuqsondir, zero «Erinchoq ikki ishlar, oxiri barmog'ini tishlar» (Lazy people take the most pains). *Imtihon topshirishi kerak bo'lgan talaba o'qishni oxirgi kechaga surib qo'ysa, u o'z vaqtida tayyorlanganlarga qaraganda ikki barobar ko'p qiynaladi va asabiylashadi*[6].

Hayotda haqiqiy muvaffaqiyatga aldov bilan erishib bo'lmaydi, chunki «O'g'irlik molning tagi qilday, to'g'rilik molning boshi tog'day» (Honesty is the best policy). *Qing'ir yo'llar yoki poraxo'rlikdan qochgan tadbirkor sekin rivojlanishi mumkin, biroq uning halol nomi tog'dek mustahkam turadi, tekinxo'r va poraxo'rlar esa ertami-kechmi boridan ayriladi*. Shuningdek, soxta odamlardan hamisha ehtiyot bo'lish lozim, zero «Mug'ombirning yig'isidan qo'rq» (Crocodile tears) iborasi o'z manfaati uchun soxta ko'z yoshi to'kuvchilar haqida ogohlantiradi. Masalan, *ba'zi munofiq shaxslar kamera qarshisida xalq dardi uchun yig'lashi mumkin, ammo ortda qilayotgan ishlari ularning soxtaligini fosh etadi*. Xarakterning eng yaqqol ko'rinishi insonning tilida aks etadi. Ichki dunyosi qora odam o'zining g'arazli o'ylarini uzoq vaqt yashira olmaydi, chunki «Dili qora – til qora» (Out of the abundance of the heart the mouth speaks). *Agar biror kishi tinmay g'iybat qilsa va boshqalarni yomonlasa, bu uning ich-ichidan hasadgo'y va baxilligini ko'rsatadi*. Bunday odamlarning so'zlari qalbni jarohatlaydi: «Ilon zahri – tishida, yomon zahri – tilida» (The tongue is not steel, yet it cuts). *Do'stning aytgan bitta og'ir gapi oradagi munosabatni har qanday jismoniy zarardan ko'ra tezroq barbod qilishi mumkin*. Aksincha, shirin so'zning qadri bebahodir: «Achchiq til – zahri ilon, chuchuk tilga – jon qurbon» (Good words cost nothing and are worth much). *Oddiygina dalda beruvchi shirin so'z tushkunlikka tushgan insonni katta marralar sari ruhlantirishi mumkin*[12].

Insonlar hamisha o'z dunyoqarashiga mos bo'lgan odamlarni atrofida yig'adilar, zero «Ikki yaxshi erikmas, ikki yomon birikmas» (Birds of a feather flock together). *Yaxshi va halol insonlar bir-biri bilan mustahkam rishtalar bog'laydi, yomonlar esa hech qachon haqiqiy do'st bo'la olmaydi*. Yuqori saviyali va olijanob inson hamisha noshifolik va g'iybat muhitidan yiroq yuradi, chunki «It

tumshug'ini tiqqan yerga suv ichgali sher kelmas» (A lion does not catch flies). *U o'z qadrini bilgani uchun mayda va pastkash bahslarga aralashib o'tirmaydi.* Yakunda esa halol va pokiza nom insonni har qanday tuhmatlardan asraydi, chunki «Yaxshiga qora yuqmas, yomonga el boqmas» (Truth fears no trial)[4].

Tahlil natijasida har ikki xalq maqollarida halollik, mehnatsevarlik, kamtarlik va rostgo'ylik kabi fazilatlar yuqori baholanishi, yolg'onchilik, manmanlik va dangasalik kabi salbiy xususiyatlar esa qoralashi aniqlandi. Shu bilan birga, maqollarda aks etgan obrazlar va ifoda vositalari har bir xalqning milliy madaniyati va dunyoqarashi bilan chambarchas bog'liqdir. Ingliz maqollarida individual mas'uliyat va shaxsiy muvaffaqiyat g'oyalari ko'proq uchrasa, o'zbek maqollarida jamoaviylik, hurmat va mehr-oqibat qadriyatlari ustunlik qiladi. Kelgusida inson xarakterini ifodalovchi maqollarni kognitiv va pragmatik jihatdan o'rganish hamda ularning tarjima muammolarini tadqiq etish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Arewa E.O., Dundes A. Proverbs and the Ethnography of Speaking Folklore. – The Hague: Mouton, 1964.
2. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
3. Dundes A. On the Structure of the Proverb. – Wisconsin: University of Wisconsin Press, 1975.
4. Honeck R.P. A Proverb in Mind: The Cognitive Science of Proverbial Wit and Wisdom. – New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 1997.
5. Jo'rayev M. O'zbek xalq paremiologiyasi asoslari. – Toshkent: Fan, 2010.
6. Mieder W. Proverbs: A Handbook. – Westport: Greenwood Press, 2004.
7. Mieder W., Dundes A. The Wisdom of Many: Essays on the Proverb. – New York: Garland Publishing, 1994.
8. Mirzayev T. O'zbek xalq maqollari. – Toshkent: Sharq, 2005.
9. Musaqulov A. O'zbek xalq og'zaki ijodi. – Toshkent: Tafakkur, 2012.
10. Norrick N.R. How Proverbs Mean: Semantic Studies in English Proverbs. – Berlin: Mouton Publishers, 1985.
11. Permyakov G.L. From Proverb to Folk-Tale. – Moscow: Nauka, 1979.
12. Sarimsoqov B. O'zbek folklori. – Toshkent: O'qituvchi, 1987.
13. Seitel P. Proverbs: A Social Use of Metaphor. – New York: Garland Publishing, 1994.
14. Sodiqova M. O'zbek xalq maqollari va matallari. – Toshkent: Fan, 1983.
15. Taylor A. The Proverb. – Cambridge: Harvard University Press, 1931.

UO'K 808.3

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA TWITTER-X VA INSTAGRAM IJTIMOIIY TARMOQLAR MATNLARINING TARJIMASI MUAMMOLARI

J.B.Nusratov, o'qituvchi, Qarsgi davlat universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz va o'zbek tillarida Twitter-X va Instagram ijtimoiy tarmoqlari matnlarini tarjima qilishda yuzaga keladigan muammolar lingvistik va pragmatik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqotda leksik, semantik, pragmatik va madaniy muammolar o'rganilib, raqamli diskursning o'ziga xos xususiyatlari aniqlanadi. Natijalar ijtimoiy tarmoq matnlarini tarjima qilishda kontekstga asoslangan yondashuv zarurligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: tarjima, ijtimoiy tarmoq nutqi, Twitter-X, Instagram, pragmatika, ekvivalentlik, ingliz tili, o'zbek tili.

Аннотация. В данной статье анализируются проблемы перевода текстов социальных сетей Twitter-X и Instagram на материале английского и узбекского языков. Рассматриваются лексические, семантические, прагматические и культурные трудности перевода цифрового дискурса. Результаты исследования показывают необходимость контекстно-ориентированного подхода в переводе текстов социальных сетей.

Ключевые слова: перевод, дискурс социальных сетей, Twitter-X, Instagram, прагматика, эквивалентность, английский язык, узбекский язык.

Abstract. This article examines translation problems in Twitter-X and Instagram texts in English and Uzbek languages from a linguistic and pragmatic perspective. Social media discourse is characterized by brevity, multimodality, emotional expressiveness, and context dependency, which makes translation particularly challenging. The study analyzes lexical, semantic, pragmatic, and cultural difficulties that arise in translating posts, comments, hashtags, and emoji-based

communication. The findings reveal that translation in social media contexts often results in semantic loss, pragmatic shift, and cultural adaptation. The research highlights the need for a functional and context-based approach in translating digital discourse.

Keywords: translation, social media discourse, Twitter-X, Instagram, pragmatics, equivalence, English language, Uzbek language, digital communication.

Kirish. Zamonaviy raqamli kommunikatsiya jarayonida Twitter-X va Instagram ijtimoiy tarmoqlari global muloqotning asosiy platformalariga aylandi. Ushbu platformalarda yaratilgan matnlar an'anaviy yozma nutqdan sezilarli darajada farq qiladi, chunki ular qisqa, tezkor, emotsional va multimodal xususiyatga ega. Ijtimoiy tarmoq matnlarining tarjimasini murakkab jarayon bo'lib, u faqat leksik birliklarni almashtirish emas, balki pragmatik va madaniy ma'nolarni ham qayta ifodalashni talab qiladi. Ingliz va o'zbek tillari o'rtasidagi strukturaviy va madaniy farqlar bu jarayonni yanada murakkablashtiradi. Masalan, hashtaglar, emojilar, internet slang va qisqartmalar tarjimada to'liq ekvivalentga ega bo'lmashligi mumkin. Shu sababli tarjima jarayonida semantik yo'qotish va pragmatik o'zgarishlar yuz beradi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi Twitter-X va Instagram matnlarini ingliz va o'zbek tillarida tarjima qilish jarayonidagi asosiy muammolarni aniqlash va ularni lingvistik jihatdan tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqotda tavsifiy, qiyosiy-tarjimaviy, pragmatik va diskurs tahlil metodlari qo'llanildi. Material sifatida Twitter-X va Instagram platformalaridagi ingliz va o'zbek tilidagi postlar, kommentlar, hashtaglar va emoji bilan boyitilgan matnlar tanlab olindi.

Tahlil jarayoni quyidagi bosqichlarda amalga oshirildi:

1. Ijtimoiy tarmoq matnlari yig'ildi;
2. Tarjima jarayonida uchraydigan birliklar tasniflandi;
3. Leksik va semantik ekvivalentlik tahlil qilindi;
4. Pragmatik ma'no o'zgarishlari aniqlanildi;
5. Madaniy moslashuv muammolari baholandi;
6. Tarjima strategiyalari qiyosiy tahlil qilindi.

Tahlil uchun quyidagi birliklar asos qilib olindi:

- ✓ posts (yozuvlar)
- ✓ comments (izohlar)
- ✓ hashtags (#trending, #life, #love)
- ✓ emojis 😊
- ✓ abbreviations (lol, omg, idk)

Natijalar. Tahlillar natijasida ijtimoiy tarmoq matnlarini tarjima qilishda bir nechta asosiy muammolar aniqlandi.

1. Leksik ekvivalentlik muammosi

Ko'plab internet slang va qisqartmalar o'zbek tilida to'liq ekvivalentga ega emas. Masalan, "lol", "tbh", "idk" kabi birliklar kontekstga qarab turlicha tarjima qilinadi.

2. Semantik yo'qotish

Emojilar va hashtaglar ko'pincha qo'shimcha ma'no yuklaydi, biroq tarjimada bu ma'no yo'qolishi mumkin.

3. Pragmatik o'zgarish

Ingliz tilidagi bilvosita ifodalar o'zbek tiliga tarjima qilinganda ko'pincha bevosita va keskin shaklga o'tadi.

4. Madaniy moslashuv

Ba'zi ijtimoiy va madaniy tushunchalar to'liq mos kelmaydi.

Element	Ingliz tili	O'zbek tili	Muammo turi
Lol	laugh out loud	kulib yuborish	semantik farq
Hashtag	#trending	#trend	funksional farq
emoji 😊	yumshoq ohang	to'g'ridan-to'g'ri emotsiya	pragmatik farq
Slang	omg, idk	kam qo'llanadi	leksik yo'qotish

Natijalar shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy tarmoq matnlarini tarjima qilishda to'liq ekvivalentlik juda kam uchraydi.

Muhokama. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy tarmoq diskursi tarjima nazariyasida alohida yondashuvni talab qiladi. An'anaviy tarjima modellari raqamli kommunikatsiya uchun yetarli emas, chunki bu matnlar multimodal va kontekstga kuchli bog'liqdir.

Ingliz tilidagi Twitter-X va Instagram matnlarida sarkazm, ironiyaviy ifoda va implitsit ma'no keng tarqalgan. O'zbek tilida esa emotsional va bevosita ifoda ustunlik qiladi. Bu farq tarjima jarayonida pragmatik yo'qotishlarga olib keladi.

Shuningdek, emoji va hashtaglar zamonaviy universal kommunikatsiya vositalari bo'lsa-da, ularning funksional ma'nosi har bir tilda turlicha talqin qilinadi. Bu esa tarjimada madaniy adaptatsiyani talab qiladi.

Tarjima jarayonida eng muhim yondashuvlardan biri – funksional ekvivalentlik (functional equivalence) bo'lib, u ma'noni emas, balki kommunikativ effektni saqlashga qaratilgan.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Twitter-X va Instagram ijtimoiy tarmoqlari matnlarini ingliz va o'zbek tillarida tarjima qilish jarayoni murakkab lingvistik va pragmatik muammolar bilan bog'liq.

Asosiy muammolar:

1. leksik ekvivalentlikning yo'qligi;
2. semantik yo'qotish;
3. pragmatik siljish;
4. madaniy moslashuv zarurati.

Shu sababli ijtimoiy tarmoq matnlarini tarjima qilishda kontekstga asoslangan, pragmatik va funksional yondashuv muhim ahamiyat kasb etadi.

Kelgusida ushbu yo'nalishda korpus lingvistikasi va sun'iy intellekt asosidagi avtomatik tarjima tizimlarini rivojlantirish dolzarb hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Baker, M. *In Other Words: A Coursebook on Translation*. Routledge, 2018.
2. Crystal, D. *Language and the Internet*. Cambridge University Press, 2006.
3. Yule, G. *Pragmatics*. Oxford University Press, 1996.
4. Nida, E. *Toward a Science of Translating*. Brill, 1964.
5. Hatim, B., & Mason, I. *Discourse and the Translator*. Longman, 1997.
6. Mengliyev, B. *Hozirgi o'zbek tilining semasiologiyasi*. Toshkent, 2019.
7. Levinson, S. *Pragmatics*. Cambridge University Press, 1983.
8. O'zbek tilining izohli lug'ati. Toshkent, 2020.

UO'K 821.111-31.09:82.0

VAQT-MAKON FRAGMENTATSIYASI VA NARRATIV BOG'LANISH MEXANIZMLARI: DEVID MITCHELL ROMANLARIDA FRAGMENTLANGAN NARRATIV STRUKTURA POETIKASI

(*Cloud Atlas, Ghostwritten ASARLARI MISOLIDA*)

D.S.Ochilova, tayanch doktorant, Buxoro davlat universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy ingliz adabiyotining yorqin namoyandalaridan biri — David Mitchell romanlarida vaqt va makon fragmentatsiyasi hamda narrativ bog'lanish mexanizmlarining poetik xususiyatlari chuqur tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy obyekti sifatida *Cloud Atlas* va *Ghostwritten* romanlari tanlangan. Ushbu asarlarda fragmentlangan narrativ struktura, intertekstual bog'liqlik, metanarrativ darajalar va ontologik ko'pqatlamlilik fenomenlari o'rganiladi. Tadqiqot natijasida aniqlanishicha, Mitchell romanlarida vaqt va makonning diskretlashuvi narrativning ichki mexanizmlari orqali integratsiyalashgan holda, postmodern poetikaning murakkab modelini yuzaga keltiradi.

Kalit so'zlar: fragmentatsiya, narrativ struktura, vaqt-makon diskursi, intertekstuality, metanarrativ, postmodernizm, ontologik ko'pqatlamlilik.

Аннотация. В данной статье исследуются поэтические особенности фрагментации времени и пространства, а также механизмы нарративной связности в романах David Mitchell. Основное внимание уделяется произведениям *Cloud Atlas* и *Ghostwritten*. Анализируются фрагментированные нарративные структуры, интертекстуальные связи и онтологическая многослойность. Делается вывод о том, что автор создает сложную постмодернистскую модель повествования, основанную на нелинейности и дискретности времени и пространства.

Ключевые слова: фрагментация, нарратив, время-пространство, интертекстуальность, метанарратив, постмодернизм.

Abstract. This article examines the poetics of time-space fragmentation and narrative connectivity mechanisms in the novels of David Mitchell. The primary focus is on *Cloud Atlas* and *Ghostwritten*, where fragmented narrative structures, intertextuality, and ontological multiplicity are analyzed. The study demonstrates that Mitchell constructs a non-linear and discontinuous narrative universe in which fragmented temporal and spatial segments are integrated through complex narrative strategies such as metalepsis, embedding, and recursive storytelling. These features position his work within the advanced paradigm of postmodern narrative poetics.

Key words: fragmentation, narrative structure, time-space discourse, intertextuality, metafiction, postmodernism, ontological plurality.

Kirish. Zamonaviy adabiyotshunoslikda narrativ strukturaning transformatsiyasi XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab keskin nazariy va estetik burilishlarga sabab bo'ldi. Ayniqsa, Postmodernizm paradigmasi doirasida voqelikni ifodalashning an'anaviy chiziqli modellari o'z o'rnini fragmentlangan, ko'p qatlamli va ontologik jihatdan noaniq strukturalarga bo'shatdi.

Mazkur jarayonda narrativ diskursning asosiy kategoriyalari — vaqt va makon — fundamental qayta talqin qilindi. Agar klassik realizmda vaqt xronologik va izchil oqim sifatida talqin qilingan bo'lsa, postmodern matnlarda u diskret, uzilgan va ko'pincha rekursiv xarakter kasb etadi. Xuddi shuningdek, makon ham statik fon sifatida emas, balki semantik konstrukt sifatida namoyon bo'ladi.

Bu nazariy tendensiyalar Narratology doirasida chuqur o'rganilgan bo'lib, ayniqsa Gérard Genette, Mikhail Bakhtin va Linda Hutcheon ishlari bu borada metodologik asos yaratdi. Genette narrativ vaqtning diskursiv tashkilini tahlil qilgan bo'lsa, Baxtin “xronotop” tushunchasi orqali vaqt va makonning ajralmas birlik ekanligini asoslab berdi.

Shu kontekstda David Mitchell romanlari alohida ilmiy qiziqish uyg'otadi. Uning asarlarida fragmentatsiya nafaqat stilistik usul, balki ontologik model sifatida ishlaydi. Ayniqsa, *Cloud Atlas* va *Ghostwritten* romanlarida narrativ struktura murakkab ko'p qatlamli tizim sifatida shakllangan bo'lib, unda vaqt va makon segmentlari o'zaro kesishadi, takrorlanadi va transformatsiyalanadi.

Mazkur maqolaning maqsadi — David Mitchell romanlarida vaqt-makon fragmentatsiyasi va narrativ bog'lanish mexanizmlarining poetik mohiyatini aniqlash, ularning postmodern adabiyotdagi o'rnini belgilashdan iborat.

Nazariy asoslar.

Fragmentatsiya tushunchasi va uning evolyutsiyasi. Fragmentatsiya tushunchasi dastlab modernizm davrida estetik prinsip sifatida shakllangan bo'lsa-da, uning to'liq konseptual rivoji postmodernizm davriga to'g'ri keladi. T. S. Eliot ning “The Waste Land” asarida fragmentatsiya madaniy inqirozning belgisi sifatida namoyon bo'ladi. Biroq postmodernizm u inqiroz emas, balki normaga aylanadi.

Nazariy jihatdan fragmentatsiya quyidagi xususiyatlar bilan tavsiflanadi:

- diskretlik (uzilishlar mavjudligi);
- heterogenlik (turli diskurslarning birlashuvi);
- ko'p markazlilik (desentralizatsiya);
- rekursivlik (takroriy strukturalar).

Fredric Jameson postmodern fragmentatsiyani “madaniy mantiq” sifatida talqin qilib, uni kapitalistik jamiyatning epistemologik aks ettirilishi deb hisoblaydi.

Mikhail Bakhtin tomonidan ishlab chiqilgan “xronotop” tushunchasi narrativ tahlilda muhim metodologik vosita hisoblanadi. Baxtinga ko‘ra, vaqt va makon alohida kategoriyalar emas, balki yagona semantik birlikdir.

Mitchell romanlarida xronotop klassik shaklda emas, balki fragmentlangan ko‘rinishda namoyon bo‘ladi. Bu esa quyidagi holatlarni yuzaga keltiradi:

- vaqtning parchalanganligi;
- makonning ko‘p qatlamli bo‘lishi;
- tarixiy davrlarning o‘zaro kesishishi.

Narrativ strukturaning murakkablashuvi bilan bir qatorda, hikoya darajalari o‘rtasidagi chegaralar ham buziladi. Bu jarayon Gérard Genette tomonidan “metalepsis” tushunchasi orqali izohlangan.

Natijaviy jihatdan, analepsis fenomeni Narratology doirasida narrativ qatlamlar o‘rtasidagi an’anaviy ierarxik chegaralarning dekonstruksiyasini ifodalaydi. David Mitchell asarlarida ushbu hodisa ko‘p qatlamli hikoya strukturalarining o‘zaro singishi, qahramonlarning turli narrativ darajalarda matn yoki diskurs elementi sifatida qayta paydo bo‘lishi hamda real va fiktional olamlar o‘rtasidagi ontologik chegaralarning erib ketishi orqali namoyon bo‘ladi. Shu tariqa, analepsis muallif, hikoyachi va qahramon o‘rtasidagi an’anaviy tafovutni yo‘qqa chiqarib, yagona, murakkab va o‘zaro kesishuvchi narrativ makon hosil qiladi.[3]

Julia Kristeva tomonidan ilgari surilgan intertekstualiy nazariyasiga ko‘ra, har bir matn boshqa matnlar bilan dialog holatida mavjud bo‘ladi. Mitchell romanlarida intertekstuallik iqtiboslar, stilistik taqlid hamda janrlararo o‘tish shakllarida namoyon bo‘ladi. [10]

Shuningdek, Jean-François Lyotard tomonidan ta’riflangan metanarrativ inqirozi ham bu asarlarda aks etadi. Ya’ni, yagona “katta hikoya” o‘rnini ko‘plab kichik narrativlar egallaydi. [9]

Vaqt–makon kategoriyasi va Mitchell poetikasi.

Vaqt va makon diskretlashuvining nazariy-amaliy talqini.

Postmodern narrativda vaqtning linearligi buzilishi nafaqat estetik hodisa, balki epistemologik paradigmaning o‘zgarishi bilan ham bog‘liqdir. Klassik realizmda vaqt “ketma-ketlik” (succession) tamoyiliga asoslangan bo‘lsa, postmodern matnlarda u “fragmentatsiya” va “simultanlik” xususiyatlari bilan tavsiflanadi.

Paul Ricoeur o‘zining narrativ vaqt haqidagi konsepsiyasida vaqtni hikoya orqali tashkil etiladigan fenomen sifatida talqin qiladi. Uning fikricha, vaqtning “insoniylashuvi” aynan narrativ orqali amalga oshadi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, David Mitchell romanlarida vaqt obyektiv kategoriya emas, balki diskursiv konstrukt sifatida namoyon bo‘ladi.

Mitchell prozasida vaqtning rekursiv vaqt(takroriy strukturalar orqali), parallel vaqt qatlamlari, distopik va utopic temporal zonalar kabi modifikatsiyalari kuzatiladi.

Makon esa statik emas, balki semantik “tarmoq” sifatida ishlaydi. Bu holat ayniqsa globalizatsiya kontekstida muhim ahamiyat kasb etadi.[6]

David Mitchell poetikasining asosiy xususiyatlari.

David Mitchell ijodi quyidagi poetik xususiyatlar bilan ajralib turadi:

1. Polifonik narrativ

Bu tushuncha Mikhail Bakhtin tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, unda bir nechta mustaqil ovozlarni mavjud bo‘ladi. *Cloud Atlas* romanida oltita turli ovoz mavjud bo‘lib, ularning har biri mustaqil diskursga ega.[4]

2. Janrlararo sintez

Mitchell romanlarida ilmiy fantastika, tarixiy roman, detektiv va avtobiografik yozuv elementlari birlashadi.

3. Metafiktsiya

Matn o‘zining sun’iyligini ochib beradi va o‘quvchini bu jarayonga jalb qiladi. [5]

4. Global narrative

Ghostwritten romanida voqealar turli geografik hududlarda kechadi, bu esa “global roman” tushunchasini yuzaga keltiradi.

Xulosa qilib aytganda, David Mitchell ijodi polifonik narrativ, janrlararo sintez, metafiksion o‘z-o‘zini anglash va global makon qamrovi kabi murakkab poetik xususiyatlarning uyg‘unlashuvi bilan tavsiflanadi. Ushbu xususiyatlar, xususan *Cloud Atlas* va *Ghostwritten* romanlarida, zamonaviy postmodern narrativning ko‘p qatlamli va dinamik modelini yuzaga keltiradi.[1]

Cloud Atlas romanining chuqur tahlili.

Strukturaviy model: “matryoshka narrativ”

Cloud Atlas romani oltita hikoyadan iborat bo‘lib, ular quyidagi tartibda joylashgan:

1. Adam Ewing kundaligi
2. Robert Frobisher xatlari
3. Luisa Rey tergov
4. Timothy Cavendish hikoyasi
5. Sonmi-451 distopiyasi
6. Zachry postapokaliptik hikoyasi

Bu struktura “A-B-C-D-E-F-E-D-C-B-A” shaklida tashkil topgan bo‘lib, u rekursiv simmetriyani ifodalaydi.

Har bir hikoya eng muhim nuqtada to‘xtatiladi va keyingi hikoya boshlanadi. Bu esa o‘quvchida kognitiv dissonans hosil qiladi va fragmentlar o‘rtasida bog‘lanish izlashga majbur etadi.

Umberto Eco ta’kidlaganidek, ochiq matnlar o‘quvchini hamkor muallifga aylantiradi.[8] Roman ichidagi har bir hikoya boshqasida qo‘lyozma, kitob, film, tarixiy hujjat sifatida mavjud bo‘ladi. Bu esa matnlararo murakkab tizimni yaratadi.

Cloud Atlas va Ghostwritten asarlari tahlili.

Ontologik ko‘pqatlamlilik — bu matnda bir nechta reallik darajalari parallel mavjud bo‘lib, ular o‘zaro aralashadigan murakkab badiiy tuzilmadir.

Cloud Atlas romanida ontologik darajalar quyidagicha:

- tarixiy realism;
- modernistik introspektsiya;
- postmodern detektivlik;
- distopik fantastika;
- postapokaliptik mifologiya.

Bu qatlamlar bir-biri bilan kesishadi va yagona “metaborliq” hosil qiladi. Roman qahramonlari turli davrlarda qayta paydo bo‘ladi va bu ruhiy davomiylik, identitetning nisbiyligi va vaqtning sikliklik g‘oyalarini ifodalaydi.

Ghostwritten romani alohida hikoyalardan tashkil topgan bo‘lsa-da, ular yashirin aloqalar orqali birlashadi.

Voqealar rivoji Yaponiya, Xitoy, Mongoliya, Rossiya, Yevropa, va AQSh kabi davlat hududlarida kichadi. Bu esa global makon modelini yaratadi. Roman fragmentlari tasodifiy uchrashuvlar, medial effektlar va ruhiy migratsiya orqali bog‘lanadi. Bu esa deterministik emas, balki ehtimollik asosidagi narrativni yuzaga keltiradi.

Har bir bobda yangi ong markazi mavjud. Bu esa identitetning parchalanganligini, subyektiv reallikni va ko‘p perspektivalilikni ifodalaydi. *Ghostwritten* romanida makonning global miqyosda kengayishi va fragmentlararo noaniq bog‘lanishlar narrativning ehtimollik asosida qurilgan murakkab modelini shakllantiradi. Shu bilan birga, har bir bobda yangilanib boruvchi ong markazlari orqali David Mitchell identitetning nisbiyligi, reallikning subyektivligi va ko‘p perspektivalilik prinsiplarini badiiy jihatdan asoslaydi.

Komparativ tahlil va umumlashtirish.

Cloud Atlas va *Ghostwritten* romanlari o‘rtasidagi farqlar, avvalo, ularning strukturaviy va poetik tashkilida namoyon bo‘ladi. *Cloud Atlas* simmetrik va rekursiv qurilgan narrativ modeli bilan ajralib turib, unda hikoyalar o‘zaro ochiq va aniq bog‘lanishlar orqali ulanadi hamda vaqt siklik xarakter kasb etadi; makon esa tarixiy evolyutsiya asosida rivojlanadi.[1]

Aksincha, *Ghostwritten* fragmentar tuzilishga ega bo'lib, undagi hikoyalar o'zaro yashirin va bilvosita aloqalar orqali bog'lanadi; vaqt diskret va parchalangan shaklda namoyon bo'ladi, makon esa global dispersiya — ya'ni turli geografik hududlarga tarqalgan holda tasvirlanadi.[7]

David Mitchell romanlarida narrativ bog'lanish mexanizmlari fragmentlangan hikoyalarni yagona, uzviy tizimga birlashtirishda markaziy rol o'ynaydi. Ulardan birinchisi — **intertekstual mexanizm**, ya'ni matnlararo bog'lanish va o'zaro dialog orqali fragmentlarni birlashtirish. Ikkinchisi — **metaleptik o'tishlar**, ya'ni narrativ qatlamlar o'rtasidagi chegaralarning buzilishi orqali voqealararo uzviylikni yaratadi. Uchinchi mexanizm — **simvolik parallelizm**, turli hikoyalar va qahramonlar orasidagi ramziy moslikni ta'minlaydi. To'rtinchisi — **tematik rezonans**, ya'ni markaziy g'oya va motivlarning butun roman bo'ylab aks etishi. Va nihoyat, **motivlar migratsiyasi** orqali ayrim elementlar bir hikoyadan boshqasiga o'tadi, bu esa narrativning ko'p qatlamli va integratsiyalashgan tuzilishini mustahkamlaydi. Shu tarzda, ushbu mexanizmlar fragmentlarni yagona badiiy va konseptual tizimga birlashtiradi.[1]

Postmodernism doirasida Mitchell ijodi total narrativning rad etilishi, ko'plik va noaniqlikning ustuvorligi va o'quvchining interpretative rolining oshishi jihatlari bilan ajralib turadi.[11]

Jean Baudrillard nazariyasiga ko'ra, zamonaviy matnlar simulyatsiya darajasiga o'tgan. Mitchell romanlari ham aynan shu jarayonni aks ettiradi.[11]

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, mazkur tadqiqot ko'rsatdiki, David Mitchell romanlarida fragmentatsiya nafaqat tashkiliy, balki ontologik darajada amalga oshadi, ya'ni voqealar va qahramonlar turli reallik qatlamlarida bir vaqtning o'zida mavjud bo'ladi. Vaqt va makonning diskretlashuvi esa narrativ mexanizmlar orqali muvozanatlashadi, hikoyalar o'zaro bog'lanadi va butun matn tizimiga integratsiyalanadi. Shu bilan birga, *Cloud Atlas* simmetrik va rekursiv model orqali strukturalik uyg'unlikni ta'minlasi, *Ghostwritten* fragmentar va global makon modeli bilan murakkab, dispersiv narrativni yaratadi.[7] Umuman olganda, Mitchellning narrativ bog'lanish mexanizmlari — intertekstuality, metalepsis, simvolik parallelizm, tematik rezonans va motivlar migratsiyasi — postmodern poetikaning asosiy tarkibiy jihatlari namoyish etadi va zamonaviy roman estetikasi uchun yangi paradigmani shakllantiradi.[2]

Shunday qilib, Mitchell ijodi zamonaviy roman poetikasida yangi bosqichni ifodalaydi va fragmentatsiya fenomenining eng mukammal badiiy realizatsiyalaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mitchell, David. *Cloud Atlas*. Random House, 2004.
2. Mitchell, David. *Ghostwritten*. Hodder & Stoughton, 1999.
3. Genette, Gérard. *Narrative Discourse*. Cornell University Press, 1980.
4. Bakhtin, Mikhail. *The Dialogic Imagination*. University of Texas Press, 1981.
5. Hutcheon, Linda. *A Poetics of Postmodernism*. Routledge, 1988.
6. Jameson, Fredric. *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism*. Duke University Press, 1991.
7. Ricoeur, Paul. *Time and Narrative*. University of Chicago Press, 1984.
8. Eco, Umberto. *The Open Work*. Harvard University Press, 1989.
9. Lyotard, Jean-François. *The Postmodern Condition*. University of Minnesota Press, 1984.
10. Kristeva, Julia. *Desire in Language*. Columbia University Press, 1980.
11. Baudrillard, Jean. *Simulacra and Simulation*. University of Michigan Press, 1994.

UO'K 808.3

FOLKLORDA ZONIMLARNING MIFOLOGIK VA MADANIY ILDIZLARI, XALQ E'TIQODLARI VA URF-ODATLARIDAGI AHAMIYATI AV HAYVONLARNING RAMZIY MA'NOSI

G.F.Olimova, magistrant, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona
N.R.Makhmudova, dots., PhD, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Ushbu maqolada folklorda zoonimlarning mifologik va madaniy ildizlari tahlil qilinadi. Zoonimlarning xalq e'tiqodlari, urf-odatlari va og'zaki ijoddagi o'rni yoritiladi. O'zbek va ingliz folklorida hayvonlar bilan bog'liq ramziy ma'nolar qiyosiy jihatdan ko'rib chiqilib, ularning milliy madaniyat va dunyoqarashni ifodalashdagi ahamiyati ochib beriladi. Tadqiqot natijasida zoonimlar folklor matnlarida qadimiy mifologik tasavvurlar, arxetipik obrazlar va madaniy

qadriyatlarni saqlovchi muhim birliklar ekanligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: Zoonimlar, folklor, mifologiya, ramziy ma'no, xalq e'tiqodlari, urf- odatlar, hayvon timsollari, madaniy semantika, totemizm, folklor obrazlari, mifopoetika, an'anaviy qarashlar, etno-lingvistika.

Аннотация. В данной статье анализируются мифологические и культурные корни зоонимов в фольклоре. Рассматривается роль зоонимов в народных верованиях, традициях и устном народном творчестве. В сравнительном аспекте исследуются символические значения животных в узбекском и английском фольклоре, а также раскрывается их значение в выражении национальной культуры и мировоззрения. В результате исследования обосновывается, что зоонимы являются важными единицами фольклорных текстов, сохраняющими древние мифологические представления, архетипические образы и культурные ценности.

Ключевые слова: зоонимы, фольклор, мифология, символическое значение, народные верования, традиции, образы животных, культурная семантика, тотемизм, фольклорные образы, мифопоэтика, традиционные представления, этнолингвистика.

Abstract. This article analyzes the mythological and cultural roots of zoonyms in folklore. It explores the role of zoonyms in folk beliefs, customs, and oral traditions. Symbolic meanings of animals in Uzbek and English folklore are examined from a comparative perspective, revealing their significance in expressing national culture and worldview. The study demonstrates that zoonyms serve as important units preserving ancient mythological concepts, archetypal images, and cultural values in folkloric texts.

Keywords: Zoonyms, folklore, mythology, symbolic meaning, folk beliefs, traditions and customs, animal symbols, cultural semantics, totemism, folkloric images mythopoetics, traditional worldview, ethnolinguistics.

Kirish. Folklor, xalqlarning boy madaniy merosi va tarixiy tajribasining aksidir. Har bir xalqning folklori o'ziga xos va o'ziga xos ma'nolarni saqlab qoladi, bu esa ularning dunyoqarashini va etnik identifikatsiyasini shakllantiradi. Hayvonlar, ko'plab folklor va mifologik elementlarda

markaziy o'rin tutadi. Ular nafaqat tabiat va odamlar bilan bog'liq obrazlar sifatida, balki turli ramziy ma'nolar va qadriyatlarni aks ettiruvchi timsollar sifatida ham ishlatiladi. O'zbek va ingliz folklorida hayvonlarning ramziy ma'nosi, ularning xalqlarning dunyoqarashidagi o'rni juda o'zgaruvchan va ko'plab o'xshashliklar va farqlarni o'z ichiga oladi. Ushbu maqola, o'zbek va ingliz folklorida hayvonlarning mifologik va madaniy ildizlarini, xalq e'tiqodlari va urf- odatlaridagi o'rni tahlil qilishga bag'ishlangan. Xususan, hayvonlarning ramziy ma'nosi va ularning xalqlarning an'analari va e'tiqodlari bilan qanday bog'liq ekanini ko'rib chiqiladi.

Adabiyotlar sharhi. Folklor va mifologiyada hayvonlarning o'rni haqida bir qancha ilmiy ishlar va tadqiqotlar mavjud. R. H. Moten, "Hayvonlar va inson: folklor va mifologiyada" asarida hayvonlarning mifologik roli va ularning inson tafakkurida qanday ramz sifatida qabul qilinishini ko'rsatgan. Motenning fikriga ko'ra, hayvonlar ko'plab madaniyatlarda tabiat kuchlari va odamning ichki dunyosini aks ettiruvchi timsollar sifatida qaraladi. Xususan, grek mifologiyasida, hayvonlar ko'pincha xudolar va abadiy kuchlarni ifodalaydi, bu esa ularning ramziy ma'nosini oshiradi. O'zbek xalqining folklorida ham hayvonlar juda katta ahamiyatga ega. S. T. Asimov "O'zbek folklorida hayvonlar" asarida, o'zbek xalqining ko'plab afsonalarida va rivoyatlarida hayvonlarning ramziyligi va ularning odamlar bilan bog'liq o'ziga xos mavhum ma'nolarini ta'kidlaydi. Ingliz folklorida esa, hayvonlar ko'plab ertaklar va afsonalarda, masalan, Sherlock Holmes hikoyalarida yoki Ayvori haqidagi rivoyatlarda, ular yovuzlik yoki yaxshilik ramzi sifatida ishlatilgan.

Metodologiya. Ushbu maqola uchun tadqiqot metodologiyasi sifatida sifatli tahlil usullari qo'llaniladi. Boshqa so'z bilan aytganda, o'zbek va ingliz folkloridagi hayvonlarning ramziy ma'nolarini o'rganishda, avvalgi tadqiqotlar va matnlarni tahlil qilish asosiy metod sifatida tanlanadi. Bu jarayonda, har bir folklor elementining qanday shakllanganligi, ularning qanday ma'nolarni anglatishi va bu ma'nolar xalqlarning dunyoqarashidagi o'zgarishlar bilan qanday bog'lanishini aniqlashga harakat qilinadi. O'zbek va ingliz xalqlarining o'ziga xos folklor materiallari, masalan,

ertaklar, afsonalar, e'tiqodlar va urf-odatlar, tahlil qilish uchun asosiy manbalar sifatida ishlatiladi. Shu bilan birga, zamonaviy tadqiqotchilar tomonidan olib borilgan taqqoslamali tahlillar va ramziy ma'no va mifologiya haqida yozilgan ilmiy asarlar ham metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Tadqiqotda hayvonlarning xalq e'tiqodlaridagi, urf-odatlardagi o'rne hamda mifologik kontekstdagi ramziy ma'nosi tahlil qilinadi.

Folklorda hayvonlar obrazi (zoonimlar) quyidagi asosiy manbalardan oziqlanadi:

- Totemik qarashlar: Urug'-qabila o'zini muayyan hayvon bilan "qarindosh" deb biladi (himoyachi, ajdod ruhi, taqiqlar). Bu izlar ertaklarda "falon hayvon yo'l ko'rsatdi", "falon hayvonga ozor berma" kabi motivlarda ko'rinadi.

- Shamanistik va diniy-sincretik qatlam: Hayvonlar ruhlar olami bilan aloqa qiluvchi vosita sifatida talqin qilinadi: qush - "ko'k", ilon - "yer osti / chegaraviy olam", ot - "yo'l va safar".

- Dehqonchilik va chorvachilik tajribasi: Hayvonning real xatti-harakati ramzga aylanadi: tulki - ayyor, bo'ri - yirtqich kuch, ot - sadoqat, qo'y - muloyimlik, it - qo'riqchi.

- Tarixiy-diniy qatlamlar: Turkiy, eroniy va islomiy qatlamlar (inglizlarda kelt, anglo - sakson va xristian talqinlari) eski miflarni yangicha ma'noda qayta talqin qiladi. Shu bois bir hayvon ikkiyoqlama ma'no ham ko'tarishi mumkin (masalan, ilon: ham shifo, ham xavf).

Xalq e'tiqodlari va urf-odatlarida zoonimlarning o'rne (o'zbek an'analari)

O'zbek xalq tasavvurida hayvonlar ko'pincha himoya, baraka, "yomon ko'z"dan saqlash va ogohlantirish funksiyasini bajaradi.

- Qaldirg'och: Uyga in qurishi - xonadonga baraka va tinchlik belgisi sifatida talqin qilinadi.

- Boyqush: Ko'pincha ogohlantirish ohangida; ayrim hududlarda salbiy alomat deb ham qaraladi (hududiy farqlar mavjud).

- Ilon: Ikkiyoqlama ramz: xavf va sinov timsoli bo'lishi bilan birga, qadim tasavvurlarda "uy/yer ruhi" bilan bog'liq ehtiyotkor hurmat ham uchraydi.

O'zbek folklorida hayvonlarning ramziy ma'nolari (tanlangan misollar)

- Bo'ri: Kuch, jasorat va xavf; qadim turkiy qatlamda "yo'l boshlovchi/ajdodiy kuch" soyasi ham bor.

- Tulki: Ayyorlik va tez aql; "aldov bilan yutish" motivi ko'p uchraydi.

- Arslon (sher): Quddrat, mardlik va saltanat ramzi (epik va adabiy timsol sifatida keng).

- Ot: Sadoqat va safar; qahramon qudratini "ko'paytiruvchi" obraz.

- Qushlar (Humo, Semurg', burgut): Yuksaklik, baxt va himoya; osmon bilan bog'lovchi timsol.

- Ilon va ajdaho: Sinov, xavf va yer osti kuchlari; qahramonning "yetilish" bosqichidagi to'siq sifatida keladi.

- xabar, o'lim yoki dono kuzatuvchi timsoli; kelt qatlamida mistik tus kuchli.

Muhokamalar

O'zbek va ingliz folkloridagi hayvonlarning ramziy ma'nolari, bir tomondan, xalqlarning umumiy qadriyatlaridan kelib chiqsa, boshqa tomondan, ularning madaniy va tarixiy farqlarini aks ettiradi. O'zbek folklorida, masalan, yovvoyi hayvonlar ko'pincha erkinlik, kuch va jasorat ramzi sifatida tasvirlanadi, bu esa qishloq hayoti va tabiiy muhit bilan bog'liq bo'lib, o'zbek xalqi uchun asosiy ahamiyatga ega bo'ladi. Ingliz folklorida esa, yovvoyi hayvonlar ko'pincha xavf va yovuzlik ramzi sifatida ishlatiladi, bu esa inglizlarning o'z tarixiy tajribasi va jamiyatdagi qat'iy ijtimoiy tartibni aks ettiradi. Shu bilan birga, ba'zi hayvonlar, masalan, qushlar, o'zbek va ingliz folklorida omad va baxtning ramzi sifatida umumiy bo'lib qoladi. Bu o'xshashliklar, xalq e'tiqodlaridagi va urf-odatlardagi ijtimoiy va madaniy aloqalarni aniqlashga imkon beradi.

Xulosa. O'zbek va ingliz folklorida hayvonlarning ramziy ma'nolari xalqlarning madaniy va mifologik ildizlariga chuqur bog'liqdir. Hayvonlar, har ikki xalqning folklorida, ramziy ma'nolar orqali, ularning dunyoqarashini va etnik identifikatsiyasini ifodalaydi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, hayvonlarning folklordagi roli nafaqat tabiatni aks ettiruvchi obrazlar, balki xalqning tarixiy tajribasi, e'tiqodlari va qadriyatlari bilan bevosita bog'liqdir. O'zbek va ingliz xalqlarining folklorida ko'rsatilgan hayvonlarning ramziy ma'nolari, bir tomondan, xalqlarning umumiy g'oyalarini, boshqa tomondan esa ularning madaniy farqlarini aks ettiradi. Bu tahlil xalq folklorining hayotiy ahamiyatini,

uning xalq e'tiqodlari va madaniyatidagi o'rnini yanada chuqurroq anglashga imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Dundes, A. (1980). Interpreting Folklore. Indiana University Press.
2. Propp, V. (1968). Morphology of the Folktale. University of Texas Press.
3. Levi-Strauss, C. (1963). Structural Anthropology. Basic Books.
4. Eliade, M. (1964). Myth and Reality. Harper & Row.
5. Mirzayev, T. (2004). O'zbek xalq og'zaki ijodi. Toshkent.
6. Afzalov, M. (2007). O'zbek xalq ertaklari. Toshkent.
7. Bascom, W. (1965). The Forms of Folklore: Prose Narratives. Journal of American Folklore.
8. Thompson, S. (1955-1958). Motif-Index of Folk-Literature. Indiana University Press.

UO'K 808.3

O'ZBEK VA INGLIZ ERTAKLARIDA ZOONIMLAR

G.F.Olimova, magistrant, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona
N.R.Makhmudova, dots., PhD, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona
ORCID:0009-0009-8967-4151

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek va ingliz ertaklarida zoonimlarning qo'llanilishi qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda hayvon obrazlarining ramziy ma'nolari, ularning xarakter yaratishdagi roli hamda syujet rivojiga ta'siri ko'rib chiqiladi. Shuningdek, zoonimlar orqali xalqning dunyoqarashi, madaniy qadriyatlar va axloqiy qarashlari qanday aks etishi yoritiladi. O'zbek va ingliz folkloridagi umumiy hamda farqli jihatlar misollar asosida ochib beriladi.

Kalit so'zlar: zoonimlar, folklor, ertaklar, ramziy ma'no, hayvon obrazlari, xarakter yaratish, syujet rivoji, xalq og'zaki ijodi, qiyosiy tahlil, madaniy an'analar.

Аннотация. В данной статье проводится сравнительный анализ использования зоонимов в узбекских и английских сказках. В исследовании рассматриваются символические значения образов животных, их роль в создании характеров персонажей и влияние на развитие сюжета. Кроме того, освещается, каким образом через зоонимы отражаются мировоззрение народа, его культурные ценности и нравственные представления. На основе конкретных примеров выявляются общие и отличительные черты узбекского и английского фольклора.

Ключевые слова: зоонимы, фольклор, сказки, символическое значение, образы животных, создание характера, развитие сюжета, устное народное творчество, сравнительный анализ, культурные традиции.

Abstract. This article presents a comparative analysis of the use of zoonyms in Uzbek and English fairy tales. The study examines the symbolic meanings of animal characters, their role in character creation, and their influence on plot development. It also highlights how zoonyms reflect people's worldview, cultural values, and moral perspectives. The common and distinctive features of Uzbek and English folklore are revealed through examples.

Keywords: zoonyms, folklore, fairy tales, symbolic meaning, animal characters, character creation, plot development, oral tradition, comparative analysis, cultural traditions.

Kirish. Ertaklar - bu xalqning tarixiy tajribalari, urf-odatlar, axloqiy qadriyatlar va madaniyatini o'zida aks ettiruvchi muhim adabiy janrdir. O'zbekiston va ingliz adabiyotida zoonimlar (hayvon nomlari)ning roli alohida ahamiyatga ega. Ular, ko'pincha, o'tmishdagi hayot va tabiatga bo'lgan qarashlarni ifodalaydi, shuningdek, inson va hayvonlar o'rtasidagi munosabatlarni, jamiyatdagi axloqiy me'yorlarni o'rgatadi. Ushbu maqolada O'zbek va ingliz ertaklaridagi zoonimlarning tilshunoslik, madaniyatshunoslik va psixologik jihatlar tahlil qilinadi. Maqsadimiz ikki xil madaniyatda hayvonlarning qanday o'ringa ega ekanligini o'rganish va bu ramzlarning ahamiyatini aniqlashdir. Ushbu tadqiqot adabiyotshunoslik sohasida zoonimlarning ahamiyatini anglashga, ular orqali xalqning dunyoqarashini, qadriyatlarini va axloqiy normativlarini tushunishga yordam beradi.

Adabiyotlar sharhi. O'zbek va ingliz adabiyotida zoonimlarga oid tadqiqotlar nisbatan cheklangan bo'lishi mumkin, ammo bir nechta ilmiy ishlar hayvonlarning adabiy ramz sifatida

ishlatilishini o'rganishga qaratilgan. O'zbek ertraklarida hayvonlar ko'pincha ahmoq yoki donishmandlik, yovuzlik yoki yaxshilik timsoli sifatida ko'rsatiladi. Misol uchun, "Qush va ajdarho" kabi ertaklarda ajdarho yovuzlikning, qush esa xushmuomalalikning ramzi sifatida ishlatiladi. Ingliz ertraklarida esa, ayniqsa, Xart va Andersen ertaklarida hayvonlar ko'pincha insoniy fazilatlarini o'zida mujassamlashtirgan xususiyatlarga ega bo'ladi. Ingliz adabiyotida, ayniqsa, Aesopning ertaklarida hayvonlar moral va axloqiy saboqlarni o'rgatish maqsadida ishlatilgan. Bunday ertaklarda hayvonlar odatda insonlardek xulq-atvorga ega bo'lib, ulardan o'rganish mumkin bo'lgan saboqlar mavjud. Bu adabiyotlarda zoonimlarning madaniyatni aks ettirishi, ularning til va nutqdagi ahamiyati ko'rsatilgan.

Metodologiya. Ushbu maqolada ikki xil madaniyatdagi zoonimlarning rolini o'rganish uchun sifatli tadqiqot metodlari qo'llanilgan. Tadqiqotda O'zbekiston va ingliz adabiyotlarining klassik ertaklari tahlil qilindi. Har ikki madaniyatdan olingan bir nechta ertaklar orqali hayvonlarning obrazlari, ularning shaxsiy xususiyatlari va xulq-atvorlari o'rganildi. Tahlil qilingan materiallar orasida O'zbek xalq ertaklaridan "Qush va ajdarho", "Alpomish" kabi asarlar va ingliz adabiyotidan Aesopning "Hayvonlar ertaklari" va Andersenning "Qushning o'g'irlashgan uchishi" kabi ertaklari kiritildi. Zoonimlar tahlilida semantik, struktural va madaniy tahlil metodlari qo'llanilib, har bir hayvonning ertaklardagi roli, ularning timsoli va axloqiy ma'nosi aniqlangan. Maqsad har bir madaniyatda hayvonlarning qanday tasvirlanishi va ular orqali qaysi axloqiy saboqlar berilishi haqida xulosalar chiqarishdir.

Ertaklarda vaqt qisqa bo'lgani uchun hayvon obrazi tinglovchiga darhol xarakter haqida signal beradi. Hayvonning real xulqi ramzga aylangan: kimdir ayyor, kimdir tajovuzkor, kimdir sodiq.

- Tulki — ayyorlik, shirinso'zlik, diplomatiya
- Bo'ri (yirtqich) — tahdid, tajovuz, "kuch bilan yechish"
- Quyon/hare — sergaklik, chaqqonlik, ba'zan qo'rqqalik
- It — sadoqat, qo'riqlash, himoya

"Inson jamiyati modeli"ni hayvonlar orqali berish

Hayvonlar orqali ijtimoiy tiplar yumshoq va kulgili tilda ko'rsatiladi: aldovchi firibgar, sodda odam, mehnatkash, zolim kuch egasi va hokazo.

"Katta kuchni kichik aql yengadi" motivi

Ko'p ertaklarda kuchli yirtqich yoki zo'ravon obrazni kichik, lekin aqlli qahramon yengadi. Bu motiv tarbiyaviy g'oyani kuchaytiradi: aql va tadbir kuchdan ustun.

2. Farqli jihatlar

Makon va turmush tarzi ta'siri

Zoonimlarning tanlanishi va mazmuni ko'pincha ertakning yashash muhitiga bog'liq.

- O'zbek ertaklarida: yaylov, chorva, bozor, karvon yo'li, dasht va ro'zg'or motivlari ko'proq.
- Ingliz ertaklarida: o'rmon (woodland), ferma (farm), botqoqlik/heath, qasr va qirollik muhiti

ko'proq.

E'tiqodiy qatlamlar farqi

O'zbek folklorida turkiy qatlam va islomiy tasavvurlar sintezi seziladi; ingliz folklorida esa kelt va xristian talqinlari, superstition (irimsirim) motivlari ko'proq uchra ydi.

Qaysi hayvonlar markazga chiqishi.

- O'zbek an'anasida: ot, bo'ri, tulki, qo'y/echki, it kabi hayotiy obrazlar tez-tez uchraydi.
- Ingliz an'anasida: fox, hare/rabbit, badger, hedgehog, raven/crow, stag/deer kabi

"woodland" obrazlari ko'proq.

Zoonimlarning xarakter yaratishdagi ro'li.

Sifatlarni bo'rttirish (karikatura effekti)

Hayvon obrazi insondagi sifatni kattalashtirib ko'rsatadi: tulki — "haddan oshgan ayyorlik", bo'ri — "tajovuzning o'zi". Shuning uchun ziddiyat aniq ko'rinadi.

Nutq va dialog orqali xarakter qurish

Ko'p ertaklarda hayvonning gapirish uslubi uning xarakterini ochadi: tulki — ko'ndira oladigan shirinso'z; bo'ri — qo'pol va buyruqboz; quyon — tez va xavotirli.

"Niqob" roli (ijtimoiy tiplarni yashirin ifodalash)

Zoonim ba'zan niqob vazifasini bajaradi: tulki orqali manfaatparast va firibgar tip, eshak orqali soddalik yoki kulgili qahramon, sher orqali hukmronlik tasvirlanadi.

Zoonimlarning syujet rivojlanishidagi ro'li.

Konfliktni ishga tushirish (trigger)

Hayvonning paydo bo'lishi bilan muammo boshlanadi: bo'ri — tahdid, tulki — aldov rejasi, qush — xabar yoki yo'l ko'rsatish.

Sinovlar zanjiri va 3 martalik struktura

Ko'p ertaklarda sinovlar ketma-ketligi uch bosqichda ko'rinadi: 1-sinovda adashish, 2- sinovda tajriba, 3-sinovda yakuniy g'alaba. Bu sinovlarni turli hayvonlar yaratadi yoki kuchaytiradi.

Syujetni tezlatish: quvish/qochish va tuzoq

Quvish (bo'ri quvadi), qochish (quyon qochadi), tuzoq (tulki reja qiladi) kabi epizodlar ertak ritmini oshirib, voqeani dinamik qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Propp, V. (1968). Morphology of the Folktale. University of Texas Press.
2. Thompson, S. (2001). The Folktale. University of California Press.
3. Dundes, A. (1980). Interpreting Folklore. Indiana University Press.
4. Zipes, J. (2012). The Irresistible Fairy Tale: The Cultural and Social History of a Genre. Princeton University Press.
5. Haase, D. (Ed.). (2008). The Greenwood Encyclopedia of Folktales and Fairy Tales. Greenwood Press.
6. Tylor, E. B. (1920). Primitive Culture. John Murray.
7. Mirzayev, T. (2008). O'zbek xalq og'zaki ijodi. Toshkent: O'qituvchi nashriyoti.
8. Jo'rayev, M. (2014). O'zbek folklorshunosligi asoslari. Toshkent.

UO'K 808.3

SINXRON VA KETMA-KET TARJIMA JARAYONLARIDA KOGNITIV

YUK VA QAROR QABUL QILISH

D.Z.Olimova, o'qituvchi, Buxoro davlat universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Mazkur maqolada bir vaqtda tarjima (sinxron tarjima) va ketma-ket tarjima solishtiriladi: ikkala tur xotira, diqqat va so'z tanlash jihatidan qanday farq qilishi ko'rsatiladi. Asosiy xulosa shuki, bu ikki tarjima turi bir xil ishning oson va qiyin shakllari emas, balki har biri o'z talablariga ega mustaqil ish turlaridir. Shu sababli ularni o'qitishda ham har xil yondashuv kerak.

Kalit so'zlar: kognitiv yuk, sinxron tarjima, ketma-ket tarjima, xotira, psixolingvistika, tarjimashunoslik.

Аннотация. В данной статье сравниваются синхронный и последовательный перевод: показано, чем они отличаются по нагрузке на память, внимание и выбор слов. Основной вывод заключается в том, что эти два вида перевода не являются лёгкой и сложной версией одной задачи, а представляют собой самостоятельные виды деятельности со своими требованиями. Поэтому при обучении переводчиков нужен разный подход к каждому виду.

Ключевые слова: когнитивная нагрузка, синхронный перевод, последовательный перевод, память, психоллингвистика, переводоведение.

Abstract. This paper compares simultaneous interpreting and consecutive interpreting, showing how they differ in terms of memory load, attention, and word choice. The main conclusion is that these two types of interpreting are not easy and difficult versions of the same task, but independent activities with their own demands. Therefore, interpreter training should approach each type differently.

Key words: cognitive load, simultaneous interpreting, consecutive interpreting, memory, psycholinguistics, translation studies.

Kirish. Tarjimon sifatida faoliyat yuritish uchun faqat ikki tilni bilish kifoya qilmaydi. Tarjimon bir vaqtning o'zida tinglashi, tushunishi, so'z tanlashi va gapirishi kerak. Bu jarayonlarning barchasi miyaning cheklangan resurslarini talab qiladi.

Maqolada uchta nazariy asos qo'llaniladi. Birinchisi — kognitiv YUK (YUK) nazariyasi, u miyaning ish chegarasini tushuntiradi. Ikkinchisi — ishchi xotira modeli, u miyaning qaysi qismlari

qanday ishlashini ko'rsatadi. Uchinchisi — Gile'ning tarjima modeli, u yuqoridagi g'oyalarni tarjimonlik ishiga moslab beradi. Shu uchta asos yordamida so'nggi yillarda olib borilgan tadqiqotlar natijalari tahlil qilinadi.

Nazariy asos.

Kognitiv YUK nazariyasi. Bu nazariya dastlab ta'lim sohasida paydo bo'lgan. Uning ma'nosi oddiy: odam miyasi bir vaqtda ko'p narsani ushlab turolmaydi. Agar miyaga ortiqcha YUK tushsa, xato ko'payadi, ba'zi narsalar esdan chiqib ketadi, ish sekinlashadi. YUK uch xil bo'ladi: birinchisi — ishning o'zi qiyin bo'lgani uchun yuzaga keladigan YUK; ikkinchisi — ish noto'g'ri tashkil etilgani uchun paydo bo'ladigan YUK; uchinchisi — yangi bilim va ko'nikma o'rganish uchun zarur bo'lgan YUK. Tarjimonlikda birinchi tur eng ko'p uchraydi va u nutqning tezligi, so'zlarning murakkabligi va gap tuzilishiga qarab o'zgarib turadi. Seeber va Kerzel bu YUKni ko'z bilan o'lchadi. Inson qiyin vazifani bajarayotganda ko'z qorachig'i kengayadi. Tadqiqot shuni ko'rsatdi: murakkab gaplarda tarjimonning ko'z qorachig'i kengaygan, oson joylarda toraygan. Ishchi xotira modeli miyaning ish bo'limlarini ko'rsatadi. Bu model bo'yicha miyada to'rt qism bor: 1) eshitilgan so'zlarni vaqtincha saqlaydigan qism; 2) ko'rgan narsalarni saqlaydigan qism; 3) bu qismlar orasida ishni boshqaradigan markaz; 4) turli ma'lumotlarni birlashtirib, yagona tushunchaga aylantiradigan qism. Sinxron tarjimada birinchi va uchinchi qism eng ko'p ishlaydi, chunki tarjimon bir tomondan tinglaydi, bir tomondan gapiradi. Ketma-ket tarjimada esa to'rtinchi qism muhim, chunki ikkinchi bosqichda yozuvlar va xotira birlashtiriladi.

Tez qaror qabul qilish. Tarjimon har soniyada qaror qabul qiladi: qaysi so'zni tanlash, gapni qanday tuzish, biror narsani tashlab ketish kerakmi yoki yo'q. Bu qarorlar o'ylab ko'rishga vaqt yo'q holda, juda tez qabul qilinadi. Olimlar miyaning ikki xil ishlash usulini ko'rsatadi: birinchisi — tez va avtomatik, ikkinchisi — sekin va o'ylab ko'rilgan. Tajriba ortishi bilan tarjimon ko'proq narsani avtomatik bajaradi, va shu orqali qiyin masalalarga ko'proq vaqt qoladi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, yangi boshlovchilarda xotira hajmi katta bo'lsa, sinxron tarjima ham yaxshi chiqadi. Tajribali tarjimonlarda bu bog'liqlik yo'q — chunki ularda ko'p narsa avtomatlashgan.

Sinxron tarjimada kognitiv yuk.

Miya faolligi va tarjima natijalari. Sinxron tarjimada tinglash va gapirish bir vaqtda davom etadi. Bir necha soniya oldin eshitilgan gap hali aytilayotganda, yangi gap allaqachon kelmoqda. Bu ikki jarayonni boshqarish uchun miyaning nazorat qismi doimo ishlashi kerak. Tadqiqotchilar tarjimonlarning miyasini maxsus uskuna bilan tekshirib, sinxron tarjima vaqtida miyaning bir necha qismi — til almashtirish, e'tibor va nazorat bilan bog'liq sohalari — kuchli ishlayotganini ko'rdi. Eng muhimi, xotirasi yaxshi odamlarda bu yuk kamroq bo'lgan.

Oldindan taxmin qilish. Sinxron tarjimonning eng kuchli quroli — oldindan taxmin qilish. Agar tarjimon keyingi so'zni taxmin qila olsa, javobini erta boshlaydi va orqada qolmaydi. Bu ayniqsa nemis, turk va yapon kabi tillarda muhim, chunki bu tillarda asosiy fe'l gapning oxirida keladi. Agar tarjimon fe'lni kutib tursa, juda orqada qolib ketadi. Tadqiqot ingliz-polyak tarjimasida tajribali tarjimonlar fe'lni oldindan to'g'ri taxmin qilish darajasi taxminan 65 foiz ekanini ko'rsatdi. Agar taxmin xato bo'lsa, tarjimon tezda o'zini tuzatadi, va buni tinglovchi sezmaydi ham.

Ketma-ket tarjimada kognitiv yuk.

Yozib olish — yordamchi yoki qo'shimcha ish? Ketma-ket tarjimada xotira muammosi boshqacha. Sinxron tarjimada bir necha soniya eslab qolish kifoya. Ketma-ket tarjimada esa besh daqiqa yoki undan ko'p davom etgan nutqni eslab qolish kerak. Yozib olish bunga yordam beradi, lekin yozish ham vaqt va diqqat talab qiladi.

Birinchi bosqich chindan ham osonmi?

Keng tarqalgan fikrga ko'ra ketma-ket tarjimaning birinchi bosqichi oson, chunki bunda gapirish yo'q. Lekin tadqiqotlar va qo'shimcha tahlillar shuni ko'rsatdiki, birinchi bosqichda ham miya juda band bo'ladi. Eng ko'p qiyinchilik mavzu o'zgarganda, raqamlar va ismlar ko'p bo'lganda, va ma'ruzachi kutilmagan narsa aytganda yuzaga keladi. Tajribali tarjimonlar bu qiyinchilikni hal qilish uchun butun nutqning asosiy tuzilishini eslab qoladi: asosiy fikr, dalillar, misollar.

Ikki tarjima turini solishtirish.

Ikki xil ish tartibi. Yuqoridagi ma'lumotlarni birlashtirsak, asosiy xulosa shu: sinxron va ketma-ket tarjima — bir ishning oson va qiyin shakllari emas. Ular bir-biridan farqlanadi. Sinxron tarjimada barcha jarayonlar — tinglash, tushunish, so'z tanlash, gapirish — bir vaqtda ketadi. Ketma-ket tarjimada esa bu jarayonlar ikki bosqichga bo'linadi, lekin yangi qiyinchilik — uzoq vaqt eslab qolish va yozib olish paydo bo'ladi. Quydagi rasm va jadval bu farqni ko'rsatadi.

1-rasm. Ikki tarjima turining ishlash tartibi.

Sinxron tarjimada barcha jarayonlar — tinglash, tushunish, so'z tanlash, gapirish — bir vaqtda ketadi. Ketma-ket tarjimada esa bu jarayonlar ikki bosqichga bo'linadi, lekin yangi qiyinchilik — uzoq vaqt eslab qolish va yozib olish — paydo bo'ladi. Quydagi rasm va jadval bu farqni ko'rsatadi.

1-jadval.

Sinxron va ketma-ket tarjima jarayonlaridagi farqlar

Ko'rsatkich	Sinxron tarjima	Ketma-ket tarjima
Xotira yuklanishi	Doimiy, bir vaqtda	Ikki bosqichda, navbatma-navbat
Vaqt bosimi	Juda kuchli, doimiy	1-bosqich o'rtacha, 2-bosqich kam
Yozib olish imkon	Yo'q	Bor, asosiy yordamchi vosita
Gapni tahlil qilish	Taxmin asosida, xato xavfi bor	To'liq tahlil qilish mumkin
Ko'p uchraydigan xato	Tashlab ketish, soddalashtirish	Esdan chiqarish, yozuv xatosi
Tajriba bilan rivojlanadigan ko'nikma	Avtomatlik, taxmin qilish	Yozuv tezligi, asosiy fikrni saqlash

Qarorlar: o'xshashlik va farqlar. Ikkala tarjima turida ham tarjimon noaniqlik ostida tez qaror qabul qiladi. YUK ko'paysa, ikkalasida ham 'eng yaxshi emas, yetarli' qarorlar ko'payadi. Lekin muhim farq bor: sinxron tarjimada aytilgan so'zni qaytarib bo'lmaydi. Shuning uchun tarjimon ehtiyotkor bo'ladi — noaniq, lekin xavfsiz so'zni tanlaydi. Ketma-ket tarjimaning ikkinchi bosqichida esa gap o'rtasida o'zini tuzatish mumkin, bu katta zarar keltirmaydi. Bundan tashqari, tajribali tarjimonlar birinchi bosqichda eshitgan ohang va his-tuyg'udan ikkinchi bosqichda foydalanadi — bu imkoniyat sinxron tarjimada umuman yo'q.

O'qitish uchun tavsiyalar. Yuqoridagi tahlildan o'qitish uchun uchta tavsiya kelib chiqadi. Birinchidan, sinxron va ketma-ket tarjimani alohida-alohida o'rgatish kerak.

Ikkinchidan, tarjimonlarga o'z holatini kuzatishni o'rgatish kerak. Agar tarjimon o'zining charchaganini, ikkilanayotganini sezsa, vaqtida chora ko'rishi mumkin. Mashg'ulotlarda qo'shimcha vazifa berib, tarjimonni bunga o'rgatish mumkin. Yozilgan mashg'ulotlarni o'qituvchi bilan birga ko'rib chiqish ham foydali — shu orqali har bir tarjimon o'z kamchiligini topadi.

Uchinchidan, mavzu bo'yicha bilim berish kerak. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, tarjimon tanish mavzuda ishlasa, yuklanish kamayadi — hatto til murakkab bo'lsa ham. Buning sababi: tanish so'zlarni topish osonroq va keyingi gapni taxmin qilish aniqroq bo'ladi. Shuning uchun o'quv dasturida faqat til emas, balki turli mavzular bo'yicha bilim berish ham muhim.

Xulosa. Taqqoslashlar va tahlillar natijasidagi xulosa shuki bu ikki tur bir ishning oson va qiyin shakllari emas, balki butunlay boshqa-boshqa jarayonlardir. Sinxron tarjimada tinglash va gapirish bir vaqtda ketadi va miyaning bir nechta qismi doim band bo'ladi. Ketma-ket tarjimada bu muammo yo'q, lekin uning o'rniga uzoq vaqt eslab qolish va yozuv bilan ishlash zarurati paydo bo'ladi. Ikkalasida ham yuk ko'paysa, qaror sifati pasayadi. Tajriba bu muammoni kamaytiradi, lekin har xil yo'l bilan: sinxron tarjimada bu — avtomatlik va taxmin qilish orqali ; ketma-ket tarjimada — yaxshi yozuv va asosiy fikrni saqlash orqali amalga oshiriladi. Shuning uchun o'quv dasturlarida bu ikki ko'nikma alohida rivojlantirilishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Sweller, J., van Merriënboer, J. J. G., & Paas, F. (2019). Cognitive architecture and instructional design: 20 years later. *Educational Psychology Review*, 31(2), 261–292. <https://doi.org/10.1007/s10648-019-09465-5>
2. Baddeley, A. D. (2012). Working memory: Theories, models, and controversies. *Annual Review of Psychology*, 63, 1–29. <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-120710-100422>

UO'K 808.3

BADIIY MATN USTIDA ISHLASHNING METODIK USULLARI

S.Omonova, mustaqil tadqiqotchi, Samarqand davlat pedagogika instituti, Samarqand

Annotatsiya. Mazkur maqolada badiiy matn ustida ishlashning metodik asoslari, uning ta'lim jarayonidagi ahamiyati hamda o'quvchilarning nutqiy, estetik va tafakkur kompetensiyalarini rivojlantirishdagi o'rni yoritilgan. Badiiy matnni o'qish, tahlil qilish, qayta hikoyalash, suhbat, ijodiy topshiriqlar va muammoli ta'lim metodlari asosida o'rganishning samarali usullari tahlil etilgan. Shuningdek, o'zbek va xorijiy olimlarning badiiy matn ustida ishlashga oid ilmiy qarashlari keltirilgan.

Kalit so'zlar: badiiy matn, metodik usullar, matn tahlili, o'qish metodikasi, nutq rivoji, ijodiy fikrlash, adabiy ta'lim, pedagogik texnologiyalar.

Аннотация. В данной статье рассматриваются методические основы работы с литературным текстом, ее значение в образовательном процессе и роль в развитии речевых, эстетических и мыслительных компетенций учащихся. Анализируются эффективные методы изучения литературного текста на основе чтения, анализа, пересказа, беседы, творческих заданий и проблемно-ориентированного обучения. Также представлены научные взгляды узбекских и зарубежных ученых на работу с литературным текстом.

Ключевые слова: литературный текст, методические методы, анализ текста, методика чтения, развитие речи, творческое мышление, литературное воспитание, педагогические технологии.

Abstract. This article covers the methodological foundations of working on a literary text, its importance in the educational process, and its role in developing students' speech, aesthetic, and thinking competencies. Effective methods of studying a literary text based on reading, analysis, retelling, conversation, creative tasks, and problem-based learning methods are analyzed. The scientific views of Uzbek and foreign scientists on working on a literary text are also presented.

Key words: literary text, methodological methods, text analysis, reading methodology, speech development, creative thinking, literary education, pedagogical technologies.

Ta'lim tizimida o'quvchilarning ma'naviy-axloqiy kamoloti, estetik didi va nutqiy kompetensiyasini rivojlantirishda badiiy matnlarning ahamiyati beqiyosdir. Badiiy matn inson qalbi, his-tuyg'ulari va dunyoqarashini aks ettiruvchi estetik hodisa bo'lib, u o'quvchilarni ezgulik, vatanparvarlik, insonparvarlik va milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalashga xizmat qiladi.

Badiiy matn ustida ishlash o'quvchilarning o'qib, fikrni qilish, ishlab va mustaqil ishlab chiqarish ko' rivojlanishini rivojlantiradi. Shu bois zamonaviy pedagogika va metodika fanida badiiy matnlarni o'qitishning samarali usullarini ishlab chiqarish ishlab chiqarishdan biri. Badiiy matn tasviri va uning dasturiy ta'minotida ko'rish mumkin. Badiiy matn – voqelikning san'atkorona asosidagi tasvir, estetik ta'sir ko'rsatishga matn mahsulidir. Tilshunos olim A. G'ulomov matnni mazmun va shakl birligidan tashkil topgan yaxlit nutqiy birlik sifatida talqin qiladi. Adabiyotshunos

olim B. To'xliyev esa badiiy matnni inson ruhiyati va hayotiy tasviriy tasvirlar yordamida ifodalovchi murakkab estetik tizim deb hisoblaydi.

Badiiy matn bilan alohida turadi: Obrazlilik, emotsionallik, ta'sirchanlik, estetiklik, ko'p qatlamli mazmun, tarbiyaviy ahamiyat.

Mazkur material matn bilan ishlashda maxsus metodik narsalarni talab qiladi. Badiiy matn ustida ishlashning maqsadi va vazifalari quyidagilardan iborat. Badiiy matn ustida ishlashning asosiy maqsadi o'quvchilarning matnni anglash, tahlil qilish va baholash kompetensiyalarini rivojlantirishdan iborat. Uning vazifalari quyidagilardan iborat:

- ongli va ifodali o'qish malakasini shakllantirish; lug'at boyligini oshirish;
- og'zaki va yozma nutqni rivojlantirish;
- estetik didni tarbiyalash;
- mustaqil fikrlash ko'nikmasini rivojlantirish;
- milliy va umuminsoniy qadriyatlarni singdirish.

Badiiy matn ustida ishlashning metodik usullari:

1. Ifodali o'qish metodi. Ifodali o'qish badiiy matn bilan ishlashning eng muhim usullaridan biri hisoblanadi. Bu metod orqali o'quvchilar matndagi hissiy holatlarni, qahramonlarning xarakterini va muallif g'oyasini chuqurroq anglaydilar. Ifodali o'qish jarayonida: to'g'ri talaffuz, ohang, pauza, urg'u, nutq sur'ati kabi jihatlarga e'tibor qaratiladi.

Metodist olim K. Qosimova ifodali o'qishni boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqini rivojlantirishdagi eng samarali vositalardan biri sifatida baholaydi.[2]

2. Suhbat metodi. Suhbat metodi o'quvchilarni matn mazmunini mustaqil anglashga undaydi. Suhbat davomida quyidagi savollar berilishi mumkin: Asarning asosiy g'oyasi nimadan iborat? Qahramonlarning xarakteri qanday? Muallif qanday fikrni ilgari surmoqda? Siz qahramon o'rnida bo'lsangiz qanday yo'l tutardingiz? Mazkur metod tanqidiy va mantiqiy fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiladi.

3. Matnni tahlil qilish metodi. Matn tahlili badiiy asarni chuqur o'rganishning asosiy vositasidir. Tahlil jarayonida: mavzu, g'oya, syujet, kompozitsiya, obrazlar tizimi; badiiy tasvir vositalari o'rganiladi.

Olim N. Mahmudov matn tahlili o'quvchilarda nutq madaniyati va tafakkur madaniyatini shakllantirishini ta'kidlaydi.[3]

4. Qayta hikoyalash usuli. Qayta hikoyalash o'quvchilarning eslab qolish, mantiqiy fikrlash va nutq tuzish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Qayta hikoyalash quyidagi turlarga bo'linadi: to'liq hikoyalash, qisqartirib hikoyalash, tanlab hikoyalash, ijodiy hikoyalash. Ushbu usul ayniqsa boshlang'ich ta'limda keng qo'llaniladi.

5. Lug'at ustida ishlash usuli. Badiiy matnlarda ko'pincha o'quvchilar uchun notanish bo'lgan so'zlar uchraydi. Shu sababli: yangi so'zlarni izohlash, sinonim va antonimlarni topish, iboralar ma'nosini tushuntirish, so'zlarni gaplarda qo'llash kabi mashqlar bajariladi. Bu esa o'quvchilarning lug'at boyligini sezilarli darajada oshiradi.

6. Muammoli ta'lim metodi. Muammoli ta'lim o'quvchilarni mustaqil fikrlashga undaydi. Masalan: "Nima uchun qahramon aynan shunday qaror qabul qilgan?" "Asar voqealari boshqacha yakunlanishi mumkinmide?" kabi savollar o'quvchilarni chuqur mushohada yuritishga undaydi.

7. Rollarga bo'lib o'qish. Bu metod dramatzatsiya elementlariga asoslanadi. O'quvchilar: qahramonlar rolini ijro etadilar, dialoglarni ifodali o'qiydilar, obrazlarning ruhiy holatini his qiladilar. Natijada matn mazmuni yanada chuqurroq o'zlashtiriladi.

8. Ijodiy topshiriqlar metodi. Ijodiy topshiriqlar o'quvchilarning tasavvuri va ijodkorligini rivojlantiradi. Masalan: asarga yangi yakun yozish, qahramonga tavsif berish, maktub yozish, rasm chizish, esse yozish.

Bu usul o'quvchilarning badiiy tafakkurini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish. Bugungi kunda badiiy matnlarni o'rganishda innovatsion texnologiyalar keng qo'llanilmoqda. Jumladan: klaster metodi, aqliy hujum, texnologiyasi, venn diagrammasi, konseptual xaritalar, elektron taqdimotlar, multimedia vositalari. Mazkur texnologiyalar o'quvchilarning darsdagi faolligini oshirib, bilimlarni mustaqil egallashga

yordam beradi. O'zbek olimlarining badiiy matn haqidagi qarashlari O'zbek metodist va tilshunos olimlari badiiy matn ustida ishlash masalasiga alohida e'tibor qaratganlar.

A. G'ulomov matn ustida ishlash orqali o'quvchilarning nutqiy faoliyati rivojlanishini ta'kidlaydi.[1] K. Qosimova boshlang'ich ta'limda badiiy matnlarni o'qitishning metodik asoslarini ishlab chiqqan va ifodali o'qish hamda qayta hikoyalash usullarining samaradorligini ilmiy asoslagan. B. To'xliyev badiiy asarni tahlil qilish o'quvchilarning estetik tafakkurini shakllantirishini qayd etadi.[4]

N. Mahmudov esa matn ustida ishlash jarayonida nutq madaniyatini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratadi. Badiiy matnlar vositasida yozma nutqni rivojlantirish. Yozma nutq til kompetensiyasining muhim tarkibiy qismi bo'lib, o'quvchilarning fikrlarini mantiqiy, izchil va adabiy til me'yorlari asosida yozma shaklda ifodalash qobiliyatini anglatadi. Yozma nutqni rivojlantirish ta'lim jarayonining ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi. Bu borada badiiy matnlar samarali didaktik vosita sifatida xizmat qiladi. O'zbek tilshunos olimi A. G'ulomov yozma nutqni shaxs tafakkurining mahsuli sifatida baholab, uni rivojlantirishda matn bilan ishlashning ahamiyati katta ekanligini ta'kidlaydi. Olimning fikricha, matn ustida ishlash o'quvchilarning fikrlash faoliyatini faollashtirib, ularning yozma bayon qilish malakasini shakllantiradi. N. Mahmudov yozma nutqning asosiy belgilarini mantiqiylik, aniqlik, ravonlik va uslubiy to'g'rilik deb hisoblaydi. Ushbu sifatlarni shakllantirishda badiiy matnlarni o'qish va tahlil qilish muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Badiiy matnlar o'quvchilarga: yangi so'z va iboralarni o'zlashtirish, gap qurilishi va matn tuzish ko'nikmalarini shakllantirish, fikrni izchil bayon qilish, tasviriy ifoda vositalaridan foydalanish, yozma ijodkorlikni rivojlantirish imkonini beradi. Badiiy matn asosida tashkil etilgan yozma topshiriqlar o'quvchilarning yozma nutqini rivojlantirishda alohida ahamiyatga ega. Jumladan: Bayon yozish. Bayon o'quvchilarning matn mazmunini anglash va uni yozma ravishda qayta ifodalash ko'nikmasini rivojlantiradi. Bayon yozish jarayonida o'quvchilar matn mazmunini tahlil qiladi, asosiy fikrlarni ajratadi va ularni izchil bayon etishga o'rganadi. Insho yozish. Insho yozish o'quvchilarning mustaqil fikrlash va ijodiy yondashuvini rivojlantiradi. Badiiy asar qahramonlariga tavsif berish, asar g'oyasini sharhlash yoki voqealarga munosabat bildirish kabi topshiriqlar yozma nutq taraqqiyotiga xizmat qiladi. Esse yozish. Esse o'quvchining shaxsiy qarashlarini erkin ifodalash imkonini beradi. Badiiy matn asosida esse yozish tanqidiy fikrlash va tahliliy yondashuvni rivojlantiradi. Ijodiy yozma ishlar. Asarga yangi yakun yozish, qahramon nomidan kundalik yozish, dialog tuzish yoki muallifga maktub yozish kabi topshiriqlar o'quvchilarning yozma nutq faolligini oshiradi. Yozma nutqni rivojlantirishning metodik usullari. Badiiy matnlar asosida yozma nutqni rivojlantirishda quyidagi metodik usullar samarali hisoblanadi: matn asosida reja tuzish, tayanch so'zlar yordamida matn yaratish, qisqartirib va kengaytirib bayon qilish, muammoli savollar asosida yozma javob tayyorlash, qahramonlarga tavsif yozish, matn mazmuni yuzasidan esse yozish, rolli vaziyatlar asosida yozma topshiriqlar berish, klaster va konseptual xaritalardan foydalanish. Mazkur metodlar o'quvchilarning yozma nutqini rivojlantirish bilan bir qatorda, ularning mantiqiy va tanqidiy tafakkurini ham shakllantiradi. Badiiy matn ustida ishlash nafaqat o'qish va tahlil qilish ko'nikmalarini, balki o'quvchilarning yozma nutqini rivojlantirishning ham samarali vositasidir. Badiiy matnlar asosida tashkil etilgan bayon, insho, esse va ijodiy yozma topshiriqlar o'quvchilarning lug'at boyligini kengaytiradi, fikrni izchil va mantiqiy bayon qilish malakasini shakllantiradi hamda nutq madaniyatini yuksaltiradi. Shuning uchun zamonaviy ta'lim jarayonida badiiy matnlardan yozma nutqni rivojlantirish vositasi sifatida keng foydalanish muhim pedagogik ahamiyatga ega.

Xulosa qiladigan bo'lsak, badiiy matn ustida ishlash ta'lim jarayonining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ifodali o'qish, suhbat, matn tahlili, qayta hikoyalash, lug'at ustida ishlash, muammoli ta'lim va ijodiy topshiriqlar kabi metodik usullar o'quvchilarning nutqiy, estetik va intellektual rivojlanishiga xizmat qiladi. Badiiy matnlar orqali o'quvchilarda kitobxonlik madaniyati, mustaqil fikrlash va milliy qadriyatlarga hurmat tuyg'usi shakllanadi. Shu sababli ta'lim amaliyotida badiiy matnlar bilan ishlashning zamonaviy va samarali metodlarini qo'llash muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. G'ulomov A. Ona tili o'qitish metodikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2017.

- 2.Qosimova K., Matchonov S., G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh. Ona tili o'qitish metodikasi. – Toshkent: Noshir, 2009.
- 3.Mahmudov N. O'qituvchi nutqi madaniyati. – Toshkent: Ma'naviyat, 2007.
- 4.To'xliyev B. Adabiyot o'qitish metodikasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2010.
- 5.Yo'ldoshev M. Badiiy matnning lingvopoetik tadqiqi. – Toshkent: Fan, 2008.
- 6.Safarova R., Inoyatova M., Madiyarova D. Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi. – Toshkent, 2020.

UO'K: 811.133.1.512

SUBKOLLOKVIAL FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING STRUKTURAVIY XUSUSIYATLARI

N.Otaqulov, dots., O'zbekiston Milliy universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Mazkur maqolada fransuz, o'zbek va rus tillarida subkollokvial frazeologik birliklarning strukturaviy xususiyatlari qiyosiy-chog'ishtirma yondashuvda tahlil qilinadi. Uch tilda subkollokvial frazeologizmlarning qurilish modellari, komponent tarkibi, sintaktik shakllanishi hamda variantlilik va transformatsiya mexanizmlarini aniqlashdir. Subkollokvial frazeologizmlar strukturasi nutqiy tejamkorlik, baholash va ekspressivlikni kuchaytirish bilan bog'liq ekani ko'rsatildi. Muhokamada uch tildagi umumiyliklar hamda farqlar yoritiladi. Subkollokvial frazeologizmlarning strukturasi ijtimoiy-muloqot ehtiyojlari bilan uzviy bog'liq bo'lgan dinamik tizim ekani asoslanadi.

Kalit so'zlar: subkollokvial, frazeologik birlik, strukturaviy model, variantlilik, transformatsiya, qiyosiy-chog'ishtirma.

Аннотация. В данной статье в сопоставительно-типологическом аспекте анализируются структурные особенности субколлоквиальных фразеологических единиц во французском, узбекском и русском языках. Исследование направлено на выявление моделей их построения, компонентного состава, синтаксической организации, а также механизмов вариантности и трансформации субколлоквиальных фразеологизмов в указанных языках. Установлено, что их структурная организация тесно связана с принципами речевой экономии, оценочностью и усилением экспрессивности. В работе выявляются как универсальные, так и специфические структурные характеристики исследуемых единиц. Обосновывается положение о том, что структура субколлоквиальных фразеологизмов представляет собой динамическую систему, обусловленную социально-коммуникативными потребностями общества.

Ключевые слова: субколлоквиальный, фразеологическая единица, структурная модель, вариантность, трансформация, сопоставительно-сравнительный анализ.

Abstract. This article presents a contrastive and comparative analysis of the structural characteristics of subcolloquial phraseological units in French, Uzbek, and Russian. The study aims to identify structural models, component composition, syntactic organization, as well as mechanisms of variation and transformation of subcolloquial phraseologisms across the three languages. The findings demonstrate that their structural organization is closely associated with speech economy, evaluative meaning, and enhanced expressiveness. Both common and language-specific structural features are highlighted. It is argued that the structure of subcolloquial phraseological units constitutes a dynamic system shaped by social and communicative needs.

Key words: subcolloquial, phraseological unit, structural model, variation, transformation, contrastive-comparative analysis.

Kirish. Frazеologik birliklar tilning tayyor qoliplar tizimi sifatida nafaqat semantik yaxlitlik, balki strukturaviy barqarorlik bilan ham ajralib turadi. Biroq og'zaki nutqqa yaqin qatlamlarda, xususan subkollokvial sohada frazeologizmlar "barqarorlik–o'zgaruvchanlik" ziddiyatini yanada yorqin namoyon qiladi. Ular umumtil me'yorlariga tayanadi, lekin muloqotning tezkorligi va ekspressivligi sababli komponent tarkibi, so'z tartibi, grammatik shakl va sintaktik joylashuv bo'yicha ko'proq variantga ega bo'ladi. Ushbu maqola subkollokvial frazeologizmlarning aynan strukturaviy xususiyatlarini uch til materiali asosida qiyosiy ko'rib chiqishga qaratiladi. Fransuz,

o'zbek va rus tillari tipologik jihatdan turli bo'lib, frazeologik qurilishning umumiy tamoyillari hamda tilga xos mexanizmlarini aniqlashga qulay imkon beradi.

Subkollokvial frazeologiya o'quv-lug'aviy amaliyot, tarjima, til madaniyati va nutq uslubshunosligi uchun muhim bo'lgan "o'rtaliq qatlam"ni ifodalaydi. Adabiy til me'yorida qat'iylashgan frazeologizmlar bilan bir qatorda, kundalik muloqotdagi yarim tayyor qoliplar ham mavjud bo'lib, ular ko'pincha lug'atlarda to'liq qayd etilmaydi yoki stilistik belgisi aniq ko'rsatilmaydi. V.V. Vinogradov frazeologik birliklarni tipologik tasniflash jarayonida ularning semantik birikkanlik darajasi va struktura barqarorligiga e'tibor qaratadi. Bu yondashuv subkollokvial qatlamda ayniqsa sinovdan o'tadi, chunki aynan shu qatlamda "qolip" nutqiy ehtiyoj bilan tez-tez qayta tuziladi [7]. Shunday ekan, subkollokvial frazeologizmlarni strukturaviy modellar orqali ko'rish ularning me'yoriy va nutqiy ko'rinishlari orasidagi bog'lanishni aniqlashga xizmat qiladi.

Maqolaning maqsadi fransuz, o'zbek va rus tillarida subkollokvial frazeologik birliklarning strukturaviy modellarini tavsiflash, ularning komponent va sintaktik tashkilini qiyosiy yoritish hamda variantlilik va transformatsiya omillarini ko'rsatishdir. Tadqiqot vazifalari quyidagicha belgilandi, ya'ni subkollokvial frazeologizmlarda eng ko'p uchraydigan strukturaviy modellar qaysilar, uch tilda fe'l markazli va nominal markazli modellarning nisbatlari qanday, variantlilikning strukturaviy turlari (komponent almashish, qo'shimcha komponent, qisqarish, grammatik almashtirish) qay darajada, tipologik farqlar strukturaga qanday ta'sir ko'rsatishi o'rganilgan.

Mazkur tadqiqotning nazariy-metodologik asoslari xorijiy va milliy tilshunoslikda olib borilgan ilmiy izlanishlarga tayanadi. Jumladan, tadqiqotda foydalanilgan faktik materialni tanlash va tizimlashtirish jarayonini o'rganilgan omillardan biri – zamonaviy lingvistikada subkollokvial frazeologik birliklarni aniqlash, identifikatsiya qilish va differensiatsiyalashga qaratilgan samarali metod va mezonlarning ishlab chiqilganligidir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. So'z birikmalarining o'zaro qo'shilishi, barqarorlik darajasi hamda semantik yaxlitligi bilan bog'liq masalalarni tadqiq etishda Sh. Balli [1], Yu.M. Skrebnev [13], V.A. Xomyakov [15], L. Kalve [2], J.-P. Kolin [3], D. Fransua-Jeyger [4], F. Gade [5] kabi nufuzli tilshunos olimlarning ilmiy ishlari alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu olimlar tomonidan ishlab chiqilgan nazariy qarashlar frazeologik birliklarning til tizimidagi o'rni, ularning funksional-stilistik xususiyatlarini ochib berishda muhim ilmiy manba bo'lib xizmat qiladi.

Jahon tilshunosligida jonli og'zaki muloqot tilini o'rganishga bo'lgan barqaror qiziqish, shuningdek, fransuz, o'zbek va rus tillarida frazeologik birliklarning keng tarqalganligi mazkur til birliklarini tizimli va mufassal tadqiq etish zarurligini taqozo etadi. Shu ma'noda, subkollokvial frazeologik birliklarining strukturaviy, semantik va pragmatik xususiyatlarini qiyosiy-chog'ishtirma tahlil qilish mazkur tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot metodologiyasi uch yo'nalishni uyg'unlashtiradi. Birinchidan, tavsifiy-tahliliy metod asosida subkollokvial frazeologik birliklarning grammatik qurilishi, komponent tarkibi va sintaktik funksiyasi alohida-alohida ko'rib chiqildi. Ikkinchidan, qiyosiy-tipologik yondashuv orqali fransuz, o'zbek va rus tillaridagi modellar o'zaro solishtirilib, umumiy va farqli tomonlar strukturaviy mezonlar bilan belgilandi. Uchinchi yo'nalish sifatida strukturaviy modellashtirish qo'llanib, frazeologizmlar minimal sxemalar (masalan, "fe'l + ot", "ot + sifat", "predikativ birlik") ko'rinishida umumlashtirildi hamda har bir sxema doirasidagi variantlar (grammatik shakl, komponent o'rin almashuvi, ixtiyoriy qo'shimcha element) qayd etildi.

Material tanlashda lug'atlar va frazeologiya bo'yicha ilmiy manbalardan foydalanildi, subkollokvial qatlamni belgilashda stilistik ko'rsatkichlar (so'zlashuv, oddiy so'zlashuvga yaqin, ekspressiv) hamda nutqiy kontekstda ishlash xususiyati mezon bo'lib xizmat qildi. Umumiy yondashuv A.V. Kunin tomonidan frazeologik birlikning barqarorlik, qayta tiklanuvchanlik va ekspressivlik belgilariga tayanuvchi qarashlar bilan uyg'unlashtirildi [8]. Shu bilan birga, o'zbek frazeologiyasini tavsiflashda Sh. Rahmatullayevning frazeologik birliklarning lisoniy maqomi va tuzilish belgilari haqidagi yondashuvi metodik asos bo'lib xizmat qildi [12]. Fransuz frazeologiyasi bo'yicha G.Grossning strukturaviy kuzatuvlar nazariy jihatdan frazeologik turg'unlik va qoliplilik masalalariga bag'ishlangan ishlardagi umumiy tamoyillar asosida bayon qilindi [6].

Tahlil va natijalar. Qiyosiy tahlil subkollokvial frazeologik birliklarning strukturasi uch tilda ham bir nechta yadro model atrofida jamlanishini ko'rsatdi. Birinchi yadro guruh fe'l markazli birliklar bo'lib, ular ko'pincha "fe'l + to'ldiruvchi" yoki "fe'l + hol" tipidagi minimal tuzilmaga ega. Bunday modellar subkollokvial nutqda tezkor baholash, kinoya yoki keskin munosabatni ifodalashga qulay, ya'ni fe'l harakatni markazga olib chiqadi, qolgan komponentlar esa obrazni konkretlashtiradi. Rus tilida fe'l markazli modellar prefikslar orqali dinamiklikni kuchaytirishi bilan ajralib turadi, o'zbek tilida esa fe'lning yordamchi fe'llar bilan birikishi, kesimning analitik shakllari va postpozitsion birliklar bilan kengayishi kuzatiladi. Fransuz tilida subkollokvial frazeologik birliklarning bir qismi analitik fe'l konstruksiyalariga moyil bo'lib, bunda fe'lning umumiy harakat ma'nosi va ot komponentning obrazlilik yuklamasi bir-birini to'ldiradi.

Ikkinchi yadro guruh nominal markazli birliklardan iborat bo'lib, ular "ot + sifat", "ot + ot" yoki "ot + bog'lovchi komponent" ko'rinishida uchraydi. Subkollokvial qatlamda nominal birliklar ko'pincha shaxsni yoki vaziyatni baholovchi qisqa "etiketka" sifatida xizmat qiladi. Shu sababli ular semantik jihatdan ixcham, strukturaviy jihatdan esa minimal bo'ladi. O'zbek tilida izofa va sifatlovchi komponentlar orqali bunday birliklarning turg'unlashishi osonlashadi, rus tilida esa kelishik shakllari va sifatarning o'rin almashuvi orqali variantlar yuzaga keladi. Fransuz tilida aniqlovchi komponentning joylashuvi va artikl tizimi bilan bog'liq strukturaviy cheklovlar mavjud bo'lib, subkollokvial frazeologiyada ham u ma'lum darajada saqlanadi.

Uchinchi yadro guruh predikativ frazeologik birliklar bo'lib, ular gapga teng konstruksiya sifatida nutqda mustaqil qo'llanadi. Bunday birliklar subkollokvial muloqotda reaksiya, qisqa xulosa yoki tayyor baho sifatida tez-tez ishlatiladi. Predikativ modellarda strukturaviy minimalizm kuchli, ko'pincha ega ochiq ifodalanmaydi yoki umumlashgan bo'ladi, kesim esa intonatsion urg'u bilan "tayyor hukm" vazifasini bajaradi. Rus tilida predikativlikning qisqa shakllarining bog'lama imkoniyati bunday birliklarni ixchamlashtiradi. O'zbek tilida esa kesimning shaxs-son ko'rsatkichlari va modal birliklar predikativ frazeologizmlarning turg'un qolipini belgilaydi, fransuz tilida esa predikativ birliklar ko'proq qat'iy sintaktik ramka ichida turg'unlashadi.

Natijalarda subkollokvial frazeologizmlar uchun to'rt turdagi strukturaviy o'zgaruvchanlik nisbatan barqaror tarzda uchrashi aniqlandi. Birinchisi – komponent almashinuvi, ya'ni obrazni saqlagan holda bir komponent sinonimik element bilan o'rin almashadi. Bu holat ko'proq baholovchi sifatlar va intensivlovchi birliklarda uchraydi. Ikkinchisi - qo'shimcha komponent kiritish, ya'ni kuchaytirgich, modal so'z yoki aniqlovchi qo'shilib, birlikning ekspressivligi ortadi, ammo "yadro" saqlanadi. Uchinchi tur – qisqarish, bunda nutqiy tejamkorlik sababli ayrim komponent tushiriladi, natijada birlik "minimal signal" ko'rinishiga keladi. To'rtinchi tur – grammatik almashtirishda esa fe'l zamonining o'zgarishi, son-kelishik variantlari yoki yordamchi elementning boshqa shaklga o'tishi orqali hosil bo'ladi. A.I. Molotov tahriri ostidagi rus frazeologik lug'atlarida ham frazeologik birlikning variantlari ko'pincha aynan grammatik va leksik o'zgarishlar sifatida qayd etilishi ko'rsatiladi [9], bu kuzatuv qiyosiy tahlilda ham tasdiqlandi.

Subkollokvial frazeologizmlarning strukturaviy tabiati, avvalo, muloqotning pragmatik ehtiyojlari bilan belgilanadi, bunda tezkor baholash, hissiy reaksiya, kinoyaviy munosabat va o'ziga xos yaqinlik ohangi ko'pincha ixcham, lekin obrazli konstruksiyani talab qiladi. Shu ma'noda, struktura va uslub o'rtasidagi bog'liqlik ayniqsa kuchli, bir tomondan, frazeologizm turg'un qolip bo'lib qolishi kerak, ikkinchi tomondan esa subkollokvial nutq uni vaziyatga moslab "harakatga keltiradi". N.M. Shanskiy frazeologizmning qayta tiklanuvchanligi va tayyorlik belgisini muhim deb ko'rsatadi, subkollokvial qatlamda aynan shu belgi variantlilik bilan birga yashaydi, ya'ni tayyor qolip nutqda turli shakllarda tiklanadi [16]. Bu fikrga munosabat sifatida ta'kidlash joizki, subkollokvial material tayyorlikni inkor etmaydi, aksincha, tayyor tuzilmaning saqlanishi hisobiga variantlilik tez va samarali yuzaga chiqadi, muloqotchi "noldan" gap qurmaydi, balki qolipni vaziyatga moslab qayta sozlaydi.

Uch til qiyosida tipologik omillar strukturaviy tanlovga bevosita ta'sir qilishi ko'rindi. O'zbek tili agglutinatив tizimga xos ravishda postpozitsion vositalar, ko'makchilar va kesimning analitik shakllari orqali frazeologik konstruksiyani kengaytiradi, lekin so'z tartibining nisbatan barqarorligi yadro modelni saqlab turadi. Bu hol subkollokvial birliklarda ham ko'zga tashlanadi, qo'shimcha

yuklama ko‘pincha kesim atrofida to‘planadi, komponentlar esa o‘rin almashishdan ko‘ra, intensifikatsiya va aniqlashtirish yo‘li bilan ko‘payadi. Rus tilida flektiv tizim va fe‘lning kategoriyasi subkollokvial frazeologizmlarga “harakatning tugallangan-tugallanmagan” nuqtayi nazaridan turlicha ohang berish imkonini beradi. Prefiksial hosila fe‘llar esa obrazni keskinlashtirib, nutqiy ekspressiyani kuchaytiradi. Fransuz tilida analitik vositalar, yordamchi fe‘llar va qat’iy sintaktik ramkalar (so‘z tartibi) subkollokvial frazeologizmlarning shakllanishida cheklov ham, barqarorlashtiruvchi omil ham bo‘lib xizmat qiladi. Natijada variantlilik ko‘proq leksik komponent doirasida, strukturaviy model esa nisbatan o‘zgarimas holatda qoladi [10].

Strukturaviy modellarning eng unumdor turi sifatida fe‘l markazli konstruksiyalar ajralib turadi, chunki subkollokvial muloqotda harakat, reaksiya va baho ko‘pincha fe‘l orqali tez ifodalanadi. Bu yerda frazeologik birlikning sintaktik maqomi ham muhim, fe‘l markazli birliklar ko‘pincha gapning kesimi bo‘lib keladi va butun predikatsiyani “tayyor” holda taqdim etadi [11]. Nominal birliklar esa ko‘proq nomlash va baholash funksiyasini bajaradi, shu sababli ular dialogik nutqda qisqa replikalar, murojaat yoki ta’rif sifatida faol. Predikativ birliklar esa subkollokvial muloqotning “tayyor formulalari” bo‘lib, ularning strukturasi minimal bo‘lsa-da, pragmatik yuklamasi kata bo‘ladi.

Subkollokvial frazeologiyada transformatsiya jarayonlari (qisqartirish, komponent qo‘shish, grammatik o‘zgartirish) “me’yor buzilishi” sifatida emas, balki ekspressivlikni boshqarish vositasi sifatida talqin qilinishi maqsadga muvofiq. G.Grossning turg‘un birikmalarni sintaktik jihatdan modellashtirish haqidagi qarashlarida konstruksiya doirasida “ruxsat etilgan o‘zgarishlar” maydoni mavjudligi ta’kidlanadi [6]. Ushbu fikr subkollokvial qatlamga to‘liq mos keladi, muloqotchi birlikni aynan shu “ruxsat maydoni”da o‘zgartiradi va natijada birlik ham tanish, ham vaziyatga mos bo‘lib qoladi. Biroq bu yondashuvni qo‘llashda ehtiyotkorlik zarur, har qanday o‘zgarish ham frazeologizmni subkollokvial qiladi yoki uning frazeologik maqomini saqlab qoladi, deb bo‘lmaydi. Yadro obraz va qayta tiklanuvchan tuzilma saqlanmaguncha, birlik erkin birikmaga aylanib ketishi mumkin.

Xulosa va takliflar. Qiyosiy tahlil fransuz, o‘zbek va rus tillarida subkollokvial frazeologik birliklar strukturasi bir necha universal tendensiyaga tayanishini ko‘rsatdi, bular fe‘l markazli modellar ustunligi, minimal ikki komponentli modellarga intilish, variantlilikning komponent almashinuvi, qo‘shimcha komponent kiritish, qisqarish va grammatik almashtirish orqali yuzaga kelishi, predikativ frazeologik birliklarning dialogik nutqda tayyor reaksiya formulasi sifatida faolligi. Shu bilan birga, tipologik farqlar ham aniqlandi, o‘zbek tilida qo‘shimchalar va ko‘makchilar orqali kengayish, rus tilida prefiksial-vid shakllar orqali ekspressiv dinamiklik, fransuz tilida esa analitik fe‘l konstruksiyalarning faolligi hamda sintaktik ramkaning nisbatan qat’iyligi strukturaviy ko‘rinishlarga ta’sir qiladi.

Umuman, subkollokvial frazeologik birliklar strukturasi “barqaror qolip va nutqiy moslashuv” tamoyili asosida ishlaydi, ya’ni yadro birlikni tanib olish imkonini beradi, moslashuv esa vaziyatga mos ekspressivlikni ta’minlaydi. Subkollokvial frazeologizmlarning korpus asosida chastotasi, ijtimoiy guruhlar bo‘yicha taqsimoti va pragmatik funksiyalarini yanada aniqroq miqdoriy mezonlar bilan tavsiflash maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Bally Ch. *Traité de stylistique française*. Genève: Georg & Cie, 1951. – 331 p.
2. Calvet L.-J. *L’argot*. Presses Universitaires de France, 1999. – 128 p.
3. Colin J.-P. *Dictionnaire de l’argot français et de ses origines*. P.: Larousse, 2001. – 908p.
4. François-Geiger D. *Dictionnaire de l’argot français*. P.: Larousse, 2001. – P. 875.
5. Gadet F. *Le français populaire*. P.: Presses Universitaires de France, 1997. –128 p.
6. Gross G. *Les expressions figées en français: noms composés et autres locutions*. Paris: Ophrys, 1996. – 161 p.
7. Виноградов В.В. *Избранные труды. Лексикология и лексикография*. Москва: Наука, 1977. – 312 с.
8. Кунин А.В. *Курс фразеологии современного английского языка*. Москва: Высшая школа, 1996. – 381 с.
9. Молотков А.И. *Фразеологический словарь русского языка*. Ленинград: Русский язык, 1986. – 543 с.
10. Отакулов Н.Б. *Француз ва ўзбек тилларида субколлоквиал фразеологизмларнинг лисоний хусусиятлари*. – Тошкент: “Grandkondorprint”, 2024. – 128 б.
11. Отакулов Н.Б. *Субколлоквиал фразеологик birliklarning экспрессив – стилистик характеристикаси*. НамДУ, Илмий ахборотнома, 2022 й, 3-сон, 465-б.
12. Раҳматуллаев Ш. *Ўзбек тилининг фразеологик луғати*. Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1992. – 464 б.

13. Скребнев Ю.М. Введение в коллоквиалистику. – Саратов: Изд-во Саратовск. ун-та, 1985. – 210 с.
14. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурный аспекты. Москва: Языки русской культуры, 1996. – 288 с.
15. Хомяков В.А. Введение в изучение сленга – основного компонента английского просторечия. – Вологда, 1971. – 104 с.
16. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. Москва: Высшая школа, 1985. – 160 с.

UO'K 830.1

FALSAFIY QONUNLARNING TILDA AKS ETISHI MASALASI TAHLILI

E.O'rinboyeva, dots., PhD, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

A.Dadajonov, katta o'qituvchi, PhD, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Maqoladan qarama-qarshiliklar birligi va kurashi, miqdor o'zgarishlarining sifat o'zgarishlariga aylanishi hamda inkorni inkor qonuni kabi falsafiy qonunlarning tilda aks etishi bilan bog'liq mulohazalar o'rin olgan.

Kalit so'zlar: falsafiy qonunlar, qarama-qarshilik munosabati, til va nutq, til sathlari birliklari, lisoniy munosabatlar, lisoniy oppozitsiya.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы единства и борьбы противоположностей, преобразования количественных изменений в качественные, а также отражение философских законов в языке, таких как закон отрицания отрицания.

Ключевые слова: философские законы, отношение противоположностей, язык и речь, единицы языковых уровней, языковые отношения, языковая оппозиция.

Abstract. The article contains considerations related to the unity and struggle of opposites, the transformation of quantitative changes into qualitative changes, and the reflection of philosophical laws in language, such as the law of the negation of negation.

Keywords: philosophical laws, relation of opposition, language and speech, units of language levels, linguistic relations, linguistic opposition.

Lingvistik qonunlar falsafiy qonun tushunchasining narsa-hodisalar o'rtasidagi umumiy munosabat, borliqdagi zaruriy munosabatlar, mazmun va mohiyat, kategoriyalarning qonunlarga xizmat qilishi, qonunlarning umumiy va xususiy xarakterda bo'lishi, dinamik, statik, funksional va taraqqiyot qonunlarining mavjudligi asosida paydo bo'ladi.

Butun olamdagi narsa-hodisalarning farqlilik, ziddiyat, qarama-qarshilik munosabatlari asosida mavjud bo'lishi va ularning o'z zidlariga o'tish harakatini o'zida aks ettiradigan eng umumiy hodisa qarama-qarshiliklar birligi va kurashi qonunidir.

Falsafaga oid ilmiy adabiyotlarda[1] qarama-qarshiliklar birligi va kurashi qonunining 68 xil metodologik ahamiyati ko'rsatib o'tilgan. Ulardan ba'zilarini sanab o'tamiz:

- 1) qarama-qarshiliklar birligi va kurashi qonuni uchun qarama-qarshilik, aynanlik, farqlilik va ziddiyat kabi kategoriyalar xizmat qiladi;
- 2) narsa-hodisadagi mavjud qarama-qarshi tomonlar, xossalar, yo'nalishlar bir-birini taqozo va istisno etadi;
- 3) har bir narsa-hodisa qarama-qarshi tomonlarning birligidan iborat;
- 4) qarama-qarshiliklar birligi bir mohiyatning turli tomonlarini ifodalaydi;
- 5) qarama-qarshiliklar bir-biriga yaqinlashadi, birlashadi, aynanlashadi, farqlanadi, ziddiyatlarga boradi;
- 6) farqdagi o'zgarish, kuchayish, rivojlanish ziddiyatga olib keladi;
- 7) ziddiyat qarama-qarshi tomonlarning birligi va kurashidir;
- 8) qarama-qarshiliklar birligi va kurashini o'zida namoyon etuvchi ziddiyat borliq harakati, o'zgarishi va taraqqiyotining manbaidir v.b.

Til sistemasida til va nutq, nutq turlari (ichki, tashqi), til sathlari birliklari, lisoniy munosabatlar (paradigmatik, sintagmatik, iyerarxik, koordinativ, integrativ) o'zaro qarama-qarshiliklar birligidan iborat. Qarama-qarshi birliklar va munosabatlarning kurashi esa ularning bog'lanish (bevosita, bilvosita) shakli, o'zaro ta'siri, yangi birlik yoki munosabatga ehtiyoj, nutqiy tejamkorlik, qulaylik,

mukammallikka intilish, hissiy zaruriyat hamda sistemaning elementga (butunning qismga) ta'siri singari omillarga bog'liqdir. Qarama-qarshiliklar birligi va kurashining barcha belgilari til va nutq antinomiyasini tadqiq etish asosida o'rganiladi.

Qarama-qarshiliklar birligi va kurashi qonunining uzviy davomi miqdor o'zgarishlarining sifat o'zgarishlariga aylanish qonuni bo'lib, unda borliqdagi narsa-hodisalarning o'z zidlari tomon yoki miqdor o'zgarishlaridan sifat o'zgarishlariga yoxud aksincha holatlar o'z ifodasini topadi.

Tegishli ilmiy manbalarda[2] ushbu qonunning 55 ta belgisi ta'riflangan bo'lib, quyida ulardan ayrimlarini keltirib o'tamiz:

- 1) miqdor o'zgarishlarining sifat o'zgarishlariga aylanish qonuni uchun sifat, miqdor, me'yori, sakrash, uzluksizlik singari kategoriyalar xizmat qiladi;
- 2) sifat o'zgaruvchan bo'lib, o'zining ziddiga o'tishi mumkin;
- 3) narsa-hodisalar o'zaro nafaqat sifat, balki miqdor jihatdan ham farqlanadi;
- 4) har bir narsa-hodisa muayyan miqdor va sifat birligidan ibrat me'yorga ega bo'ladi;
- 5) yangi sifatga tadrijiy, asta-sekinlik bilan o'tilganda narsa elementlaridagi qisman, biroz o'zgarishlar bora-bora boshqa elementlarga ta'sir qilib, butun narsaning (tizimning) o'zgarishiga olib keladi;
- 6) bir sifatdan ikkinchi sifatga o'tish jarayoni sakrashdir;
- 7) sakrash narsa, hodisalardagi ziddiyatning hal qilinishidir;
- 8) miqdor o'zgarishlarining sifat o'zgarishlariga o'tish qonuni miqdor va sifat o'zgarishlarining orasida o'zaro bog'liqlikni ifodalaydi va shu asosda rivojlanish jarayonining mexanizmini ko'rsatadi, rivojlanish qanday yuz beradi, degan savolga javob beradi.

Har qanday narsa va hodisa kabi til ham o'zgaruvchandir. Mana shu xususiyatni miqdor va sifat o'zgarishlari haqidagi ta'limot asosida o'rganish muhimdir.

Miqdor o'zgarishlarining sifat o'zgarishlariga aylanishi qonunining uzviy davomi sifatida falsafa fanida inkorni inkor qonuni e'tirof etiladi. Ushbu qonun mohiyatan eski sifat o'zgarishi natijasida yangi sifatning (belgi, narsa, hodisa, munosabat) paydo bo'lganligi hamda ular orasida o'zaro qarama-qarshilik, ya'ni inkorni inkor qilish munosabatidan iborat.

Falsafaga doir adabiyotlarda[3] inkorni inkor qonunining 40 ga yaqin belgilari ko'rsatilgan bo'lib, quyida ulardan ba'zilarini sanab o'tamiz:

- 1) inkor eskining yangi bilan almashinishidir;
- 2) dialektik inkor yuqoriroq bosqichda boshqa yangi muhim belgilar yetakchiligidagi o'zining ziddiga o'tishi, takrorlanishidir;
- 3) to'liq va to'liq bo'lmagan inkorlar mavjud;
- 4) to'liq inkorda narsa o'zining qarama-qarshi tomoniga aylanadi, yangi sifatdagi narsa hosil bo'ladi;
- 5) to'liq bo'lmagan inkorda narsa, asosan, o'z sifatini saqlaydi;
- 6) dialektik inkor narsaning ichki rivojlanish natijasi, o'zini o'zi inkor qilishidir;
- 7) inkorni inkor uzluksizdir;
- 8) inkorni inkor qonuni yangi bilan eski orasidagi aloqalarni, vorislik xarakterini, narsa, hodisalar rivojining ilgarilab, quyidan yuqoriga qarab borish yo'lini ifodalagan holda taraqqiyotning yo'nalishini ko'rsatadi, bu rivojlanishning qay tomonga ketayotganligini, yo'nalishini ko'rsatadi.

Ushbu qonun mohiyati tilshunoslikda bobo tildan til oilalarining, keyinchalik milliy tillarning, monosemiyadan polisemiyaning, polisemiya omonimiyaning kelib chiqishida, ayniqsa, ahamiyatlidir.

Ta'kidlab o'tish kerakki, inkor kategoriyasi va inkorni inkor qonuni o'zaro uzviy bog'liq. Inkor kategoriyasida inkorning mohiyati, inkor etilish bilan yangilanishning to'xtab qolmasligi namoyon bo'lsa, inkorni inkor qonunida esa inkor natijasida hosil bo'lgan yangi narsaning ham nisbiyligi, o'zgaruvchanligi nazarda tutiladi.

Butun borliqdagi hodisalarning mavjudligi, o'zgarishi va taraqqiyoti qarama-qarshiliklar birligi va kurashi, miqdor o'zgarishlarining sifat o'zgarishlariga aylanishi hamda inkorni inkor qonunlari kabi eng umumiy uch qonun asosida namoyon bo'ladi. Chunki miqdor o'zgarishi o'zaro ziddiyat (qarama-qarshilik)da turgan u yoki bu narsa (hodisa)da boshlanadi va natijada yangi narsa

(hodisa)ning eski (oldingisi) bilan zid munosabatda turishi, uni o'zining yangi sifati asosida inkor qilishi bilan tugaydi[4].

Til strukturasi asosi bo'lgan lisoniy oppozitsiya falsafaning qarama-qarshiliklar birligi va kurashi qonuni mohiyatiga ko'ra aniqlanadi.

Miqdor o'zgarishlarining sifat o'zgarishlariga aylanishi qonuniga asosan til birliklarining hosil bo'lish yo'llari o'rganiladi.

Inkorni inkor qonuni asosida til birliklarining shakllanish tizimi diaxron aspektida tadqiq qilinadi. Ushbu qonun mohiyati til birliklari etimologiyasida namoyon bo'ladi.

Qarama-qarshiliklar birligi va kurashi, miqdor o'zgarishlarining sifat o'zgarishlariga aylanishi hamda inkorni inkor qonunlari o'zaro singib ketgan, hamkorlikda faoliyat olib boruvchi o'zaro uzviy bog'liq qonunlar bo'lib, ular bir dialektik jarayonning turli qirralaridir[4].

Demak, til birliklarining shakllanishi, shakllangan birliklarning oppozitsiya hosil qilishi har uch qonunning o'zaro bog'liq munosabati va ta'siri natijasida yuzaga keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Аверьянов А.М. Методологические проблемы типологии диалектических противоречий // Вопросы философии. – Москва, 1981. № 2. – С.56-66; Борщов С.А. Противоречия. Различие. Практика. – Саратов: Саратовский университет, 1966; Yo'ldoshev S., Qahhorov M. Falsafiy bilim asoslari. O'quv qo'llanma. – Qo'qon, 1993; Yusupov E. Qarama-qarshiliklar birligi va kurashi qonuni. – Toshkent: O'zbekiston, 1966.
2. Yo'ldoshev S., Qahhorov M. Falsafiy bilim asoslari. O'quv qo'llanma. – Qo'qon, 1993; Tulenov J. Dialektika. – Toshkent: O'zbekiston, 2001; Falsafa. Qomusiy lug'at. – Toshkent: Sharq, 2004; Falsafa. Darslik. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflar milliy jamiyati nashriyoti, 2006.
3. Yo'ldoshev S., Qahhorov M. Falsafiy bilim asoslari. O'quv qo'llanma. – Qo'qon, 1993; Tulenov J. Dialektika. – Toshkent: O'zbekiston, 2001; Falsafa. Qomusiy lug'at. – Toshkent: Sharq, 2004; Falsafa. Darslik. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflar milliy jamiyati nashriyoti, 2006.
4. Bozorov O. Tilshunoslikning falsafiy metodologiyasi. Monografiya. – Toshkent: Fan, 2021. – B.147, 152.

UO'K 808.3

QARAMA-QARSHILIK MUNOSABATINING FALSAFIY VA LISONIY ASPEKTI

E.O'rinboyeva, dots., PhD, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona
M.Gaziyeva, dots., DSc, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Maqolada qarama-qarshilik munosabatining falsafiy va lisoniy kategoriyalar yordamida yuzaga chiqishi hamda ushbu kategoriyalarning farqli jihatlariga haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: qarama-qarshilik munosabati, falsafiy kategoriyalar, aynanlik kategoriyasi, farqlilik kategoriyasi, ziddiyat kategoriyasi.

Аннотация. В статье рассматриваются философские основы отношения противостояния и различные противостояния этих категорий, основанные на использовании категорий.

Ключевые слова: отношение оппозиции, философские категории, категория идентичности, категория различия, категория противоречия.

Abstract. The article discusses the philosophical basis of the relation of opposition and the different oppositions of these categories based on the help of categories.

Key words: elation of opposition, philosophical categories, category of identity, category of difference, category of contradiction.

Til tizimining mazmun-mohiyatini o'rganish undagi lingvistik kategoriyalarni izohlash bilan bog'liqdir. Shuning uchun falsafiy kategoriya mazmuni belgilariga asoslangan holda, til birliklarining mavjudlik shakllari bo'lgan kategoriyalar [1] tizimli, atroflicha va chuqur tadqiq etilishi lozim.

Til kategoriyalarini falsafiy kategoriyalarga asosan belgilashda ontologik xususiyat, umumiylik, xususiylik, munosabat, abstraksiyalash, farqlilik (qarama-qarshilik), giponim-giperonimik tasnif, til va nutq antinomiyasi kabi tushunchalar muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Butun borliqdagi hodisalarning farqlilik asosidagi o'zgarishi, taraqqiyoti, ularning xilma-xilligi aynanlik, farqlilik, ziddiyat, qarama-qarshilik kategoriyalari orqali ifodalanadi.

Aynanlik kategoriyasi quyidagi belgilarni ifodalaydi:

1) narsa, hodisalar orasidagi bir xil, o'xshash, takrorlanuvchi, umumiy tomonlar birligi aynanlikdir;

2) aynanlik narsaning o'ziga tengligi, uning ma'lum sifat hamda shakl mutanosibligida namoyon bo'lib turish holatidir;

3) aynanlik ikki narsaning jins, tur va xususiy belgilari bo'yicha mosligidir;

4) dialektik aynanlik aslida mutlaq tenglik, bir xillikni anglatmaydi, har bir narsa doimo o'zgarishda, rivojlanishda bo'lganligi uchun u hech qachon o'ziga o'zi teng bo'la olmaydi;

5) aynanlik va o'xshashlik tushunchalari teng emas. Aynanlik belgi, tomonlarning ideal bir xilligiga asoslansa, o'xshashlik bir xil va nozik farqli belgilarning mavjudligi hamda bir xil belgilarning yetakchiligini nazarda tutadi.

Tilshunos olim Ferdinand de Sossyurning ta'kidlashicha, til aynanlik va farqliliklar atrofida aylanadi.[2] Demak, aynanlik tilning, til birliklarining o'ta muhim xususiyatlaridan biri. Ikki yoki undan ortiq lisoniy birliklar tarkibida bir xil belgilar bo'lsa, lisoniy birliklar ushbu belgilar nuqtayi nazaridan aynanlikka egadir. Masalan: *odobli* va *odobsiz* so'zlari asosining bir xilligiga ko'ra aynanlikka ega.

Navbatdagi kategoriya farqlilik bo'lib, u quyidagi xususiyatlarga ega:

1) farqlilik bir narsada mavjud bo'lgan belgining boshqa narsada bo'lmasligidir;

2) farqlilik har qanday narsa-hodisaga xosdir;

3) farqlilik narsa-hodisalarni o'zaro ajratuvchanlikdir;

4) narsaning mohiyati ularning farqlanishidir;

5) farqlilik ikki narsa orasida ham, bir narsaning tomonlari orasida ham bo'lishi mumkin;

5) farqlar kuchli, kuchsiz darajalarda bo'lishi mumkin;

6) narsa-hodisalaridagi farqliliklar qarama-qarshiliklar asosini tashkil etadi;

7) farqlilik aynanlik, o'xshashlik bilan uzviy bog'liqdir;

8) farqlilik bir tomondan aynanlik, ikkinchi tomondan, ziddlik bilan bog'liq bo'lgan oraliq shakl (oraliq uchinchi)dir.

Birdan ortiq narsaning belgilari o'zaro qiyoslanganda, bittasida mavjud bo'lgan belgining ikkinchisida kuzatilmasligi farqlilikni yuzaga keltiradi. Farqlilik esa aynanlik asosida hosil bo'ladi. Chunki muayyan aynanlik (o'xshashlik)ka ega bo'lgan narsalargina o'zaro taqqoslanadi.

Ma'lumki, lisoniy birliklar mundariyasi farqlovchi (differensial) va farqlamaydigan (nodifferensial) belgilar majmuasidan tashkil topadi. Farqlovchi va farqlamaydigan belgilar esa lisoniy birliklarni o'zaro zidlash asosida ajratiladi. Shuning uchun ham sistem tilshunoslikda lisoniy birliklar ziddiyatiga (oppozitsiyasi) asosiy e'tibor qaratiladi. Ana shuni hisobga olgan holda, F.de Sossyur "Tilda farqlanishdan boshqa hech narsa yo'qdir", – deb aytgan edi.

Farqlilik kategoriyasi til birliklari doirasida quyidagicha voqelanadi:[2]

1) fonemalar orasida – bunda fonemalardagi o'zaro integral (birlashtiruvchi) va differensial (farqlovchi) belgilarni ajratish natijasida fonematik oppozitsiya shakllanadi. Xususan, bir umumiy fonologik belgining darajalanishiga ko'ra gradual, mavjudligi yoki mavjud emasligiga ko'ra privativ, differensial belgining kuchliligiga ko'ra ekvipolent oppozitsiyalar mavjud;

2) leksema (so'z)lardagi farqlilik ularning nomema va semema tomonida aks etadi. Ya'ni semantik farqlilik sinonimik qator hamda polisemiyaning shakllanishiga asos bo'ladi.

Bundan tashqari, morfema, gap, matn kabi lisoniy birliklar ham tegishli til sathlari doirasida farqlanish xususiyatiga ega.

Farqlilik aynanlik doirasidagi o'zgarishlar sababli hosil bo'lib, kuchli va kuchsiz darajaga ega bo'ladi. Farqlilikning eng kuchli darajasi ziddiyat deyiladi.

Ziddiyat kategoriyasi manbalarda[6] quyidagicha tavsiflanadi:

1) narsa, hodisalarning qarama-qarshi tomonlari orasidagi munosabat ziddiyatdir;

2) bir-birini taqozo etuvchi va o'zaro bir-birini inkor etuvchi hodisalar o'rtasidagi munosabat ziddiyatdir;

3) ziddiyatlar bir mohiyatning turli tomonlarini ifodalaydi;

4) ziddiyat aynanlik va farqlilik bilan uzviy bog'liqdir;

5) ziddiyatlar ichki va tashqi, asosiy va asosiy bo'lmagan ziddiyatlarga bo'linadi;

- 6) narsa, hodisalarning o'z ichidagi qarama-qarshi tomonlar ichki; bir-biriga nisbatan mustaqil narsa, hodisalar o'rtasidagi ziddiyat tashqi ziddiyatdir;
- 7) asosiy ziddiyatlar bir nechta bo'lganda, ulardan biri bosh ziddiyat hisoblanadi;
- 8) ziddiyatlar narsa, hodisalarga ular paydo bo'lganidan, to yo'q bo'lib ketguniga qadar singib ketgan;
- 9) ziddiyat bilish jarayoniga ham xosdir;
- 10) analiz va sintez, induksiya va deduksiya tafakkur metodlarining ziddiyatli ko'rinishlari, usullaridir;
- 11) aniq va mavhum, ichki va tashqi, mohiyat va hodisa, umumiylik va xususiylik kategoriyalari ham o'zaro ziddiyatlidir;
- 12) ziddiyatlarni vujudga keltirgan sharoit hamda vaziyatni, undagi qarama-qarshi tomonlarni va ular birligidan tashkil topgan narsalarning mohiyatini aniqlash orqali mavjud ziddiyatlar orasidan asosiy ziddiyatni topish mumkin.

Demak, ziddiyat qarama-qarshilik va farqlilik bilan bog'liq. Farqlilik esa aynanlik asosida hosil bo'ladi. Aynanlikning dastlabki holati va kichik o'zgarish yuz bergan holati o'rtasida farqlilik bo'ladi. Ushbu farqlilik bir hodisa doirasida yuz beradi. Bunday farqlilik asosida bir turdagi narsaning har xil holati hamda yangi narsa hosil bo'ladi (miqdor o'zgarishlarining sifat o'zgarishlariga aylanishi natijasida). Bunda kuchli va kuchsiz farqlanish kuzatiladi va kuchli farqlilik ziddiyatni hosil qiladi. Masalan: *chayla* – *kapa* – *uy* – *koshona* – *saroy* – *qasr* sinonimik qatorini ko'rib chiqaylik. Ushbu narsalar “yashash uchun mo'ljallangan joy” belgisi yetakchiligidagi uning yashashga qulayligi va sifatining kuchayib borishi bilan bog'liq farqlanishga ega. Ya'ni yashashga mo'ljallangan eng xarob joy darajasidan *chayla*, yashash sharoitining sal o'nglanishidan *kapa*, kapadan ko'ra qulay bo'lgan o'rin *uy*, uyga qaraganda shinam makon *koshona*, koshonaga nisbatan yaxshi joy *saroy*, saroydan ham muhtashamroq bo'lgani *qasr* hisoblanadi va bu narsalar tilda o'z nomiga ega bo'lib, leksema (so'z)lar hosil qilgan. Ushbu sinonimik qatordagi so'zlar o'zaro farqlilikning turli darajalari orqali bog'langan, ya'ni *chayla* va *kapa* so'zlari bir-biri bilan eng kuchsiz farqlilik asosida, *chayla* va *qasr* so'zlari esa eng kuchli farqlilik asosida o'zaro munosabatda bo'ladi. Sanab o'tilgan bunday kuchli va kuchsiz farqlilik ziddiyatni hosil qiladi.

Demak, ziddiyat falsafaning ziddiyat kategoriyasida ta'kidlanganidek, farqlilikning kuchli darajasi (holati) dir.

Tilshunos olim O.Bozorovning ta'kidlashicha, nafaqat o'zbek, balki jahon tilshunosligida ham *kambag'al* – *o'rtahol* – *boy*, *yomon* – *qoniqarli* – *yaxshi* kabi so'zlar semantik qatorining faqat chet a'zolari (*kambag'al*-*boy*, *yomon*-*yaxshi*) o'rtasidagi munosabat antonimiya hisoblanadi. Yondosh a'zolar (*kambag'al*- *o'rtahol*, *o'rtahol*-*boy*) antonim hisoblanmaydi. Lekin sinonimik qatorning barcha a'zolari o'rtasida semantik darajalanishga asoslangan farqlilik mavjud[2].

Tildagi ziddiyat, antonimiya hodisalarini tadqiq etish uchun falsafiy ziddiyat kategoriyasining mohiyati, ya'ni zid munosabatning tomonlari bir-birini inkor va taqozo etishi, ichki va tashqi, asosiy va asosiy bo'lmagan ziddiyatning mavjudligi, aniq-mavhum, mohiyat-hodisa, umumiylik-xususiylik kabi tushunchalar o'rtasidagi ziddiyatli munosabatlar asosiy mezon hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Набиева Д. Ўзбек тили сатҳларида диалектика категорияларининг намоён бўлиши (умумийлик ва хусусийлик асосида). Фил.фан.док.дисс.автор. – Тошкент, 2006; Исмаилов Б. Язык и познание мира. – Тошкент: Фан, 1969.
2. Bozorov O. Tilshunoslikning falsafiy metodologiyasi. Monografiya. – Toshkent: Fan, 2021. – B.49, 52, 56.
3. Степанов Ю.С. Методы и принципы в современной лингвистики. – Москва: Наука, 1975. – С.311.

UO'K 81'373.6:81'367

XATTOTLIKKA DOIR LEKSIK BIRLIKLARNING STRUKTUR SHAKLLANISHI

Sh.Sh. Qiyomov, o'qituvchi, Samarqand davlat chet tillar instituti, Samarqand

Annotatsiya. Maqolada xattotlik san'ati bilan bog'liq leksik birliklarning morfologik va semantik shakllanishi, arab va fors tillaridan kirib kelgan terminlarning o'zbek tilidagi o'zgarishi hamda ularning madaniy kontekstdagi o'rni tahlil qilinadi. Tadqiqot IMRAD talablari asosida olib

borilib, tarixiy manbalar, lug'atlar va zamonaviy tilshunoslik nazariyalari asosida xattotlik terminlari keng ko'lamda o'rganiladi.

Kalit so'zlar: xattotlik, leksik birlik, morfologiya, semantika, nasta'liq, suls, tilshunoslik, terminologiya.

Аннотация. В статье анализируется морфологическое и семантическое формирование лексических единиц, связанных с искусством каллиграфии, трансформация терминов, заимствованных из арабского и персидского языков в узбекский, и их роль в культурном контексте. Исследование проводится в соответствии с требованиями ИМРАД, а термины каллиграфии всесторонне изучаются на основе исторических источников, словарей и современных лингвистических теорий.

Ключевые слова: каллиграфия, лексическая единица, морфология, семантика, насталик, сулс, лингвистика, терминология.

Abstract. The article analyzes the morphological and semantic formation of lexical units related to the art of calligraphy, the transformation of terms imported from Arabic and Persian into the Uzbek language, and their role in the cultural context. The research is conducted in accordance with IMRAD requirements, and calligraphy terms are extensively studied based on historical sources, dictionaries, and modern linguistic theories.

Key words: calligraphy, lexical unit, morphology, semantics, nasta'liq, suls, linguistics, terminology.

Xattotlik insoniyat madaniy merosining ajralmas qismidir. Bu nafaqat yozuv san'ati, balki ma'lum bir xalqning estetik qarashlari, ma'naviy qadriyatlari va tarixiy rivojlanishini aks ettiruvchi muhim madaniy hodisadir. Sharq xalqlari madaniyatida, xususan, o'zbek madaniy muhitida xattotlik san'ati asrlar davomida rivojlanib, o'ziga xos terminologik tizimi va leksik qatlamini rivojlantirdi. Ushbu leksik birliklar xattotlik bilan bog'liq tushunchalar, yozuv uslublari, vositalar, dekorativ elementlar va ijodiy jarayonlarni ifodalashda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Tilshunoslikda ixtisoslashgan lug'atning tarkibiy shakllanishini o'rganish bizga ma'lum bir kasb yoki san'at turiga oid atamalarning paydo bo'lishi, rivojlanishi va tizimlashtirilishi qonuniyatlarini aniqlash imkonini beradi. Xattotlik bilan bog'liq leksik birliklar ham turli tarixiy davrlarda arab, fors va turkiy tillarning o'zaro ta'siri orqali rivojlangan va murakkab semantik va strukturaviy xususiyatlarga ega bo'lgan. Ularning strukturaviy tarkibi, shakllanish usullari va funksional qo'llanilishini o'rganish nafaqat til tarixini yoritishga, balki xattotlik san'ati rivojlanishining lingvistik va madaniy jihatlarini tushunishga ham xizmat qiladi[4].

Xattotlik yo'nalishi turli xalqlarning madaniyatlarida noyob tarzda taraqqiy etsa ham bu sohaga aloqador iboralar va ularning tadbiqi bosqichi har bir lisonida aks etadi. Eng avvalo sermahsul va kammahsul tuzilmasidagi aniqlash, ularning yangi davr lingvistik tuzilmadagi maqomi qo'llash doirasini tadqiq qilish ustuvor yo'nalishlaridan biridir. Shu sababli o'zbek va ingliz tillarida xattotlik bilan aloqador leksik elementlarining hisob-kitob natijalari tadqiq qilinadi. Bundan tashqari, ikki tilning lingvistik tizimidagi xattotlik tushunchalarini umumiy va farqlanuvchi jihatlarini solishtirib tahlil etib ularning leksik va semantik jihatlarini yoritiladi. Bu ilmiy ish xattotlikka oid tushunchalarning taraqqiyot tendensiyasini tushunish va ularning lingvistik tavsifini keng qamrovli o'rganish uchun muhim omillardan biri hisoblanadi hamda xattotlik amaliyoti professional kotiblar va saroylarda ishlovchi yozuvchilar uchun maxsus qo'llanmalar, risolalar va o'quv kitoblarining paydo bo'lishiga sabab bo'lgan. Ular harflarning nisbatlari, sahifa tuzilishi va yozish texnikasini batafsil bayon qilgan. Xattotlik Sharq madaniyatining eng yuksak san'at turlaridan biri bo'lib, yozuvning estetik shaklini yaratish bilan birga tilning leksik boyligini ham kengaytirgan. Arab tilidan kirgan "xatt", "suls", "muhaqqaq" kabi terminlar, fors tilidan kirgan "nasta'liq" va "šekaste" kabi uslublar o'zbek tilida ham qo'llanilib, yangi shakllar hosil qilgan[1].

Masalan:

"Xattot" – "xatt" (yozuv) + "-ot" (kasb egasi).

"Xattotlik" – "xattot" + "-lik" (faoliyat).

"Kitobat" – arabcha "kitāba" (yozuv)dan kelib chiqqan.

Bu terminlarning shakllanishi tilshunoslik nuqtayi nazaridan muhimdir, chunki ular tilimizda morfologik va semantik mexanizmlar orqali shakllanib, madaniy merosimizning bir qismi sifatida saqlanib kelmoqda.

Har bir til o'zining tovush tizimi, so'z shakllanishi va ma'no xususiyatlariga qarab xattotlikka oid terminlarni o'ziga xos shaklda o'zlashtirgan va rivojlantirgan. Xattotlik atamalarining o'zbek va ingliz tillarida shakllanishi quyidagi omillar bilan bog'liq:

Madaniy va tarixiy omillar ta'siri - Xattotlik har bir millatning madaniy merosining ajralmas qismi hisoblanib, arab, fors, lotin va yunon yozuv an'analari o'zbek va ingliz tillariga har hil darajada ta'sir ko'rsatgan[2].

Texnologik rivojlanish - xattotlikning texnologik rivojlanishi natijasida yangi vositalar va metodlar bo'lib, ular yangi atamalardan yuzaga kelgan.

Lingvistik omillari - o'zbek tilidagi xattotlik sohasidaga oid terminlarning aksariyati arab va fors tillarida o'zlashgan, ingliz tilida esa ularning ko'pchiligi yunon va lotin ildizlariga ega.

So'z chastotasi va psixolingvistik effektlar; Tajribalarda yuqori chastotali so'zlar past chastotali so'zlarga nisbatan tezroq tan olinadi va kamroq xatolar bilan talaffuz qilinadi. Bu hodisa so'zlarni qayta ishlash jarayonlarida "chastota effekti" sifatida namoyon bo'ladi. Faol va kam ishlatiladigan leksik birliklarning lingvistik tahlili lingvistik jihatidan sermahsul leksik birliklar yangi so'zlar va atamalar shakllanishida muhim ahamiyatga ega bo'lgan faol unsurlar sirasiga kiradi. Kammahsul leksik birliklar o'zining cheklangan kontekstlarda ishlatiladi va yangi so'z hosil qilish jarayonida ular unchalik faol emas. Mazkur atamalarning sermahsul yoki kammahsul ekanligi ularning til tizimidagi faoligi, foydalanish imkoniyatlari va semantik o'zgaruvchanligi bilan bog'liq. Chastota ta'siri va xattotlikdagi motor jarayonlar; yozuv jarayonini o'rganish bo'yicha tadqiqotlar so'z chastotasi xattotlikdagi motor harakatlariga ham ta'sir qilishini ko'rsatadi. Yuqori chastotali so'zlar yozuv tezligi va harf chizilish davomiyligiga ta'sir etadi, bu esa ularning sermahsul birliklar sifatida ustunligini tasdiqlaydi[3].

So'z ma'nolarini tahlil etar ekanmiz ularning semantik ma'nosi haqida ham to'xtalib o'tmog'imiz darkor. Semantik maydon - bu sema (belgi) yoki lingvistik ildiz deb ataladigan umumiy funktsional asosiy birlikka ega bo'lganligi sababli o'xshash ma'noga ega so'zlar yoki iboralar to'plamidir. Semantic maydonda turuvchi so'zlar aynan bir hil sohalarda ishlatiladi. Masalan, bog'dorchilik sohasiga oid semantik maydon so'zlari faqatgina shu sohada ishlatiluvchi leksemalar hisoblanadi. Tildagi nominativ birliklarning ma'no tuzilishini o'rganishda tilshunoslikda semantikaning konnotativ jihati tushunchasiga alohida e'tibor beriladi. V.N.Teliya ta'rificha, konnotatsiya bu til birliklari semantikasiga usul (tilshunoslikdagi atama bo'lib, so'zning lug'aviy, odatiy, nutq faoliyatida barqarorlashgan va barcha uchun tushunarli bo'lgan asosiy ma'nosini anglatadi). Okkazional ((vaziyatli, noyob) ma'noga qarama-qarshi qo'yiladi) ravishda kiradigan, nutq sebyektining borliqni jumlada ifodalashda uning ayni shu borliqqa bo'lgan hissiy-baholash va stilistik munosabatini ifodalaydigan hamda shu axborotga ko'ra ekspressiv qimmat kasb etadigan mazmuniy mohiyatdir[4].

Til mohiyati, ichki qurilishi jihatdan denotativ (atash, nomlash, nominativ) va konnotativ (emotsional-ekspressiv) ma'no bildirib shu asosda informatsiya (aloqa) vazifasini bajara oladigan vosita ekanligi uning ichki dualizmi, bir tomondan, obyektiv borliqni aks ettirgan tafakkur shakli. Ikkinchi tomondan, har bir elementning mohiyati shu elementning boshqa elementlar bilan bo'lgan ichki munosabatidan kelib chiqadigan mustaqil tizim ekanligi bilan chambarchas bog'liq. Agar tilning atash vazifasi uning tafakkur shakli, tushunchalarni qolipga soluvchi bir vosita ekanligi bilan bog'liq bo'lsa, uning ekspressiv vazifasi tilning mustaqil sistema ekanligi, elementlarning mohiyati ularning ichki munosabatlari asosida ochilishi mumkinligi bilan bog'liq bo'ladi. So'z semantikasida denotativ ma'no bilan birga konnotativ ma'no ham mavjud. Konnotativ ma'no so'z semantikasidan denotativ ma'no ajralgandan keyin hosil bo'lgan ayirmaga teng[5].

Xattotlik terminlari tilimizda nafaqat san'at, balki ilmiy va madaniy kontekstda ham qo'llaniladi. Morfologik jihatdan affikslar orqali kasb va faoliyat nomlari hosil qilinadi. Semantik jihatdan esa tarixiy kontekst va madaniy ehtiyojlar terminlarning ma'nosini belgilaydi.

Misollar:

“Muhaqqaq” yozuv uslubi dastlab diniy matnlarda qoʻllanilgan boʻlsa, keyinchalik badiiy asarlarda ham ishlatilgan.

“Šekaste” yozuvi forsiy madaniyatda tez yozish uslubi sifatida paydo boʻlgan va oʻzbek xattotlari tomonidan ham qabul qilingan.

“Katib” soʻzi dastlab davlat idoralarida yozuvchi maʼnosida ishlatilgan, keyinchalik umumiy yozuvchi maʼnosini olgan.

Shuningdek, xattotlik terminlari madaniy merosimizni saqlashda muhim rol oʻynaydi. Ular orqali biz yozuv sanʼatining tarixiy taraqqiyotini, tilimizning leksik boyligini va madaniyatimizning estetik qirralarini oʻrganamiz[6].

Xattotlikka doir leksik birliklarning struktur shakllanishi tilshunoslikda alohida oʻringa ega. Ularning morfologik va semantik tahlili til taraqqiyotini, madaniy merosni va sanʼatning til bilan uzviy bogʻliqligini koʻrsatadi. Tadqiqot natijalari xattotlik terminlarini chuqurroq oʻrganish va ularni zamonaviy tilshunoslik nazariyalariga tatbiq etish uchun muhim manba boʻlib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Blair Sheila S. Islamic Calligraphy. – London: Brill, 2006.
2. Çelebi Hasan. The Practice of Hat in Contemporary Turkey. – Turkish Studies Journal, 2003, 4(2). – S. 7–56.
3. Derman M. Uğur. Ottoman Calligraphy Schools and Masters. – Calligraphy Review, 2000, 3(1). – S. 17–72.
4. Déroche François. Arabic Calligraphy in the Abbasid Era. – Arabica, 1992, 39(3). – S. 321–355.
5. Karimov A. Oʻzbek tilida terminologiya masalalari. – Toshkent: Fan, 2018.
6. Rahmonov B. Sharq xattotligi tarixi. – Samarqand: Zarafshon, 2015.

UO'K 81'373.6:81'1

BLENDLASHUV TUSHUNCHASI VA UNING TILSHUNOSLIKDAGI O'RNI

M.Qodirova, magistrant, Termiz iqtisodiyot va servis universiteti, Termiz

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy tilshunoslikdagi muhim soʻz yasash usullaridan biri boʻlgan blendlashuv hodisasi hamda uning nazariy asoslari keng yoritilgan. Tadqiqot davomida blendlashuvning kelib chiqishi, shakllanish mexanizmlari, strukturaviy va semantik xususiyatlari, til tizimidagi funksional oʻrni tahlil qilindi. Shuningdek, blendlashuv va qisqartmalar oʻrtasidagi oʻxshash hamda farqli jihatlar ilmiy nuqtayi nazardan izohlandi. Zamonaviy ingliz tilida keng qoʻllanilayotgan blend birliklarning ommaviy kommunikatsiya, internet, reklama va texnologiya sohalaridagi faolligi misollar asosida koʻrsatib berildi. Tadqiqot natijalari blendlashuv tilning iqtisodiylik tamoyilini taʼminlashda, yangi neologizmlarni hosil qilishda hamda kommunikativ qulaylik yaratishda muhim vosita ekanligini koʻrsatdi.

Kalit soʻzlar: blendlashuv, qisqartma, tilshunoslik, neologizm, soʻz yasalishi, semantika, morfologiya, kommunikatsiya, ingliz tili.

Annotatsiya. V dannoy statye podrobno rassmatrivayetsya yavleniye blendinga kak odin iz sovremennyykh sposobov slovoobrazovaniya v yazykoznanii. V xode issledovaniya analiziruyutsya proisxozhdeniye blendinga, mexanizmy yego obrazovaniya, strukturnyye i semanticheskkiye osobennosti, a takje yego funktsionalnaya rol v yazykovoy sisteme. Krome togo, s nauchnoy tochkii zreniya ob'yasnyayutsya sxodstva i razlichiya mejdu blendingom i sokraçeniymi. Na primerax pokazana aktivnost blendov v sovremennyykh sferax kommunikatsii, internete, reklame i texnologiyax. Rezultatyy issledovaniya svidetelstvuyut o tom, chto blending igrayet vajnyuyu rol v obespechenii yazykovoy ekonomii, sozdanii neologizmov i povыshenii kommunikativnogo udobstva.

Klyuchevyye slova: blending, sokraçeniye, yazykoznaniye, neologizm, slovoobrazovaniye, semantika, morfologiya, kommunikatsiya, angliyskiy yazyk.

Abstract. This article extensively discusses blending as one of the important word-formation processes in modern linguistics and analyzes its theoretical foundations. The research investigates the origin of blending, its formation mechanisms, structural and semantic characteristics, and its functional role in the language system. In addition, the similarities and differences between blending and abbreviations are scientifically explained. The study also demonstrates the active use of blend units in modern communication, the Internet, advertising, and technology through various examples.

The results reveal that blending serves as an important tool for linguistic economy, the formation of neologisms, and communicative convenience.

Key words: *blending, abbreviation, linguistics, neologism, word formation, semantics, morphology, communication, English language.*

Til insoniyat tarixidagi eng muhim kommunikativ vositalardan biri hisoblanadi. Har bir jamiyat taraqqiyoti davomida til ham uzluksiz ravishda rivojlanib, yangi shakl va mazmun kasb etib boradi. Ayniqsa, globallashuv jarayoni, texnologik taraqqiyot, internet kommunikatsiyasining kengayishi va ommaviy axborot vositalarining rivojlanishi natijasida yangi tushunchalar va terminlarga ehtiyoj ortmoqda.

Tilshunoslikda yangi soʻz yasash usullari qadimdan oʻrganilib kelinadi. Affiksatsiya, kompozitsiya, konversiya va qisqartirish kabi usullar bilan bir qatorda, blendlashuv ham zamonaviy davrda faol qoʻllanilayotgan usullardan biri sifatida alohida ahamiyat kasb etmoqda.

Blendlashuv ikki yoki undan ortiq mustaqil soʻz qismlarining qoʻshilishi natijasida yangi maʼnoga ega boʻlgan leksik birlik hosil qilish jarayonidir. Bu hodisa ingliz tilida ayniqsa faol boʻlib, keyinchalik boshqa tillarga ham kirib bormoqda[1].

Mazkur hodisaning dolzarbligi shundaki, u nafaqat yangi soʻz yaratish usuli, balki tilning iqtisodiylik tamoyilini amalga oshiruvchi vosita hamdir. Insonlar qisqa, tez va qulay kommunikatsiyaga intilganlari sababli blend birliklardan foydalanish kengaymoqda.

Murakkab morfologik soʻzlarni tushunish ularning tarkibiy qismlarini anglash bilan bogʻliqdir. Masalan, *unbelievable* soʻzining maʼnosi uni tashkil etuvchi morfemalar – *un-*, *believe* va *-able* – maʼnolari bilan uzviy bogʻliq. *Un-* va *-able* morfemalarini biladigan kishi, masalan, *Google* nomidan hosil qilingan *ungoogleable* neologizmining maʼnosini ham tushunishi mumkin. *Bookshelf* kabi murakkab soʻzlarning maʼnosi esa ularni tashkil etuvchi monomorfemik soʻzlar – *book* va *shelf* – maʼnolari bilan bogʻliq.

Blend soʻzlar yoki kontaminatsiyalar [1] hosil boʻlishida esa tarkibiy soʻzlardan biri yoki ikkalasi qisqartiriladi.

Soʻz-manbalarini qisqartirish mexanizmlari turli kontaminatsiyalarda farq qilishi mumkin. Masalan, *weisure* kabi blendlarda birinchi soʻz *working* boshlangʻich segmenti va ikkinchi soʻz *leisure*ning oxirgi segmenti birikadi. Biroq ayrim blendlarda soʻzlardan biri yoki ikkalasi toʻliq shaklda saqlanadi, masalan, *stoption* soʻzi *stop* va *option* soʻzlarining qoʻshilishidan hosil boʻladi. Shuningdek, faqat boshlangʻich segmentlardan tashkil topgan murakkab qisqartma soʻzlar ham uchraydi, masalan, *globfrag* (*globalization* va *fragmentation* soʻzlarining boshlangʻich qismlaridan).

XX asr oxirigacha blendlashuv hodisasi asosan tilshunoslar tomonidan xato natijasi sifatida talqin qilingan (masalan, *needcessity* blendi *need* va *necessity* sinonimlarining aralashuvi natijasi deb qaralgan). Keyingi tadqiqotlar esa xatolik natijasida paydo boʻlgan blendlarda ham, ataylab yaratilgan blendlarda ham (masalan, gibrid tur nomi *plumcot* ← *plum* + *apricot*) oʻxshash hosil boʻlish mexanizmlari mavjudligini koʻrsatadi[2].

Mazkur tadqiqot davomida bir nechta ilmiy metodlardan foydalanildi. Tavsifiy metod yordamida blendlashuv hodisasining umumiy nazariy asoslari va ilmiy qarashlari oʻrganildi. Strukturaviy tahlil metodi yordamida blend birliklarning tuzilishi oʻrganildi. Soʻzlarning qaysi qismlari birlashishi, ularning fonetik va morfologik oʻzgarishlari tahlil qilindi. Qiyosiy metod asosida esa blendlashuv va qisqartma hodisalari oʻzaro taqqoslandi. Ularning oʻxshash va farqli jihatlari aniqlanib, funksional xususiyatlari oʻrganildi. Bundan tashqari, internet manbalari, ilmiy maqolalar va lingvistik adabiyotlardan foydalanildi.

Kognitiv omillar, blendlashuv (blend) hosil boʻlishiga taʼsir etuvchi omillar J. Fokone va M. Tyorner tomonidan ishlab chiqilgan konseptual integratsiya nazariyasi doirasida tavsiflanadi [5]. Ushbu nazariyaga koʻra, konseptual integratsiya mexanizmi ikkita “manba mental makon”ni oʻz ichiga oladi, ularning alohida elementlari integratsiya jarayonida yaratiladigan “blend mental makon”ga proyeksiya qilinadi.

Masalan, land yacht nomlanishida (hashamatli avtomobil, soʻzma-soʻz “quruqlik yaxtasi”) yacht soʻzi bilan bogʻliq boʻlgan “juda qimmat”, “hashamatli” semantik elementi blend mental

makonga ko'chiriladi va yangi kompleks ma'no shakllanishiga xizmat qiladi. Tilshunoslikda konseptual integratsiyaning so'z yasashidagi ko'rinishlari, masalan, L.R. Xasanova va S. Kemmer ishlarida yoritilgan[3].

Kemmerning ta'kidlashicha, blendlashuv natijasida hosil bo'lgan so'zlarning ma'nosi tarkibiga uni tashkil etgan manba so'zlarning barcha emas, balki ayrim semantik elementlari kiradi. Shu bois, manba so'zlar Fokone va Tyorner terminologiyasiga ko'ra manba mental makonlarga mos keladi. Biroq blend ma'nosi manba so'zlarda mavjud bo'lmagan yangi – emergent – tuzilmalarni ham o'z ichiga olishi mumkin. Shunday qilib, blend ma'nosi konseptual integratsiya natijasida blend mental makonda shakllanadi.

Misol sifatida yuqorida keltirilgan weisure blendi ko'rib chiqiladi: “Workers choose the weisure lifestyle when they monitor the BlackBerry while on vacation or post pictures to Facebook between business meetings. The blending of leisure and work is a creative and ubiquitous lifestyle choice”. Ushbu blendlashuv ish va dam olishni uyg'unlashtirgan turmush tarzini ifodalaydi, bunda yoki dam olish vaqtida ish vazifalari bajariladi, yoki ish jarayonida dam olishga oid faoliyatlar (masalan, Facebookda rasm joylash) amalga oshiriladi[4].

Weisure blendi ma'nosi nafaqat work va leisure so'zlarining semantik elementlarini, balki “vaqtni tashkil etish”, “faoliyatni almashlab bajarish” va “aralash rejim” kabi qo'shimcha konseptlarni ham o'z ichiga oladi. Shu tariqa, u murakkab kognitiv integratsiya natijasi sifatida blend mental makonda shakllangan ma'no tizimini ifodalaydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, blendlashuv zamonaviy ingliz tilida eng faol so'z yasash usullaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, texnologiya, reklama, internet va ommaviy kommunikatsiya sohalarida blend birliklar juda keng qo'llaniladi.

Blend birliklarning asosiy afzalligi ularning qisqa, ixcham va esda qoluvchan ekanligidir. Shu sababli ular kommunikativ samaradorlikni oshiradi.

Misollar:

modem = modulator + demodulator

brunch = breakfast + lunch

webinar = web + seminar

infotainment = information + entertainment[5].

Blendlashuv hodisasi til iqtisodiyligi tamoyili bilan bevosita bog'liqdir. Kishilar tez va qulay kommunikatsiyani afzal ko'rganliklari sababli qisqa leksik birliklarga ehtiyoj ortmoqda. Tilshunos olimlarning ta'kidlashicha, blendlashuv oddiy qisqartirish emas, balki yangi semantik birlik yaratish jarayonidir. Blend birliklarning reklama va media tilida keng qo'llanishi ularning emotsional va ekspressiv xususiyatlari bilan bog'liqdir.

Xulosa qilib aytganda, blendlashuv zamonaviy tilshunoslikdagi eng faol va samarali so'z yasash usullaridan biri hisoblanadi. U tilning iqtisodiylik tamoyilini ta'minlab, kommunikatsiyani yanada qulay va ixcham qiladi.

Tadqiqot davomida blendlashuvning strukturaviy va semantik jihatlari tahlil qilindi hamda uning qisqartmalardan farqli tomonlari aniqlandi.

Kelajakda blendlashuv hodisasini boshqa tillar bilan qiyosiy o'rganish, uning pragmatik va sotsiologik jihatlari tadqiq qilish tilshunoslik rivoji uchun muhim ilmiy natijalar berishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Adams V. An Introduction to Modern English Word-Formation. – London: Longman, 1973.
2. Bauer L. English Word-Formation. – Cambridge University Press, 1983.
3. Cannon G. Blends in English Word Formation. – Linguistics Journal, 2000.
4. Marchand H. The Categories and Types of Present-Day English Word Formation. – Munich, 1969.
5. Plag I. Word-Formation in English. – Cambridge University Press, 2003.
6. Alimuhamedov A. Zamonaviy tilshunoslik asoslari. – Toshkent, 2021.
7. Yo'ldoshev B. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: O'qituvchi, 2019.

BADIIY MATNLARDA SO'Z O'YINLARINI SHAKLLANTIRUVCHI BADIIY VOSITALARNING LINGVOPOETIK IMKONIYATLARI

G.Y.Rahimova, prof., Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. Ushbu maqolada badiiy matnning estetik jozibadorligi va ta'sirchanligini ta'minlovchi eng faol lingvistik hodisalardan biri — so'z o'yinlari (kalambur, tajnis, iyhom) hamda ularni shakllantiruvchi til vositalarining lingvopoetik imkoniyatlari, so'z o'yinlarining leksik-semantik, fonetik, morfologik va stilistik asoslari o'zbek mumtoz hamda zamonaviy adabiyoti namunalari misolida qiyosiy-badiiy tahlili keng muhokama qilinadi. Shuningdek, kontekstual muhitda frazeologizmlarning semantik parchalanishi va tovushlar muvozanati (alliteratsiya) orqali yuzaga keladigan pragmatik, emotsional-ekspressiv hamda satirik effektlar ilmiy asoslab berilgan va olingan natijalar so'z o'yinlarining shunchaki shakliy bezagi emas, balki muallifning individual uslubini belgilovchi, matnga polifonik xarakter bag'ishlovchi quvvatli lingvopoetik vosita ekanligihaqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: lingvopoetika, badiiy matn, so'z o'yini, kalambur, tajnis, iyhom, polisemiya, omonimiya, individual uslub, estetik funktsiya, pragmatika, kontekstual semantika.

Abstract. This article comprehensively discusses the linguopoetic potentials of wordplay, which is one of the most active linguistic phenomena ensuring the aesthetic appeal and expressiveness of literary texts, as well as the linguistic means that shape them. A comparative-literary analysis of the lexical-semantic, phonetic, morphological, and stylistic bases of wordplay is extensively conducted using examples from classical and modern Uzbek literature. Furthermore, the pragmatic, emotional-expressive, and satiric effects generated by the semantic deconstruction of phraseological units and sound balance (alliteration) within the contextual environment are scientifically substantiated. The obtained results demonstrate that wordplay is not merely a formal decoration, but a powerful linguopoetic tool that defines the author's individual style and imparts a polyphonic character to the text.

Keywords: linguopoetics, literary text, wordplay, pun, tajnis, iyhom, polysemy, homonymy, individual style, aesthetic function, pragmatics, contextual semantics.

Аннотация. В данной статье подробно рассматривается лингвопоэтический потенциал словесных игр (каламбур, таджнис, ийхом), являющихся одним из наиболее активных лингвистических явлений, обеспечивающих эстетическую привлекательность и выразительность художественного текста, а также формирующие их языковые средства. На примерах из классической и современной узбекской литературы проводится развернутый сравнительно-художественный анализ лексико-семантических, фонетических, морфологических и стилистических основ словесных игр. Кроме того, научно обосновываются прагматические, эмоционально-экспрессивные и сатирические эффекты, возникающие в контекстуальной среде в результате семантического распада фразеологизмов и звукового баланса (аллитерации). Полученные результаты свидетельствуют о том, что игра слов является не просто формальным украшением, а мощным лингвопоэтическим средством, определяющим индивидуальный стиль автора и придающим тексту полифонический характер.

Ключевые слова: лингвопоэтика, художественный текст, словесная игра, каламбур, таджнис, ийхом, полисемия, омонимия, индивидуальный стиль, эстетическая функция, прагматика, контекстуальная семантика.

Kirish. Badiiy nutq oddiy so'zlashuv tilidan o'zining jozibadorligi, mukammal obrazliligi va ko'p ma'noliligi (polisemantikasi) bilan tubdan ajralib turadi. Badiiy ijod jarayonida yozuvchi yoki shoir tilning tayyor lisoniy birliklaridan shunchaki axborot uzatish vositasi sifatida foydalanib qolmaydi, balki ularni estetik qayta ishlaydi, so'zlar qatlamidagi yashirin ma'no aloqalarini yuzaga chiqaradi. Badiiy matnda kutilmagan estetik va emotsional-ekspressiv effekt yaratishning eng faol, jozibali usullaridan biri — so'z o'yinlaridir.

Soʻz oʻyinlari (pun, kalambur) oʻzining tabiati va matnga yuklaydigan funksiyasiga koʻra anʼanaviy tasviriy vositalardan farq qiladi. Ular matnga oʻziga xos qatlamdorlik va polifoniya bagʻishlaydi: oʻquvchidan nafaqat matnni yuzaki mutolaa qilishni, balki uning zamiridagi yashirin lisoniy ishoralarni „chaqib olishni“, yaʼni yuksak intellektual faollikni talab qiladi.

Badiiy matnlarda soʻz oʻyinlarini yuzaga keltirish va ularning semantik koʻlamini kengaytirishda maxsus badiiy-stilistik vositalar tizimi xizmat qiladi. Xususan, oʻzbek sheʼriyati va nasrida omonimik asosga qurilgan tajnis (kalambur) sanʼati, soʻzning koʻp maʼnoliligidan unumli foydalanishga tayanadigan iyhom (ikki maʼnolilik), tovushlar tarkibi yaqin soʻzlarning toʻqnashuvidan hosil boʻladigan paronimik oʻyinlar hamda nutqqa xalqona ohang va oʻtkir piching bagʻishlovchi frazeologik parchalanishlar shular jumlasidandir. Bu badiiy vositalar shunchaki shakli bezak yoki muallifning soʻz oʻyiniga boʻlgan moyilligi emas, balki asarning gʻoyaviy-badiiy magʻzini, lirik qahramonning ruhiy holatini va asardagi estetik prinsiplarni ochib beruvchi yetakchi omillardir. Ushbu vositalarning har biri matn ichida oʻziga xos lisoniy va pragmatik yuk tashiydi. Shu nuqtayi nazardan, badiiy vositalar yordamida shakllanadigan soʻz oʻyinlarining lingvopoetik imkoniyatlarini mukammal tizim asosida oʻrganish, ularning til va adabiyot kesishmasidagi oʻrnini aniqlash zamonaviy tilshunoslik hamda adabiyotshunoslikning eng dolzarb masalalaridan biri boʻlib qolmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Badiiy matn lingvopoetikasi va undagi soʻz oʻyinlarining tabiati uzoq yillardan buyon dunyo va oʻzbek tilshunosligida oʻrganilib kelinmoqda. Gʻarb ilmiy muhitida soʻz oʻyinlari asosan stilistika va pragmalingvistika doirasida tadqiq etilgan boʻlsa, sharq filologiyasida bu masala sheʼriyat sanʼatlari (ilmi badiiy) tizimida oʻrganilgan.

Oʻzbek tilshunosligida badiiy matn tahlili va uning lisoniy xususiyatlarini oʻrganishda akademik M. Yoʻldoshevning [1] xizmatlari katta. Olim oʻzining „Badiiy matn lingvopoetikasi“ nomli tadqiqotida soʻzning estetik funksiyasiga alohida toʻxtalib, matn ichidagi soʻz oddiy leksik birlikdan emotsional-ekspressiv va konnotativ maʼno tashiydigan poetik mikrotizimga aylanishini asoslab bergan.

Klassik adabiyotdagi tajnis va iyhom sanʼatlarining omonimik tabiati hamda ularning stilistik imkoniyatlari tilshunos olim Y. Tojiyev tomonidan tahlil qilingan. Olim omonimlarning badiiy nutqdagi oʻrnini oʻrganar ekan, kalamburning estetik taʼsiri til birliklarining semantik qatlamlariga bogʻliqligini taʼkidlaydi.

Shuningdek, R. Qoʻngurov [2] va J. Lapasovlarning [3] badiiy nutq stilistikasiga oid ishlarida frazeologizmlarning kontekstual parchalanishi va tovushlar oʻyinining badiiy jozibani oshirishdagi oʻrni yoritilgan. Biroq, zamonaviy lingvopoetik aspektda omonimiya, polisemiya, paronimiya va alliteratsiyaning aynan soʻz oʻyinlarini shakllantiruvchi yagona sintagmatik mexanizm sifatidagi imkoniyatlari hali ham toʻliq tizimlashtirilgan tadqiqotni talab etadi. [4]

Tahlil va natijalar. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, badiiy matnlarda soʻz oʻyinlari asosan uchta— **leksik-semantik**, **fonetik** va **frazeologik** turlarda shakllanadi. Ularning lingvopoetik imkoniyatlarini aniq misollar yordamida tahlil qilamiz.

1. Leksik-semantik turi (Tajnis va Iyhom)

Bunda asosan omonimiya va koʻp maʼnolilikka tayaniladi.

Tajnis (Kalambur): Alisher Navoiy ijodi tajnis soʻz oʻyining eng yuksak namunasidir:

„Shah ruxidek yuzingni koʻrgach, ey oy,

Boʻldi menga **mot**, senga **shohrux** begumon.“

Tahlil: Bu yerda muallif shaxmat terminlari (*mot*, *shohrux*) hamda lirik qahramonning holati (yuzining rangi – *shoh ruxi*, hayratdan qotib qolishi – *mot boʻlmoq*) oʻrtasida mukammal omonimik oʻyin yaratgan. Bu lisoniy birlik matnda shunchaki shakli qofiya emas, lirik qahramonning ruhiy kechinmalarini vizuallashtiruvchi vositadir. [5]

Iyhom (Ikki maʼnolilik): Zamonaviy sheʼriyatda Erkin Vohidov bu usuldan unumli foydalangan:

„Senga boʻlsin **omonat**,

Tanga qilma **omonat**.“

Tahlil: Birinchi o'rindagi „omonat“ — ishonchli topshiriq (ot), ikkinchi o'rindagi „omonat“ — vaqtincha, o'tkinchi (sifat) ma'nosida kelib, birgina leksik birlik kontekst ichida polisemik quvvat olgan va o'quvchini chuqur o'ylashga majbur qilgan. [6]

2. Fonetik sath (Alliteratsiya)

Tovushlar muvozanati matnda musiqiylik orqali ekspressivlikni oshiradi.

Masalan: „Sokin tunda soydagi suv shildiraydi...“ gapida „s“ va „sh“ undoshlarining takrorlanishi (alliteratsiya) suvning oqishi va tun sukunatini fonetik darajada vizual tasvirlab, matnga fonosemantik joziba beradi.

3. Frazeologik tur (Iboralar parchalanishi)

Iboralarning an'anaviy ma'nosini matn talabiga ko'ra o'zgartirish orqali o'tkir satirik effekt yaratiladi. G'afur G'ulom va Said Ahmad nasrida iboraning ko'chma ma'nosi qolib, birdan uning to'g'ri (lug'aviy) ma'nosi matnga olib kiriladi va bu qahramonning kulgili holatini bo'rttirib ko'rsatadi [7], [8].

Muhokama. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, badiiy matndagi so'z o'yini shunchaki muallifning so'z ustasi ekanligini ko'rsatuvchi „zargarlik san'ati“ emas, balki so'z badiiy matnga kirgach, o'zining lug'atdagi statik (harakatsiz) ma'nosidan ajralib, dinamik xarakter kasb etishidir.

Biz tahlil qilgan tajnis va ihom holatlarida tilning semantik kondensatsiya yaqqol ko'rinadi: muallif bitta lisoniy shakl orqali matnga ikki yoki undan ortiq semantik qatlamni yuklaydi. Bu esa badiiy matnni ixcham, ammo maksimal darajada ta'sirchan yetib borishini ta'minlaydi. Alliteratsiya holatida esa tilning fonetik imkoniyatlari semantika bilan birlashib, matnning pragmatik (o'quvchiga ta'sir qilish) quvvatini oshiradi. Frazeologizmlarning parchalanishi esa an'anaviy qoliplarni buzish orqali matnda kutilmaganlik qonuniyatini yuzaga keltiradi.

Xulosa va takliflar. O'tkazilgan lingvopoetik tahlillar asosida shuni ishonch bilan ta'kidlash mumkinki, badiiy matnlardagi so'z o'yinlari leksik, fonetik va stilistik qatlamlarning o'zaro sintezi natijasida yuzaga keladigan murakkab va serqirra poetik hodisadir. Tajnis, iychom, paronimiya va frazeologik o'yinlar kabi badiiy vositalar asar tarkibida shunchaki shakli bezak yoki muallifning so'z san'atiga bo'lgan oddiy moyilligi bo'lib qolmay, balki matnning estetik ta'sir kuchini oshirishda, axborotni ixcham hamda lirik tarzda yetkazishda hamda o'quvchi bilan intellektual muloqotga kirishishda yetakchi omil bo'lib xizmat qiladi. Tahlillar davomida aniqlangan fikrning lisoniy ixchamligi va ma'noviy zichligi (semantik kondensatsiya) tamoyillari birgina so'z shakli orqali matnga bir nechta ma'no qatlamlarini yuklash imkonini beradi va bu jarayon badiiy matnga polifonik (ko'p ovozli) xarakter bag'ishlab, ijodkorning individual uslubi va yuksak lisoniy mahoratini belgilab beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Yo'ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan, 2008. – 160 b. (*O'zbekistonda badiiy matn tahlili bo'yicha eng asosiy manba*)
2. Qo'ngurov R. Badiiy nutq stilistikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1980. – 128 b.
3. Lapasov J. Badiiy matn tahlili. – Toshkent: O'qituvchi, 1995. – 96 b.
4. Tojiyev Yo. O'zbek tilida omonimlar va ularning badiiy matndagi uslubiy xususiyatlari. – Toshkent: Universitet, 1999. (*Tajnis va kalamurlarni tahlil qilish uchun juda muhim*)
5. Umurqulov B. Poetik nutq leksikasi. – Toshkent: Fan, 1990. – 144 b.
6. Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – Москва: Изд-во АН СССР, 1963. – 255 с. (*Badiiy nutq va stilistikaning jahon tan olgan asoslaridan biri*)
7. Лотман Ю. М. Структура художественного текста. – Санкт-Петербург: Искусство, 1998. – 285 с. (*Matn qatlamdorligi va polifoniyasini tushuntiruvchi fundamental asar*)
8. Арнольд И. В. Стилистика. Современный английский язык: Учебник для вузов. – Москва: Флинта: Наука, 2002. – 384 с. (*G'arb tilshunosligida so'z o'yinlari (pun) qanday o'rganilishini ko'rsatuvchi manba*)

UO'K 808.3

USMON AZIM BALLADALARINING POETIK XUSUSIYATLARI

F.A.Rahmataliyeva, talaba, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Mazkur maqolada shoir Usmon Azim ijodining poetik xususiyatlari ballada janridagi she'rlari misolida tadqiq etildi. Usmon Azim she'riyatida ballada janri faqat epik voqelikni ifodalamasdan, unda chuqur falsafiy mushohadalar, ramziy obrazlar bilan boyidi. Tadqiqot

davomida qiyosiy- tahliliy, tavsifiy va poetik tahlil metodlaridan foydalanildi. Tahlillar natijasida shoir balladalarini o'zbek balladachiligi taraqqiyotida muhim o'rin egallashi, janrning badiiy-estetik tamoyillariga asos vazifasini bajargani aniqlandi.

Kalit so'zlar: Usmon Azim, ballada, poetika, balladachilik, badiiy obraz, poetik tafakkur, lirizm, epiklik.

Аннотация. В данной статье на примере балладного жанра исследуются поэтические особенности творчества поэта Усмана Азима.. В поэзии Усмана Азима балладный жанр не только выражал эпическую реальность, но и обогащал её глубокими философскими размышлениями и символическими образами. В исследовании использованы методы сравнительно-аналитического, описательного и поэтического анализа. В результате анализа установлено, что баллады поэта занимают важное место в развитии узбекской баллады и служат основой для художественно-эстетических принципов жанра.

Ключевые слова: Осман Азим, баллада, поэтика, балладность, художественный образ, поэтическая мысль, лиризм, эпизм.

Abstract. This article examines the poetic features of the poet Usman Azim's work using the example of his poems in the ballad genre. In Usman Azim's poetry, the ballad genre not only expressed epic reality, but also enriched it with deep philosophical observations and symbolic images. The methods of comparative-analytical, descriptive and poetic analysis were used in the research. As a result of the analysis, it was found that the poet's ballads occupied an important place in the development of Uzbek balladry and served as the basis for the artistic and aesthetic principles of the genre.

Key words: Osman Azim, ballad, poetics, balladry, artistic image, poetic thought, lyricism, epicism.

Kirish. Bugungi kunda o'zbek adabiyotshunosligida she'riy janrlarning badiiy-estetik xususiyatlarining tadqiqi muhim ilmiy yo'nalishlardan biri sifatida ko'riladi. Xususan, lirik va epik tur xususiyatlarini o'zida mujassam etgan ballada janri hozirgi adabiy jarayonning ajralmas qismidir. Balladaga xos bo'lgan lirik kechinma va epik ko'lamning hamohang ifodalanishi boshqa she'riy janrlardan ajratib turadi. L.Timofeyevning adabiyot asoslari haqidagi kitobida balladaga quyidagicha ta'rif beriladi: "Rus poeziyasida qahramonlik xarakteridagi qandaydir alohida hayotiy epizodni aks ettiruvchi kichik syujetli she'rga ballada deyiladi" [4, 18-b] Quvonch Mamiraliyev "O'zbek adabiyotida ballada janrining o'ziga xos xususiyatlari" maqolasida o'zbek adabiyotshunosligida balladaning ritmi va syujetiga ko'proq e'tibor berilsa, rus adabiyotshunosligida ballada "qahramonlik xarakteridagi janr" sifatida qaralishini izohlab o'tadi. [7, 324-b] Mazkur janr epik turga xos bo'lgan xronologik tartibda syujetga muvofiq tuziladi. Ammo she'riy yo'lda yozilgani tufayli she'riy janr sifatida e'tirof etiladi. Ba'zi manbalarda balladaga liro-epik tur janri sifatida qaraladi. Zamonaviy o'zbek she'riyatida ballada janrining rivojlanishiga munosib hissa qo'shib kelayotgan qalami o'tkir shoir Usmon Azimdir. Shoir ijodida inson ruhiyati, tabiat tasvirlari, ijtimoiy hodisalar, shaxs va jamiyat haqidagi falsafiy qarashlar teran mushohadalar yordamida tasvirlanadi. Balladaga xos bo'lgan inson ichki kechinmalari va jamiyat muammolari to'qnashuvi Usmon Azim ijodi uchun muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Usmon Azim nafaqat shoir, shuningdek, yozuvchi, mohir tarjimon, kinossenarist hamdir. Shu sababli uning ijodi yuzasidan har sohada atroflicha tadqiqotlar olib borilgan. Xususan, adabiyotshunos M. Dovranova o'z doktorlik dissertatsiyada Usmon Azimning individual uslubini Iqbol Mirzo va Faxriyor ijodi bilan qiyoslab o'rgangan. Mazkur tadqiqotda shoir ijodining individual uslubi masalasi ochib berilgan, she'rlaridagi lirik qahramon ruhiyati, lirik tafakkurning aks etishi tadqiq etilgan. Tadqiqotchi Feruza Buriyeva shoir ijodini shakl va janr jihatdan tadqiq etdi, mazkur tadqiqotda shoir va Xurshid Davron ijodi qiyoslandi. Shoir ijodining gultoji bo'lgan "Baxshiyona" turkumiga kiruvchi asarlarda metafora, balladalar tabiati, lirik turlar mavzularida Shahnoza Jumanova muvaffaqiyatli tadqiqot olib borgan. Mazkur maqolada Usmon Azim ijodida ballada janrining taraqqiyoti, poetik obraz yaratish mahorati, narsa-buyumlarga ramziy ma'no yuklash mahorati o'rganildi. Tadqiqot davomida Usmon Azim ijodida ballada

janrining poetik xususiyatlarini ochishda tahliliy metod orqali balladalarining strukturasi, ma'naviy jihatlari, badiiy san'atlari o'rganildi.

Natijalar va muhokama. Nasrda ham, nazmda ham o'z so'zi va uslubiga ega ijodkor lirik kechinma va epik mazmunni o'z balladalarida birlashtira oldi. Xurshid Davronning "Ballada mavzusida gapirilar ekan, Usmon Azimni tilga olmaslikning iloji yo'q" degan yuksak e'tirofi shuni ko'rsatadiki, Usmon Azim she'riyatida ballada janri alohida o'rin tutadi. Yuqorida ta'kidlanganidek, XX asr o'zbek adabiyotida dostonidan kichikroq afsona yoki manzumalar ballada deb atalaverar edi. [6, 107-b] Biroq, Usmon Azim o'z balladalarini orqali balladachilikni o'ziga xos estetik yuksaklikka ko'tardi. Xususan, shoirning "Dasht haqida ballada", "Elliginchi yillar balladasi", "Qishki hikoya", "Eng so'nggi o'hu haqida ballada" kabi asarlari o'zbek balladachiligi yorqin namunalari jumlasidandir. Usmon Azimning "Saylanma"sidan 30 ta ballada joy olgan. Bundan tashqari, uch dramatik ballada ham berilgan. "Sog'inch" to'plamida 2 ta, "Yurak" to'plamida 1 ta ballada joy olgan bo'lsa, "Fonus" hamda "Jimlik" to'plamlarida esa umuman uchramaydi. Shoir balladalarini shakl jihatidan ham o'ziga xoslikka ega. To'rtlik, sakkizlik, ba'zida bandsiz shaklda ham kuzatiladi. Shoir balladalarini o'tkir dramatik voqea zaminiga quriladi. Misol sifatida shoirning "Buyumlar haqida ballada" asarini tahlilga tortamiz. Shoirning poetik obraz yaratish mahorati shu qadar yuksakki, hayotda uchrovchi oddiy predmet, buyumlardan ham behad ustalik bilan foydalanadi. Shu bilan birgalikda yuksak falsafiy ma'no yuklaydi. Balladada birgina predmet - javonga insonning butun dunyoviy orzu-havaslarini jo qiladi. Mazkur ballada orqali zamonaviy insonlarning mol-dunyoga, moddiyatga haddan tashqari berilib ketganliklari, buning oqibatida insoniy qadriyatlar va his-tuyg'ulardan uzoqlashayotgani tasvirlanadi. Lirik qahramon sevgan yori bilan oila bo'lib yashash baxtiga erishgan. Lekin dunyoviy orzu-havaslar girdobiga tushib qolish oqibatida hayotini, umrini faqat buyum yig'ish, boylik orttirishga sarflamoqda. Hattoki ayoli ham haddan ziyod moddiyat ortidan quvadi, ortiqcha buyumlarga ham oxirgi pulini sarflashga tayyor. Yuqoridagi parchada birgina javon – butun boshli dunyoning, undagi ashyolarning, dabdaba va moddiyatning ramzi. Lirik qahramon mana shu buyum "vasvasa"si noto'g'ri ekanligini ichidan his qiladi, lekin istayotgan uning ayoli, uning oldida o'zini burchli deb his qilgani uchun hammasiga ko'nib yashashda davom etadi.

— *Ishla —Nima uchun? —Yugur! —Nimaga?*

— *Televizor kerak! — Mashina! —Buyum...*

Bir yilki boqmadim to'yib dunyoga,

Sevgilim, unutdim maysalar bo'yin.

Mazkur balladani ijtimoiy-falsafiy mavzudagi ballada deb atash mumkin. Lirik qahramon yillar davomida o'zi uchun emas, oilasi uchun emas, balki nafs uchun, buyumlar uchun ishlaydi. Lekin buni o'zi sezmaydi. Balladaning falsafiyligi ham shunda, inson oilam uchun bu narsalarni oldim, u buyumlarni oldim, deya kerak bo'lmagan dunyo matohlari uchun kuchini, vaqtini, energiyasini sarflamasligi uqtiriladi. Qahramonning ayoli yangi javon kelganligi, uni tez olib kelishmasa insonlikdan chiqib qolishlari, ya'ni "usiz odam deb sanalmaslik"larini aytadi. Aslida, inson chin inson deya atalishi uchun insoniy fazilatlarga ega bo'lishi, umrini behuda sarflamasligi, yaqin qarindoshlariga oqibatli bo'lishi tushuniladi. Lekin ayol mol-dunyoga shu qadar berilib ketganki, insonlik darajasini birgina buyum – javonning uyida bor-yo'qligi bilan o'lchamoqda. Ballada o'tkir syujetli bo'lib, insonga xos molparastlik achchiq kinoya bilan ko'rsatilgan.

Xulosa. Usmon Azim o'zbek she'riyatida ballada janrining poetik imkoniyatlarini kengaytirgan ijodkordir. Shoir balladalarida lirik kechinma epik voqealar silsilasida kuchliroq ifoda etiladi, ramziy obrazlar faol qo'llanadi, badiiy tasvir vositalaridan keng foydalanilgan. Tahlillar davomida Usmon Azim balladalarida ramziy detallar, badiiy obrazlar, hattoki tabiat tasvirlari ham shoir ifodalamoqchi bo'lgan g'oyani ochib berishga xizmat qiladi. Shoir an'anaviy ballada janrini zamonaviy badiiy tafakkur bilan boyitib, unda ijtimoiy-falsafiy qarashlarini aks ettirgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Azim U. Saylanma. – Toshkent: Sharq, 2021.
2. Azim U. Surat parchalari. - Toshkent: Yosh gvardiya, 1986
3. Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. –Т.: Академнашр, 2010. – Б. 52.
4. Л.И.Тимофеев. Основы теории литературы, М., Изд-во "Просвещение", 1966. -стр. 367.
5. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. – Toshkent: Akademnashr, 2018.

6. Oripova G. She'riy vaznlar va janrlar tipologiyasi. – Farg'ona, 2025.
7. Sharafiddinov O. Ijodni anglash baxti. – Toshkent: Ma'naviyat, 2004
8. Mamiraliyev Q. O'zbek adabiyotida ballada janrining o'ziga xos xususiyatlari // O'zbek filologiyasi: Muammo va yechimlar. — Toshkent, 2024. — B 324-328

UO'K 821.161.1

TURSUNBOY ADASHBOYEVNING BADIY MAHORATI**R.Z.Rajabova, dots., PhD, Buxoro davlat universiteti, Buxoro****Z.T.Umarova, magistrant, Buxoro davlat universiteti, Buxoro**

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek bolalar adabiyotining yorqin vakillaridan biri Tursunboy Adashboyevning badiiy mahorati tahlilga tortilgan. Shoir ijodida Vatan va milliy qadriyatlar tasviri, tabiat manzaralari tasviri va vatanparvarlik talqini va shoirning yosh bola xarakterini yaratishdagi o'ziga xosliklari, hayotiy voqealarning sodda, ravon hamda ta'sirchan ifodalanishiga alohida e'tibor qaratilgan. Shoir ijodining bolalar tarbiyasidagi ahamiyati, bolalar tafakkuri va estetik didini shakllantirishdagi ahamiyati asoslab berilgan. Tahlil jarayonida shoir she'rlaridagi poetik uslub, badiiy tasvir vositalari, o'xshatish va mubolag'alarning qo'llanishi ilmiy jihatdan ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: poetik uslub, bolalar ruhiyati, estetik did, so'z sehri, badiiy mahorat, milliy ruh.

Аннотация. В данной статье анализируется художественное мастерство одного из ярких представителей узбекской детской литературы Турсунбая Адашбоева. В творчестве поэта особое внимание уделяется изображению Родины и национальных ценностей, картинам природы, интерпретации патриотизма, а также своеобразию создания характера ребёнка. Отмечается простое, плавное и выразительное отражение жизненных событий. Обосновывается значение творчества поэта в воспитании детей, его роль в формировании детского мышления и эстетического вкуса. В процессе анализа с научной точки зрения рассматриваются поэтический стиль поэта, художественные средства выразительности, а также использование сравнений и гипербол.

Ключевые слова: поэтический стиль, детская психика, эстетический вкус, словесная магия, художественное мастерство, национальный дух.

Abstract. In this article, the artistic mastery of Tursunboy Adashboyev, one of the bright representatives of Uzbek children's literature, is analyzed. Special attention is given to the depiction of the homeland and national values in the poet's work, the portrayal of natural landscapes and the interpretation of patriotism, as well as the poet's originality in creating child characters and the simple, fluent, and expressive presentation of life events. The significance of the poet's work in children's upbringing, as well as in the development of children's thinking and aesthetic taste, is substantiated. In the process of analysis, the poet's poetic style, artistic means of expression, similes, and hyperbole in his poems are examined from a scientific perspective.

Key words: poetic style, children's psyche, aesthetic taste, word magic, artistic skill, national spirit.

Kirish. Bolalar adabiyoti yosh avlodning ma'naviy kamolotini shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Bolalar uchun yaratilgan badiiy asarlar ularning tafakkuri, tasavvuri hamda estetik didini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu jihatdan o'zbek bolalar adabiyotida o'ziga xos badiiy mahorati va ijodiy uslubi bilan ajralib turadigan ijodkorlardan biri Tursunboy Adashboyevdir. Uning asarlarida bolalar dunyosiga xos beg'uborlik, samimiyat, hayotiylik va obrazlarning jonli tasviri ustuvor o'rin egallaydi. Shoir ijodi orqali yosh kitobxonlarda vatanparvarlik tuyg'usi, tabiatga mehr, insoniylik fazilatlarini hamda go'zallikni his etish qobiliyati shakllantiriladi.

Asosiy qism. Shoir ijodining muhim jihati shundaki, unda hayotiy voqealar sodda, ravon va tushunarli tilda ifodalanib, bolalar ongiga mos holda badiiy talqin qilinadi. Bu esa uning asarlarini nafaqat qiziqarli, balki tarbiyaviy jihatdan samarali manbaga aylantiradi. Shu bois ijodkorning badiiy merosini ilmiy-nazariy asosda o'rganish, undagi poetik xususiyatlar va tarbiyaviy g'oyalarni tahlil qilish dolzarb masalalardan biri sanaladi.

Shoir kichkintoylar ruhiyatini, yumorga moyil tarzda, juda chiroyli ifodalaydi. Sodda, ravon, qisqa va lo'nda yozish, qissadan hissa chiqarish ham shoir ijodining eng muhim fazilatlaridan biridir.

Kun botishi Kozimni

Juda hayron etibdi.

– Dada, quyosh dumalab;

Tog' boshiga yetibdi

Yiqilibdi shekilli

Burni qonab ketibdi [1.57].

Mazkur she'riy parcha bolalar poetikasiga xos sodda, samimiy va obrazli ifoda bilan ajralib turadi. Unda bola nigohi orqali tabiat hodisasi – kun botishi jarayoni jonlantirib, o'ziga xos badiiylik tasvirlangan. Quyoshning botishi bola xayolotida “dumalanish” harakati orqali tasvirlanadi. Bola uchun quyosh go'yoki tirik mavjudotga o'xshaydi. Quyoshning dumalab tog' boshiga yetishi, yiqilishi, hatto burni qonashini shoir oddiy tabiat hodisasini bolalar tasavvuri orqali yangicha poetik mazmunga aylantira olgan.

“Tursunboy Adashboyev “Saylanma”sining “Ona Vatan” nomli birinchi fasli, vatan vasfiga bag'ishlangan she'rlarni qamrab oladi. U fasl avvalidagi bag'ishlovda:

Ona vatan,

Durdona vatan

Kindik qonim to'kilgan go'sha

Menga kaba yagona vatan!

Bobolardan merossan- qadim

Bag'ishlovni senga atadim.

der ekan, bu gaplar shunchaki ta'rif-tavsif emas, balki shu yurt farzandining yurak qa'ridan jo'shib chiqqan dil sadolari.” [4.60].

Ona yurt kindik qoni to'kilgan zamin sha'niga bag'ishlangan ushbu she'r shaklan sodda bo'lsa hamki, mazmunan ko'lami juda keng va purmanodir. “Menga Kaba yagona vatan” degan misra orqali vatanni inson hayotidagi eng ulug' muqaddas va bebaho maskan sifatida tasvirlaydi. Misra orqali o'quvchida vatanga bo'lgan cheksiz mehr-muhabbat va hurmat tuyg'usi yana ham oshadi. “Ona vatan” faslidagi yana bir she'r “Qiyosi yo'q” she'riga e'tibor qaratsak:

Sen tug'ilgan, Qutlug' xona

Aziz diyor, pok ostona.

So'lim o'lka,

Kesh, Farg'ona

Qadim Urganch.

Shu durdona

Ko'rkam Toshkent,

Asal- qandim.

O'sh, Buxoro,

Samarqandim.

Qiyosi yo'q,

Senu menga,

Bu yagona

Vatan – Ona.

Shunday go'zal

Ulug' yurtkim,

Tuproq'ini,

Ko'zga surtgin[3.12].

She'riy parcha Ona Vatan mavzusiga bag'ishlangan bo'lib, unda ona yurtning muqaddasligi, go'zalligi va tarixiy-madaniy boyligi bolalarcha beg'uborlik, sodalik va chuqur hissiyot bilan ifodalangan. Shoir ushbu ta'sirchan misralar orqali, o'quvchi qalbida, vatanga bo'lgan muhabbat va mehrini yanada oshishiga, milliy iftixor shakllanishida xizmat qiladi desak, aslo mubolag'a bo'lmaydi. “Qutlug' xona”, “pok ostona”, “aziz diyor” sifatlashlari bilan, tug'ilib o'sgan ona

zaminning naqadar muqaddasligini, uning tuprog'ini ko'zga surtish, shu zaminda tug'ilib kamol topgan har bir farzandning burchi ekanligini ta'kidlangan. Buxoro, Samarqand, Kesh, Qadim Urganch, Farg'ona, Toshkent singari qadimiy va mashhur, dunyo sivilizatsiyasining beshigi va ilm o'chog'i bo'lgan shaharlarni tilga olar ekan, o'quvchi qalbida g'urur va faxrlanish tuyg'ularini uyg'otadi. Masalan, "To'rt fasl" she'rida shoir har bir faslning o'ziga xos bo'lgan tarovati-yu go'zalligini tasvirlash uchun bittadan to'rtlik ajratgan. Uning she'rlarida tabiat, o'quvchi ko'z o'ngida jonlanadi, doimiy tinimsiz ravishda harakatdan to'xtamaydi. Izg'irin qish qorlarni supuradi, daraxtlar sochiga bargak taqadi, shamol osmon uzra kezib, bulutlarni quvadi, daraxtlarning sochlarini taraydi, bahor xuddi yangi kelinchakdek bezanib, tog' adirlardan tushib keladi, quyosh esa falakdan go'yo kulib boqadi.

*Bahor qutlar olamni,
Mushak otar zambarak.
Bargak taqqan sochiga,
Boshida gulchambarak.
Burkab oldi ob-havo
Birdan qovoq-qoshini.
Janub sari turnalar
Jo'nab qoldi shoshilib.
Hademayin qor tushib,
Kirza etik g'archillar.
Tinim bermas chanaga
Endi Shokir Barchinlar [5.50].*

Misralarda bahorning kirib kelishi tom ma'noda jonlantirilgan. U boshiga gulchambar taqib olgan go'zal qizga o'xshatiladi. "Bahor qutlar olamni, mushak otar zambarak." Bu misralarda bahorning kelishi bayramga o'xshatib tasvirlanganini ko'rishimiz mumkin. Go'yoki tabiat quvonib, mushaklar otayotgandek tasavvur yaratiladi. Yoz ta'sviriga e'tibor qaratadigan bo'lsak, shamol jonlantiriladi, osmondagi qolgan qutganini, quvib soladi. Ma'lumki yoz faslida havo ochiq, osmonda bulutlar deyarli bo'lmaydi. Dalada ishlayotgan, mehnatkash dehqon, issiqdan egnidagi yaktagini ham yechib tashlaydi. Yaktakning o'zi aslida dehqonga ishora. Bu misralarda shoir yerni ham jonlantirgan. Kuzga bag'ishlangan misralarda ob-havo jonlantirilgan. "Burkab oldi ob-havo Birdan qovoq-qoshini." El orasida, xafa odamga nisbatan "qosh -qovog'idan qor yog'ayapti, qovog'ini burkab oldi" degan gaplar bor. Kuz faslida qosh-qovog'ini burkab olgan ob-havo deyilganda tez-tez takrorlanib yog'ib turuvchi yomg'irga ishora qilingan. Turnalar va issiqsevar qushlarning janub tomon jo'nab qolishi, havoning sovushiga ishora qiladi.

Qish fasli tasviriga bag'ishlangan oxirgi to'rtlikda qishda ob-havoning sovishi, qorning yog'ishidir. Qishda kiyilgan etik ham qor yog'gan kezlarda g'archillab ovoz chiqaradi. Qish bolalarga olam-olam quvonch olib keladi. Ayniqsa qor yog'gan paytlarda ular, chanalarga dam bermay uchishadi.

"Tinim bermas chanaga, Endi Shokir Barchinlar"

"Qish ular uchun maza qilib chana uchish bilan xarakterli. Shu o'rinda "kirza etik ifodasi e'tiborga sazovor." Kirza" rus tilidagi "Kepz"ning o'zbekcha shakli, ya'ni ishda kiyiladigan odmi etik. Bu ifoda she'r yaratilgan davrdan dalolat beradi. Chunki u paytda qishloq bolalarining aksaryati kirza etik kiyganiga ham xursand bo'lib yurardi. Bu misol asardagi birgina so'z ba'zan uning qachon yaratilganini aniqlashga imkon berishini yana bir karra tasdiqlaydi." [6.71]

Xulosa. Tursunboy Adashboyev ijodida bolalar ruhiyati chuqur his etilib, ularning dunyoqarashi, qiziqishlari va hissiy kechinmalari noziklik bilan aks ettira olgan. Natijada uning asarlari kishiga estetik zavq bag'ishlaydi, balki tarbiyaviy ahamiyat kasb etib, yosh avlodning ma'naviy-axloqiy kamolotiga xizmat qiladi. Uning sodda, ravon va musiqiy ohangga ega she'rlari bolalar nutqini rivojlantirish, badiiy didini tarbiyalash hamda mustaqil fikrlash qobiliyatini oshirishda ham muhim o'rin tutadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Adashboyev T. Arslonbobo afsonasi. – Toshkent: Yosh gvardiya, 1988. – 206 b.

2. Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti va folklor. – Toshkent: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi, 2006. – 216 b.
3. Adashboyev T. Orzularim – qo'sh qanotim. – Toshkent: Sharq, 2003. – 200b.
4. Barakayev R. Ashurov B. Tursunboy Adashboyev fenomeniga bir nazar. – Toshkent: Akademiknashr, 2014. – 160 b.
5. Adashboyev T. Osmondagi darvoza. – Toshkent: Sharq, 2018. – 212 b.
6. Ashurov. B. Tursunboy Adashboyevning poetik mahorati. – Toshkent: Fan, 2011. – 135 b.

UO'K 808.5

STUDY OF ONOMASTIC UNITS IN THE WORKS OF WILLIAM SOMERSET MAUGHAM

G.Z.Rozikova, DcS, prof., Fergana State University, Fergana
S.A.Aliyeva, PhD, senior teacher, Fergana State University, Fergana

Annotatsiya. Mazkur maqola ingliz adabiyotining buyuk namoyandasi Uilyam Somerset Moem nasriy asarlarida uchraydigan onomastik birliklarni, antroponimlar, toponimlar, geortonimlar va xrononimlarni, lingvistik hamda lingvokulturologik jihatdan tahlil qilishga bag'ishlangan. Tadqiqotda nomlash motivatsiyasi, onomastik birliklarning ijtimoiy va madaniy funksiyasi, shuningdek, ularning muallif uslubidagi badiiy o'rni ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: onomastika, antroponim, toponim, geortonim, lingvomadaniyat, ingliz adabiyoti, Somerset Moem.

Аннотация. Настоящая статья посвящена лингвистическому и лингвокультурологическому анализу ономастических единиц, антропонимов, топонимов, геортонимов и хрононимов, в прозаических произведениях выдающегося представителя английской литературы Уильяма Сомерсета Моэма. В исследовании рассматриваются мотивация номинации, социальные и культурные функции онимов, а также их роль в авторском стиле.

Ключевые слова: ономастика, антропоним, топоним, геортоним, лингвокультурология, английская литература, Сомерсет Моэм.

Abstract. This article is devoted to the linguistic and linguocultural analysis of onomastic units, anthroponyms, toponyms, geortonyms, and chrono-onyms, in the prose of William Somerset Maugham, a prominent figure in English literature. The study examines the motivation behind naming choices, the social and cultural functions of proper names, and their role in the author's artistic style.

Key words: onomastics, anthroponym, toponym, geortonym, linguoculturology, English literature, Somerset Maugham.

Introduction. Onomastics occupies a central position in modern linguistics, embracing anthroponyms (personal names), toponyms (place names), geortonyms (names of festivals and celebrations), and related categories. While onomastic research within the Russian, German, and Slavic literary traditions has produced extensive monographic scholarship [1, 2], the proper names embedded in British literary prose have received comparatively less attention from a linguocultural standpoint. The corpus of the present study comprises four major works representing different phases and genres of Maugham's output: a naturalist debut novel set in working-class South London; a linked collection of spy stories grounded in the author's own wartime intelligence work; a semi-autobiographical Bildungsroman widely regarded as his masterpiece; and a shorter prose work depicting the experience of a foreigner in the French capital.

Theoretical framing draws on the semiotic tradition (Gardiner [3]; Ullmann [4]) and, more substantially, on the culturalist tradition developed by Lotman [5] and Superanskaya [1], which treats literary proper names as dense semantic and ideological signs rather than neutral labels. The aims of the study are threefold: (1) to catalogue and classify the onomastic units in the selected texts; (2) to analyse their semantic, phonostylistic, and connotative properties; and (3) to demonstrate how naming functions within Maugham's broader artistic strategy.

Materials and methodology. All proper names in the four selected works were extracted and catalogued, yielding a corpus of approximately 340 onomastic units. These were classified according

to Podolskaya's [6] canonical typology: anthroponyms, toponyms, chrono-onyms, ergonyms, and geortonyms. The largest single text contributes roughly half the total units, given its greater length and autobiographical density; the spy-fiction collection and the shorter Parisian narrative contribute the smallest shares. Four complementary methods were applied. The typological method provided systematic classification. The semantic-componential method [1] decomposed each name into its motivating elements: etymological origin, associative field, and connotative loading. The linguocultural method [7] situated names within their broader cultural context, linking them to social practices, historical formations, and ideological values. Finally, the stylistic-pragmatic method examined how naming choices contribute to characterisation, narrative perspective, and reader positioning.

Anthroponyms constitute the largest category (214 units, 63% of the corpus). Their formal properties — full name vs. hypocoristic, forename-only vs. surname-only address — are closely correlated with characters' social positions. In the working-class London novel, the protagonist bears a popular short form of a common English name, signalling oral, informal community norms; her antagonist receives a blunt monosyllabic forename paired with a topographically derived surname reinforcing the brutal, immovable quality of his characterisation. In the Bildungsroman, the protagonist's classical Greek given name connotes cultural aspiration, while his surname derives from a Welsh toponym suggesting defensiveness and isolation. His principal antagonist receives a name perceived as old-fashioned and lower-middle-class in the Edwardian period underscoring the social ordinariness that paradoxically intensifies her power over him. In the spy collection, the protagonist is identified almost exclusively by surname — an English pastoral toponym — which functions as a mask, projecting conventional national identity while concealing his actual profession.

Toponyms number 89 units (26% of the corpus). In Maugham's fiction, place names are never merely descriptive: they function as ideological markers condensing attitudes toward class, empire, and cultural hierarchy. The working-class London district named in the title of the debut novel had accumulated strong negative connotations by the 1890s, inscribing the protagonist's identity within a geography of disadvantage from the outset and anticipating the naturalist determinism that governs the plot. In the Bildungsroman, a sequence of place names tracing the protagonist's movements — a fictionalised Kentish village, a German university city, Paris, London — constitutes a standard Bildungsroman geography of aspiration and disillusionment, subtly ironised since Continental education ultimately fails to liberate the protagonist. In the spy collection, an international toponymic network — Swiss cities, the Russian capital, the Mexican capital, unnamed border points — enacts the dissolution of national boundaries characteristic of the espionage agent's condition.

Geortonyms and chrono-onyms constitute a smaller but analytically significant category (21 units, 6%). References to the Christian liturgical calendar (Christmas, Easter, Whitsun, Michaelmas term) recur throughout the Bildungsroman, creating a rhythmic temporal structure that contrasts ironically with the protagonist's loss of religious faith, one of the novel's central themes. The persistence of calendrical Christian terminology within a secular consciousness illustrates Tolstaya's claim that chrono-onyms can outlast the belief systems that generated them, surviving as cultural fossils. In the spy collection, a festival reference in the Geneva setting underscores the protagonist's professional isolation: public festivity serves as a foil for interiority, a technique that may be termed the "contrastive geortonymic function." This secular deployment of festival names is comparable to the temporal vocabulary analysed by Navasheva in her work on Kalmyk naming, where temporal markers survive the dissolution of the cosmological frameworks that originally generated them.

The remaining 16 units (5%) are ergonyms — names of organisations and institutions. In the Bildungsroman, lightly fictionalised real institutional names blur the boundary between autobiography and fiction, lending the narrative the texture of lived experience. In the spy collection, the intelligence service itself is conspicuously unnamed; its chief is identified only by the initial "R." This ergonymic absence is a formal analogue of the secrecy the organisation requires, and constitutes one of Maugham's most deliberate onomastic choices.

The results support several broader conclusions. First, proper names in Maugham's fiction are not arbitrary labels but semiotic constructs encoding class position, cultural aspiration, ethnic identity,

and ideological orientation, consistent with the dominant position in contemporary literary onomastics articulated by Andreyeva and Vrublevskaya. Second, the data reveal a consistent tension between transparency and opacity in Maugham's anthroponymic choices: working-class characters receive phonologically simple, culturally readable names, while middle- and upper-middle-class characters receive names whose semantic content requires cultural capital to decode. This bifurcation mirrors the social stratification Maugham consistently depicts. Third, the toponymic analysis confirms that geography in Maugham functions as a form of determinism. The recurring association between specific place names and social entrapment, cultural aspiration, or professional anonymity constitutes a coherent symbolic geography underlying his worldview, consistent with the broader tradition of ideologically inflected topography in late nineteenth- and early twentieth-century British literature. Fourth, the geortonymic and chrono-onymic data, though relatively sparse, reveal a sophisticated deployment of temporal naming as a marker of secularising consciousness: festival names survive in characters' inner lives as cultural residue rather than living faith.

Taken together, these findings confirm that Maugham's onomastic practice constitutes a coherent, purposive system integral to his literary art rather than an incidental feature of style. Future research might profitably extend the corpus to include Maugham's drama and travel writing, and cross-linguistic studies comparing his English originals with translations into Russian, French, and Uzbek would shed further light on the cultural and ideological dimensions of onomastic transfer.

REFERENCES:

1. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. — Москва: Наука, 1973. — С.366.
2. Врублевская О. В. Названия торжественных мероприятий: прагмалингвистический аспект: дис. ... канд. филол. наук. — Волгоград: ВолГУ, 2006. — С.198.
3. Gardiner A. The Theory of Proper Names: A Controversial Essay. — 2nd ed. — Oxford: Oxford University Press, 1954. — P.76.
4. Ullmann S. Semantics: An Introduction to the Science of Meaning. — Oxford: Blackwell, 1962. — P.278.
5. Лотман Ю. М. Структура художественного текста. — Москва: Искусство, 1970. — С.384.
6. Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. — Москва: Наука, 1978. — С.198.
7. Маслова В. А. Лингвокультурология. — Москва: Академия, 2001. — С.208.

UO'K 821.111:81'255.2

SHEKSPIR ASARLARI TARJIMASI TAHLILIGA DOIR MULOHAZALAR

Sh.M.Rozzokberganova, magistrant, Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. Ushbu maqolada buyuk ingliz dramaturgi Shekspir asarlarining tarjimalari tahlili haqida so'z yuritilib, unda asosan bevosita tarjimalar to'g'risida to'xtalinadi.

Kalit so'zlar. Shekspir, tragediya, dramatik asarlar, qahramon dunyosi, bevosita tarjima, bilvosita tarjima, personajlar nutqi.

Аннотация. В данной статье рассматривается анализ переводов произведений великого английского драматурга Шекспира, с упором на прямые переводы.

Ключевые слова. Шекспир, трагедия, драматические произведения, мир героя, прямой перевод, косвенный перевод, речь персонажа.

Abstract. This article analyzes translations of the works of the great English playwright Shakespeare, with an emphasis on direct translations.

Key words: Shakespeare, tragedy, dramatik works, hero's world, direct translation, indirect translation, character speech.

Shekspir o'zi yaratgan obrazlariniing tilini qay darajada va qanday lisoniy vositalar yordamida individuallashtirgani haligacha tilshunoslar tomonidan atroflicha o'rganilmagan masalalardan biridir. Shekspir qahramonlarining tili obrazliligi, qahramonlar xarakterining o'zaro bir-biriga o'xshamasligi, personajlarning ichki dunyosini, ma'naviy qiyofasining o'ziga xos xususiyatlarini ochib berishi tarjimonlar, adabiyotshunos va tilshunoslar uchun boy faktik materiallar beradigan ham nazariy ham amaliy ahamiyatga ega bo'lgan muammodir.

Shekspir asarlari yaratilganiga bir necha asrlar o'tgan bo'lsa-da har qanday kitobxon matnini o'qish jarayonida Gamletning gapirish usuli Ofeleyanikiga, Otelloniki Yagonikiga va boshqa personajlarnikiga o'xshamasligini darrov payqab oladi.

Ma'lumki dramatik asarlarda personajlar odatda nafaqat muayyan bir shaxsga mansub bo'lgan gapirish usulida balki, muallif yaratayotgan obraz tilidan gapiradilar. Muallif personajlar qiyofasini ta'riflamasa ham biz ularning gapirish tarzidan, ularning ma'naviy qiyofalarini aniq tasavvur qilib turgandek sezamiz. Personajlar tilining individuallashtirilganligi, bir- biriga o'xshamasligi, ularning leksik, stilistik jihatdan farqlanib turishligi bu asar muallifining yuksak iqtidoridan, obrazlar yaratishdagi mahoratidan dalolat beradi.

Shu nuqtai nazardan ushbu ishda buyuk ingliz dramaturgi V.Shekspirning "Otello" tragediyasidagi personajlar nutqini, ularning ma'naviy- axloqiy xarakterlarini personaj nutqidagi metaforalar misolida va ularning Jamol Kamol tomonidan bevosita o'zbek tilida qayta yaratilishini tahlil qilishda ko'rib chiqildi.

Shekspirning "Otello" va boshqa asarlari o'zbek tiliga tarjima qilinmasidan ancha oldin teatr sahnasi orqali har qanday o'zbek tomoshabini qalbidan joy olgan buyuk asarlar, desak mubolag'a bo'lmas. O'zbekiston xalq shori Jamol Kamol tomonidan Shekspir asarlarining o'zbek tiliga o'girilib chop qilinishi barcha kitobxonlarni Shekspir ijodini o'zbek tilida o'qish sharafiga muyassar qilgan bo'lsa, tarjima muammolari bilan shug'ullanuvchi tadqiqotchilar oldiga Shekspir asarlarini asliyat va o'zbekcha tarjimasi bilan qiyoslab o'rganish imkoniyatini berdi.

Jumladan, dramaturgning "Otello" tragediyasini o'qigan, tomosha qilgan har qanday shaxs dastlab asar pesonajlari Otello va Yago obrazlari bir- biriga qarama- qarshi bo'lgan ikki xil olam vakillari ekanligini payqab oladi va Otello nutqi Yagonikidan, Gamletnikidan yoki boshqa personajlar tilidan tubdan farq qilishligini darhol payqab oladi. Shekspirning "Otello" tragediyasida personajlar nutqi asosida inson xarakterini ifodalanishi o'zbek tilshunosligida nisbatan kam o'rganilgan, ammo juda katta hajmli tadqiqot ishlarini talab qiladigan masala. Qora tanli Otello monologlarida oliyjanob, insofli va diyonatli insonga xos obrazli lisoniy vositalarni o'qisak, unga qarama-qarshi quyilgan, tilyog'lama, riyokor inson: adovat va hasad, hiyonat vasvasasida tipirchilayotgan inson Yagoning ma'naviy qiyofasini his qilamiz. Birinchi obrazda tasavvur va hissiyotning baland parvozi, ikkinchi obrazda unga qarama-qarshi quyilgan betakalluf "xushyor" kishining qora niyatlarini his qilamiz. Obrazlarning lisoniy fikrlashlari jarayonida kitobxon ko'z o'ngida ularning ma'naviy qiyofalari oydinlasha boradi.

Shu jihatdan Otello nutqida dastlab ikki asosiy xususiyatni alohida ta'kidlash mumkin. Birinchisi ko'tarinki ruhdagi insoniy oliyjanoblik, ikkinchisi sevgi va rashk azobida jo'shqin his tuyg'ularga yo'g'rilganlik.

Bunday ko'tarinki ruhdagi oliyjanoblikni dastlab biz uning o'zi haqidagi mulohazalarida his qilamiz. Otello nutqidagi metaforalar orqali ifodalangan obrazlilik dastlab uning harbiy kishi ekanligidan dalolat beradi: bunday toifadagi kishilar Otelloning o'z e'tirofiga ko'ra dag'al ohangda gapirishadi, ularga lutf-takalluf begona.

Otello xarakterining o'ziga xos qirralari, uning Dezdemonaga nisbatan muhabbati va sadoqati uning tilidan tesha tegmagan ajoyib metaforalar orqali ifodalanadi. Otello o'z sevgilisiga shunchalik sadoqatliki, bu sevgini, bu sadoqatni "Excellent wretch!" metaforasi bilan ifodalaydi. Bunday sadoqat va sevgini "Perdition catch my soul" deb ataydi. Va bu sevgi uni go'rga tiqsa ham baribir sevishini, agar sevgisidan tonsa, bu jahannamda ham qiyomat qoyim sodir bo'lishi bilan barobarligin ta'kidlaydi:

Excellent wretch! Perdition catch my soul,

But I do love thee! And when I love thee not,

Chaos is come again[1].

Endi misraning asliyat bilan qanday adekvat jaranglashiga e'tibor beraylik:

Shirin ofat! Yuragimga yopishgan balo!

Evoh, men sevaman seni, Agar sevmasam,

Bir qiyomat qypar xuddi jahannam aro!...[2].

Ishq-muhabbatni asliyatdagidan farqli o'laroq tarjimon Otello tilidan "shirin ofat"ga, "yurakka yopishgan bir balo"ga qiyoslaydi, ayni paytda asliyatdagi mazmunni shakliga manond qayta tiklanishi tarjimonning asliyat ruhini chuqur anglaganidan darak beradi.

Otashin va oliyjanob muhabbat sohibi Otello Yago to'qigan ig'vo malomatlariga nisbatan o'taketgan ishonuvchan va rashkchi ham. Otello o'ziga xos xarakterini sharqona ohanglarda odatdan tashqari tashbehlar bilan ifodalaydi: U xotiniga nisbatan qalbida to'planayotgan shubha –gumonlarni, "to'lishib borayotgan oyga" qiyoslaydi. Va bunday shubha gumonlarni harbiy odamlarga xos ravishda birato'la "yo u yoqliq, yo bu yoqliq kilishi"ni va bu qaroridan qaytsa, uni "beburd taka" deb atashlari mumkinligini ta'kidlaydi chunki Otello nazarida rashk olovida kuyib, unga bemalol ko'nikib yuruvchilarning hammasi takalardir.

O'zbek kitobxonlari Shekspir dahosi bilan yaratilgan ushbu tragediyani Jamol Kamol tarjimasida xuddi asliyat darajasida yaratilgan asar sifatida o'qib bahra oladi. Asar qahramoni tili orqali uning o'ziga xos xarakterini anglab oladi. Bu o'rinda qo'llanilgan metaforalarni o'qib, Otello qanday kishi bo'lganligini anglab etadi. Personaj tilidagi metaforalarning qiyoslab o'rganilishi esa, birinchidan, muallif va tarjimon mahoratini qiyoslab o'rganilishiga xizmat qilsa, ikkinchidan inson xarakterining talqin qilinish vositalarini chuqurroq o'rganilishiga yordam beradi. Bu o'rinda asarning bevosita ingliz tilidan o'girilishi tarjimonning ingliz tilini yaxshi bilishligidan, Shekspir yaratgan obrazning xarakterli xususiyatlarini yaxshi anglagan holda yanada obrazliroq qilib, o'zbek tilida asliyat darajasida qayta tiklay olganligini ta'kidlash joizdir.

Madaniy tafovutlar tufayli muayyan shaxs tabiatiga berilayotgan aynan bir xil tavsif muayyan til sohiblari tomonidan ijobiy idrok qilinsa, boshqa til sohiblari tomonidan salbiy qabul qilinadi. Shunday ekan, asar so'zma-so'z tarjima qilinsa, ba'zan, muallifning o'z qahramoniga bo'lgan munosabatini buzib ko'rsatib qo'yish mumkin. Ta'bir joiz bo'lsa shuni aytish kerakki, misol uchun, rus zabon kishi muayyan fikr yuritib, so'z yoki jumla aytib (yozib, o'qib) qanday tasavvurga ega bo'lsa, ushbu fikr, so'z yoki jumlaning o'zbek tiliga tarjimasi – o'zbek tilida fikr yurituvchi shaxsning ham xuddi shunday tasavvurga ega bo'lishiga olib kelishi shartdir. Bunda so'zni emas, balki uning ma'nosini tarjima qilish kerak. Bu borada ilohiyot namoyandasi, Bibliya tarjimoni Ieronim aytgan ekan: "Tarjimada men so'zni so'zga emas, g'oyani g'oyaga olib o'taman"[3].

Umuman madaniy tafovutlar badiiy adabiyot tarjimoni oldiga hal etish mushkul kechadigan muammolar qo'yadi. Rasmiy me'yor, odat va udumlar haqida umumiy tasavvurga ega bo'lsak ham (aytaylik erkak kishi cherkovga kirayotganida bosh kiyimini, machitga kirayotganida esa oyoq kiyimini echib kirishini hammamiz bilamiz), his-tuyg'u va axloq-odob borasidagi tafovutlar haqida ko'p hollarda mulohaza ham yuritmaymiz. Tabiatan vazmin sanaladigan inglizlarning haddan tashqari jahlini chiqaradigan so'zlar tuyg'usi tug'yon uradigan italyanlar uchun do'stona tavsifday ko'rinishi mumkin. Rus ayolini quvontiradigan bejamdor xushomad amerikalik ayolning izzat-nafsiga tegishi, Saudiya Arabistonida esa ayol kishiga bunday so'zlarni aytgan kishi qamoqqa olinishi mumkin.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, tarjima jarayonidagi murakkabliklar Valeriy Afonchenkoning: "Bir mamlakat tilini boshqa mamlakat tiliga aniq tarjima qilish, ularning valyutalarini konvertatsiya qilishdek mushkul kechadi"[4], – deb aytgan so'zlarida o'z aksini topgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Shakespeare W. Othello, London: Pan Books, 1994. P.106.
2. Ж.Камол. Асарлар. Тошкент, Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1997. 86-б.
3. Ўзбекистонда бадий таржима тарихи, Тошкент, "Фан" нашриёти, 1985 й. 36-бет.
4. Мастерство перевода, М., Совесткий писатель, 1971 й. С. 65.

UO'K 811:811.512.161

INGLIZ VA O'ZBEK TILIDAGI VAQTGA OID FRAZELOGIZMLARNING QIYOSIY–LINGOMADANIY TAHLILI

Sh.Rustamova, mustaqil izlanuvchi, doktorant, Samarqand davlat chet tillar instituti, Samarqand

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz va o'zbek tilidagi vaqtga oid frazeologizmlar qiyosiy – madaniy jihatdan tahlil qilinadi. Vaqt – inson hayotining ajralmas qismi, va bu, shubhasiz, har bir

til va madaniyatda o'z aksini topadi. Ingliz va o'zbek tillaridagi vaqtga oid frazeologizmlar vaqt tushunchasini qanday qabul qilishimizni, u bilan bog'liq an'ana va qadriyatlarni aks ettiradi. Vaqt konseptining xalq tafakkuri, milliy mentalitet va qadriyatlar bilan uzviy bog'likligi ochib beriladi. Ingliz va o'zbek tillarida vaqt konseptining frazeologik birliklardagi ifodasi konseptual jihatdan tadqiq etiladi. Shuningdek, ushbu maqolada tilshunoslikning asosiy yo'nalishi hisoblangan lingvokulturologiya haqida mulohazalar yuritiladi hamda ingliz va o'zbek tillaridagi vaqtga oid frazeologizmlarni qiyosiy–lingvomadaniy tahlil qilish orqali ularning o'xshash va farqli jihatlarini ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: frazeologiya, frazeologik birlik, idiomalar, maqollar, til, madaniyat, vaqt konsepti, lingvokulturologiya, madaniyatlararo muloqot, nutq, lingvokulturologik tahlil.

Аннотация. В данной статье проводится сравнительно-лингвокультурологический анализ фразеологизмов, связанных с концептом времени в английском и узбекском языках. Время является неотъемлемой частью человеческой жизни и находит своё отражение в языке и культуре каждого народа. Фразеологические единицы, связанные со временем, отражают особенности восприятия временных отношений, национальные ценности, традиции и мировоззрение носителей языка. В статье раскрывается взаимосвязь концепта времени с народным мышлением, национальным менталитетом и культурными ценностями. Исследуется концептуализация времени во фразеологических единицах английского и узбекского языков с лингвокультурологической точки зрения. Особое внимание уделяется выявлению общих и специфических особенностей репрезентации концепта времени в сопоставляемых языках. Результаты исследования позволяют глубже понять национально-культурную специфику языковой картины мира английского и узбекского народов.

Ключевые слова: фразеология, фразеологическая единица, идиома, пословица, язык, культура, концепт времени, лингвокультурология, межкультурная коммуникация, речь, лингвокультурологический анализ.

Abstract. This article presents a comparative linguocultural analysis of phraseological units related to the concept of time in the English and Uzbek languages. Time is an integral part of human life and is reflected in the language and culture of every nation. Time-related phraseological units reveal the ways in which people perceive temporal relations, as well as the cultural values, traditions, and worldviews associated with them. The study explores the relationship between the concept of time, national mentality, and cultural values. The conceptualization of time in English and Uzbek phraseological units is examined from a linguocultural perspective. Particular attention is paid to identifying both common and culture-specific features in the representation of the concept of time in the two languages. The findings contribute to a deeper understanding of the national and cultural characteristics reflected in the linguistic worldviews of English and Uzbek speakers.

Keywords: phraseology, phraseological unit, idiom, proverb, language, culture, concept of time, linguoculturology, intercultural communication, speech, linguocultural analysis.

Kirish. Frazelogizmlar til va madaniyatning o'zaro munosabatini aks ettiruvchi muhim lisoniy birliklar hisoblanadi. Ular xalqning tarixiy tajribasi, milliy qadriyatlari, turmush tarzi hamda borliq haqidagi tasavvurlarini o'zida mujassamlashtiradi. Xususan, vaqt konsepti bilan bog'liq frazeologizmlar muayyan etnosning vaqtini idrok etish xususiyatlari, unga bo'lgan munosabati va madaniy tajribasini yoritishda muhim manba vazifasini bajaradi. Shu bois ingliz va o'zbek tillaridagi vaqtga oid frazeologik birliklarni qiyosiy–lingvomadaniy jihatdan tadqiq etish orqali har ikki xalqning dunyoqarashi, milliy mentaliteti va aksiologik qadriyatlari haqida muhim ilmiy xulosalar chiqarish mumkin.

Til xalqning tarixiy tajribasi, dunyoqarashi va hayotni anglash tarzini o'zida mujassam etuvchi muhim ijtimoiy–madaniy hodisadir. Ana shu jihatdan qaraganda, tilning frazeologik qatlamida muayyan xalqning turmush tarzi, qadriyatlari, ruhiyati va borliqqa munosabati yorqin namoyon bo'ladi. Frazelogik birliklar orasida vaqt ma'nosini ifodalovchi iboralar alohida o'rin tutadi, chunki vaqt inson hayoti, mehnat faoliyati, ijtimoiy munosabatlari va ma'naviy tafakkuri bilan bevosita bog'liq bo'lgan universal kategoriya hisoblanadi.

Madaniyatshunoslik va tilshunoslik kesishgan nuqtada shakllangan til tadqiqining yangi sohasi – lingvokulturologiyadir. “Lingvokulturologiya madaniyat va tilning o‘zaro aloqasini, o‘zaro ta‘sirini, tilda o‘z aksini topgan xalq madaniyatining ko‘rinishlarini tadqiq etadi. Madaniyatshunoslik (kulturologiya) insonni ijtimoiy va madaniy hayotidagi uning tabiat, jamiyat, tarix, san‘at va boshqa sohalarga ko‘ra o‘zini anglashini tadqiq etsa, tilshunoslik tilda olam lisoniy manzarasining mental modellar ko‘rinishida aks etadigan va qayd qilinadigan inson dunyoqarashini o‘rganadi” [11;17].

“Lingvokulturologiya tilni madaniyat fenomeni sifatida o‘rganuvchi fan bo‘lib, o‘zaro aloqadorlikda bo‘lgan til va madaniyat uning predmetini tashkil qiladi” deb ta‘riflaydi Sh. Usmomonova. V.N.Teliya bu haqda shunday yozadi: “Lingvokulturologiya insoniy, aniqrog‘i, insondagi madaniy omilni tadqiq etuvchi fandır. Bu esa shuni bildiradiki, lingvokulturologiya markazi madaniyat fenomeni bo‘lgan inson to‘g‘risidagi antropologik paradigmaga xos bo‘lgan yutuqlar majmuasidir” [10; 25]. G.G.Slishkinga ko‘ra, “Lingvokulturologiya inson omiliga, aniqrog‘i, insondagi madaniyat omiliga yo‘naltirilgan. Lingvokulturologiyaning markazi madaniyat fenomenidan iborat bo‘lishi inson haqidagi fanning antropologik paradigmaga tegishli hodisa ekanligidan dalolat beradi” [14; 128]. N.Alefirenko lingvokulturologiyani quyidagicha tavsiflaydi: “Lingvokulturologiya tilshunoslik va madaniyatshunoslik bilan chambarchas bog‘langan bo‘lib, u sintezlovchi xususiyatga ega; lingvokulturologiyaning asosiy e‘tibori tilda izohlanadigan madaniy dalillarga qaratiladi; lingvokulturologiya tilshunoslik fanlariga kiradi, shuning uchun uning tadqiqot natijalaridan ona tili va chet tillari o‘qitish jarayonida amaliy foydalanish mumkin; lingvokulturologiya tadqiqotlarining asosiy yo‘nalishlari: a) lisoniy shaxsi b) til madaniy qadriyatlarining semiotik gavalantirish tizimi hisoblanadi” [15; 21].

Metodologiya. Ingliz va o‘zbek tilida vaqt tushunchasi turlicha izohlarda keltirilgan bo‘lib, ular o‘rtasida mavjud o‘xshashliklar va farqlarni kuzatishimiz mumkin, masalan, “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da vaqt tushunchasiga shunday ta‘rif berilgan: 1. Yuz berib turuvchi voqea–hodisa, narsalarning asrlar, yillar, soatlar, minutlar va sh. k. bilan o‘lchanadigan davomiyligi, shunday o‘lchov belgisiga ega bo‘lgan ob‘yektiv hodisa; 2. Shu obyektiv hodisaning minut, soat, kun, yil va sh. k. bilan almashinuvidagi oralig‘i, qismi, bo‘lagi. 3. Soat, kun, oy, yil va sh. k. ning uzluksiz izchil almashuvida biror maqsad uchun belgilangan yoki biror maqsad uchun foydalanilishi mumkin bo‘lgan muddat oralig‘i; 4. Vaqtning biror narsa, ish–mashg‘ulot uchun belgilangan, ajratilgan bo‘lagi; muddat 5. Ob‘yektiv o‘tuvchi vaqtning ma‘lum ijtimoiy hodisa, holatlar bilan bog‘liq, ular bilan kechgan bo‘lagi; zamon, davr. 6. Ob‘yektiv tarzda kechuvchi zamon, davrning, kishi hayotining ma‘lum, aniq bir bo‘lagi, nuqtasi, oralig‘i. 7. fls. Borliqning, makon kabi, obyektiv real shakli, materiyaning yashash shakllaridan biri. [14; 448-449].

“Oxford Learner’s Dictionary” lug‘atida esa vaqt konsepti quyidagicha izohlangan: 1.Daqiqa, soat, kun va hokazolarda o‘lchanadigan narsa – vaqt; 2.Soatdagi daqiqa va soatlar bilan ko‘rsatiladigan vaqt – soat vaqti; 3.Dunyoning ma‘lum bir hududida o‘lchanadigan vaqt – mintaqaviy vaqt (vaqt zonasi); 4.Biror narsa sodir bo‘ladigan yoki bo‘lishi kerak bo‘lgan vaqt – belgilangan vaqt / payt; 5.Vaqt miqdori; ishlash, dam olish va hokazo uchun mavjud vaqt – mavjud vaqt / vaqt zaxirasi; 6.Biror ish qilinadigan yoki biror hodisa yuz beradigan vaqt oralig‘i – davr / vaqt oralig‘i; 7.Odamlar hayotidagi muayyan voqealar bilan bog‘liq tarixiy davr – tarixiy davr; 8.Biror ish qilinadigan yoki hodisa yuz beradigan holat – saf / marotaba / payt; 9.Biror voqeani o‘ziga xos tarzda boshdan kechirish – tajriba / kechinma 10.Kimningdir poygada yugurib o‘tishi yoki biror ishni bajarish uchun ketgan vaqt – natija vaqti; 11. Musiqadagi takt ichidagi zarbalar soni – takt o‘lchovi; 12.Musiqaaning to‘g‘ri tezligi va ritmi – temp va ritm [16; 1-2]

Har ikki lug‘atda keltirilgan ta‘riflardan ko‘rinadiki, vaqt konsepti ingliz va o‘zbek madaniyatida miqdor va o‘lchov jihatidan umumiylikka ega bo‘lsa-da, musiqiy terminologiya bog‘liqlik jihatidan o‘zaro differensiyatlashadi. Ingliz tilidagi ta‘riflarda time so‘zi “ritm”, “temp”, “takt o‘lchovi” ma‘nolarida ham ishlatiladi. O‘zbek tilidagi izohlarda esa bunday maxsus terminologik ma‘nolar keltirilmagan. Bu esa ingliz tilida time leksemasining semantik qamrovi kengligini ko‘rsatadi.

Vaqt inson hayotining har bir jihatini boshqaradi, ammo unga bo'lgan munosabat turli madaniyatlar va tillarda sezilarli darajada farq qiladi. Shu nuqtai nazardan, ingliz tili vaqtga oid iboralarga nihoyatda boy bo'lib, ular shoshilinchlik, sabr-toqat va imkoniyatlarga doir madaniy tasavvurlarni aks ettiradi. Ingliz tilida vaqtga oid idiomalarning keng tarqalganligi samaradorlik, muddatlar va vaqt aniqligiga katta ahamiyat beradigan madaniyatni ifodalaydi. Lingvistik antropologiya sohasidagi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, vaqtga oid metaforalari ko'p bo'lgan madaniyatlarda odatda vaqtni to'g'ri taqsimlash va rejalashtirishga nisbatan qat'iy qarashlar mavjud.

Ingliz tilida *“we're working against the clock”* (“biz vaqtga qarshi ishlayapmiz”) jumlasini shunchaki shoshilishni emas balki vaqtga raqib sifatidagi tasavvur bilan yondashib, uni madaniy konseptga aylantiradi.

Vaqtga oid inglizcha frazeologizmlar orasida *better late than never* («Hechdan ko'ra kech yaxshi») iborasi alohida o'rin tutadi. U muayyan ishning kechikkan holda bajarilishi ham umuman bajarilmaganidan afzal ekanligini anglatadi. Lingvomadaniy jihatdan mazkur birlik inson xatolariga nisbatan bag'rikeng munosabatni ifodalaydi hamda kechikkan bo'lsa-da, natijaning ahamiyati saqlanib qolishini ta'kidlaydi. Ushbu ibora ko'pincha noqulay vaziyatni yumshatish, uzrni qabul qilish yoki kechikkan harakatning ijobiy tomonini ko'rsatish maqsadida qo'llanadi. “Cambridge dictionary”da mazkur birlik idioma sifatida quyidagicha ta'riflangan *“it is better for someone to arrive or do something late than not to arrive or do it at all”* :*“Dan finally paid me the money he owed me.” “Well, better late than never.”*(<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/better-late-than-never>)

Once in a Blue Moon («Juda kamdan-kam») idiomasi esa vaqtning uzoq davriyligi va voqeaning kam uchrashini obrazli tarzda ifodalaydi. Ushbu birlikda «ko'k oy» obrazi real hayotda deyarli kuzatilmaydigan hodisaga ishora qilib, muayyan voqeaning nihoyatda kam sodir bo'lishini ta'kidlaydi. Bu idioma ingliz xalqining vaqt va voqealar takrorlanish chastotasini obrazli metaforalar orqali ifodalash an'anasini namoyon etadi. “Cambridge dictionary” lug'atida quyidagicha ta'riflangan *“not very often”* va quyidagi misollar keltirilgan: *My sister lives in Alaska, so I only see her once in a blue moon.* *Once in a blue moon, there's an issue I can't resolve*(<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/better-late-than-never>).

All in good time (Hamma narsa o'z vaqtida) iborasi “Cambridge dictionary”da quyidagicha izoh berilgan: *“used to tell someone to be patient because the thing they are eager for will happen when the time is right: Be patient, you'll hear the result all in good time”* (<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/better-late-than-never>). Ko'rinadiki, bu ibora sabr-toqat g'oyasiga asoslanadi. U insonni shoshilmaslikka, rivojlanishiga ishonishga undaydi. Mazkur birlikda vaqt ijobiy natijaga olib boruvchi tabiiy jarayon sifatida talqin qilinib, insondan sabr va vazminlik talab etiladi. Bu jihatdan u o'zbek tilidagi «Sabrning tagi sariq oltin» maqoli bilan ma'nodoshlik kasb etadi.

The time is ripe («fursat yetildi», «vaqt pishdi») iborasida esa vaqt meva pishishi bilan bog'liq metafora orqali konseptuallashtiriladi. U muayyan harakatni amalga oshirish uchun eng qulay va maqbul sharoit yuzaga kelganligini anglatadi. Ushbu idioma ingliz tilida imkoniyat va vaqt o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ifodalab, insonning muvaffaqiyati ko'p jihatdan to'g'ri paytni tanlay bilishiga bog'liq ekanligini ko'rsatadi. *The time is ripe* (vaqt yetildi / fursat pishdi) “Cambridge dictionary” lug'atida shunday ta'rif berilgan: *it is the most suitable moment to do something or for something to happen*. Ya'ni harakat qilish yoki imkoniyatdan foydalanish uchun sharoit ayni muddao bo'lgan holat degan ma'nolarni anglatadi va ushbu iboraga quyidagi misollar keltirilgan: *I haven't told him yet, but I will when the time is right; She felt the time was right to leave; The time is ripe for investing in new technology; The time is ripe for the reforms; I firmly believe the time is ripe to tackle this issue; I've worked for the same company for eight years and it seems to me the time is right to move on*”(<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/better-late-than-never>).

Natija. Demak, ingliz tilidagi vaqtga oid frazeologizmlar vaqtning resurs, imkoniyat, bosim va tabiiy rivojlanish omili sifatida talqin etadi. Ularda pragmatizm, samaradorlik, rejalashtirish va individual mas'uliyat kabi madaniy qadriyatlar o'z aksini topgan.

Time flies (“vaqt uchib o'tadi”) idiomasi ingliz tilida vaqtning kutilganidan tezroq o'tib ketishini ifodalaydi. “Cambridge Dictionary”da mazkur birlik «used to mean that time passes surprisingly quickly» tarzida izohlanadi va ko'pincha *Time flies when you're having fun* (“Inson zavqlanayotgan paytda vaqt juda tez o'tadi”) shaklida qo'llanadi. Mazkur idioma vaqtning idrok etishning subyektiv xususiyatini aks ettiradi. Ya'ni vaqtning o'tishi obyektiv jarayon bo'lsa-da, insonning ruhiy holati, hissiyotlari va faoliyatiga qarab, uni qabul qilish darajasi o'zgaradi. Qiziqarli mashg'ulot yoki yoqimli suhbat bilan band bo'lgan inson vaqtning qanday o'tganini sezmay qolishi mumkin. Shu bois mazkur ibora inson psixologiyasi va vaqt idroki o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalovchi muhim frazeologik birlik hisoblanadi. Lingvomadaniy nuqtayi nazardan, ushbu idioma ingliz madaniyatida vaqtning qadrini anglash, har bir lahzadan unumli foydalanish hamda inson hayotining o'tkinchiligi haqidagi tasavvurlarni aks ettiradi. Shu bilan birga, u vaqtning mexanik o'lchov emas, balki inson tajribasi bilan bog'liq psixologik kategoriya sifatida ham anglanishini ko'rsatadi.

O'zbek tilidagi “Vaqtning ketdi – naqding ketdi”, “O'tgan vaqt qaytmas” kabi maqollar mazkur idiomaning ma'nosiga yaqin bo'lib, vaqtning tez va qaytarib bo'lmaz tarzda o'tishini ta'kidlaydi. Biroq ingliz tilida vaqtning tez o'tishi ko'proq shaxsiy hissiyot va individual tajriba bilan bog'lansa, o'zbek tilida u hayotiy tajriba va pand-nasihat mazmuni orqali ifodalanadi.

Beat the clock (“belgilangan vaqtdan oldin ulgurmoq”) idiomasi ingliz tilida muayyan vazifa yoki ishni ajratilgan muddat tugashidan oldin bajarish ma'nosini anglatadi. “Cambridge Dictionary”da mazkur birlik «to do or finish something before the end of the time allowed» tarzida izohlanadi. Idiomaning ma'nosida vaqt bilan o'ziga xos raqobat g'oyasi mujassam bo'lib, vaqt shartli ravishda inson qarshi kurashadigan raqib sifatida konseptuallashtiriladi. Lingvomadaniy jihatdan mazkur ibora ingliz jamiyatida vaqtning yuqori qadrlanishi, samaradorlikka intilish va belgilangan muddatlarga qat'iy rioya qilish kabi qadriyatlarni aks ettiradi. Unda vaqt bosimi insonning mas'uliyati va kasbiy mahoratini sinovdan o'tkazuvchi omil sifatida talqin qilinadi. Shu bois mazkur idioma ko'pincha huquqiy jarayonlar, biznes muhiti, sport musobaqalari hamda yuqori mas'uliyat talab etadigan vazifalar bilan bog'liq nutqiy vaziyatlarda qo'llanadi. Masalan, patent arizasini topshirish yoki tender hujjatlarini rasmiylashtirish kabi jarayonlarda kechikish raqobat ustunligini yo'qotishga olib kelishi mumkin. Bunday holatlarda *beat the clock* iborasi vaqt cheklovini engib o'tish va belgilangan muddatdan avval natijaga erishish g'oyasini ifodalaydi. Demak, ushbu frazeologik birlik ingliz madaniyatida vaqtning iqtisodiy va strategik resurs sifatida baholanishini namoyon etuvchi muhim lingvomadaniy vositalardan biri hisoblanadi.

Ingliz tilidagi *the time is ripe* («fursat etildi») idiomasi hamda o'zbek tilidagi *temirni qizig'ida bosmoq* frazeologizmi muayyan ishni qulay paytda amalga oshirish g'oyasini ifodalaydi, biroq obraz yaratish usulida farq mavjud [12; 484]. Ingliz tilida imkoniyat meva pishishi orqali konseptuallashtirilsa, o'zbek tilida temirchilik kasbi bilan bog'liq milliy tajriba asos qilib olinadi. Bu esa o'zbek xalqining mehnat madaniyati va hunarmandchilik an'analari tilda o'z aksini topganini ko'rsatadi. O'zbek tilidagi *temirni qizig'ida bosmoq* iborasi esa muayyan ishni o'z vaqtida amalga oshirish g'oyasini ifodalaydi. Mazkur frazeologizm temirchilik hunari bilan bog'liq tajriba asosida yuzaga kelgan bo'lib, imkoniyatdan o'z vaqtida foydalanish zarurligini anglatadi. Lingvomadaniy nuqtayi nazardan ushbu birlik mehnatsevarlik, tadbirkorlik va fursatni qadrlash kabi milliy qadriyatlarni aks ettiradi. Masalan, – *Hay, o'nta bo'lami? – Mergan og'zini og'ritgisi kelmay bosh chayqaganini ko'rgach, temirni qizig'ida bosmoqchi bo'ldi. – O'n beshta bo'lar?! (Vafodor).*

Muhokama. Shuningdek, ingliz tilidagi *Beat the clock* («Belgilangan vaqtdan oldin ulgurmoq») iborasi vaqtning raqib yoki musobaqadagi qarshi tomon sifatida tasvirlaydi. O'zbek tilida esa bunday raqobat obrazi kamroq uchraydi. Aksincha, *kechani kecha, kunduzni kunduz demay* frazeologizmi vaqt bilan kurashish emas, balki mehnatga fidoyilik va vazifaga sadoqat g'oyasini ifodalaydi [12; 242]. Bu holat ingliz madaniyatida samaradorlik va natijaga yo'naltirilganlik, o'zbek madaniyatida esa mehnatsevarlik va sabr-toqat qadriyatlarining ustuvorligini ko'rsatadi.

Kechani kecha, kunduzni kunduz demay iborasi vaqt tanlamasdan mehnat qilish yoki faoliyat yuritish ma'nosini anglatadi. Mazkur birlik o'zbek xalqining mehnatsevarlik, mas'uliyat va vazifaga sadoqat kabi axloqiy qadriyatlarini aks ettiradi. Umuman olganda, o'zbek tilidagi vaqtga oid frazeologizmlar vaqtni asosan tabiat hodisalari, mehnat jarayonlari, inson hayoti bosqichlari va diniy tasavvurlar bilan bog'liq holda konseptuallashtiradi. Bu esa o'zbek xalqining milliy dunyoqarashida vaqtning tabiiy va siklli xususiyati ustuvor ahamiyat kasb etishini ko'rsatadi. Masalan, *Demay yo'l qat'ig'a chunkim qo'yub yuz // Kechani kechau kunduzni kunduz*. ("Farhod va Shirin")

O'zbek tilida vaqt konsepti xalqning an'anaviy turmush tarzi, tabiat bilan uyg'un hayoti, mehnat faoliyati va diniy qarashlari bilan chambarchas bog'liq holda namoyon bo'ladi. Shu bois vaqtni ifodalovchi frazeologik birliklarda astronomik hodisalar, kundalik kuzatuvlar, mehnat jarayonlari hamda diniy tasavvurlar muhim o'rin egallaydi. Masalan, *yetti xuftongacha* frazeologizmi tunning kech paytini anglatadi. Ushbu birlikda vaqtni belgilash uchun soat yoki aniq hisob emas, balki xalq orasida keng tarqalgan diniy vaqt mezonlaridan biri bo'lgan "xufton" namozi asos qilib olingan. Bu holat o'zbek xalqining vaqtni diniy-madaniy tasavvurlar orqali idrok etganligini ko'rsatadi.

Oftob nayza bo'yiga keldi iborasi esa kunning eng issiq pallasini ifodalaydi. Mazkur birlikda vaqt quyoshning osmondagi holati orqali belgilanadi. Bu obraz o'zbek xalqining azaldan dehqonchilik va chorvachilik bilan bog'liq hayot kechirganligi, vaqtni tabiat hodisalariga qarab aniqlaganligini namoyon etadi. Shuningdek, xo'roz qichqirmasdan frazeologizmi nihoyatda erta vaqtni anglatadi. Bunda vaqtni belgilash vositasi sifatida qishloq hayotining ajralmas qismi bo'lgan xo'roz ovozi tanlangan. Ushbu birlik milliy turmush tarzi va xalqning kun tartibi tabiiy bioritmlarga mos shakllanganligidan dalolat beradi. Masalan, *Bulutlar orasidan suzib chiqqan xira oftob nayza bo'yi ko'tarilgan edi* (P.Qodirov, Avlodlar dovoni).

Oy-kuni yaqin qoldi iborasi inson hayotining muayan biologik davri bilan bog'liq vaqt tushunchasini ifodalaydi. Bu birlikda vaqt tabiat qonunlari va inson hayotining tabiiy bosqichlari bilan bog'liq holda angatlanadi: *Birinchi bor homilalikni tuygan, oy-kunim yaqin qolgan kunlar sira-sira esimdan chiqmaydi*. (Said Ahmad)

Oxir zamon frazeologizmi esa vaqtning diniy-falsafiy talqinini o'zida mujassamlashtiradi [12; 359]. Unda vaqt muayan davr yoki muddat emas, balki insoniyat taqdiri va qiyomat haqidagi diniy tasavvurlar bilan bog'langan keng ma'nodagi kategoriya sifatida namoyon bo'ladi: *Masalan, – Oxir zamoningiz nimasi, yangi zamon boshlanyapti. o'zbekning bag'riga shamol tegadigan, davru-davron suradigan zamon boshlanyapti* (T.Malik).

O'zbek tilidagi ushbu frazeologizmlar ko'proq tabiiy sikllar, qishloq xo'jaligi, diniy tasavvurlar va kundalik hayot tajribasiga asoslangan bo'lib, ular vaqtni nisbatan tsiklik va yashash tarzi bilan bog'liq holda idrok etishni aks ettiradi.

Ingliz va o'zbek frazeologizmlarini qiyoslaganda quyidagi o'xshashlik va farqlarni kuzatish mumkin: har ikki tilda vaqtning qadrliligi, qaytmas va tez o'tuvchi ekanligi haqidagi g'oya mavjud. Masalan, ingliz tilidagi "time is money" va o'zbek tilidagi "vaqt – oltin" parallel iboralardir. Shuningdek, vaqtni "pishish", "yetilish" metaforasi har ikki tilda ham uchraydi ("the time is ripe" – "vaqt etildi").

Qiyosiy tahlil natijalari ingliz va o'zbek tillarida vaqt konseptining universal mazmunga ega bo'lishi bilan birga, uning milliy-madaniy xususiyatlar asosida turlicha konseptuallashtirishini ko'rsatdi. Ingliz tilida vaqt, asosan, iqtisodiy resurs, rejalashtirish ob'ekti va samaradorlik mezon sifatida talqin qilinib, *beat the clock, working against the clock* kabi frazeologik birliklarda vaqt bilan bog'liq pragmatik munosabat o'z ifodasini topgan. Bu birliklarda vaqt inson faoliyatini tartibga soluvchi, ayrim hollarda esa raqobat ob'ekti sifatida namoyon bo'ladi.

O'zbek tilida esa vaqt konsepti tabiat hodisalari, mehnat jarayonlari, diniy tasavvurlar va hayotiy tajriba bilan uzviy bog'liq holda ifodalanadi. Xususan, *temirni qizig'ida bosmoq, oftob nayza bo'yiga keldi, xo'roz qichqirmasdan, etti xuftongacha* kabi frazeologizmlarda vaqtning tabiiy va siklik xususiyati, shuningdek, xalqning an'anaviy turmush tarzi bilan bog'liq madaniy tajribasi aks etadi. Demak, ingliz tilida vaqt ko'proq ratsional-pragmatik nuqtai nazardan baholansa, o'zbek tilida u milliy turmush tarzi, ma'naviy qadriyatlar va tabiat bilan uyg'unlik asosida angatlanadi. Bu esa vaqt

konseptining har bir xalqning milliy tafakkuri, madaniy xotirasi va dunyoqarashi ta'sirida shakllanishini tasdiqlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Jo'rayev M. O'zbek maqollari va matallari. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2019. – 320 b.
2. Hornby A.S. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. – 9th ed. – Oxford: Oxford University Press, 2015. – 1948 p.
3. Robins R. H. General Linguistics. An Introductory Survey' London: Routledge, 1989. – 470 p.
4. Rustamova Sh. Semantic and Stylistic Features of Time-Related Idioms in the Uzbek Language. European Journal of Innovation in Nonformal Education (EJINE) Volume 6 | Issue 5 | May – 2026 ISSN: 2795–8612 – P. 7-10.
5. Rustamova Sh. O'zbek tilida vaqt bildiruvchi iboralarning semantik uslubi xususiyatlari // Qo'qon DPI ilmiy xabarlar. – Qo'qon, 2026. – №4. – B.1241–1243
6. Rustamova Sh. Ingliz va o'zbek tillarida vaqt bildiruvchi iboralarning semantik tahlili // Ijtimoiy–gumanitar sohada ilmiy-innovatsion tadqiqotlar ilmiy metodik jurnal. – Jizzax, 2026. – №5. – B. 101-104.
7. Rustamova Sh. Semantic Analysis of time of expressing idioms in English and Uzbek languages // Opportunities of artificial intelligence in developing communicative language skills in the context of globalization. International scientific and practical conference. – Jizzakh, 2026. –P. 936-940.
8. Куинин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. – Дубна: Феникс, 2005. – 488 с.
9. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 256 p.
10. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.
11. Usmonova Sh. Lingvokulturologiya: nazariya va amaliyot. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018. – 220 b.
12. Sh.Rahmatullayev, N.Mahmudov, Z.Xolmanova, I.O'razova, K.Rixsiyeva. O'zbek tili frazeologik lug'ati. – T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyotmatbaa ijodiy uyi, 2022. – 636 bet
13. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildli. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006-2008. – J.I: 680 b.; J.II: 672 b.; J.III: 688 b.; J.IV: 704 b.; J.V: – 696 b.
14. Слышкин Г.Г. От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе – М:academia.2000 – 128
15. Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка – М Флинта Наука 2010 – с.224
16. https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/time_

UO'K 81

O'ZBEK ADABIY TILI VA QIPCHOQ LAHJASIDA ASSIMILATSIYA HAMDA DISSIMILYATSIYA HODISALARINING ORTO-PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

S.M.Ruzimurodova, magistrant, Qarshi davlat universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek adabiy tili va qipchoq lahjasida uchraydigan assimilatsiya va dissimilyatsiya hodisalarining ortologik hamda pragmatik jihatlari jihatlarini tahlil qilinadi. Fonetik o'zgarishlarning talaffuz me'yori, nutq madaniyatiga hamda kommunikativ jarayonga ta'siri ilmiy manbalar hamda misollar asosida yoritiladi. Shuningdek, qipchoq lahjasidagi fonetik variativlikning milliy til taraqqiyotidagi o'rni ochib beriladi.

Kalit so'zlar: adabiy til, milliy til, ortologiya, pragmatika, pragmatik to'siq assimilatsiya, dissimilyatsiya, qipchoq lahjasi, fonetik me'yor, talaffuz, nutq madaniyati, lahjaviy xususiyat.

Аннотация. В данной статье анализируются орфологические и прагматические аспекты явлений ассимиляции и диссимиляции в узбекском литературном языке и кипчакском диалекте. На основе научных источников и примеров освещается влияние фонетических изменений на норму произношения, речевую культуру и коммуникативный процесс. Также раскрывается роль фонетической изменчивости в кипчакском диалекте в развитии национального языка.

Ключевые слова: литературный язык, национальный язык, ортология, прагматика, ассимиляция, диссимиляция, кипчакский диалект, фонетическая норма, произношение, речевая культура, диалектная особенность.

Abstract. This article analyzes the orthological and pragmatic aspects of the phenomena of assimilation and dissimilation in the Uzbek literary language and the Kipchak dialect. The impact of phonetic changes on the pronunciation norm, speech culture and the communicative process is highlighted on the basis of scientific sources and examples. The role of phonetic variability in the Kipchak dialect in the development of the national language is also revealed.

Key words: *literary language, national language, orthology, pragmatics, assimilation, dissimilation, Kipchak dialect, phonetic norm, pronunciation, speech culture, dialectal feature.*

Har bir davlatning dunyoda mavjud ekanligini namoyon qiluvchi ramzlari mavjud. Mana shunday ramzlardan biri bu shubhasiz davlat tili hisoblanadi. Shuning uchun ham bugungi kunda davlatimizda ona tilimizga bo'lgan hurmat, uning jahon miqyosidagi nufuzini ta'minlash maqsadida bir qator tashabbusli loyihalar, islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, Prezidentimiz tomonidan imzolangan **“Davlat tilini yanada rivojlantirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”**gi qaror ham mamlakatimiz ijtimoiy-siyosiy hayotining barcha sohalarida davlat tili imkoniyatlaridan to‘liq va samarali foydalanish, ta’lim tashkilotlarida o‘zbek tilini o‘qitish tizimini takomillashtirish, uning sofligini saqlash va muntazam boyitib borish, zamonaviy axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalariga faol integratsiyalashuvini ta'minlash, xalqaro miqyosdagi o'rni va nufuzini kengaytirishda muhim omil bo'ladi[1].

Bugungi kunda tilshunoslikda adabiy til me'yorlari va xalq jonli nutqi o'rtasidagi munosabatlarni o'rganish muhim ilmiy manbalardan biri hisoblanadi. Tilshunos M.Mirzayev ta'kidlaganidek, „Adabiy til – mumxalq tilidan yasalgan guldasta“. Ayniqsa, lahjalardagi fonetik hodisalarning nutq jarayonidagi funksional ahamiyati ortologiya hamda pragmatika bilan uzviy bog'liqdir. Ortologiya adabiy til me'yorlarini o'rganuvchi soha sifatida til birliklarining to'g'ri qo'llanilishini tadqiq etsa[2], pragmatika nutqning kommunikativ vazifasini o'rganadi[3].

O'zbektilining lahjalari, xususan, qipchoq lahjasi fonetik jihatdan boy va o'ziga xos xususiyatlarga ega. Ushbu lahjada tovush o'zgarishlari, ayniqsa, assimilyatsiya va dissimilyatsiya hodisalari faol kuzatiladi. Bunday hodisalar esa pragmatik jihatdan nutqning tabiiyligini, talaffuz qulayligi va ekspressivlikni ta'minlaydi.

Tilshunos olimlarning ta'kidlashicha, fonetik o'zgarishlar til taraqqiyotining tabiiy mahsuli hisoblanadi[4]. Jumladan, Abdurauf Fitrat o'z tadqiqotlarida xalq jonli tilining adabiy til rivojida ahamiyatini alohida qayd etadi[5]. Shu sababli ham lahjaviy fonetik hodisalarni ortologik va pragmatik jihatdan o'rganish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Nutq tovushi qator kelganda ba'zan bir-biriga ta'sir qilib biri ikkinchisini o'ziga moslashtiradi. Bu kabi hodisalar tilshunoslikda assimilyatsiya deyiladi[6]. Kuzatishlartimiz natijasida qipchoq lahjasida bu hodisaning faolligiga guvoh bo'ldik. Quyida to'plangan ushbu namunalar bilan tanishamiz:

1. *Progressiv assimilyatsiya:*

- aytdi – aytti;
- haydangla – haydangnga;
- moltalanmoq – moltalammoq;
- o'g'irlamoq – o'g'illamoq;

2.*regressiv assimilyatsiya:*

Kovaksi – kovakki(ushbu hodisa qipchoq lahjasida ham adabiy tilda ham kam kuzatiladi).

Bundan tashqari to'liq va noto'liq turlari ham faol ravishda qipchoq lahjasida uchraydi. Yuqorida ko'rib o'tilgan misollar *to'liq assimilyatsiyaga* misol bo'la oladi. *Qisman assimilyatsiya* (nutq tovushlaridan biri ikkinchisini qaysidir tomondan qisman o'xshatadi)ga esa mehribon – mehrivon, ilonbosh – jilovosh, sabzi – sovzi kabi o'zgarishlarni namuna sifatida ko'rsatishimiz mumkin.

Ushbu shakllar adresant uchun ortiqcha artikulyatsion harakatni kamaytirishga yordam berib, nutqiy qulaylikni yuzaga chiqarsa-da, adresat uchun pragmatik to'siqni yuzaga keltiradi. Qipchoq lahjasidagi assimilyativ shakllar ortologik jihatdan farqlansa-da, lahja doirasida tabiiy holat sifatida qabul qilinadi. Chunki har bir lahjaning o'z ichida kategorial qonuniyatlari mavjud. Pragmatik jihatdan esa bunday talaffuz suhbatdoshlar o'rtasidagi samimiylilikni ifodalaydi, milliy ruh va xalqona ohangni kuchaytiradi, hududiy mansublikni ifodalaydi. Shu bilan birga qipchoq lahjasidagi assimilyativ shakllar badiiy asarlarda personaj nutqini individuallashtirish vositasi sifatida ham xizmat qiladi. Ba'zi holatlarda qipchoq lahjasida so'zlashuvchilar guruhiga mansub bo'lmagan kommunikantlar uchun bu kabi holat pragmatik to'siqni yuzaga keltiradi.

Qipchoq lahjasida nutqiy qulaylikka erishish maqsadida o'xshash tovushlarni bir-biridan farqlash kabi fonetik jarayonlar ham yuzaga keladi. Og'zaki nutqda tovushlar doimo bir-biriga o'xshayvermasdan, ba'zan uning aksi ham bo'lishi mumkin. Ayrim paytda talaffuzda ikki o'xshash tovush bir joyda yoki bir so'zda kelgan vaqtda biri noo'xshash tovushga ham aylanib qoladi. Bunday hodisa progressiv va regressiv dissimilatsiyaga misol bo'ladi[6].

1. *Progressiv dissimilyatsiya:*

zarar – zalal;

zarur – zaril;

omonat – omanat;

kissa – kista;

vag'illamoq – vag'irdamoq.

2. *Regressive dissimilyatsiya:*

jamalak – jumalak (jumana shakli ham mavjud);

koridor – kolidor;

bijjib ketmoq – bijg'ib ketmoq.

Dissimilyatsiya hodisasi jonli so'zlashuv nutqida uchraydi. Ortologik jihatdan unga adabiy me'yorning buzilishi sifatida qarash mumkin. Biroq pragmatik nuqtayi nazardan nutqning tabiiyligi va ekspressivligini oshiradi. Qipchoq lahjasida bu hodisa emotsional bo'yoqdorlikni kuchaytiradi, xalqona ohang yaratdi, kommunikativ ta'sirchanlikni oshiradi. Tilshunoslikda bunday hodisalar tilning tabiiy taraqqiyot belgilaridan biri sifatida baholanadi[7].

Adabiy til va lahjalar o'rtasidagi farqlar ko'pincha fonetik variativlik orqali namoyon bo'ladi. Fonetik variativlik tilning tarixiy taraqqiyoti, hududiy xususiyatlar va ijtimoiy omillar bilan bog'liq holda shakllanadi. Fonetik variativlik – bir xil so'z yoki til birligining turli talaffuz variantlarida qo'llanilishidir. Ya'ni tovushlarning o'zgarishi natijasida so'zning bir necha fonetik ko'rinishi yuzaga kelishi, lekin ma'no o'zgarmasligi[8].

Ortologiya adabiy talaffuz me'yorlarini belgilash bilan birga jonli nutqdagi fonetik o'zgarishlarni ham ilmiy jihatdan tahlil qiladi. Shu sababli assimilatsiya va dissimilyatsiya hodisalari ortologiyaning muhim tadqiqot obyektlaridan biri hisoblanadi.

Demak,zbek adabiy tili va qipchoq lahjasidagi assimilatsiya hamda dissimilyatsiya hodisalari muhim fonetik va kommunikativ jarayonlar hisoblanadi. Mazkur vositalar talaffuz qulayligini ta'minlash, nutqni rivojlantirish hamda kommunikativ samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi. Ortologik jihatdan ular adabiy talaffuz me'yorlari bilan bog'liq bo'lsa, pragmatik jihatdan nutqning tabiiyligi, samimiyligi, emotsional ta'sirchanligini kuchaytiradi. Qipchoq lahjasidan to'plangan yuqoridagi kabi namunalar tilimizning naqadar boy ekanligini ko'rsatib beruvchi vosita vazifasini bajaradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning "Davlat tilini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori.

2. N.SH.SHirinova. Ortologiya tadqiqi va uning tilshunoslikda tutgan o'rni. Ilmiy xabarnoma. Seriya: gumanitar tadqiqotlar. 2020. N 1 (45) 110- bet.

3. Sh.Safarov. Pragmalingvistika. Monografiya. – Toshkent. 2018, 213-bet.

4. E.Begmatov, A.Mamatov. Adabiy norma nazariyasi. 3-qism. – Toshkent. Navro'z. 1997, 8-bet.

5. Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar. – Toshkent. „Ma'naviyat" nashriyoti, 2010-yil, 237-bet.

6. R. Sayfullayeva, B.Mingliyev va boshq. Hozirgi o'zbek adabiy tili. oliy o'quv yurti talabalari uchun darslik. – Toshkent. Fan va texnologiyalar nashriyoti. 2009, 33-bet .

7. G.A.Islomova. Hozirgi zamon adabiy tili normalarining nutq jarayonidagi tadbiri: filol.fan...diss.avtoreferati. – Toshkent. O'z.RFA. Til va adabiyot instituti

8. A.Hojiyev Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti.

**MATNAZAR ABDULHAKIM LIRIKASIDA FASLLAR RAMZINING MIFOLOGIK
HAMDA RITUAL TALQINLARI**

**S.B.Sabirova, mustaqil tadqiqotchi, Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti,
Urganch**

Annotatsiya. Ushbu maqolada Matnazar Abdulhakim lirikasida fasllar ramzining mifologik va ritual talqinlari o'rganilgan. Tadqiqotda fasl obrazlari – bahor, yoz, kuz va qish – turli nazariy yondashuvlar (mifologik, ritual va badiiy) orqali tahlil qilingan. Shoirning lirikasida fasllar inson ruhiyati, hayotiy bosqichlar va an'anaviy marosimlar bilan bog'liq falsafiy g'oyalarni ifodalash vositasi sifatida ko'rsatildi. Natijalar fasl ramzining adabiy va madaniy kontekstini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: Matnazar Abdulhakim, lirika, fasllar ramzi, mifologiya, ritual, she'riyat

Аннотация. В статье исследуется мифологическое и ритуальное толкование символики времен года в лирике Матназара Абдулхакаима. Образы весны, лета, осени и зимы анализируются через различные теоретические подходы (мифологический, ритуальный и художественный). В лирике поэта времена года выступают как средство выражения философских идей, связанных с душевным состоянием человека, жизненными этапами и традиционными обрядами. Результаты исследования помогают глубже понять литературный и культурный контекст символики времен года.

Ключевые слова: Матназар Абдулхакаим, лирика, символика времен года, мифология, ритуал, поэзия

Abstract. This article explores the mythological and ritual interpretation of the symbolism of the seasons in Matnazar Abdulhakim's lyrics. The images of spring, summer, autumn, and winter are analyzed through various theoretical approaches (mythological, ritual, and artistic). In the poet's lyrics, seasons serve as a means of expressing philosophical ideas related to human emotions, life stages, and traditional ceremonies. The findings contribute to a deeper understanding of the literary and cultural context of seasonal symbolism.

Key words: Matnazar Abdulhakim, lyrics, season symbolism, mythology, ritual, poetry

Kirish. Folklordagi tabiat hodisalari shoir lirikasida inson ruhiyati va hayot falsafasini ochish vositasiga aylanadi. Masalan, badiiy adabiyotda yomg'ir shunchaki tabiat hodisasi emas, balki poklik, yangilanish va ijod (she'r) ramzi. Uning yuvish xususiyati ruhiy poklanishga ko'chirilgan.

O'zbek xalq og'zaki ijodida yomg'ir bilan bog'liq marosimlar qadimiy ildizlarga ega. Qurg'oqchilik paytlarida o'tkaziladigan "Sust xotin" (*Sut xotin, So'z xotin, Sel xotin*) kabi marosimlar ajdodlarimizning tabiat kuchlariga ta'sir o'tkazishga bo'lgan intilishini ifodalaydi. Tadqiqotchilar bu marosimlarni zardushtiylikdagi yog'in-sochin egasi Tishtriya yulduzi kulti bilan bog'laydilar [1].

Matnazar Abdulhakimning "Tun bo'yi" she'rida yomg'ir shunchaki tabiat hodisasi emas, balki mifologik va ruhiy mazmun tashuvchi jonli obraz sifatida gavdalanadi. Shoir xalqona ishonch-e'tiqodlarni zamonaviy inson ruhiyatiga moslab qayta ishlaydi.

She'ring quyidagi bandida g'aroyib bir mifologik manzara chiziladi:

Iblis o'ldimi yo, tushdi izillab,

Bo'lmoqchimi biron farishta to'yi.

Suyunchiga meni keldimi yo'qlab,

Yomg'ir yurib chiqdi tomda tun bo'yi. (MA, 2: 39)

Matnazar Abdulhakim ijodida tabiat hodisalarining mifologik ildizlariga murojaat qilish tendensiyasi kuchli. Xususan, uning "Tun bo'yi" she'ridagi quyoshli yomg'ir (*sunshower*) tasviri xalq og'zaki ijodidagi qadimiy va jahonshumul mifologik qarashlarga borib taqaladi. Jahon folklorshunosligida quyosh charaqlab turganida yomg'ir yog'ishi hodisasi oddiy meteorologik o'zgarish emas, balki tabiat qonuniyatlarining buzilishi, qarama-qarshi unsurlar – olov (quyosh) va suv (yomg'ir)ning g'ayritabiiy ittifoqi sifatida qabul qilingan. Manbalar va qiyosiy tahlillar ushbu hodisaning folklordagi talqinini ikki asosiy yo'nalishda tasniflash imkonini beradi:

1. Qadimiy tasavvurlarga ko'ra, quyosh va yomg'irning bir vaqtda bo'lishi insonlar uchun emas, balki g'ayritabiiy kuchlar yoki ayyor hayvonlar uchun tashkil etilgan yashirin marosim, ya'ni "to'y"dir. Masalan, Yaponiyada bu hodisa *kitsune no yomeiri* (Tulkining to'yi), Koreyada *yo'lbarsning (yoki tulkining) to'yi*, Hindistonda *shoqolning to'yi* deb ataladi [2]. Janubiy Afrikada *maymunning to'yi*, Bolgariya va Fransiya esa ayiq yoki bo'rilarining nikoh marosimi sifatida talqin qilinadi. Xususan, turkiy xalqlarda bu hodisa "Shaytonning to'yi" (*Şeytan düğünü*) yoki "Bo'rining to'yi" deb atalib, qarama-qarshi kuchlarning (olov va suv) g'ayritabiiy birikuvi sifatida talqin qilingan. Bu inson tafakkuri (jumladan, turkiy xalqlar ham) ushbu hodisani mantiqqa zid, sirli va "ayyor" kuchlarning birlashuvi, deb tushunganini ko'rsatadi.

2. Ikkinchi yondashuvga ko'ra, quyoshli yomg'ir olamdagi muvozanatning buzilishi va yovuz kuchlarning (iblis, jodugarlar) g'alati xatti-harakati bilan izohlanadi. AQShning janubiy shtatlari va ayrim Yevropa mamlakatlarida "*Iblis xotinini urmoqda*" degan ibora mashhur. Bunda yomg'ir – azob chekayotgan xotinning ko'z yoshlari, quyosh esa – zulmdan zavqlanayotgan Iblisning tabassumi (olov) ramzidir [3]. Slavyan folklorida bu hodisa *ko'r yomg'ir (slepoy dojd)* deb atalib, yomg'irning o'z vaqti va o'rnini bilmay yog'ayotganiga, ya'ni "ko'rliqi"ga ishora qilinadi.

Adabiyotlar tahlili. Matnazar Abdulhakim o'z she'rida ana shu boy folklor-mifologik zaminga tayanadi, lekin uni transformatsiya qiladi. Xalqona qarashlardagi "Shayton to'yi" yoki "Iblisning ishi" degan salbiy (negativ) talqinni shoir falsafiy so'roq ostiga oladi va uni estetik jihatdan yuksaltiradi:

Iblis o'ldimi yo, tushdi izillab,

Bo'lmoqchimi biron farishta to'yi. (MA, 2: 39)

Shoir bu o'rinda folklordagi an'anaviy "Shayton to'yi" motivini inkor etib, uning o'rniga "Farishta to'yi" (poklik, ezgulik va ilohiy rahmat tantanasi) antitezasini qo'yadi. Natijada, tabiat hodisasi qo'rqinchli irim emas, balki lirik qahramon ruhiyatiga hamohang bo'lgan "suyunchi", ya'ni xushxabar va poklanish vositasiga aylanadi.

O'zbek folklorshunosi M. Jo'raev ham tabiat hodisalari bilan bog'liq irimlarning mifologik ildizlarini tahlil qilib, xalq orasida g'ayrioddiy tabiat hodisalari (masalan, quyoshli yomg'ir) yovuz kuchlarning faollashuvi yoki aksincha, ilohiy rahmatning belgisi sifatida ikki xil talqin qilinishini ko'rsatib o'tadi [4].

Yuqorida keltirilgan folklor materiallarida ("Sust xotin") yomg'ir chaqirish marosimida ayol obrazi ("xotin") markaziy o'rin tutadi. Shoir she'rida esa bu obraz "farishta"ga transformatsiya bo'lgan. Yomg'irning yog'ishi – farishtalarning shodligi, osmondagi "to'y"ning yerdagi aks-sadosi sifatida talqin qilinmoqda. "Suyunchiga meni keldimi yo'qlab" satrlari xalq marosimlarida ("Sust xotin") uy egalaridan suv sepish va tortiq (suyunchi) olish odatiga ishora qiladi. She'rda yomg'irning o'zi lirik qahramondan "suyunchi" (e'tibor, hamdardlik) so'rab kelgan jonli obrazga aylanadi.

Matnazar Abdulhakim xalq folkloridagi "yomg'ir chaqirish" (magik funksiya) an'anasini "yomg'irni anglash" (falsafiy-estetik funksiya) darajasiga ko'targan. Agar folklorda yomg'ir moddiy farovonlik (hosil) uchun so'ralsa, shoir she'riyatida u ruhiy poklanish va ilohiy xabar ("farishta to'yi") vositasi sifatida namoyon bo'ladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Shoir ijodida faqat yomg'ir emas, balki qishki tabiat hodisalari ham qadimiy marosimlar bilan uyg'unlashadi. O'zbek xalqining qadimiy taqvim (kalendar) tizimi va u bilan bog'liq marosim folklori asrlar davomida shakllangan boy ma'naviy merosdir. Qo'qon xonligi davri madaniy hayotini tadqiq etgan etnograf va folklorshunoslarning (jumladan, U. Qoraboevning) qayd etishicha, Farg'ona vodiysida yil fasllariga mos ravishda o'tkaziladigan mavsumiy marosim va bayramlar tizimi mavjud bo'lgan. Jumladan, erta bahorda "Navro'z", "Gul sayli", "Shoxmoylar"; yozda "Suv sayli", "Choy momo"; kuzda "Xirmon to'yi", "Qovun sayli"; qishda esa chorvador-dehqonlarda bo'sh vaqt ko'payganida "*Qor xat*", "*Yas-yusun*", "*Gap-gashtak*" kabi marosimlar o'tkazilgan [5].

Matnazar Abdulhakim o'z ijodida ana shu folklor an'analarga tayanib, ularni zamonaviy lirik kechinmalar bilan uyg'unlashtiradi. Xususan, qishki marosimlardan biri bo'lgan "Qor xat" an'ansi shoirning "Qor qo'shig'i" she'rida o'ziga xos badiiy talqinga ega bo'ladi.

She'rdagi lirik qahramon tilidan emas, balki Qor nomidan so'zlanadi. Bu folklordagi tabiat hodisalarini jonlantirish (animizm) usuliga hamohangdir:

Lahza tinim bilmay kutdim bu kunni,

Bugun orzularim, mana, ushaldi.

Sen atayin uxlab o'tkazding tunni,

Men-chi yog'averdim, men-chi to'shaldim. (MA, 1: 25)

Xalqona "Qor xat" marosimida birinchi qor yog'qanda do'stlar yoki yaqinlar bir-biriga maktub yo'llab, ziyofat yoki suhbatga chorlashgan. Bu odat odamlar o'rtasidagi mehr-oqibatni mustahkamlashga xizmat qilgan. She'rdagi esa Qorning o'zi oshiq sifatida ma'shuqa (inson) qoshiga kelib, o'z "maktubi"ni – oqlik va poklikni izhor etadi. Folklorda qor – baraka va soflik timsoli. Matnazar Abdulhakim bu an'anaviy ramzga yangi falsafiy mazmun yuklaydi: Qor o'zini qurbon qilish (erish) evaziga yerdan gul undirishni maqsad qiladi.

Shodligingga qisqa umrimni berib, ...

Asta yer qa'riga ketaman erib

Senga atab gullar yuborish uchun...

She'rdagi qor shunchaki yog'in emas, balki "derezada girdikapalak" bo'lgan, sevgilisining uyqusini buzishdan cho'chigan, "zorlar" bo'lib yog'gan oshiq qalbning metaforasidir.

Xulosa. Folklorshunoslikda mavsumiy marosim qo'shiqlarining tabiatini o'rganishda ikki asosiy ma'no qatlami farqlanadi: ritual (marosimning tashqi, amaliy tomoni bilan bog'liq) va mifologik (tabiatning o'tish davri va qadimiy tasavvurlar bilan bog'liq) qatlamlar. Rus folklorshunosi B.N.Putilov ta'kidlaganidek, "Taqvimiy matnning funksional aloqalari ikki asosiy ma'no rejasini tashkil qiladi: ritual (marosim harakati elementlarini aks ettirish) va mifologik (kalendar o'tish davri, xususan, bahor bilan bog'liq tasavvurlar)" [6].

Matnazar Abdulhakim she'riyatida bahor va kuz obrazlari aynan shu ikki qatlam – mifologik ishonch va ritual harakat uyg'unligida namoyon bo'ladi.

Shoirning "**Bahor**" she'rinda fasl shunchaki tabiat hodisasi emas, balki inson ruhiyatidagi "qish"ni (g'ammi) yenguvchi mifologik kuch sifatida gavdalanadi:

Tanho fasl emasdi bahor,

Unga tanho mehrimni berdim.

Bamisoli kungaydagi qor

G'amlar nigohingda eridi. (MA, 2: 15)

Bu o'rinda "kungaydagi qor"ning erishi folklordagi "Bahorning Qish ustidan g'alabasi" ("Devonu lug'ot it-turk", yorug'likning zulmatni, issiqlikning sovuqni yengishi) haqidagi qadimiy mifologik tasavvurning lirik ifodasidir. Shoir bahorni "o'n sakkiz yashar qo'shiq" deb atash orqali uni abadiy yoshlik va yangilanish timsoliga aylantiradi.

Bahor mifologik g'alaba ramzi bo'lsa, kuz va qish shoir ijodida ritual (amaliy) harakat orqali ifodalanadi. o'zbek dehqonchilik madaniyatida qish oldidan tok (uzum) va anjirni tuproqqa ko'mish marosimi mavjud. Bu o'simlikni sovuqdan asrash, ya'ni "vaqtinchalik o'lim" (ko'milish) orqali "qayta tirilish" (bahorda ochish)ni ta'minlashdir. Shoir she'riy o'z turkumida bu agro-ritualni inson ruhiyatiga ko'chiradi:

Yo'q... endi qilmayman yaqo chok zorlar,

Bardosh beraman bu firoqqa.

Faqat bahorgacha tokzorlar

Ko'milib yotadi tuproqqa. (MA, 1: 33)

Bu yerda lirik qahramonning "jimligi" va "bardoshi" tokzorlarning qishda tuproq ostida jim yotishiga qiyoslanmoqda. Bu shunchaki pessimistik holat emas, balki B.Putilov aytganidek, "o'tish davri" (qishdan bahorga o'tish)ga xos bo'lgan ritual sabrdir. Tokning ko'milishi o'lim emas, balki kelajakdagi hosil (bahor, visol) uchun zarur bo'lgan vaqtinchalik qurbonlikdir.

Matnazar Abdulhakim she'riyatida tabiat unsurlari va fasllar tasviri shunchaki peyzaj yaratish vositasi bo'lib qolmaydi, balki ular orqali inson ruhiyatining murakkab evrilishlari ochib beriladi. Shoir xalq og'zaki ijodidagi mifologik qarashlar ("Shayton to'yi"ga qarshi "Farishta to'yi") va kalendar-marosim an'analari ("Qor xat", tok ko'mish rituali) zamonaviy falsafiy tafakkur

chig'irig'idan o'tkazadi. Bu jarayonda xalqona magik tasavvurlar va agro-rituallar lirik qahramonning ichki kechinmalarini – poklanish, umid, fidoyilik va bardoshni ifodalovchi metaforalarga aylanadi. Bu esa Matnazar Abdulhakimning folklor materiallarini ko'r-ko'rona emas, balki teran intellektual-estetik yondashuv asosida individuallashtira olgan ijodkor ekanligini isbotlaydi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Muzaffarov, J. *The Seasonal Archetypes and Symbolic Imagery in Literary Traditions: A Comparative Perspective*. Eurasian Journal of Academic Research, 2025.
2. Sohibova, Z. N. *Description and Symbolic Meaning of Winter in Uzbek Poetry*. 2025.
3. Christian Lambert. *Understanding Seasons as Symbols in Literature*. 2025.
4. International Journal for Multidisciplinary Research (IJFMR). *Myths and the Cycle of Seasons: Theoretical Discussion*, 2023.
5. Kiriigitova, N. *Asar nomlari va undagi ramziylikning o'ziga xos xususiyatlari*. 2024.

UO'K: 81'37:81'367.3:81'42

ABSTRAKT NOMLARNING LINGVISTIK TABIATI VA QO'LLANISH XUSUSIYATLARI

M.N.Saidova, mustaqil tadqiqotchi, Abu Rayxon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti,
Urganch

ORCID ID: 0009-0000-7896-5660

Annotatsiya. Ushbu maqolada André Rousseau ilgari surgan abstrakt otlar muammosi fanlararo yondashuvda tahlil qilinib, referensiya, nominalizatsiya va qo'llanish sharoiti misollarida izohlanadi. Asosiy fikr shuki, so'zlar obyektlarni bevosita aks ettirmaydi; ma'no inson idroki va konseptualizatsiyasi orqali shakllanadi.

Kalit so'zlar: abstrakt ot, konkret ot, referensiya, nominalizatsiya, qo'llanish sharoiti, kognitiv filtr, til va tafakkur.

Аннотация. В статье рассматривается междисциплинарная интерпретация проблемы абстрактных существительных, предложенная Андре Руссо, и объясняется на примерах референции, номинализации и условий употребления. Основная идея заключается в том, что слова не отражают объекты напрямую; значение формируется через человеческое восприятие и концептуализацию.

Ключевые слова: абстрактное существительное, конкретное существительное, референция, номинализация, условия употребления, когнитивный фильтр, язык и мышление

Abstract. This article examines André Rousseau's interdisciplinary interpretation of the problem of abstract nouns, explaining it through examples of reference, nominalization, and conditions of use. The main idea is that words do not directly reflect objects; meaning is formed through human perception and conceptualization.

Keywords: abstract noun, concrete noun, reference, nominalization, conditions of use, cognitive filter, language and thought

Kirish. Til birliklari orasida abstrakt nomlar alohida semantik va kognitiv xususiyatlarga ega bo'lib, ular real obyektlarni emas, balki inson ongida shakllangan tushuncha, sifat va munosabatlarni ifodalaydi. Shu bois abstraktlikni aniqlash masalasi faqat lug'aviy ma'noga emas, balki referensiya, kontekst va qo'llanish sharoitiga ham bog'liq holda talqin etiladi. Mazkur maqolada abstrakt nomlarning lingvistik tabiati ularning semantik, sintaktik va pragmatik jihatlari asosida tahlil qilinadi hamda ularning nutqdagi funksional xususiyatlari yoritiladi

Nazariy asoslar. Abstrakt otlar shubhasiz murakkab savolni yuzaga keltiradi. Bu savol til va tafakkur kesishgan nuqtada joylashgan bo'lib (bu soha ayniqsa kognitiv fanlar uchun muhimdir), shu bilan birga jismoniy va sezgi orqali idrok etiladigan dunyo ma'lumotlari ham unda muhim rol o'ynaydi. Eng birinchi masala — tasvirlash (yoki ifodalash, o'rnini bosish) muammosidir: ayrim so'zlar real dunyodagi obyektlarni bildiradi va biz ularni odatda “konkret” deb ataymiz; boshqalari esa g'oyalar, tushunchalar yoki xayoliy tasavvurlarni ifodalaydi — bular “abstrakt” so'zlardir. Bu dastlabki intuitiv tasavvurdir, biroq uni qayta ko'rib chiqish zarur, chunki til so'zlari bilan obyektlar

o'rtasida hech qachon to'g'ridan-to'g'ri aloqa mavjud emas; aksincha, inson tomonidan amalga oshiriladigan kognitiv filtr mavjud [1].

Abstrakt tushunchalarni aniqlashdagi qiyinchilik yana bir qator kuzatishlar bilan murakkablashadi. "Abstrakt" atamasining o'zi Aristotel davrida paydo bo'lgan bo'lsa-da, vaqt o'tishi bilan sezilarli darajada o'zgargan: dastlab u predmetlardan ajratib olingan xususiyatni bildirgan bo'lsa, hozir esa ayrim mavjudotlarni nomlash uchun ishlatiladi.

Shu nuqtada ikki turdagi birlikni ajratish lozim: (a) tabiatan yoki "vazifasiga ko'ra" abstrakt bo'lgan otlar — ularning mazmuni moddiy referensiyani istisno qiladi (his-tuyg'ular, sifatlar, tushunchalar, munosabatlar, harakat nomlari va boshqalar); (b) ayrim hollarda abstrakt qo'llanishga ega bo'ladigan otlar (masalan, "un homme/des hommes", ammo "l'homme" umumiy ma'noda). Boshqa tomondan, konkret va abstrakt otlar o'rtasidagi chegara ham u qadar aniq emas: ayrim abstraktlar konkretlashishi mumkin (masalan, "des libertés", "des politesses"), aksincha, ayrim konkretlar abstrakt ma'no tug'diradi (masalan, "la pierre").

Tadqiqot materiali va usullari. Tadqiqot materiali sifatida fransuz tilidagi ilmiy matnlar, xususan abstrakt nomlar masalasiga bag'ishlangan nazariy manbalar hamda ularning nutqdagi qo'llanishini aks ettiruvchi misollar tanlab olindi. Tahlil jarayonida tavsifiy, qiyosiy va kontekstual tahlil metodlaridan foydalanildi. Abstrakt birliklarning referensiya imkoniyati, semantik xususiyatlari hamda nominalizatsiya jarayonidagi roli misollar asosida o'rganildi va ularning nutqdagi funksional xususiyatlari aniqlashtirildi.

Tadqiqot davomida abstrakt va konkret otlarni farqlash uchun an'anaviy ontologik mezonlarning imkoniyati ham tanqidiy ko'rib chiqildi. Xususan, moddiylik va mustaqil mavjudlik mezonlari til tizimidagi ma'no farqlarini to'liq tushuntirib bera olmasligi sababli, referensiya mezonini asosiy tahlil vositasi sifatida qo'llandi. Referensiya deganda so'z yoki iboraning nutqda qaysi obyekt, shaxs, hodisa yoki vaziyatga ishora qilishi tushuniladi. Shu nuqtai nazardan, Je veux planter un cerisier qui donne des fruits toute l'année misoli referensial tahlil asosida ko'rib chiqildi: bu yerda cerisier grammatik jihatdan konkret ot bo'lsa-da, real daraxtni emas, balki nutq egasining ongida shakllangan ideal tasvirni bildiradi.

Mazkur tahlil abstraktlikni aniqlashda qo'llanish sharoiti va kontekstning muhimligini ko'rsatdi. Ayniqsa, nominalizatsiya holatlarida so'zning grammatik shakli emas, balki uning nutqdagi funksiyasi va referensial imkoniyati hal qiluvchi mezon bo'lishi aniqlandi. Shu bois tadqiqotda abstrakt nomlar semantik, referensial va kognitiv jihatlar uyg'unligida o'rganildi.

Qiyosiy tahlil. Mazkur tadqiqotda abstrakt nomlarning qo'llanish xususiyatlari o'zbek va fransuz tillari misolida qiyosiy yondashuv asosida tahlil qilindi. Tahlil shuni ko'rsatdiki, har ikki tilda abstrakt nomlar tushuncha, sifat va holatlarni ifodalashda o'xshash semantik vazifani bajaradi. Biroq fransuz tilida abstraktlik ko'pincha nominalizatsiya va sintaktik konstruksiyalar orqali ifodalansa, o'zbek tilida u kontekst, so'z yasash vositalari va aniqlovchi birliklar orqali namoyon bo'ladi. Demak, abstrakt nomlarning umumiy semantik tabiati o'xshash bo'lsa-da, ularning nutqdagi realizatsiyasi til tizimi xususiyatlariga ko'ra farqlanadi. Ayrim manbalarda quyidagi kabi birikmalar doimo abstrakt deb talqin qilinadi:

"La sagesse de Pierre" yoki "La loyauté de Charles" kabi birikmalar odatda abstrakt deb talqin qilinadi, chunki ular shaxsga xos sifatni bildiradi. Biroq abstraktlik eng ravshan holda umumlashtiruvchi gaplarda namoyon bo'ladi, masalan "La paresse est mère de tous les vices" kabi tuzilmalarda abstrakt birlik umumiy tushuncha sifatida predikat yoki argument vazifasini bajaradi. Nominal birikmalarda ham (*un acte de paresse, un garçon de course*) tushuncha hali umumiy ma'noda saqlanadi. Ammo "La paresse de Paul est légendaire" yoki "La course de Pierre fut exemplaire" kabi gaplarda endi sof tushuncha emas, balki konkret holatni ifodalovchi nominalizatsiya yuzaga keladi. Bunday birliklar umumiy abstrakt tushunchani emas, balki muayyan vaziyatga tayangan hukmni bildiradi (Paul est paresseux; Pierre a couru). Demak, abstraktlik darajasi so'zning o'ziga emas, balki uning referensiyasi va kontekstual qo'llanishiga bog'liq. Bu yerda endi "tushuncha" emas, balki nominalizatsiya mavjud: u butun bir hukmga (propozitsiyaga) tayanadi va aniq holatni bildiradi (Paul est paresseux; Pierre a couru). Abstrakt otning qo'llanish chegaralarini belgilash uchun muhim bo'lgan bu muammo J.-L. Gardies tomonidan ham aniq ko'rilgan [2].

Xulosa. Demak, masala tilga oid bo'lganligi sababli, abstrakt otlarning lingvistik xususiyatlarini qayta ko'rib chiqish va olingan natijalar asosida ularni tilning umumiy ishlash nazariyasiga integratsiya qilish yo'llarini taklif etish maqsadga muvofiqdir.

Tahlil shuni ko'rsatdiki, abstraktlik so'zning o'zida emas, balki uning nutqdagi funksiyasi, kontekst va kognitiv talqin bilan belgilanadi. Shu bois abstrakt nomlarni o'rganishda semantik, sintaktik va pragmatik omillarni birgalikda ko'rib chiqish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Rousseau, André. "Les mots abstraits : une approche interdisciplinaire." In: Flaux, Nelly; et al. (éds.). Les noms abstraits. Villeneuve d'Ascq: Presses universitaires du Septentrion, 1996, p. 51–65.
2. Aristote. Métaphysique. Éd. W. D. Ross. Oxford: Clarendon Press (Oxford University Press), 1924.
3. Saussure, Ferdinand de. Cours de linguistique générale. Paris: Payot, 1916.
4. Gardies, Jean-Louis. Esquisse d'une grammaire pure. Paris: Vrin, 1975.
5. Lakoff, George; Johnson, Mark. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 1980.

UO'K 821.512.1:81

“DEVONU LUG'OT-IT TURK ” ASARIDA BOTIRLIK VA QO'RQOQLIK HISLATLARINING AKS ETISHI

**D.A.Saimnazarova, tayanch doktorant, O'zRFA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti,
Toshkent**

ORCID: 0009-0002-6722-3666

Annotatsiya. Maqolada Mahmud Qoshg'ariyning “Devonu lug'ot-it turk” asarida keltirilgan botirlik va qo'rqqoqlik haqidagi xalq maqollari tahlil qilingan. Insondagi mardlik hislatining keng qirralari o'zbek milliy mentalitetida yuksak darajadaliq maqollar misolida o'z aksini topgan.

Kalit so'zlar: Maqol, botirlik, qahramonlik, alp, birdamlik, beklar, jang maydoni, bilim.

Аннотация. В статье анализируются народные пословицы о храбрости и трусости, приведенные в произведениях Махмуда Кашгари «Девону лугот-ит турк». В результате пословиц нашло отражение то, что такое качество человека, как доблесть, занимает высокое место в узбекском фронте менталитета, раскрываясь во всём многообразии своих граней.

Ключевые слова: пословица, храбрость, героизм, богатырь, единство, правители, поле битвы, образование.

Abstract. The article analyzes folk proverbs about bravery and cowardice presented in Mahmud Kashgari's work *Devonu Lug'ot-it Turk*. Through these proverbs, it is revealed that such a human quality as courage holds a high place in the Uzbek national mentality and is reflected in the full diversity of its aspects.

Keywords: Proverb, bravery, heroism, warrior, unity, rulers, battlefield, education.

Mahmud Qoshg'ariyning “Devonu lug'ot it-turk” asari turkiyshunoslik tarixidagi eng muhtasham va nodir manba sifatida juda katta nazariy va amaliy ahamiyatga ega. U turkiy xalqlarning tarixi, madaniyati, fani va adabiy-estetik qarashlarining o'ziga xos bebaho obidasidir [7]. Ayni shu bebaho manbada xalqimizning asrlar davomida shakllangan axloqiy qarashlari, jumladan, botirlik va mardlik haqidagi maqollar o'z ifodasini topgan. Ulardan ayrimlarini tahlilga tortish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Alp yağida, alçaq çoğida Ma'nosi: "Botir yov bilan to'qnashganda (olishganda), yuvosh tirishishda sinaladi" [5]. Ushbu maqol kishilardagi botirlik, mardlik, qahramonlik hislatlari haqida bo'lib, insonni mardlikka chaqiradi. Maqol ikki qismga bo'linadi. Birinchi qismida botirlik yo'lida jon fido qiluvchilar so'zlanadi. Ikkinchi qismida botirlik hislatiga uyg'un bo'lmagan yuvoshlik haqida fikr yuritiladi. Agar bu qismlar alohida tasavvur etiladigan bo'lsa, ularda oddiy bir xususiyat—quruq xabargina qoladi, xolos. Ularning yaxlitligi umumiy fikrining ham yaxlitligini ta'minlaydi.

Bundan tashqari, maqolning mana shu tartibi va bu ikki qism o'rtasidagi ziddiyat undagi mazmun ta'sirini oshirishga imkon beradi. Mazkur qarama-qarshilikning mohiyatini to'laroq ochishda maqolda qo'llangan ayrim leksik birliklarning izohi alohida ahamiyatga ega. B.To'xliyev

“Devonu lug‘atit-turk”ka oid ayrim mulohazalar” nomli maqolasida maqolda uchraydigan *choğida* so‘zini quyidagicha izohlaydi: “Ushbu so‘z “Qutadg‘u bilig” matnida ham bir necha o‘rinda uchraydi. Ular “munozara”, “bahs”, “tortishuv, ixtilofga bormoq” ma‘nolarini anglatib kelgan” [7]. Bu izoh maqol mazmunini kengroq anglashga xizmat qiladi. Chunki unda botirlik faqat jang maydonidagi jasorat bilan cheklanmay, inson xarakterining turli sinovlarda namoyon bo‘ladigan mezon sifatida talqin etiladi.

Botir — xavf-xatar, dushman va jang maydonida o‘zini ko‘rsatsa, yuvosh (muloyim, sabr-toqatli) kishi — mehnatu mashaqqat, qiyinchilik va toqat talab qiladigan sinovlarda o‘z irodasini namoyon etadi. Demak, maqol mardlikni yagona qolipga sig‘masligini, uning turli ko‘rinishda goh qilich, goh sabr-matonatda aks etishini ta‘kidlaydi.

Bundan tashqari, maqolda tarbiyaviy g‘oya ham yaqqol ko‘zga tashlanadi. Har bir inson o‘z tabiatiga ko‘ra biror-bir fazilatda sinaladi va shu sinov orqali jamiyatdagi o‘rnini belgilaydi. Bu qarash o‘zbek xalqining azaliy axloqiy e‘tiqodi, “Kishi qadri ish ustida bilinur”— tamoyili bilan uyg‘un tarzda hamohangdir.

Qahramonlikni e‘zozlash g‘oyasi asarda boshqa maqollarda ham o‘z ifodasini topgan. Birinchi maqol botirning sinov maydonidagi qudratini ulug‘lasa, keyingi hikmatli so‘z esa bu qudratni asrab-avaylash, unga g‘amxo‘rlik qilish lozimligini ta‘kidlaydi.

Alp erig yawritma, iqilač arqasın yağritma. Aytmoqdaki: “Botirlarni ranjitma va holsizlantirma, uchqur ot orqasini yag‘ir qilma”. Bu so‘zlar bilan beklarga nasihat qilinadi [5].

Maqol ikki qismli teng tuzilishga ega. Inson – Ot Alp er Iqilač –Yawritma (ranjitma) – Yağritma (yara qilma) Inson – otga qiyoslanib, qadimgi turkiy tilda keng ishlatiladigan tashbe (istiora) – botir yigit bilan asl zotli otni bir qatorda tilga olgan bo‘lib, har ikkisi ham davlatning asosiy qudrati ekanini ta‘kidlaydi.

Maqoldagi ot obrazini izohlash maqsadida adabiyotshunos S.Bozorova o‘zining “Devonu lug‘ati-t-turk”dagi “ot” komponentli maqollar tahlili” nomli maqolasida “Alpga yomonlik qilib zarar yetkazma, uchqur otning belini yara qilma mazmunidagi bu maqol hozirda ot oriq bo‘lsa ham, yag‘ir bo‘lmasin; uchqur otning orqasini yag‘ir qilma” [3] tarzida tahlil qilinadi. Bundan ko‘rinadiki qadimdan chopqir otlar jasur jangchilar bilan teng qadrlanadi.

Botir yigit va uchqur ot obrazining yonma-yon qo‘yilishi bejiz emas. Qadimgi turkiy jamiyat tafakkurida alp — elning himoyachisi, jangovar kuch va siyosiy tayanch ramzi bo‘lsa, ot — harakat, g‘alaba, safarbarlik va harbiy qudrat timsoli hisoblangan. Shu bois maqolda botirni ranjitmaslik va otning belini yara qilmaslik haqidagi fikr aslida jamiyat tayanchlarini asrash g‘oyasini ifodalaydi.

Maqolning beklarga nasihat tarzida aytilishi uning hayotiy mazmuni yanada kuchaytiradi. Unda davlat hukmdorlari o‘z qo‘l ostidagi jasur kishilarni qadrlashi, ularni asossiz ranjitmasligi, kuchini behuda sarflamasligi haqida uqtiradi. Chunki alpning ko‘ngli sinishi yoki otning holsizlanishi jamiyatning mudofaa qudratiga bevosita zarar yetkazadi. Demak, maqolda shaxsiy munosabat emas, balki boshqaruv madaniyati, adolatli rahbarlik va ijtimoiy mas‘uliyat masalasi ilgari suriladi.

Bu holat qadimgi turkiy, keyinchalik o‘zbek xalq mentalitetida mardlik va sadoqat egalariga alohida ehtirom bilan qaralganini ko‘rsatadi. Xalq tasavvurida botir inson oddiy kishi emas, balki el-yurt sha‘ni, xavfsizligi va obro‘sini himoya qiluvchi kuch sifatida qadrlanadi.

Maqolda ot obrazining qo‘llanishi ham xalqning qadimiy odatlari bilan chambarchas bog‘liq. Turkiy xalqlar hayotida ot nafaqat ulov vositasi, balki jangovar hamroh, erkinlik, tezlik va qudrat belgisi sanaladi. Uchqur otning orqasini yag‘ir qilmaslik haqidagi ogohlantirish aslida qudrat manbaini ehtiyot qilish, imkoniyatni behuda sovrmaslik, foydali kuchni qadrlash kabi hayotiy tamoyillarni ifodalaydi.

Qadimgi turkiy maqollarda xalq milliy mentalitetiga xos muhim qarashlar mujassam. El- yurt himoyasi yolg‘iz bir qahramonning kuchi bilan emas, balki uning ortida turgan xalq va birdamlik orqali ta‘minlanadi. Shu sababli botirning qadri nafaqat uning shaxsiy jasoratida, balki u tayanadigan muhit, qo‘llab-quvvatlovchi kuch va jamoa bilan bog‘liq holda ochiladi. Bu fikrga quyidagi maqol misol bo‘ladi.

Arqasiz alp čerig siyumas. Ma‘nosi: “Yordamchisiz qahramon jang saflarini sindirolmaydi” [5]. Unda “alp” va “arqasiz” so‘zlari o‘zaro qarama-qarshi mazmun hosil qiladi. Bir tomonda kuch

va qahramonlik, ikkinchi tomonda esa tayanchsizlik turadi. Ana shu ziddiyat orqali asosiy g'oya ochiladi. Kuchli inson ham yordamdan xoli bo'lsa, uning imkoniyati cheklanadi.

Kishi qanchalik kuchli, jasur va salohiyatli bo'lmasin, u tayanchsiz katta natijaga erisha olmasligi ifodalanadi. Maqoldagi “alp” obrazi alohida shaxsning qudrati, mardligi va tashabbuskorligini bildirsa, “arqa” tushunchasi yordam, madad, tayanch, safdosh va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash ma'nolarini anglatadi. Bu so'zning izohi G'.Abdurahmonov, S. Mutallibovlar tomonidan tuzilgan indeks-lug'atda “arqa- suyanchiq, yordamchi” [1] ko'rinishida ifodalanadi.

Demak, maqolda asosiy urg'u yakka qahramonlikka emas, balki kuchlarning birlashuvi va maqsad yo'lida hamkorlik qilish zaruratiga qaratiladi. “Yordamchisiz qahramon jang saflarini sindirolmaydi” degan mazmun orqali xalq tafakkurida har qanday yirik g'alaba ortida faqat bir kishining jasorati emas, balki umumiy harakat, tartib, ishonch va hamjihatlik turishi ta'kidlanadi. Qahramon jang maydonida oldingi safda ko'rinishi mumkin, ammo uning muvaffaqiyati ortida uni qo'llab turgan lashkar, maslahat beruvchi oqsoqollar, qurol-yarog' tayyorlovchilar, oziq-ovqat yetkazuvchilar va ruhiy dalda beruvchi jamoa mavjud bo'ladi. Shu sababli maqol shaxsiy kuchni inkor qilmaydi, aksincha, uni to'g'ri yo'naltirish uchun mustahkam tayanch zarurligini ko'rsatadi.

Maqolning keng ijtimoiy ma'nosi shundaki, inson jamiyatdan ajralgan holda mukammal natijaga erisha olmaydi. Har qanday rahbar, olim, hunarmand yoki jangchi o'z faoliyatida boshqalarning yordami, tajribasi va ishonchiga tayanadi. Bu fikr qadimgi turkiy dunyoqarashda jamoaviylik, sadoqat va o'zaro yordam muhim o'rin tutganini anglatadi.

Maqolda hayotiy xulosa ham bor. Katta ishni bajarish uchun faqat shaxsiy iste'dod yetarli emas. Tashabbus bilan birga ittifoq, reja, intizom va ishonchli yordamchilar ham zarur. Yakka harakat ayrim hollarda natija berishi mumkin, ammo murakkab vazifalar ko'pincha uyushgan kuch bilan amalga oshadi. Shuning uchun bu maqol odamni manmanlikdan, o'z kuchiga haddan tashqari ishonishdan qaytaradi va boshqalar bilan maslahatlashish, hamkorlik qilish hamda tayanch kuchlarni qadrlashga undaydi. Maqolning tub mohiyati shuki, haqiqiy g'alaba shaxsiy jasorat bilan jamoaviy uyg'unlashgandagina yuzaga keladi.

Jasorat hamkorlikda bo'lishi bilan birga, kelishiv muamala va ahillikni ham talab qiladi. Bu fikr quyidagi maqolda o'z aksini topadi.

Alplar birlä uruşma, beglär birlä turuşma. Ma'nosi:”Botirlar bilan urushma, beklar bilan xusumatlashma,tiklashma” [5].

Maqol parallelizm usulida qurilgan bo'lib, qismlari bir-biriga mazmunan va grammatik jihatdan mos keladi. Takroriy buyruq shakli (uruşma – turuşma) maqolning ta'sirchanligini kuchaytiradi.

Mazkur hikmat turkiy xalqlarning asrlar davomida shakllangan hayotiy tajribasini aks ettirib, kishilarni kuchli va nufuzli shaxslar bilan o'ylamasdan ziddiyatga kirishmaslikka, har qanday ishda aql-idrok va vazminlik bilan harakat qilishga da'vat etadi.

Maqol insonni o'zidan kuchli, qudratli yoki nufuzli kishilar bilan behuda nizoga kirishmaslikka undaydi. Chunki bunday qarama-qarshilik ko'p hollarda zarar va mag'lubiyatga olib keladi. Maqolda ikki xil kuch timsoli berilgan: Alp – jismoniy kuch va jasorat egasi. Beg – siyosiy hokimiyat va ijtimoiy mavqe egasi. Shu orqali xalq tajribasi insonni vaziyatni to'g'ri baholashga, o'z imkoniyatlarini hisobga olishga va keraksiz mojarolardan saqlanishga chaqiradi. Maqol qo'rqqulikni emas, balki aql bilan ish tutish, ehtiyotkorlik va hayotiy donolikni targ'ib qiladi.

Alp čerigdä, bilgä tirigdä. Ma'nosi:”Botir jang alangasida (sinaladi), dono majlisda (sinaladi) [5].

Uslubiy jihatdan maqol ixcham va ta'sirchan qurilgan. Unda ikki bo'lakli parallel tuzilma mavjud, bu maqolga ritm, esda qolish qulayligi va mazmuniy aniqlik beradi. Qisqa shakl orqali chuqur hayotiy xulosa ifodalangan, insonning haqiqiy fazilati sinovli vaziyatda bilinadi.

Bu maqolda ikki xil insoniy hislat qarama-qarshi emas, balki yonma-yon qo'yiladi. Jasorat va donolik. “Alp” — kuch, mardlik, qo'rqqmaslik timsoli. Uning fazilati oddiy hayotda emas, aynan xavf-xatar kuchaygan, hayot-mamot hal bola'digan jang sharoitida sinaladi. Chunki botirlik so'z bilan emas, tahlikali vaziyatdagi qat'iyat, sabr va fidoyilik bilan isbotlanadi.

“Bilgä” esa aql, tajriba, farosat va to'g'ri hukm chiqarish qobiliyatini bildiradi. Dono insonning qiymati majlisda, maslahatda, bahs-munozarada ochiladi. Bunday vaziyatda odamning fikrlash

darajasi, muammoni anglash qobiliyati, boshqalarning soʻzini eshita olishi va oqilona xulosa chiqarishi koʻrinadi. Demak, donolik ham daʼvo bilan emas, mulohaza, soʻz madaniyati va qaror qabul qilish jarayonida namoyon boʻladi.

Jangda notiq emas, jasur inson kerak. Majlisda esa kuch emas, aql va tadbir zarur. Bu fikr insonni oʻz oʻrnida baholashga chaqiradi. Yaʼni har kimdan bir xil natija kutish toʻgʻri emas, botirlikning mezoni — xavf oldidagi matonat, donolikning mezoni — fikr va qarordagi puxtalikdir.

Maqol tarbiyaviy jihatdan ham muhim. U odamni quruq maqtanishdan saqlaydi, inson oʻzini emas, amali orqali koʻrsatishi kerak. Shuning uchun bu maqol qadimgi turkiy xalqlarda amaliy natija, masʼuliyat, jasorat va aql-zakovat yuqori qadrlanganini anglatadi. Shu maʼnoda “Bilimsiz tilini tiymogʻi kerak, bilimli chechanlik qilmogʻi kerak” [6] degan hikmat ham mazkur fikrni mantiqan davom ettiradi. Bilimsiz kishining oʻylamasdan soʻzlashi jamiyatga zarar yetkazishi, notoʻgʻri xulosa va anglashilmovchiliklarga sabab boʻlishi mumkin. Bilimli inson esa oʻz aql-zakovati, tajribasi va soʻz mahorati bilan majlisda, maslahatda hamda ijtimoiy muhokamada foydali fikr bildirishi lozim. Demak, botirlik jangda sinalgani kabi, donolik va bilim ham soʻz, munozara va oqilona maslahat jarayonida namoyon boʻladi.

Bilim, aql insonning jamiyatdagi darajasini belgilaydi. Bu salohiyatga ega boʻlish esa yoshlikdan boshlanadi.

Boldači buzağu ökü z ara belgülüg. Maʼnosi: “Xoʻkiz boʻladi, deya gumon qilingan buzoq hoʻkizlar orasida yoshligidayoq maʼlum boʻlib qoladi”. (Bu maqol kelajagidan) yaxshilik umid qilinadigan yosh, ziyrak, botir yigitlarga qarata aytiladi [5]. Maqol qadimgi turkiy xalq tafakkurida yosh insonning kelajakdagi salohiyati erta sezilishi haqidagi qarashni ifodalaydi. Maqolning bevosita maʼnosi shuki, kelajakda kuchli hoʻkiz boʻladigan buzoq hali yoshligidayoq boshqa hoʻkizlar orasida ajralib turadi. Bu yerda buzoq obrazi hali toʻliq shakllanmagan, ammo ichki imkoniyatga ega yosh avlod timsoli sifatida qoʻllangan. Hoʻkiz esa kuch, yetuklik, barqarorlik va foydali mehnat ramzidir. Unda “buzoq” va “hoʻkiz” obrazlari orqali oʻsish, ulgʻayish va yetuklik jarayoni ramziy tarzda ifodalangan. Maqol bevosita nasihat shaklida emas, balki hayotdan olingan aniq kuzatuv orqali xulosa chiqaradi. Bu esa uning taʼsir kuchini oshiradi va fikrni tabiiy, ishonarli tarzda yetkazadi.

Maqolda xalqning kuzatuvchanligi yaqqol koʻrinadi. Oddiy hayotiy manzara — buzoqning hoʻkizlar orasida ajralib turishi orqali inson kamoloti haqidagi chuqur xulosa berilgan. Bu obraz xalqning tabiat, chorvachilik va kundalik turmush tajribasidan kelib chiqqan holda yaratilgan. Shu sababli maqol sodda tuyulsa-da, uning mazmunida insonni tanish, qadrlash va kelajak imkoniyatini oldindan anglash kabi muhim ijtimoiy qarashlar mujassam.

Maqol tarbiyaviy jihatdan ham muhim ahamiyatga ega. Unda yoshdagi ijobiy belgilarni vaqtida payqash, ularni qoʻllab-quvvatlash va toʻgʻri yoʻnaltirish zarurligi ifodalanadi. Chunki tabiiy qobiliyat eʼtiborsiz qolsa, rivojlanmay qolishi mumkin. Aksincha, unga munosib tarbiya, ustoz koʻmagi, tajriba va mehnat qoʻshilsa, bunday yosh jamiyat uchun foydali, yetuk va masʼuliyatli inson boʻlib kamol topadi.

Qadimgi turkiy maqollar oʻzining hayotiyliigi, tilining soddaligi va tajribadan oʻtganligi bilan qadrlidir. Xalq turmushi ular yaratgan maqollar orqali namoyon boʻladi.

Qılıč tatıqsa, iş yunçır, er tatıqsa, et tunçır. Maʼnosi: “Qilich zanglasa, botirning holi yomon boʻladi. Er [yaʼni turk] tatlashsa [eroniyalar rusumini tutsa]goʻshti oʻzgaradi, hidlanadi”. Bu maqol botirlikka undalgan kishiga qarata har jinsning oʻz jinsi bilan yashashi toʻgʻrisida aytiladi [5].

Maqolda ikki obraz yonma-yon qoʻyiladi. Qilich va er. Qilich —botirlik, kuch, himoya va jangovor shaylik ramzini ifodalagan. Er esa turkiy jamiyatdagi faol, jasur, oʻz urugʻi va eliga sodiq shaxs timsolidir. Qilich zanglasa, u oʻz vazifasini bajara olmaydi. Er oʻz tabiiy-madaniy muhitidan uzilib, begona odatga berilsa, uning maʼnaviy qiyofasi buziladi. Qilich zanglamasligi uchun harakat kerak boʻlganidek, er ham oʻz qadriyatlarini ongli ravishda saqlab qolishi lozim.

“Tatlanish” oddiygina boshqa xalq bilan aloqa qilish maʼnosida emas, balki oʻz etnik-madaniy xususiyatidan uzoqlashish, oʻziga xos turmush tarzi va qadriyatlarni yoʻqotish sifatida talqin qilinadi. Maqolning asosiy mazmuni qadimgi turkiy tafakkurda muhim boʻlgan madaniy yaxlitlik gʻoyasidir. Har bir xalq oʻz urf-odati, tili, xulqi, yashash tarzi bilan butun boʻladi, shu birlik buzilsa, jamiyat aʼzosi ham ichki tayanchini yoʻqotadi.

Maqol qadimgi turkiy mentalitetdagi elga sodiqlik, botirlik ruhini saqlash va begona ta'sirga tushib qolmaslik kabi qadriyatlarni ifodalaydi. Botirlik faqat jismoniy jasorat emas, balki ma'naviy sobitlik, etnik sadoqat va er kishining sha'ni hamdir. Ushbu qadriyatlar xulq-atvor me'yori sifatida hamda jamoa ichidagi munosabatlarda ham ko'rinadi.

Ikki buğra igāšūr, otra kökögün yenčilür. Ma'nosi: "Ikki ayg'ir olishar oralarida so'na yanchiladi". Bu maqol ikki botirning urushishi va orada kuchsizlarning yanchilishiga ishora qilib aytiladi [5].

Maqol bir qarashda sodda ma'noga egadek ko'rinadi. Ikki kuchli jonzot olishadi, ammo ularning orasida qolgan mayda hayvon — so'na yanchiladi. Jiddiy qaralsa asil ma'nosi ancha keng, jamiyatda yirik kuchlar, hokimlar, botirlar yoki urug' qabilalari o'zaro kurashganda, bu kurashning eng og'ir oqibati bevosita ularga emas, balki orada qolgan zaif kuchlarga tushadi.

Maqolda "ikki buğra" kuch, zo'ravonlik, raqobat va hukmronlik ramzidir. Buğra qadimgi turkiy matnlarda ko'pincha erkak tuya, ya'ni kuchli, tajovuzkor hayvon ma'nosida keladi. Demak, maqoldagi obraz oddiy hayvoniy olishuv emas, balki katta kuchlarning boshqarilmagan to'qnashuvi timsolidir. "Kökögün", ya'ni so'na esa zaif, kichik, himoyasiz mavjudot obrazida namoyon bo'ladi. U jang taraflaridan biri emas, ammo to'qnashuv maydonida qolganligi uchun halokatga uchraydi.

Turkiy dunyoqarashda botirlik, alp sifatlari, jangovorlik qadrlangan. Maqol shuni ko'rsatadiki, kuch nazoratsiz bo'lsa, u adolatga emas vayronaga xizmat qiladi. Bundan ko'rinadiki, faqat botir bo'lish va jasorat ko'rsatish emas uni to'g'ri maqsad uchun sarflash ham muhim hisoblanadi.

Maqolda so'na ikki bug'raning orasida yanchiladi. Bu holat ijtimoiy hayotda oddiy xalq, kichik guruh yoki ojiz qatlamga tegadi. Shu jihatdan maqol qadimgi xalq tafakkurida urush faqat jangchilarning ishi emas, balki butun ijtimoiy muhitga ta'sir qiluvchi xavf sifatida tushunganini ko'rsatadi.

Bu hikmatni botirlar urushi bilan bog'lash mumkin, ammo uni faqat harbiy ma'noda cheklash to'g'ri emas. U siyosiy, ijtimoiy va oilaviy munosabatlarga ham tatbiq etiladi. Masalan, ikki rahbarning nizosi oddiy xodimlarga zarar keltirishi, ikki urug' yoki guruhning adovati tinch aholiga kulfat bo'lishi, ikki kuchli shaxsning manfaat kurashi zaif odamlarni qurbon qilishi mumkin. Demak, maqol asosida nizo madaniyatini tartibga solish, kuchni tiyish va kuchsizni asrash g'oyasi yotadi.

Maqol xalq ongida shakllangan ehtiyotkorlik, ijtimoiy mas'uliyat, nizodan ogohlantirish, va ojiz qatlamga achinish kabi milliy qadriyatlarni aks ettiradi. Shu jihatdan kishi hushyor, ammo har qanday vaziyatga aql bilan yondashishi ko'zda titiladi. Quyidagi maqolda haddan tashqari qo'rquv inson tafakkurini izdan chiqarishi, oddiy narsani ham xavf sifatida qabul qilishiga sabab bo'lishi tasvirlanadi.

Qorqmış kişikā qoy başı qoş körünür. Ma'nosi: "Qo'qqan odamga har qo'yning boshi juft ko'rinadi". Bu maqol har narsadan qo'rqqan, hatto u narsani hayol qilganda ham, har vaqt qo'rqadigan kishiga nisbatan aytiladi [5].

Maqoldagi "qorqmış kişi"— ichki tayanchi sustlashgan, vahima ta'sirida qolgan shaxs obrazidir. "Qoy başı" esa aslida xavfsiz, oddiy va tanish predmetdir. Ammo qo'rquv uni "qo'sh" qilib ko'rsatadi. Bu yerda "qo'sh ko'rinish" oddiy ko'payish emas, balki xavfning ongda sun'iy ravishda kattalashishi ramzidir. Ya'ni maqol inson ongidagi vahima real hayotdagi xavfdan ham kuchliroq bo'lishi mumkinligini bildiradi. "Qo'yning boshi juft ko'rinishi" hayotiy hodisa emas, qo'rquv tufayli buzilgan tasavvurning ko'rinishi sifatida tasvirlangan. Xalq kuzatuv orqali muhim haqiqat berilgan. Insonning ichki ruhiy holati uning tashqi olamni qabul qilish tarzini o'zgartitadi.

Bu maqolda "qo'y" timsoli ham bejiz emas. Qo'y odatda yuvosh, zarar yetkazmaydigan, tinch hayvon sifatida tasavvur qilinadi. Ammo qo'rquvga berilgan odam hatto shunday beozor mavjudotdan ham xavf sezadi. Shu orqali xalq tafakkuri shuni uqtiradi, muammo ko'pincha tashqarida emas, insonning ichki vahimasida bo'ladi. Odam asossiz gumonga berilganda, har bir gapdan yomon ma'no izlaganda, oddiy vaziyatni ortiqcha xavf deb talqin qilganda, ichki qo'rquv sababli to'g'ri qaror qila olmaydi. Inson qo'rquv ichida bo'lsa, u dunyoni emas, o'z qo'rquvining soyasini ko'radi.

Qo'rquvga taslim bo'lgan kishi oddiy narsadan ham xavf yasaydi, mavjud bo'lmagan tahdidni bor deb biladi. Shu jihatdan maqol qadimgi turkiy xalq tafakkurida ruhiy barqarorlik, jasorat va hushyor idrok muhim qadriyat sifatida qaralganini ko'rsatadi.

Mentalitet nuqtai nazaridan bu maqol qadimgi turkiy jamiyatda botirlik, hushyorlik va ruhiy bardoshlilik muhim qadriyat bo'lganini ko'rsatadi. Turkiy dunyoqarashda qo'rquv tabiiy holat sifatida tan olinadi, lekin haddan oshgan qo'rquv salbiy baholanadi. Chunki qo'rquv kuchaysa, odam voqelikni aniq ko'ra olmaydi, xavfni to'g'ri baholay olmaydi, hatto mavjud bo'lmagan narsadan ham cho'chiydi. Bu esa jangovar, ijtimoiy va kundalik hayotda noto'g'ri qaror chiqarishga sabab bo'ladi.

Bu maqolning tarbiyaviy mazmuni, inson avvalo o'z ruhiyatini boshqara olishi kerak. Chunki vahima, gumon va hadik kuchaysa, odam voqelikni emas, o'z qo'rquvini ko'ra boshlaydi. Shu jihatdan maqol qadimgi turkiy mentalitetdagi sovuqqonlik, jasorat, aql bilan ish tutish, xavfni me'yorida baholash kabi qadriyatlarni ifodalaydi.

Xulosa qilib aytganda, mardlik va botirlik o'zbek milliy mentalitetining, urf-odatlar va qadriyatlar tizimining ajralmas bo'lagi sifatida azal-azaldan yuksak e'zozlanib kelgan. Xalq maqollarida bu hislat nafaqat harbiy jasorat, balki kundalik hayotdagi irodaviy barqarorlik, to'siqlar oldida egilmaslik, vijdon va iymon yo'lida qat'iyat ko'rsatish ma'nolarida ham talqin etiladi.

Shu bilan birga, qorqoqlik hodisasi maqollarda ijtimoiy tanqid va kinoyaning o'tkir tili orqali fosh qilinib, bunday illat insonning shaxsiy va ijtimoiy obro'siga putur yetkazuvchi eng katta nuqson sifatida baholanadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Mahmud Qoshg'ariy tomonidan yozib qoldirilgan xalq maqollari — shunchaki so'z birikmalari emas, balki turkiy xalqlarning asrlar davomida shakllangan axloqi hamdir. Ular o'zbek xalqining ruhiy qudrati, milliy o'zlikni anglashi va qahramon ajdodlarga munosib avlod bo'lib yetishishini o'zida mujassam etadi.

FOYDALANILGAN ADAIYOTLAR RO'YXATI:

1. Абдурахмонов Ф., Муталлибов С. «Девону луғатит турк» индекс-луғат. – Тошкент: Фан, 1967. – 550 б.
2. Азимбаева Д. Языковой мир, отраженный в пословицах и поговорках // Мировая наука. – 2025. – № 1(94). – С. 125–128.
3. Bozorova S. “Devonu lug‘ati-t-turk”dagi “ot” komponentli maqollar tahlili // “O‘zbek tili taraqqiyoti va xalqaro hamkorlik masalalari” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. – 2021. – B. 374–378.
4. Маънолар маҳзани / Нашрга тайёрловчилар: Д. Шораҳмедов, М. Аминов. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2001. – 448 б.
5. Маҳмуд Қошғарий. Девону луғати-т-турк (Туркий сўзлар девони) / Нашрга тайёрловчи Қ. Содиқов. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017. – 488 б.
6. O‘zbek xalq maqollari / Tuzuvchilar: T. Mirzayev, A. Musoqulov, B. Sarimsoqov; mas‘ul muharrir Sh. Turdimov. – Toshkent: Sharq, 2005. – 512b.
7. Тўхлиев Б. «Девону луғатит-турк»ка оид айрим мулоҳазалар // Turkologiya (Turkology). – 2021. – № 3. – Б. 26–35.
8. Yusuf Xos Hojib. Ahmad Yugnakiy [Matn]: nazm / To'plovchi va nashrga tayyorlovchilar: B. To'xliyev, E. Ochilov. – Toshkent: O'zbekiston, 2022. – 608 b.

UO‘K 821.111

ALBERT KAMYUNING “BEGONA” ASARIDA IJTIMOIIY BEGONALASHUVNING BADIY TALQINI

*D.O.Saipnazarova, magistrant, Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti,
Urganch*

*H.Q.Ro'zmetov, dots., f.f.n., Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti,
Urganch*

Annotatsiya. Ushbu maqolada Albert Kamyuning “Begona” asarida Mersoning jamiyatdan chetlanishi va hissiy indifferentligi metafora, epitet, ramz va ironiyalar orqali tahlil qilinadi. Shuningdek, asarning Ahmad A'zam tomonidan o'zbek tiliga qilingan tarjimasidagi stilistik o'zgarishlar va ularning asar mazmuniga ta'siri o'rganiladi.

Kalit so'zlar: Ijtimoiy begonalashuv, ekzistensializm, absurd, badiiy vositalar, hissiy indifferentlik, stilistik moslik, badiiy ifodaviylik

Аннотация. В данной статье анализируется социальное отчуждение Мерсо и его эмоциональная индифферентность в романе Альбера Камю «Посторонний» через метафоры, эпитеты, символы и иронию. Также рассматриваются стилистические изменения в узбекском переводе Ахмада Азама и их влияние на содержание произведения.

Ключевые слова: Социальное отчуждение, экзистенциализм, абсурд, художественные средства, эмоциональная индифферентность, стилистическое соответствие, художественная выразительность

Abstract. This article analyzes Meursault's social alienation and emotional indifference in Albert Camus's novel *The Stranger* through metaphors, epithets, symbols, and irony. It also examines the stylistic changes in Ahmad A'zam's Uzbek translation and their impact on the work's overall meaning.

Key words: Social alienation, existentialism, absurd, literary devices, emotional indifference, stylistic equivalence, artistic expressiveness.

XX asr adabiyoti inson va jamiyat o'rtasidagi murakkab munosabatlarni yoritishda katta ahamiyat kasb etdi. Fransuz yozuvchisi Albert Kamyu o'zining “Begona” asarida insonning jamiyatdan chetlanishi, uning tushunilmasligi va hayotning absurdligi mavzularini badiiy tasvirlagan. Ushbu asarda bosh qahramon Merso jamiyat qadriyatlari va normalariga mos kelmaganligi sababli “begona” sifatida baholanadi. Uning hissiy indifferentsligi va odatiy ijtimoiy munosabatlarga beparvoligi jamiyat tomonidan rad etilishiga sabab bo'ladi. Kamyu falsafiy qarashlari bo'yicha ekzistensializmga yaqin bo'lsa-da, o'zini absurd falsafasining vakili deb bilgan. Uning fikricha, inson hayotga ma'no izlashga intiladi, biroq olam va jamiyatda aniq va mutlaq ma'no mavjud emas.[1] Mavzuning dolzarbligi shundaki, Ahmad A'zam tarjimasi Kamyu uslubiga xos vazminlik va sovuqqonlikni o'zbek tilining milliy-madaniy bo'yog'iga zarar yetkazmagan holda aks ettirgani bilan alohida ahamiyatga ega. Ushbu maqolada asardagi badiiy vositalar va ularning tarjimadagi o'zgarishi tahlil qilinadi.

Ijtimoiy begonalashuv masalasi falsafa va adabiyotshunoslikda keng o'rganilgan muhim mavzulardan biridir. Ekzistensializm va absurd falsafasi doirasida bu mavzu Frans Kafka, Jan-Pol Sartr va Albert Kamyu kabi yozuvchilarning asarlarida aks etgan. “Begona” romanida Kamyu jamiyat bilan ziddiyatga tushgan individual ongni badiiy vositalar orqali yoritadi. Tadqiqotchilar asardagi ijtimoiy begonalashuvni insonning ichki kechinmalari va tashqi dunyo o'rtasidagi tafovut bilan bog'laydi. J. Karp va M. L. Rosenthal kabi olimlar Mersoning indifferentsligini ekzistensial krizis sifatida baholaydi. Sh. G'ulomov va I. A'zam esa Kamyuning uslubi va tarjima jarayonidagi stilistik o'zgarishlarni tahlil qilgan bo'lsa-da, Ahmad A'zam tarjimasidagi leksik-semantik transformatsiyalar hali to'liq qiyosiy tahlil etilmagan. Ushbu maqolada “Begona” asarining badiiy vositalari va tarjimada ularning o'zgarishi stilistik va qiyosiy tahlil asosida o'rganiladi.

Albert Kamyuning “Begona” asarida Merso xarakteri ataylab odatdagi jamiyat me'yorlaridan farq qiladigan, hissiyotlarini cheklamaydigan va o'zini erkin tutadigan shaxs sifatida tasvirlanadi. Asarning ilk jumlasidayoq Mersoning hayotga bo'lgan befarqligi yaqqol ko'zga tashlanadi: **“Aujourd'hui, maman est morte. Ou peut-être hier, je ne sais pas”**[2]. Bu gapni Ahmad A'zam o'ziga xos tarzda o'zbek tiliga tarjima qilgan: **Bugun onam vafot etdi. Balki kechamikan, bilmayman.** Ushbu gap Mersoning jamiyat kutgan hissiy reaksiyalarni namoyon qilmasligini ko'rsatadi. Mersoning his-tuyg'ularini ifoda qilmasligi uni “begona” qilib ko'rsatadi. Uning sud jarayonidagi taqdiri uning shaxsiyati emas, balki jamiyat uchun normal bo'lmagan fe'l-atvori tufayli hal bo'ladi.

Kamyu Mersoni absurd olam ichida ongli ravishda yashayotgan shaxs sifatida tasvirlab, uni hayotdan ajratilgan va ijtimoiy normalarga mos kelmaydigan qahramon sifatida gavdalantiradi. Onasining dafn marosimidagi sovuqqonligi, ya'ni dafn marosimida yig'lamaganligi, hatto charchoq tufayli uxlab qolishi jamiyat tomonidan norozilik bilan qabul qilinadi. Sud jarayonida uning onasiga bo'lgan munosabati asosiy dalil sifatida ko'riladi. U inson o'ldirgani uchun emas, balki “o'zgacha xarakterga ega bo'lganligi uchun” jazolanadi. Kamyu bu orqali jamiyatning insonlarni o'z qoidalariga bo'ysundirishga harakat qilishini va ularga mos kelmaganlarni rad etishini ko'rsatmoqchi bo'ladi.

Qahramon asarning oxiriga borib o'lim oldida qo'rqqanligini anglaydi, chunki hayotda hech qanday buyuk ma'no yo'q deb hisoblaydi. Merso o'z hissiyotlarini an'anaviy tarzda ifodalashni rad etadi. Aniqki, bu jamiyatning odatiy qadriyatlari va normalariga mos kelmaydi, jamiyat esa buni tushunmaydi va natijada uni chetlatadi.

“Begona” asarida ijtimoiy begonalashuv shaxsiy va ijtimoiy sabablarga ko'ra yuzaga keladigan jarayon sifatida tasvirlanadi. Kamyu asarda metafora, epitet, ramz va ironiyalardan foydalanib, Mersoning ichki dunyosini va jamiyat bilan ziddiyatini chuqurlashtiradi. Sud jarayonida esa Mersoning “begonaligi” uning xatti-harakatlariga emas, balki uning onasining o'limida yig'lamaganligiga asoslaniladi. Bu absurd vaziyat Kamyuning hayotning mantiqsizligi haqidagi falsafasiga asoslanadi. Quyosh jaziramasining bosimi Mersoning jismoniy va ruhiy holatiga ta'sir qiladi. U arabni o'ldirgan paytda ham quyoshning kuchli issiqligidan qutulishni xohlaydi: *“La lumière a giclé sur l'acier et c'était comme une longue lame étincelante qui m'atteignait au front.”*[4] Bu jumalarni tarjimon *“Quyosh po'latning yuzida o'tkir nurni chaqmoqladi, xuddi uzun chaqnoq tig' naq peshonamga sanchilganday bo'ldi.”* shaklida tarjima qilganini ko'rish mumkin. Bu tasvir Mersoning taqdir oldida ojizligini va jamiyat unga bosim o'tkazayotganini bildiradi. Mersoning sud zalidagi noqulayligi ham yorug'lik va jazirama orqali beriladi: *“Il était deux heures l'après-midi et cette fois son bureau était plein d'une lumière à peine tamisée par un rideau de voile”*. Ahmad A'zam tarjimasiga murojaat qiladigan bo'lsak, ushbu jumalarni ko'ramiz: *Soat ikki, bu gal kabinet nurga to'lgan, yupqa pardalar qariyb to'solmayotgan edi. Juda issiq.* Bu uning faqat sudda emas, balki butun jamiyat oldida yolg'izligi va begonaligini ifodalaydi. Atrofdagi odamlar yig'laydi, u esa his-tuyg'ularini bildirmaydi. Quyosh va yorug'lik ramzlari, metafora va epitetlar, ironik tasvirlar orqali Mersoning jamiyat bilan ziddiyati va uning hayotga bo'lgan befarqligi ochib beriladi. Kamyu o'zining “Sizif afsonasi” asarida absurd hayotning mohiyati haqida shunday yozadi: *“Dunyoni tushunishga urinayotgan odam ma'nisizlik devoriga uriladi.”*[5] Shu ma'noda, Merso - absurd odamning timsoli. U jamiyat qoidalariga moslashishga harakat qilmaydi, atrofdagilarning qadriyatlarini tushungisi ham kelmaydi, hamda hayotga beparvo munosabatda bo'ladi.

Asar qahramoni sevgi, do'stlik va o'lim kabi tushunchalarga befarq munosabatda bo'ladi. Masalan, sevgilisi Mari unga turmush qurish taklif qilganida, u *“Je lui ai expliqué que cela n'avait aucune importance et que si elle le désirait, nous pouvons nous marier”*. deb javob beradi. Tarjimon buni o'ziga xos uslubda o'zbekchaga o'g'irgan: *Menga baribir, lekin agar u shuni xohlasa, turmush qursak ham bo'laveradi.* Qahramon onasining dafn marosimida yig'lamaydi, do'stining mojarosiga aralashmaydi, sud jarayonida ham befarqlik bilan turadi. Shundan so'ng tabiiy ravishda jamiyat Mersoning hissiy sovuqqonligini insoniylik belgisi emas, balki befarqlik va shafqatsizlik deb baholaydi. Sud jarayonida uning shaxsiyati asosiy muammo sifatida ko'riladi: *“Bu odamning yuragi yo'q. U onasining o'limiga befarq qaradi. Shuning uchun u jamiyat uchun xavfli.”* Bu Kamyuning “inson absurd dunyoda yashashga mahkum” degan falsafiy g'oyasini tasdiqlaydi. Mersoning begonalashuvi nafaqat uning shaxsiy xususiyatlariga, balki jamiyat va hayotning absurdligiga bog'liq ekanligini kuzatish mumkin. Kamyu asar orqali insonning hayotga ma'no izlashga urinishi va baribir absurd haqiqatga duch kelishi g'oyasini o'quvchiga yetkazishga harakat qiladi.

Ahmad A'zamning tarjimasida asarning umumiy ruhini saqlagan holda, Mersoning hissiy befarqligini asliyatga yaqin ifodalaganini ko'rish mumkin. Ahmad A'zam Mersoning beparvoligini saqlash uchun soddalashtirilgan, ravon va ortiqcha bezaklardan xoli til uslubidan foydalangan. Kamyuning minimalistik uslubi Ahmad A'zam tarjimasida ham saqlangan, ammo ayrim joylarda obrazlar va ramzlarning ifodalanishida tafovutlar mavjudligini kuzatish mumkin. Masalan, fransuz tilidagi quyosh va yorug'lik obrazlari asliyatda Mersoning hissiy holatini ifodalash uchun ishlatiladi. Asliyat: *“Le soleil tombait presque d'aplomb sur le sable et son éclat sur la mer était insoutenable.”* Tarjima: *Quyosh deyarli tikka qum ustiga tushayotgan edi va uning dengizdagi nurlari chidab bo'lmas darajada porlardi.* Ahmad A'zam tarjimasida: *“Quyosh deyarli qum ustiga tik tushayotgan edi, dengizning sathidagi nurlar esa ko'z qamashtirardi”*. Tarjimada “chidab bo'lmas” so'zi “ko'z qamashtirardi” sifatida berilgan. Bu ma'no jihatidan juda yaqin, lekin asliyatdagi bosim va noqulaylik hissi tarjimada biroz yumshatilgan. Asliyatda quyosh zo'riqish va jazirama hissini oshirish uchun

ishlatiladi, tarjimada esa bu jihat biroz yo'qotilganiga guvoh bo'lishimiz mumkin. Bunday o'zgarishlar asarning umumiy ruhiyatiga ta'sir qilishi mumkin.

Bundan tashqari tarjimada ba'zi semantik va stilistik noaniqliklarni ham uchratishimiz mumkin. Masalan, "Soat ikkilik avtobus" iborasiga to'xtaladigan bo'lsak, ushbu ibora o'zbek tilida bu shaklda qo'llanmaganligi uchun tabiiy eshitilmasligi mumkin, va uni yanada aniqroq va mantiqiyroq ifodalash mumkin edi. Asliyatdagi matnda bu jumla quyidagicha berilgan: **"J'ai pris l'autobus à deux heures et je suis allé à l'asile"**. (Men soat ikkida avtobusga chiqib, g'aribxonaga bordim.) Bu yerda "l'autobus à deux heures" - "soat ikkidagi avtobus" degan ma'noni bildiradi. Ahmad A'zam tarjimasi: **"Soat ikkilik avtobusda ketsam deb o'yladim"**. Bu tarjimada "ikkilik avtobus" iborasi ishlatilgan. Buning o'rniga semantik jihatdan aniqroq qilib "Soat ikkida jo'naydigan avtobusda ketsam deb o'yladim" shaklida yoki oddiy, ravon va tabiiy eshitiladigan **"Soat ikkida ketadigan avtobusga chiqdim"** shaklida berish ham mumkin edi.

Xulosa o'rnida aytish joizki, "Begona" asarida insonning ijtimoiy begonalashuvi va hayotning absurdligi badiiy bo'yoqlar orqali chuqur ifodalangan bo'lib, metafora, epitet, ramz va ironiyaning roli katta ahamiyat kasb etadi. Ahmad A'zam tarjimasi asarning umumiy ruhini saqlagan holda, ayrim stilistik o'zgarishlarga duch kelgan, bu esa tarjimaning semantik va badiiy jihatlariga ta'sir ko'rsatgan. Asliyat va tarjima o'rtasida ayrim stilistik tafovutlar mavjud. Ushbu tadqiqot natijalari tarjima nazariyasi va amaliyoti uchun muhim bo'lib, kelgusida Kamyu asarlarini tarjima qilishda stilistik moslik va badiiy ifodaviylikni chuqurroq o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdug'aniyev I. Ekzistensializm falsafasi va adabiyotda uning in'ikosi. - Toshkent: Ma'naviyat, 2019. - 112 b.
2. Camus A. L'Étranger. - Paris: Gallimard, 2025
3. Camus A. Le Mythe de Sisyphe. - Paris: Gallimard, 2021. - p. 187
4. Kamyu A. Begona (A. A'zam tarjimasi). - Toshkent: Yangi nashr, 2019
5. Kamyu A. Sizif haqida mif. "(A. Saidov tarjimasi). - Toshkent: Yangi asr avlodi, 2021. - 160 b.
6. Karimov Sh. Kamyu va absurd adabiyoti. - Samarqand: Zarafshon nashriyoti, 2021. - 85 b.
7. Qur'onov, M. Badiiy tarjima nazariyasi asoslari. - Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2010. - 142 b.

UDC 82.09:801.73

RETROSPECTION, PROSPECTION, AND RETARDATION IN LITERARY TEXT

G.B.Sattorova, independent researcher, Samarkand State Institute of Foreign Languages,
Samarkand

Annotatsiya. Maqolada badiiy matnda makon va zamon uyg'unligining kompozitsion hamda semantik imkoniyatlari retrospeksiya, prospeksiya va retardatsiya usullari asosida tahlil qilinadi. Xurshid Davronning "Samarqand xayoli" asarida Samarqand tarixiy xotirani jamlovchi lirik xronotop sifatida talqin qilinadi. Yasushi Inouening "Seiiki monogatari" asarida esa yo'l, chegara, cho'l va tarixiy harakat epik xronotopni shakllantiruvchi asosiy badiiy omillar sifatida ochib beriladi.

Kalit so'zlar: xronotop, retrospeksiya, prospeksiya, retardatsiya, badiiy zamon, badiiy makon, yo'l xronotopi, Xurshid Davron, Yasushi Inoue.

Аннотация. В статье анализируются композиционные и семантические возможности единства пространства и времени в художественном тексте на основе приемов ретроспекции, проспекции и ретардации. В произведении Хуришида Даврона «Самаркандская мечта» Самарканд рассматривается как лирический хронотоп, концентрирующий историческую память. В произведении Ясуси Иноуэ «Seiiki monogatari» дорога, граница, пустынное пространство и историческое движение раскрываются как важнейшие художественные факторы формирования эпического хронотопа.

Ключевые слова: хронотоп, ретроспекция, проспекция, ретардация, художественное время, художественное пространство, хронотоп дороги, Хуришид Даврон, Ясуси Иноуэ.

Abstract. This article examines the compositional and semantic potential of the unity of space and time in literary text through the techniques of retrospection, prospection, and retardation. In Khurshid Davron's "Samarqand xayoli," Samarkand is interpreted as a lyrical chronotope that concentrates historical memory. In Yasushi Inoue's "Seiiki monogatari," the road, the border, desert

spaces, and historical movement function as key artistic factors in the formation of an epic chronotope.

Keywords: *chronotope, retrospection, prospection, retardation, artistic time, artistic space, road chronotope, Khurshid Davron, Yasushi Inoue.*

The unity of space and time in a literary text determines the rhythm of events, the logic of a character's movement, and the ideological emphasis of the work. "Artistic time is manifested through the following compositional methods: the return of time to the past (retrospection), its orientation toward the future (prospection), and its slowing down (retardation); these methods reveal the character and essence of artistic time in any literary work."

In Khurshid Davron's "Samarqand xayoli," the space of Samarkand appears as a chronotopic center that carries and embodies historical time. In this work, the city is not a passive witness to historical events; rather, it functions as an active semantic means that gathers those events within itself and conveys them to present consciousness.

In "Samarqand xayoli," the main mechanism of the space-time synthesis is memory. Samarkand becomes the inner space of memory of the lyrical "I," and time is shaped on the basis of subjective perception. The writer is presented not simply as a subject who "sees" the city, but as one who "remembers" it. As a result, real measurements of time - centuries, years, and historical periods - move to the background, while psychological time comes to the foreground:

"Years do not pass here - they awaken in my memory; and I wander within them" [2, p. 207].

Khurshid Davron uses historical retrospection to restore layers of historical time. In the following example, he turns to a tragic event from the past in order to explain the current political situation. Here, the author employs causal retrospection:

"The unrest in Movarounnahr intensified after the tragic death of Mirzo Ulugbek" [2, p. 210].

In a literary text, prospection strengthens the internal dynamics of the plot by foreshadowing the future development of events. In the work under analysis, this phenomenon is expressed through figurative and metaphorical devices and prepares the reader for dramatic turns that may occur later. The following example clearly demonstrates this:

"These warlike horses did not recognize reins or shackles, but the hearts of the riders were firmly tied to this golden stake by invisible threads" [2, p. 216].

In this sentence, the image of "warlike horses" expresses freedom and a state beyond control, while the metaphor of "invisible threads" suggests that human destiny is connected with hidden forces. Through this contrast, the author points to contradictions and tragic situations that have not yet occurred but may appear in the future.

In Yasushi Inoue's "Seiiki monogatari," the synthesis of space and time is embodied, first of all, in the image of the historical road. This road is not limited to a specific direction or geographical line; it functions as a chronotopic structure that contains the movement of civilizations, the exchange of cultures, and the flow of historical time. Caravan routes, desert expanses, and distances between cities become "transition points" of history in the literary text.

Inoue constructs the space of the road as history in motion. Through the road, not only trade or diplomatic relations move, but also ideas, beliefs, and civilizational experiences. Therefore, the road chronotope performs the function of carrying historical time in the work:

"From ancient times there were three roads leading from China to East Turkestan" [3].

From a theoretical point of view, such a unity of space and time corresponds to the "road chronotope" described by Bakhtin, where event, movement, and historical turns emerge precisely through spatial displacement. For Inoue, history is not merely "the place where something happened"; it is a road that has been traversed. For this reason, time becomes perceptible through space.

The unity of space and time formed in "Seiiki monogatari" possesses the features of an epic chronotope. The main feature of the epic chronotope is the breadth and stability of time, while space is characterized by mobility and openness. In Inoue's work, time does not rush; it encompasses great historical distances, and space becomes the stage that "carries" this time.

In the epic chronotope, individual subjectivity moves into the background. Characters act within the flow of history, and their destinies are revealed in connection with broad historical processes. Therefore, the speed of events is less important in the work than historical logic. Inoue expresses time through calm and continuous movement. As Mikhail Bakhtin notes, in the epic chronotope a person is represented within a broader civilizational time rather than within an exclusively personal history. Relying on this model, Inoue presents the historical process not as an individual tragedy, but as the common flow of human experience [1].

The epic chronotope in Inoue's works does not idealize history; it interprets history as a slow but inevitable movement. For this reason, time in the work appears not as pressure, but as trial and lesson. Let us consider the author's skillful use of retrospection, prospection, and retardation within the unity of time and space:

"One day a Xiongnu captive said: 'The shanyu of the Xiongnu marched against the Yuezhi and killed their king...' " [3].

In this passage, retrospection emerges through the speech of a character. In other words, a historical event that happened earlier is inserted into the present act of speech. Time returns to the past, while space shifts to the territories of the Yuezhi and the Xiongnu.

In the retrospective example, the character narrates events that he has experienced by looking back into the past. Time is presented as extended through "ten years," while space is specified through the "Yumen Gate" and the territory of the Xiongnu. Thus, retrospection does not merely recall a past event; it also reconstructs the complex unity of time and space.

The plot does not move forward quickly; instead, spatial directions are revealed in detail. Retardation slows down the rhythm of the event in precisely this way and enriches geographic space semantically.

"The road that passed along the northern foothills of the Tien Shan was called the northern Tien Shan road, while the road that passed along the southern foothills was called the southern Tien Shan road" [3].

This example also performs the function of retardation. It does not focus on the central movement of the event, but on the internal structure, directions, and topography of space. Time seems to slow down here, while space becomes more visible to the reader.

"The route of contact between East and West stretched like a thin thread between the Tien Shan and Pamir mountains..." [3].

The description lowers the pace of the event and reveals space in a poetic and visual form. The dynamism of the plot temporarily weakens, but in return the artistic space becomes vivid. Here, retardation not only strengthens the aesthetics of space, but also slows the flow of time.

"This was an immense plain covering thousands of square kilometers... surrounded on the east, north, and south by mountain ranges..." [3].

Instead of advancing the event, the author widely describes the natural and geographical landscape of the Fergana basin. As a result, the flow of time seems to stand still, while space turns into the central artistic element. This is a typical manifestation of retardation, which presents the unity of time and space through descriptive force.

Retardation intentionally slows down the pace of events and increases the artistic and aesthetic significance of space, especially by describing geographic areas, roads, mountains, valleys, and territorial transitions in detail. Therefore, time and space function in mutual connection in this text: in retrospection, space preserves the memory of the past; in prospection, it opens the possibility of the future; and in retardation, it slows down narrative time and brings space to the center. This unity is one of the important factors determining the narrative-poetic structure of the work.

As a result of the comparative analysis of the works of Khurshid Davron and Yasushi Inoue, two different but theoretically complementary models of space and time have been identified. In Khurshid Davron's works, space and time appear mainly within the framework of the lyrical chronotope and are connected with national memory, personal responsibility, and the subjective perception of time. In this model, history lives again in present consciousness, while space becomes an internal cultural coordinate.

In literary text, space and time are not only “things to be depicted,” but also phenomena to be thought about and understood. This approach creates a solid theoretical foundation for a deeper exploration of artistic thinking, the subject’s point of view, and the aesthetic idea in subsequent studies.

REFERENCES:

1. Bakhtin, M. M. *The Dialogic Imagination: Four Essays*. Edited by Michael Holquist; translated by Caryl Emerson and Michael Holquist. Austin: University of Texas Press, 1981.
2. Davron, Xurshid. *Samarqand xayoli: tarixiy-ma'rifiy qissa va badialar*. Khurshid Davron Library, online publication, 2022.
3. Inoue, Yasushi. *Seiiki monogatari*. Tokyo: Asahi Shinbunsha, 1971. 241 p.
4. Inoue, Yasushi. *Journey Beyond Samarkand*. English translation of *Seiiki monogatari*. Tokyo: Kodansha International, 1971.
5. To'rayeva, B. B. *Zamonaviy romanchilikda xronotop poetikasining qiyosiy-tipologik tadqiqi*. Filologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. Buxoro, 2022.

UO'K 82-31:801.73(520) + 111.85

THE RELATIONSHIP OF THE CONCEPTS OF MONO NO AWARE, WABI AND SABI WITH THE CHRONOTOPE IN THE ARTISTIC EXPRESSION OF SEIIKI MONOGATARI

G.B.Sattorova, independent researcher, Samarkand State Institute of Foreign Languages, Samarkand

Annotatsiya. Maqolada Yasushi Inouening “*Seiiki monogatari*” asarida yapon estetik tafakkuriga xos *mono no aware*, *wabi* va *sabi* tushunchalarining xronotop bilan bog'liqligi tahlil qilinadi. Sharqiy Turkiston, Movarounnahr, Samarqand, Qo'qon saroyi, xarobalar, maqbaralar va yo'l obrazlari oddiy tarixiy fon sifatida emas, balki vaqtning estetik idrok etish vositasi sifatida talqin qilinadi.

Kalit so'zlar: Yasushi Inoue, *Seiiki monogatari*, xronotop, *mono no aware*, *wabi*, *sabi*, yapon estetikasi, Samarqand, tarixiy xotira, badiiy makon, vaqt, xaroba poetikasi.

Аннотация. В статье анализируется связь понятий *моно но aware*, *wabi* и *sabi*, характерных для японского эстетического мышления, с хронотопом в произведении Ясуси Иноуэ “*Seiiki monogatari*”. Образы Восточного Туркестана, Мавераннахра, Самарканда, Кокандского дворца, руин, мавзолеев и путей рассматриваются не как простой исторический фон, а как художественные средства эстетического переживания времени.

Ключевые слова: Ясуси Иноуэ, *Seiiki monogatari*, хронотоп, *моно но aware*, *wabi*, *sabi*, японская эстетика, Самарканд, историческая память, художественное пространство, время, поэтика руин.

Abstract. This article examines the relationship between the Japanese aesthetic concepts of *mono no aware*, *wabi* and *sabi* and the chronotope in Yasushi Inoue's *Seiiki monogatari*. The images of Eastern Turkestan, Mawarannahr, Samarkand, the Kokand palace, ruins, mausoleums, roads and caravan traces are interpreted not as a merely historical or exotic background, but as artistic means through which time becomes aesthetically perceptible.

Keywords: Yasushi Inoue, *Seiiki monogatari*, chronotope, *mono no aware*, *wabi*, *sabi*, Japanese aesthetics, Samarkand, historical memory, artistic space, time, poetics of ruins.

When interpreting Yasushi Inoue's *Seiiki monogatari*, one of the most important points is that the descriptions of Eastern Turkestan, Mawarannahr, ancient cities, ruins, roads, caravan traces and forgotten kingdoms do not function merely as a historical or exotic background. In the text, the representation of space is inseparably connected with the aesthetic perception of time. Therefore, in order to understand the chronotope of the work, the three key concepts of Japanese aesthetic thought — *mono no aware*, *wabi* and *sabi* — must be viewed as an interconnected poetic system. In Inoue's text, space is revealed not simply as historical space, but as “felt historicity”; time, in turn, is not perceived as a simple sequence, but through traces, loss, memory, silence and distance. At this point,

the chronotope becomes an aesthetic category, while the aesthetic category becomes a principle that organizes artistic space-time.

Mono no aware is usually explained as a “gentle sorrow born from the transient beauty of things.” In Yasushi Inoue’s historical prose, the chronotope formed at the intersection of time and space is closely connected with the aesthetic sensibility of mono no aware. In *Seiiki monogatari* this concept is not limited to lyricism. It functions as a mechanism for seeing historical devastation, sensing the fading of civilizational layers and artistically perceiving the absorption of one epoch into another. Thus, the feeling of aware in the work is related above all to the perception of a “lost being.” Wabi, on the other hand, denotes a state in which external splendour recedes and beauty appears through simplicity, inward calm and semantic restraint. Sabi is connected with the meaningfulness of things touched by time, the aesthetic value of aging, and the special radiance of silence and emptiness. In Inoue’s text, ruined places, deserted gardens, abandoned palaces and historical locations immersed in silence become chronotopic expressions of sabi.

Wabi is connected precisely with this simplified but spiritually dense condition. Thus, in Inoue’s work wabi is not represented as the “pleasure of modest life.” It appears as the “quiet truth after the collapse of historical splendour.” This is a very important distinction. When the author transfers Japanese aesthetic concepts into the historical space of Central Asia, he enriches them through the experience of that very space. As a result, wabi acquires a new semantic range: it becomes an inner calm and spiritual alertness felt against the background of a lost kingdom. In *Seiiki monogatari*, mono no aware (物の哀れ), wabi (侘び) and sabi (寂び) are inseparably connected and function as forms of aesthetic perception that appear in different states of the chronotope. When the city shines, aware reveals its transient beauty; when the city becomes empty and ruined, wabi shows the truth that remains after splendour has been stripped away; and in front of mausoleums and silent ruins, sabi transforms the deep and cold breath of time into aesthetic perception. The strength of Inoue’s poetics lies precisely in this: he does not illuminate history as a dry sequence of events, but writes it as an artistic mode of feeling time.

Mono no aware (物の哀れ), wabi (侘び) and sabi (寂び) operate not only at the level of imagery, but also as internal mechanisms of memory. The author constructs the historical space of the East not as something simply visible to the eye, but as a spiritual space re-felt through memory. From this perspective, the chronotope of the work appears not only as “a space in which historical events are located,” but also as “a space in which the past is revived within present perception.” At this point, the most delicate feature of Inoue’s artistry becomes visible: he portrays devastation not as the result of history, but as an aesthetic method of understanding history. The author interprets Samarkand not only as a city that “once existed,” but as a place that “was lost” and, through this very loss, acquired meaning. Therefore, time in the work is not a secondary dimension that comes after reality; it is an inner energy absorbed into space and perceived through walls, mausoleums, emptiness and silence.

Mono no aware (物の哀れ) is felt in full force. The aesthetic power of this image comes from its inner delicacy. Samarkand is glorified as a “city of learning,” yet the broader context of the text makes the reader feel that its radiance has a historical duration. Beauty is born not from permanence, but from adjacency to transience and mortality. Just as the beauty of cherry blossoms in Japanese aesthetics lies in their short life, Inoue’s depiction of a historical city perceives its grandeur inseparably from its transience.

The chronotope of Samarkand embodies a double movement: on the one hand, it is a space of learning, architecture, culture and historical magnificence; on the other hand, this very magnificence is a phenomenon doomed to erosion under the test of time. The joining of these two states within one image brings forth the layer of aware in the work. A person loves the city not only because of what it is, but because he senses the possibility of its disappearance and therefore feels it more deeply.

In Japanese aesthetic consciousness, time is often seen in a thing or place through the life that has passed over it, through aging, silence and solitude. In *Seiiki monogatari*, mausoleums become the historical-cultural expression of precisely this process.

In order to understand the chronotope of the work more deeply, one important point must be emphasized: space is not objectively “given,” but reconstructed by the perceiving consciousness. The author does not simply record what he sees; he reorganizes it through history, memory and aesthetic sensation. As a result, space does not remain a “landscape,” but becomes a text that produces meaning. This is closely connected with *mono no aware* (物の哀れ), because *aware* is born not only from the object itself, but from the inner vibration of the consciousness looking at it. Looking at Samarkand, the author is in fact seeing not only the city, but also the trace awakened by history in the human heart. *Wabi* (侘び) removes excessive ornament from this act of seeing, while *sabi* (寂び) makes the space acceptable in its state of being covered by time. Thus, the three concepts do not merely decorate the chronotope; they also define the very method by which it is perceived.

In *Seiiki monogatari*, *mono no aware* (物の哀れ), *wabi* (侘び) and *sabi* (寂び) are not abstract aesthetic terms standing in the same row, but three different yet interconnected points for perceiving historical space. *Mono no aware* is felt in Samarkand's bright but transient historical peaks; *wabi* appears in the simple and naked historical truth that emerges after the retreat of sovereignty; and *sabi* becomes the deep trace of time in ruins, mausoleums and silent spaces. By uniting these three aesthetic dimensions, Inoue creates the history of the East not as a sequence of events, but as an artistic experience of feeling time.

The analysis demonstrates that the artistic structure of *Seiiki monogatari* is based on a subtle interaction between Japanese aesthetic categories and chronotopic organization. Inoue does not present Central Asian historical space as a passive background. Samarkand, the Western Regions, palaces, mausoleums, roads and ruins are transformed into spaces in which time is seen, heard and emotionally experienced.

Mono no aware makes the reader perceive the beauty of historical space through its transience. *Wabi* reveals the quiet truth that remains after splendour, power and ornament have disappeared. *Sabi* gives poetic value to places covered by time, silence and solitude. Together, these concepts convert historical geography into a philosophical-aesthetic space of memory, loss and contemplation.

Thus, the chronotope of *Seiiki monogatari* is not only a union of space and time, but also a mode of aesthetic knowledge. Inoue's prose shows that history can be understood not merely through events and dates, but through ruins, silence, distance and the inner vibration of memory.

REFERENCES:

1. Bakhtin, M. M. Forms of Time and of the Chronotope in the Novel. In *The Dialogic Imagination: Four Essays*. Austin: University of Texas Press, 1981.
2. Inoue, Y. *Seiiki monogatari*. Tokyo: Shinchōsha, 1977.
3. Keene, D. Japanese Aesthetics. *Philosophy East and West*, 19(3), 1969, pp. 293-306.
4. Koren, L. *Wabi-Sabi for Artists, Designers, Poets & Philosophers*. Berkeley: Stone Bridge Press, 1994.
5. Ōnishi, Y. *Yūgen, Aware, Sabi*. In Ōnishi Yoshinori *Aesthetics Collection*, Vol. 1. Tokyo: Shoshi Shinsui, 2012.
6. Parkes, G. Japanese Aesthetics. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Stanford: Metaphysics Research Lab, Stanford University.
7. Shirane, H. *Japan and the Culture of the Four Seasons: Nature, Literature, and the Arts*. New York: Columbia University Press, 2012.

UO'K 81'373.7:81'25

IDEOMATIK IFODALARNING EKVIVALENTLIK VA MUVOFIQLIK DARAJALARI

X.A.Shafoatova, magistrant, Termiz iqtisodiyot va servis universiteti, Termiz

Annotatsiya. Mazkur maqolada ideomatik ifodalarning tarjimadagi ekvivalentlik va muvofiqlik darajalari lingvistik va tarjimashunoslik nuqtayi nazaridan keng tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida idiomatik birliklarning semantik, pragmatik, stilistik va madaniy xususiyatlari chuqur o'rganildi. Shuningdek, idiomalarni tarjima qilish jarayonida yuzaga keladigan asosiy muammolar hamda ularni bartaraf etish strategiyalari ko'rib chiqildi. To'liq ekvivalentlik, qisman ekvivalentlik va muqobilsiz idiomalar tushunchalari turli misollar asosida izohlandi. Tadqiqot natijalari ideomatik birliklarni tarjima qilishda kontekst, milliy mentalitet va madaniy muhitning muhim ahamiyat kasb etishini ko'rsatdi.

Kalit soʻzlar: ideoma, idiomatik ifoda, ekvivalentlik, muvofiqlik, tarjima, pragmatika, semantika, frazeologiya, lingvistika.

Аннотация. В данной статье представлен всесторонний анализ уровней эквивалентности и совместимости идиоматических выражений в переводе с точки зрения лингвистики и переводоведения. В ходе исследования подробно изучены семантические, прагматические, стилистические и культурные характеристики идиоматических единиц. Рассмотрены также основные проблемы, возникающие в процессе перевода идиом, и стратегии их устранения. На различных примерах объяснены понятия полной эквивалентности, частичной эквивалентности и идиом без альтернатив. Результаты исследования показали, что контекст, национальный менталитет и культурная среда играют важную роль в переводе идиоматических единиц.

Ключевые слова: идиома, идиоматическое выражение, эквивалентность, совместимость, перевод, прагматика, семантика, фразеология, лингвистика.

Abstract. This article extensively analyzes the levels of equivalence and correspondence of idiomatic expressions from linguistic and translation studies perspectives. The research examines semantic, pragmatic, stylistic, and cultural features of idioms and highlights the main difficulties in translating them. Special attention is paid to full equivalence, partial equivalence, and non-equivalent idioms. The results reveal that cultural context and national mentality play a crucial role in the translation of idiomatic expressions.

Key words: idiom, equivalence, translation, semantics, pragmatics, phraseology, linguistics.

Til insoniyat tarixidagi eng muhim kommunikativ vositalardan biri hisoblanadi. Har bir xalqning madaniyati, urf-odati, mentaliteti va tarixiy tajribasi uning tilida oʻz aksini topadi. Ayniqsa, idiomatik ifodalar xalqning obrazli tafakkuri va milliy dunyoqarashini ifodalovchi muhim til birliklari hisoblanadi. Til inson tafakkuri, milliy madaniyati va dunyoqarashining muhim ifodasi hisoblanadi. Har bir xalqning tarixiy tajribasi, urf-odatlari, qadriyatlari va milliy mentaliteti til orqali namoyon boʻladi. Shu jihatdan, idiomatik ifodalar tilning eng milliy va madaniy qatlamlaridan biri sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Idiomalar xalqning hayotiy kuzatuvlari, obrazli tafakkuri va madaniy qarashlarini oʻzida mujassam etgan barqaror birliklar boʻlib, ularning maʼnosini soʻzma-soʻz tarjima qilish orqali anglash har doim ham mumkin emas.

Zamonaviy tarjimashunoslikda idiomatik ifodalarni bir tildan ikkinchi tilga oʻgirish murakkab va dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Chunki idiomalar nafaqat leksik maʼno, balki milliy-madaniy konnotatsiya, emotsional-ekspressiv xususiyat va uslubiy boʻyoqdorlikni ham oʻzida aks ettiradi. Shu sababli, ularni tarjima qilish jarayonida ekvivalentlik va muvofiqlik darajalarini aniq belgilash muhim ahamiyatga ega. Ayrim holatlarda idiomalar toʻliq ekvivalentga ega boʻlsa, boshqa holatlarda qisman moslik yoki tavsifiy tarjima usullaridan foydalanish talab etiladi[3].

Idiomatik ifodalarning ekvivalentlik darajasini oʻrganish tillararo semantik munosabatlarni aniqlash, madaniy oʻxshashlik va farqlarni belgilash hamda tarjimaning kommunikativ samaradorligini taʼminlashda muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Bunda ekvivalentlik nafaqat maʼnoning saqlanishi, balki uslubiy, pragmatik va emotsional taʼsirning ham qayta yaratilishi bilan bogʻliqdir.

Mazkur maqolada idiomatik ifodalarning ekvivalentlik va muvofiqlik darajalari tahlil qilinib, ularni tarjima qilishda qoʻllaniladigan asosiy usul va strategiyalar koʻrib chiqiladi. Shuningdek, turli tillardagi idiomalarning semantik, struktura va madaniy xususiyatlari qiyosiy jihatdan tadqiq etiladi. Tadqiqot natijalari tarjimashunoslik, kognitiv tilshunoslik hamda madaniyatlararo muloqot sohalari uchun muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi[6].

Ideomatik ifodalar yoki idiomalar frazeologik birliklarning alohida turi boʻlib, ular koʻchma maʼnoda qoʻllaniladi va tarkibidagi soʻzlarning lugʻaviy maʼnosidan farq qiladi. Masalan, ingliz tilidagi “spill the beans” iborasi soʻzma-soʻz tarjimada “loviya toʻkmoq” maʼnosini bersa-da, aslida “sirni oshkor qilmoq” maʼnosini anglatadi. Tarjimashunoslikda ideomatik birliklarni tarjima qilish eng murakkab jarayonlardan biri hisoblanadi. Chunki idiomalar faqat til birligi emas, balki madaniy

fenomen hamdir. Ularni boshqa tilga tarjima qilishda tarjimon lingvistik bilim bilan bir qatorda madaniy kompetensiyaga ham ega bo'lishi zarur.

Bugungi globallashuv jarayonida turli xalqlar o'rtasidagi madaniy va iqtisodiy aloqalarning kengayishi tarjimaga bo'lgan ehtiyojni yanada oshirmoqda. Natijada idiomatik ifodalarning ekvivalentlik va muvofiqlik darajalarini o'rganish zamonaviy tarjimashunoslikning dolzarb masalalaridan biriga aylandi. Mazkur maqolaning asosiy maqsadi ideomatik ifodalarning ekvivalentlik va muvofiqlik darajalarini tahlil qilish, ularning tarjimadagi o'rnini aniqlash va tarjima strategiyalarini o'rganishdan iborat.

Mazkur tadqiqot davomida bir nechta ilmiy metodlardan foydalanildi. Tavsifiy metod yordamida idiomatik birliklarning nazariy asoslari, ularning lingvistik xususiyatlari va tarjimashunoslikdagi o'rnini o'rganildi. Qiyosiy metod asosida ingliz va o'zbek tillaridagi idiomatik birliklar o'zaro taqqoslandi. Ularning ma'no, stilistik bo'yoq va pragmatik jihatdan mos kelish darajalari aniqlandi.

Semantik tahlil yordamida idiomalarning ichki ma'nosi va obrazlilik darajasi o'rganildi. Shu bilan birga, tarjimada transformatsiya, adaptatsiya va kompensatsiya usullarining qo'llanishi ham tahlil qilindi[4].

Tadqiqot jarayonida ilmiy maqolalar, tarjima namunalari, frazeologik lug'atlar va elektron manbalardan foydalanildi. Shuningdek, badiiy adabiyotlarda uchraydigan idiomalar ham misol sifatida tahlil qilindi. Ushbu metodlar orqali idiomatik ifodalarning ekvivalentlik darajalari tizimli ravishda aniqlashtirildi.

Tadqiqot natijalari ideomatik ifodalar tarjimasida uch asosiy ekvivalentlik darajasi mavjudligini ko'rsatdi.

To'liq ekvivalentlik: Bunday idiomalar ikki tilda ham ma'no va stilistik jihatdan mos keladi.

Misollar:

“Walls have ears” – “Devorning ham qulog'i bor”

“Time is money” – “Vaqt bu pul”

Qisman ekvivalentlik: Bunday birliklar ma'no jihatdan yaqin bo'lsa-da, shakl yoki obrazlilik jihatdan farqlanadi[1].

Misollar:

“Kill two birds with one stone” – “Bir o'q bilan ikki quyinni urmoq”

“As busy as a bee” – “Tinmay ishlamoq”

Muqobilsiz idiomalar: Bunday idiomalarning boshqa tilda tayyor ekvivalenti mavjud bo'lmaydi.

Misollar:

“Kick the bucket”

“Spill the beans”

Natijalar shuni ko'rsatdiki, tarjimada kontekst va madaniy muhit muhim rol o'ynaydi. Tarjimon ma'no va uslubiy xususiyatlarni saqlab qolishga intilishi kerak. Shuningdek, tadqiqot davomida ingliz tilidagi idiomalar o'zbek tiliga tarjima qilinganda ko'pincha adaptatsiya va izohli tarjima usullaridan foydalanilishi aniqlandi.

Ideomatik ifodalar xalqning madaniy xotirasini aks ettiruvchi birliklar bo'lgani sababli ularni tarjima qilish oddiy leksik tarjimadan murakkabroq hisoblanadi. Har bir idioma ortida ma'lum tarixiy va madaniy tajriba yotadi[3].

Tarjimada ekvivalentlikni saqlash tarjimonning asosiy vazifalaridan biridir. Ammo ayrim hollarda idiomaning boshqa tilda aynan mos shakli mavjud bo'lmashligi mumkin. Bunday holatda tarjimon moslashtirish yoki izohli tarjimadan foydalanadi. Masalan, ingliz tilidagi “break the ice” iborasi so'zma-so'z tarjimada tushunarsiz bo'lishi mumkin. Shu sababli u “suhbatni boshlab bermoq” yoki “muomala boshlamoq” tarzida tarjima qilinadi. Bundan tashqari, idiomatik ifodalar stilistik va emotsional bo'yoqqa ega bo'lib, ularni noto'g'ri tarjima qilish kommunikativ ma'noni buzishi mumkin. Ayniqsa, badiiy adabiyot va kino tarjimasida idiomalarni to'g'ri berish katta mahorat talab qiladi.

Globallashuv va internet kommunikatsiyasining rivojlanishi natijasida ingliz tilidagi ko'plab idiomalar boshqa tillarga kirib kelmoqda. Bu esa zamonaviy tarjimashunoslik oldiga yangi vazifalarni qo'yimoqda[8].

Xulosa qilib aytganda, ideomatik ifodalar tilning madaniy va obrazli qatlamini tashkil etuvchi muhim lingvistik birliklardir. Ularni tarjima qilish nafaqat lingvistik, balki pragmatik va madaniy bilimlarni ham talab qiladi.

Tadqiqot davomida ideomatik birliklarning to'liq ekvivalent, qisman ekvivalent va muqobilsiz turlari tahlil qilindi. Natijalar tarjimada kontekst va madaniy muhitning muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatdi. Shuningdek, ideomatik birliklarni tarjima qilishda adaptatsiya, transformatsiya va kompensatsiya usullaridan keng foydalanilishi aniqlandi. Tarjimonning asosiy vazifasi nafaqat ma'noni, balki uslubiy va emotsional xususiyatlarni ham saqlab qolishdan iborat. Kelajakda ideomatik ifodalarni sun'iy intellekt yordamida avtomatik tarjima qilish, korpus lingvistikasi asosida o'rganish va pragmatik jihatdan tahlil qilish istiqbolli tadqiqot yo'nalishlaridan biri bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Arnold I. The English Word. – Moscow, 1986.
2. Baker M. In Other Words: A Coursebook on Translation. – London, 1992.
3. Catford J. Linguistic Theory of Translation. – Oxford University Press, 1965.
4. Komissarov V. Theory of Translation. – Moscow, 1990.
5. Kunin A. English Phraseology. – Moscow: Higher School, 1984.
6. Newmark P. Approaches to Translation. – Oxford, 1988.
7. Nida E. Toward a Science of Translating. – Leiden, 1964.
8. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. – Toshkent, 1992.
9. Vinogradov V. Frazeologiya asoslari. – Moskva, 1977.
10. Yo'ldoshev B. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent, 2019.

UDK: 821.222.1-1.09

SA'DIY SHEROZIYNING “GULISTON” ASARIDA HIKMAT VA AFORIZMLARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

G.Sh.Sharapova, katta o'qituvchi, Buxoro davlat universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Ushbu maqolada forsiy-tojik adabiyotining buyuk namoyandasi Muslihiddin Sa'diy Sheroziyning “Guliston” asarida keltirilgan hikmat va aforizmlarning uslubiy xususiyatlari tahlil etiladi. Tadqiqotda Sa'diyning aforistik uslubi, hikmatli iboralarning tuzilishi, semantik qatlamlari hamda adabiy-badiiy funksiyalari ko'rib chiqiladi. Maqolada nasriy va she'riy parchalar o'rtasidagi uslubiy uyg'unlik, parallel konstruksiyalar, antiteza va metafora kabi badiiy vositalardan foydalanish xususiyatlari o'rganiladi. Shuningdek, “Guliston” aforizmlarining universal insoniy qadriyatlarini ifodalashdagi o'rni va ularning zamonaviy adabiy-lingvistik tadqiqotlardagi ahamiyati baholanadi.

Kalit so'zlar: Sa'diy Sheroziy, “Guliston”, aforizm, hikmat, uslubiy xususiyat, badiiy ifoda, nasriy parchalar, she'riy matn, antiteza, parallel qurilma.

Аннотация. В данной статье анализируются стилистические особенности мудростей и афоризмов в произведении «Гулистан» выдающегося представителя персидско-таджикской литературы Муслихиддина Саади Ширази. В исследовании рассматриваются афористический стиль Саади, структура, семантические пласты и литературно-художественные функции крылатых выражений. В статье изучаются стилистическая гармония между прозаическими и стихотворными фрагментами, особенности применения художественных средств — параллельных конструкций, антитезы и метафоры. Также оценивается роль афоризмов «Гулистана» в выражении универсальных человеческих ценностей и их значение в современных литературно-лингвистических исследованиях.

Ключевые слова: Саади Ширази, «Гулистан», афоризм, мудрость, стилистическая особенность, художественное выражение, прозаические фрагменты, поэтический текст, антитеза, параллельная конструкция.

Abstract. This article analyses the stylistic features of wisdom sayings and aphorisms presented in “Gulistan” by the great representative of Persian-Tajik literature, Muslihiddin Saadi Shirazi. The study examines Saadi’s aphoristic style, the structure, semantic layers, and literary-artistic functions of his maxims. The article investigates the stylistic harmony between prose and poetic passages, as well as the use of artistic devices such as parallel constructions, antithesis, and metaphor. Furthermore, the role of “Gulistan” aphorisms in expressing universal human values and their significance in contemporary literary and linguistic research is evaluated.

Keywords: Saadi Shirazi, “Gulistan”, aphorism, wisdom, stylistic feature, artistic expression, prose passages, poetic text, antithesis, parallel construction.

Jahon adabiyotida o‘z o‘rnini mustahkam egallagan klassik asarlar orasida Sa’diy Sheroziyning “Guliston” (1258) asari alohida mavqega ega. Bu asar nafaqat forsiy-tojik adabiyotining, balki butun Sharq ma’rifiy tafakkurining eng yuksak namunalaridan biri sifatida tan olingan. “Guliston”ning o‘ziga xos qimmatli shundaki, unda nasriy va she’riy bayon bir-birini to‘ldirib, hayot haqiqatlarini ifodalovchi hikmat va aforizmlar tizimi shakllantirilgan.

Asarning asosiy uslubiy xususiyatlaridan biri — muallif aforistik tafakkurining ixcham, lo‘nda, biroq teran ma’noli ifodasidir. Sa’diy har bir bob, har bir hikoya orqali insoniy tabiatning murakkab qirralarini aks ettiradi va bu aks ettirish jarayonida til va uslub vositalari o‘ta mahorat bilan qo‘llaniladi. Hikmatli so‘z va aforizmlar “Guliston”da tuzilmaviy-semantik o‘q vazifasini bajarib, asarning g‘oyaviy yaxlitligini ta’minlaydi.

Mazkur tadqiqotda “Guliston”dagi aforizmlarning uslubiy xususiyatlari ko‘p qirrali tahlil asosida o‘rganiladi. Tadqiqotning dolzarbligi shundan iboratki, o‘zbek adabiyotshunosligida Sa’diy Sheroziy ijodi asosan tarjima va mazmun jihatdan o‘rganilgan bo‘lsa-da, uslubiy-lingvistik tahlil hali yetarli darajada amalga oshirilmagan. Maqolaning maqsadi — “Guliston” asarida hikmat va aforizmlarning uslubiy xususiyatlarini aniqlash, ularning badiiy tizim ichidagi o‘rnini belgilash va zamonaviy uslubshunoslik nuqtai nazaridan baholashdan iborat.

“Guliston”da aforistik ifoda ikki asosiy shaklda namoyon bo‘ladi: nasriy hikoyalar ichiga singdirilgan hikmatli xulosa iboralar va hikoya oxirida qo‘yiladigan she’riy misralar (baytlar). Bu ikki uslubiy qatlam o‘zaro uyg‘unlashib, kitobxon ongida chuqur iz qoldiruvchi didaktik effekt hosil qiladi. Masalan:

“Bani odam a’zoi yek digarand, / Ki dar ofarinish zi yek gavharand”

(Odam bolalari bir-birining a’zolaridir, / Chunki yaratilishda bir moddadandirlar)

Bu baytda Sa’diy butun insoniyatni yagona organizmga mengzaydi. Aforizmning kuchi — uning universal qamrovida, yani har qanday davr va madaniyat vakili o‘zini bu satrlarda topa olishidadir.

Sa’diy aforizmlarining eng muhim uslubiy belgisi — parallel sintaktik qurilmalardan keng foydalanishdir. Parallel qurilmalar ikki yoki undan ortiq semantik teng bo‘lakni bir-biriga muvoziy tarzda joylashtirish orqali ta’sir kuchini oshiradi. “Guliston”da bu usul sistematik ravishda qo‘llaniladi:

“Xomush boshad donoi roz, / Guyande buvad nodo niyoz”

(Sirni biluvchi jim turadi, / Nodon esa muhtojligidan so‘z aytadi)

Bu misol ikki zid insoniy holat — donishmandlik va johillikning — parallel qurilma orqali keskin farqlashtirilganini ko‘rsatadi. Grammatik parallel (sifat+fe‘l tuzilmasi) mazmunning mantiqiy shakllanishiga xizmat qiladi.

Sa’diy aforizmlarida antiteza — zid tushunchalarni qarama-qarshi qo‘yish usuli — semantik chuqurlikni oshirishning asosiy vositalaridan biridir. “Guliston”da do‘st–dushman, boylik–qashshoqlik, ilm–jaholat, sabr–shoshqaloqlik kabi zid juftliklar hikmat mazmunini qirralashtirish uchun ishlatiladi:

“Dushmani ki xushk dunyoi buvad, / Az dosti nodone behtar buvad”

(Aqlli dushman — johil do‘stdan yaxshiroqdir)

Bu aforizmida “aqlli–johil” va “dushman–do‘st” juftliklari antitetik tarzda birlashtirilgan. Natijada kitobxon kutilmagan xulosaga yetadi va bu kutilmagan xulosa aforizmning ta’sir kuchini ikki barobar oshiradi. Bunday paradoksal aforizm Sa’diy uslubining o‘ziga xos “imzo”sidir.

Sa’diy Sheroziy o‘z hikmatlarini jonli, ko‘rgazmali tasvirlar bilan boyitadi. Tabiat hodisalari, hayvonlar olami va kundalik hayot lavshalari metafora manbaiga aylanib, murakkab axloqiy tushunchalarni oddiy til bilan ifodalash imkonini beradi. “Guliston”da quyidagi metaforik qatorlar ayniqsa diqqatga sazovordir:

“Ilm andozi daraxti ast, chun bar orad bar / Va chun bor gushoda shud, afted zi par”

(Ilm daraxt misoli: meva berganda boshi egadi / Va meva ochilgach, yana ko‘tariladi)

Bu metafora orqali ilmning kamtarlik va fidokorlik bilan bog‘liqligi ko‘rgazmali tarzda ifodalangan. Daraxt obrazi universal bo‘lib, har qanday madaniy muhitda tushunarlidir — bu Sa’diy aforizmlarining xalqaro miqyosdagi universalligini ta’minlagan asosiy omillardan biridir.

“Guliston” aforizmlarining yana bir o‘ziga xos xususiyati — ularning g‘oyat ixchamligi va semantik zichligi (lakonizm)dir. Sa’diy bir yoki ikki misrada o‘nlab so‘zlar bilan ifodalash mumkin bo‘lgan fikrni beradi. Bu xususiyat aforizmni yodda saqlash va kundalik nutqda qo‘llash uchun qulay qiladi:

“Har ki bou Xudo buvad, Xudo bou ust”

(Kim Xudo bilan bo‘lsa, Xudo uning bilandir)

Bu yetti so‘zlik aforizmida ma’naviy qonunning butun mohiyati jamlangan. Lakonizm Sa’diy uslubining bosh tamoyilaridan bo‘lib, u so‘zni ortiqcha isrof qilmaslik — o‘zi ham bir hikmat — falsafasiga asoslanadi.

“Guliston”ning tuzilishi o‘ziga xos: har bir hikoya nasriy shaklda bayon etilib, she’riy misralar — xotima aforizmlar — bilan yakunlanadi. Bu strukturaviy xususiyat she’riy aforizmga kutilmagan muhimlik bag‘ishlaydi: hikoya davomida to‘plangan emotsional energiya she’riy yakunga “tushadi” va xulosa bevosita his-tuyg‘u orqali qabul qilinadi. Nasrdan she’rga o‘tish o‘qish ritmini o‘zgartiradi, kitobxonning diqqatini tortadi va aforizm yaxshiroq yodda qoladi. Bu usul zamonaviy psixolingvistika nuqtai nazaridan ham samarali: biriktirilgan (multimodal) matn — nasriy hikoya + she’riy xulosa — faqat nasriy yoki faqat she’riy matndan ko‘ra chuqurroq qayta ishlanadi va uzoqroq yodda saqlanadi (Paivio, 1986).

Sa’diy hikmatlarini tematik jihatdan bir necha asosiy guruhlariga ajratish mumkin:

- Ilm va tarbiya haqida aforizmlar (“Ilmli odam dunyoda ko‘radi, johil ko‘r bo‘lib yashaydi”);
- Adolat va hokimiyat haqida aforizmlar (hukmdorlarga nasihatimiz hikmatlar);
- Do‘stlik va insoniy munosabatlar haqida aforizmlar;
- Kamtarlik va qanoat haqida aforizmlar;
- Sabr va taqdirga rizo haqida aforizmlar.

Har bir tematik guruh o‘ziga xos leksik-semantik maydonni shakllantiradi. Masalan, ilm mavzusidagi aforizmlar “nur”, “ko‘rish”, “yo‘l”, “darcha” kabi metaforik yadrodan oziqlanadi, hokimiyat mavzusidagisi esa “tarozi”, “adolat”, “qilich” va “zulm” kabi siyosiy leksikaga tayanadi.

Xulosa qilib aytganda, “Guliston” — bu nafaqat adabiy yodgorlik, balki insoniyatning axloqiy va ma’naviy tajribasini aforistik shaklda jamlagan tilshunoslik xazinasidirdir. Sa’diy Sheroziyning uslubiy mahorati asarning asrlar mobaynida o‘z ta’sir kuchini saqlab qolishini ta’minlagan va bu mahorat zamonaviy tadqiqotchilar uchun hali o‘zining to‘liq baholashini kutmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Sa’diy Sheroziy. Guliston / Forscha aslidan tarjima, so‘zboshi va izohlar muallifi: Sh.Shomammedov. — Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 2005. — 320 b.
2. Bertels E.E. Istoriya persidsko-tadzhikskoy literatury. — Moskva: Nauka, 1960. — 556 s.
3. Rypka J. History of Iranian Literature. — Dordrecht: D. Reidel Publishing Company, 1968. — 928 p.
4. Arzumanov S. Sa’diy Sheroziy va uning “Guliston” asari. — Toshkent: Fan, 1978. — 184 b.
5. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. — Chicago: University of Chicago Press, 1980. — 242 p.
6. Paivio A. Mental Representations: A Dual Coding Approach. — New York: Oxford University Press, 1986. — 322 p.
7. Searle J.R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. — Cambridge: Cambridge University Press, 1969. — 203 p.
8. Mirzayev I. O‘zbek adabiyotshunosligida sharq klassik adabiyoti tadqiqi masalalari. — Toshkent: Akademnashr, 2018. — 240 b.

9. Hamidova M. Sharq poetikasida aforistik an'ana. — Samarqand: SamDU nashriyoti, 2021. — 178 b.

10. Hakimov A. Forsiy-tojik she'riyatida badiiy vositalar tipologiyasi. Toshkent: TDYU nashriyoti, 2019.-196 b.

UO'K 81'42:811.111:811.512

“JANE EYRE” VA “SHUM BOLA” ASARLARIDA PREDLOGLAR VA KO'MAKCHILARNING QIYOSIY TAHLILI

N.N.Shermatov, o'qituvchi, Qo'qon universiteti, Qo'qon

<https://orcid.org/0009-0004-4475-6130>

Annotatsiya. Ushbu maqola Sharlot Brontening “Jane Eyre” asaridagi predloglar va G'afur G'ulomning “Shum bola” asaridagi ko'makchilarning qiyosiy tilshunoslik tahlilini taqdim etadi. Ularning sintaktik rollari, semantik funksiyalari va stilistik hissasi personajlar rivoji, fazoviy tasvir va hikoya oqimida o'rganiladi. Tadqiqot ingliz va o'zbek adabiyotlaridagi analitik va agglutinativ tillar tipologik farqlarini ta'kidlaydi hamda bu yordamchi so'zlarning hissiy chuqurlik va madaniy haqiqiylikni qanday kuchaytirishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: predloglar, ko'makchilar, Jane Eyre, Shum bola, sintaktik funksiyalar, stilistik tahlil

Аннотация. В данной статье проводится сравнительный лингвистический анализ предлогов в романе Шарлотты Бронте «Джейн Эйр» и послелогов (ко'макчилар) в произведении Гафура Гуляма «Шум бола». Исследуются их синтаксические роли, семантические функции и стилистический вклад в развитие персонажей, пространственное описание и повествовательный поток в английской и узбекской литературе. В работе подчеркиваются типологические различия между аналитическим (английский) и агглютинативным (узбекский) языками, а также то, как эти служебные слова усиливают эмоциональную глубину и культурную аутентичность.

Ключевые слова: Предлоги, Послелоги, Джейн Эйр, Шум бола, Синтаксические функции, Стилистический анализ

Abstract. This article provides a comparative linguistic analysis of prepositions in Charlotte Brontë's Jane Eyre and postpositions (ko'makchilar) in G'afur G'ulom's Shum bola. It explores their syntactic roles, semantic functions, and stylistic contributions to character development, spatial description, and narrative flow in English and Uzbek literature. The study highlights typological differences between analytical (English) and agglutinative (Uzbek) languages while emphasizing how these function words enhance emotional depth and cultural authenticity.

Key words: Prepositions, postpositions, Jane Eyre, Shum bola, syntactic functions, stylistic analysis

Kirish. Tilshunoslikda yordamchi so'zlar – predloglar va ko'makchilar – gapning mantiqiy bog'lanishini ta'minlovchi muhim elementlar hisoblanadi. Ular nafaqat grammatik munosabatlarni ifodalaydi, balki matnning emotsional va badiiy rang-barangligini ham boyitadi. Ushbu maqolada ingliz tilidagi predloglarning Sharlot Brontening “Jane Eyre” romani orqali va o'zbek tilidagi ko'makchilarning G'afur G'ulomning “Shum bola” qissasi orqali namoyon bo'lishi qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. “Jane Eyre” (1847) – Viktoriya davri ingliz adabiyotining klassikasi bo'lib, bosh qahramonning o'zligini izlash yo'lini tasvirlaydi. Bronte predloglardan foydalanib, ichki dunyo va tashqi muhit o'rtasidagi munosabatlarni chuqur ochib beradi. “Shum bola” (1936) esa o'zbek bolalar adabiyotining durdonasi sifatida Toshkent mahallasi hayotini jonli tasvirlaydi. G'afur G'ulom ko'makchilar orqali bolaning sarguzashtlari va atrof-muhit bilan munosabatini tabiiy ifodalaydi. Tadqiqotning dolzarbligi ikki tilning tipologik farqlarida: ingliz tili analitik (predloglarga asoslangan), o'zbek tili esa agglutinativ (kelishik qo'shimchalari va ko'makchilarga asoslangan). Bu farqlar adabiy matnda qanday aks etishini o'rganish tilshunoslik va adabiyotshunoslik uchun qiziqarli.

Muhokama.

“Jane Eyre”dagi predloglarning roli

Ingliz tilida predloglar (in, on, at, to, for, with, by va boshqalar) fazoviy, vaqt, sabab va munosabat munosabatlarini bildiradi. Bronte ularni psixologik tasvir uchun mohirona ishlatadi. Masalan, “I looked at the sky” yoki “She sat by the window” kabi jumlalarda predloglar Janening ichki izolyatsiyasi va tashqi dunyoga intilishini ko‘rsatadi. Romanda “in” predlogi ichki dunyo va qafas tuyg‘usini kuchaytiradi: Jane ko‘pincha “in the red-room” yoki “in my solitude” kabi ifodalarda tasvirlanadi. “To” esa harakat va maqsadni bildirib, Janening mustaqillikka intilishini ta’kidlaydi (“I must go to Thornfield”). Bu predloglarning takrorlanishi matnga ritm va emotsional kuch beradi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, Bronte predloglardan foydalanish orqali personajlar o‘rtasidagi ijtimoiy masofani ham ifodalaydi.

“Shum bola”dagi ko‘makchilarning xususiyatlari. O‘zbek tilida ko‘makchilar (bilan, uchun, haqida, orqali, tomon, ichida va h.k.) ko‘pincha kelishik qo‘shimchalari bilan birgalikda ishlatiladi. G‘ofur G‘ulom “Shum bola”da ularni bolaning jonli nutqi va harakatlarini tasvirlash uchun qo‘llaydi. Masalan, “uy tomon yugurdi”, “do‘stlar bilan o‘ynadi”, “non uchun savdo qildi” kabi ifodalar qahramonning sarguzashtlarini dinamik qiladi. Ko‘makchilar bolaning dunyoni kashf etishini ta’kidlaydi: “mahalla ichida”, “bozor tomon”, “ona bilan janjal”. Bu unsurlar o‘zbek xalq hayotining tabiiyligini saqlab, o‘quvchida yaqinlik tuyg‘usini uyg‘otadi. Ko‘makchilarning joylashuvi (postpozitsiya) o‘zbek tilining SOV tartibiga mos kelib, gapni aniq va ifodali qiladi. Shuningdek bu tadqiqot lingvokulturologiya til birliklarining milliy madaniyat, urf-odat va dunyoqarash bilan bog‘liqligini o‘rganadi. Ingliz adabiyotining yorqin namunasi bo‘lgan *Jane Eyre* romani hamda o‘zbek bolalar adabiyotining mashhur asari *Shum bola* qiyosiy tahlili predloglar va ko‘makchilarning lingvokulturologik xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi.

Jane Eyre asarida predloglar nafaqat grammatik munosabatlarni ifodalash, balki ingliz xalqining makon, vaqt va ijtimoiy munosabatlar haqidagi tasavvurlarini aks ettiradi. Masalan, “at”, “in”, “on”, “under”, “between” kabi predloglar voqea-hodisalarning aniq joylashuvi va tartibini ko‘rsatadi. Ingliz madaniyatiga xos bo‘lgan individuallik va shaxsiy makon tushunchalari ko‘pincha ushbu predloglar orqali ifodalanadi. Jumladan, “in the room”, “at school”, “under the tree” kabi birikmalar makonning aniq chegaralanganligini ko‘rsatadi. G‘afur G‘ulomning *Shum bola* asarida esa ko‘makchilar o‘zbek xalqining milliy tafakkuri va madaniy qadriyatlarini yoritishda muhim vosita hisoblanadi. “Bilan”, “uchun”, “tomon”, “orqali”, “sari” kabi ko‘makchilar qahramonlar o‘rtasidagi munosabatlarni, harakat yo‘nalishini va maqsadni ifodalaydi. Masalan, “do‘sti bilan”, “onasi uchun”, “qishloq tomon” kabi birikmalar o‘zbek xalqiga xos jamoaviylik, oilaparvarlik va ijtimoiy yaqinlik tushunchalarini aks ettiradi. Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, ingliz tilidagi predloglar ko‘proq makon va vaqt munosabatlarini aniq ifodalashga xizmat qilsa, o‘zbek tilidagi ko‘makchilar insonlararo munosabatlar va milliy-madaniy qadriyatlarni ifodalashda faolroq qo‘llanadi. Har ikkala asarda ham ushbu yordamchi so‘z turkumlari muallifning badiiy niyatini ochib berish va milliy madaniyatni tasvirlashda muhim lingvistik vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Shunday qilib, *Jane Eyre* va *Shum bola* asarlaridagi predloglar hamda ko‘makchilar grammatik vazifadan tashqari, ingliz va o‘zbek xalqlarining madaniy dunyoqarashi, ijtimoiy qadriyatlari va milliy tafakkurini aks ettiruvchi lingvokulturologik birliklar sifatida ahamiyat kasb etadi.

Qiyosiy tahlil Ingliz predloglari gap boshida yoki o‘rtasida kelib, moslashuvchanlik beradi. O‘zbek ko‘makchilari esa so‘zdan keyin kelib, aniqlikni oshiradi. Ikkalasida ham fazoviy va vaqt munosabatlari ustuvor, ammo ingliz tilida metaforik ishlatish kuchliroq (“lost in thought”), o‘zbekda esa konkretlik ustun (“fikir ichida yo‘qolgan”). Bu farqlar adabiy uslubga ta’sir qiladi: Bronte introspektiv, G‘ulom esa epizodik va realistik.

Natija.

Tadqiqot natijasida quyidagilar aniqlandi:

1. “Jane Eyre”da predloglar psixologik chuqurlik va ijtimoiy tanqid uchun asosiy vosita.
2. “Shum bola”da ko‘makchilar bolalik dunyosining jonliligi va madaniy muhitni yaratishda muhim.
3. Ikkala asarda ham yordamchi so‘zlar personaj rivoji va syujet oqimini ta’minlaydi.

4. Qiyosiy jihatdan, ingliz va o'zbek tillarining tipologik xususiyatlari adabiy matnda o'z aksini topadi.

Bu natijalar til o'qitish va tarjima amaliyotida qo'llanilishi mumkin.

Xulosa. Predloglar va ko'makchilar – tilning “yashirin qahramonlari”. Ular orqali adiblar o'quvchiga personajlar olamini ochadi. “Jane Eyre” va “Shum bola” misollarida ko'rinadiki, bu unsurlar nafaqat grammatik, balki badiiy va madaniy ahamiyatga ega. Kelajak tadqiqotlarida boshqa tillar va asarlar bo'yicha qiyosiy tahlillar kengaytirilishi mumkin. Ushbu o'rganish tillararo aloqalarni chuqurlashtirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Brontë, Charlotte. *Jane Eyre*. London: Smith, Elder & Co., 1847.
2. G'ulom, G'afur. *Shum bola*. Toshkent: Yosh Gvardiya, 1936 (keyingi nashrlar).
3. Biber, Douglas. *Longman Grammar of Spoken and Written English*. Longman, 1999.
4. Boboyeva, Madina. “Analysis of the use of Prepositions in English-Uzbek Translations.” *American Journal of Library and Information Science Innovation*, 2024.
5. Ilkhomovna, R.I. “Functional and Stylistic Characteristics of Prepositions in the Uzbek and English Languages.” *CyberLeninka*, 2026.
6. Staveley, Alice. “Syntactic Analysis of Sentence Adverbials in Jane Eyre.” *Arab World English Journal*, 2020.
7. Vinogradova, V. “Postpositions in the Uzbek Language.” *USA Journals*, 2025.
8. Makhmudov, N., Nurmatov, A. *O'zbek tili nazariy grammatikasi*. Toshkent, 1995.
9. Arakin, V.D. *Sravnitelnaya tipologiya angliyskogo i tyurkskix yazikov*. Moskva, 1983.
10. Tian, Y. “A Corpus-Based Analysis of the Language Features in Jane Eyre.” *Atlantis Press*, 2023.
11. Jabborov, I.A. “G'afur G'ulomning “Shum bola”si blok usuli orqali qiyosiy tahlili.” *Xorijiy filologiya to'plami*.
12. Oh, Y.K. “Computational Literary Analysis of Charlotte Brontë's Jane Eyre.” *Journal of Korean Computational Linguistics*, 2026.

UO'K 81'373:070

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA JURNALISTIK JANRLAR TERMINOLOGIYASINING QIYOSIY TAHLILI

N.Sh.Shukurova, katta o'qituvchi, Buxoro davlat universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Ushbu maqola ingliz va o'zbek tillaridagi jurnalistik janrlar terminologiyasini qiyosiy-lingvistik va funksional jihatdan tadqiq etishga bag'ishlangan. Global media makonining rivojlanishi natijasida o'zbek jurnalistikasiga shiddat bilan kirib kelayotgan g'arb janrlari va ularning terminologik ifodalanishi tahlil obyekti sifatida olingan. Maqolada ingliz tilidagi “features”, “op-ed”, “investigative journalism”, “editorial” kabi janr atamalarining o'zbek tilidagi lisoniy muqobillari, ularning semantik mosligi va tarjima transformatsiyalari chog'ishtirma metod yordamida o'rganiladi. Tadqiqot natijalari ikki tildagi jurnalistik terminologiyaning tizimli farqlarini aniqlash hamda sohaviy lug'atchilikni boyitishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: jurnalistik janrlar, terminologiya, qiyosiy tahlil, media lisoni, neologizmlar, janr tabiati, tarjima transformatsiyasi, ekvivalentlik, ingliz tili, o'zbek tili.

Аннотация. Данная статья посвящена сравнительно-лингвистическому и функциональному исследованию терминологии журналистских жанров в английском и узбекском языках. В качестве объекта анализа рассматриваются западные медиажанры, стремительно интегрирующиеся в узбекскую журналистику под влиянием глобализации медианпространства, а также способы их терминологического выражения. С помощью сопоставительного метода в работе исследуются языковые эквиваленты, семантическая совместимость и переводческие трансформации таких английских жанровых понятий, как “features”, “op-ed”, “investigative journalism”, “editorial” в узбекском языке. Результаты исследования способствуют выявлению системных различий в журналистской терминологии двух языков и обогащению отраслевой лексикографии.

Ключевые слова: журналистские жанры, терминология, сопоставительный анализ, медиадискурс, неологизмы, природа жанра, переводческая трансформация, эквивалентность, английский язык, узбекский язык.

Abstract. This article is dedicated to the comparative-linguistic and functional study of journalistic genre terminology in English and Uzbek. The research object focuses on Western media

genres rapidly entering Uzbek journalism as a result of global media integration and their terminological representation. Using a comparative method, the paper examines the linguistic equivalents, semantic compatibility, and translation transformations of English genre terms such as "features", "op-ed", "investigative journalism", and "editorial" into the Uzbek language. The findings of the study contribute to identifying systemic differences in journalistic terminology between the two languages and enriching specialized lexicography.

Key words: *journalistic genres, terminology, comparative analysis, media discourse, neologisms, nature of genre, translation transformation, equivalence, English language, Uzbek language.*

Bugungi globallashuv va raqamli texnologiyalar asrida ommaviy axborot vositalari (OAV) jamiyat hayotining barcha jabhalariga shiddat bilan kirib bormoqda. Global axborot makonining integratsiyalashuvi natijasida g'arb media makonida shakllangan ko'plab jurnalistik janrlar va ularning terminologik tizimi o'zbek tili muhitiga faol o'zlashmoqda. Zamonaviy o'zbek jurnalistikasida an'anaviy janrlar tizimi (xabar, reportaj, maqola, ocherk va h.k.) yonida ingliz tilidan to'g'ridan-to'g'ri yoki kalka usulida kirib kelayotgan yangi janr ko'rinishlari paydo bo'lmoqda. Biroq, bu atamalarining lisoniy tabiati, ularning o'zbek tili qonuniyatlariga moslashishi hamda ikki til tizimidagi semantik va funksional mutanosibligi masalalari hamon to'liq tizimlashtirilmagan. Ushbu holat mazkur tadqiqot ishining naqadar dolzarb ekanligini belgilaydi. Tadqiqotning predmeti sifatida ingliz va o'zbek tillaridagi jurnalistik janrlarga oid terminologik birliklar, ularning lug'aviy ma'nolari hamda media diskursidagi qo'llanish xususiyatlari olingan. Tadqiqot obyekti sifatida esa zamonaviy ingliz va o'zbek tillaridagi nufuzli OAV nashrlari matnlari, sohaga oid izohli va tarjima lug'atlari xizmat qiladi.

Ushbu ilmiy maqolada muammolarni yoritish uchun tavsifiy, komponent tahlil hamda eng asosiysi, chog'ishtirma-qiyosiy (comparative method) metodlardan foydalanilgan. Tillarni qiyosiy o'rganish nafaqat ularning strukturaviy farqlarini, balki har bir xalqning media madaniyati va voqelikni janrlar orqali aks ettirish o'ziga xosliklarini (lingvokulturologik jihatlarini) ko'rsatishga imkon beradi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, unda an'anaviy tarjimashunoslik qoliplaridan tashqariga chiqqan holda, zamonaviy raqamli media muhitida transformatsiyaga uchrayotgan yangi jurnalistik janrlar terminologiyasi qiyosiy tahlilga tortiladi. Ishning amaliy ahamiyati esa olingan natijalardan oliy o'quv yurtlarining jurnalistika va lingvistika fakultetlarida "Media lisoni", "Tarjima nazorati va amaliyoti" hamda "Sohaviy terminologiya" fanlarini o'qitishda, shuningdek, yangi avlod ikki tilli jurnalistik lug'atlarni yaratishda qo'llanma sifatida foydalanish mumkinligi bilan izohlanadi.

Jurnalistika va ommaviy axborot vositalari terminologiyasining lisoniy tabiati jahon va respublika tilshunosligida doimiy ravishda olimlar diqqat markazida bo'lib kelgan. G'arb tilshunosligida media diskursi va uning janriy xususiyatlari Teun van Deyk, Norman Feyaklaf hamda Alan Bell kabi olimlarning tadqiqotlarida o'rganilgan bo'lsa, sohaviy terminologiyaning nominativ va semantik tabiati o'zbek tilshunosligida ham keng tadqiq etilmoqda. Xususan, o'zbek media lisonining shakllanishi, publitsistik uslubning taraqqiyoti va undagi atamalarining tizimlilik masalalari va xorijiy atamalarining o'zbek tiliga kirib kelishi borasida qator tadqiqotlar olib borilgan. Biroq zamonaviy raqamli media muhitida ingliz tilidagi janr nomlarining o'zbekcha muqobillari va ularning o'zaro semantik-funksional mutanosibligi, aynan janrlar terminologiyasi aspektida qiyosiy tahlilga tortilmagan.

Ushbu tadqiqotning metodologik asosini chog'ishtirma tilshunoslikning tizimli-strukturaviy tamoyillari tashkil etadi. Ishda ingliz va o'zbek tillaridagi jurnalistik janr atamalarining lisoniy va janriy tabiati chog'ishtirma-qiyosiy metod (comparative method) vositasida tahlil qilinadi. Shuningdek, terminlarning tub ma'nosi va ular anglatadigan janriy xususiyatlarni aniqlashda komponent tahlil, lug'aviy ta'riflarni qiyoslash hamda kontekstual tahlil usullaridan foydalanildi. Tadqiqot materiali sifatida ingliz va o'zbek tillaridagi sohaviy izohli lug'atlar, xalqaro media yo'riqnomalari hamda zamonaviy internet nashrlarining amaliy materiallari jalb etildi.

ingliz va o'zbek tillaridagi jurnalistik janrlar tizimini qiyoslaganda, eng katta terminologik va konseptual tafovut aynan badiiy-publitsistik va analitik janrlar tushunchasida ko'zga tashlanadi. O'zbek publitsistikasida uzoq yillar davomida shakllangan va keng qo'llanilgan "ocherk", "feleton", "publitsistik maqola" kabi janrlar ingliz tili terminologik tizimida aynan bunday nomlar bilan yuritilmaydi. Buning o'rniga ingliz tilida juda keng qamrovli va o'zbek tiliga to'g'ridan-to'g'ri o'g'irish qiyin bo'lgan "Features" termini qo'llaniladi.

Ingliz media muhitida "Features" atamasi aniq va tezkor xabarlardan (*hard news*) farqli o'laroq, insoniy omilga asoslangan, tahliliy, hissiy va publitsistik ruhdagi har qanday yirik materialni ifodalaydi. Uni o'zbek tilidagi "ocherk" yoki "portret maqola" atamaları bilan qisman tenglashtirish mumkin bo'lsa-da, "features"ning ma'no ko'lami ancha keng. Chunki u sayohatnomalarni (*travel writing*), hayotiy hikoyalarni (*human interest stories*) va chuqur tahliliy maqolalarni ham o'z ichiga oladi. O'zbek OAVlarida ushbu atama ko'pincha tarjima qilinmasdan, "fichers" yoki "ficher janri" shaklida transliteratsiya qilinmoqda, bu esa tilning ichki imkoniyatlaridan to'liq foydalanilmayotganini ko'rsatadi.

Yana bir o'ziga xos konseptual atama bu — "Column" (kolonka) bo'lib, u ingliz tilida muayyan muallif tomonidan gazeta yoki saytning maxsus burchagida doimiy ravishda yuritiladigan rukn yoki maqolani bildiradi. O'zbek jurnalistikasida buning muqobili sifatida "mualliflik rukni" yoki "kolonka" atamaları ishlatiladi. Biroq lisoniy nuqtai nazardan "column" shunchaki joylashuv o'rnini (ustunni) emas, balki janriy tabiatni — muallifning subyektiv, ko'pinchapiching va o'tkir tahlilga asoslangan uslubini ifodalovchi janr terminiga aylangan.

G'arb media tizimidan o'zbek tili muhitiga shiddat bilan kirib kelayotgan va jiddiy terminologik chalkashliklar keltirib chiqarayotgan atamalardan biri bu — "Op-ed" atamasidir. Ushbu termin ingliz tilidagi "*opposite the editorial page*" (tahririyat bosh maqolasiga qarama-qarshi sahifa) birikmasining qisqartmasidan hosil bo'lgan. Janr sifatida u tahririyat a'zosi bo'lmagan xorijiy ekspert, jamoat arbobi yoki mustaqil jurnalistning o'ziga xos o'tkir va dolzarb fikri bildirilgan tahliliy maqolasini anglatadi.

O'zbek tilida ushbu janr terminining tayyor lisoniy ekvivalenti mavjud emas. Uni o'zbek matbuotida "ekspert fikri", "muallif munosabati" yoki shunchaki "mulohaza" ruknlari ostida berishadi. Biroq "Op-ed" atamasini o'zbek tiliga tarjima qilishda uning tarkibidagi tarkibiy-struktura (ya'ni tahririyat fikriga muqobil, erkin fikr ekanligi) yo'qoladi. Natijada sohada bu atamani o'z holicha "op-ed" yoki "op-ed maqola" ko'rinishida qo'llash tendensiyasi kuchaymoqda, bu esa sohaviy neologizmlarning tilga o'zlashish bosqichidan dalolat beradi.

Bunga parallel ravishda, "Editorial" atamasi ingliz tilida nashrning yoki tahririyatning umumiy nuqtai nazarini, siyosiy pozitsiyasini aks ettiruvchi bosh maqolani bildiradi. O'zbek jurnalistikasida bunga to'liq ekvivalent sifatida "tahririyat maqolasi" yoki an'anaviy "bosh maqola" terminlari qo'llaniladi. Bu yerda ikki til o'rtasida to'liq semantik ekvivalentlik (muvofiqlik) kuzatiladi, chunki har ikkala tilda ham terminning lisoniy asosi nashrning rasmiy minbari degan tushunchaga tayanadi.

Boshqa tomondan, "Investigative journalism" birikmasi o'zbek tiliga muvaffaqiyatli kalka qilinib, "jurnalistik surishtiruv" (yoki surishtiruv jurnalistikasi) shaklida mustahkam o'rnashdi. Inglizcha *investigation* (tadqiq etish, qidirish, jinoiy ishni o'rganish) so'zi o'zbek tilidagi *surishtiruv* so'zi bilan to'liq o'zaro ma'no va funksional muvofiqlikni hosil qila olgan. Bu esa ikki xil til oilasiga mansub tizimlarda ham terminologik uyg'unlikka erishish mumkinligining yorqin namunasidir.

Ingliz va o'zbek tillaridagi jurnalistik janrlar terminologiyasining qiyosiy tahlili shuni ko'rsatadiki, global media integratsiyasi sharoitida tillararo konseptual va lisoniy tafovutlar hamon saqlanib qolmoqda. Ingliz tili media lisoni o'zining pragmatikligi, qisqartma va neologizmlarga boyligi hamda janrlarni funksional jihatdan qat'iy ajratishi bilan ajralib turadi. O'zbek tili terminologik tizimida esa g'arb janrlarini ifodalashda asosan uchta yo'l: to'g'ridan-to'g'ri o'zlashtirish (transliteratsiya), kalka (so'zma-so'z tarjima) hamda tavsifiy (tasviriy) tarjima usullaridan foydalanilmoqda.

Sohadagi terminologik chalkashliklarning oldini olish va o'zbek media lisonining sofliğini saqlash uchun inglizcha janr terminlarining shunchaki shakliy ko'rinishini emas, balki ularning janriy va semantik tabiatini hisobga olgan holda o'zbekcha muqobillarni standartlashtirish lozim. Mazkur

tadqiqot natijalari kelgusida o'zbek tilida jurnalistik terminlarning yangi izohli va tarjima lug'atlarini yaratishda nazariy manba bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Van Dijk, T. A. *News as Discourse*. – London: Routledge, 1988. – 210 p.
2. Bell, A. *The Language of News Media*. – Oxford: Blackwell, 1991. – 276 p.
3. Quronov, D., Rahmonov, Z., To'ychiyev, B. *Adabiyotshunoslik terminlari lug'ati*. – Toshkent: Akademnashr, 2013. – 384 b.
4. Daniyurov, X., Boymatova, A. *OAV tili va uslubi asoslari*. – Toshkent: Respublika bolalar kutubxonasi, 2020. – 180 b.
5. Abduazizov, A. A. *Chog'ishtirma tilshunoslik asoslari*. – Toshkent: Sharq, 2006. – 144 b.

UO'K 811.512.133+811.161.1'37

RUHIY FAOLIYAT FE'LLARINING SEMANTIK XUSUSIYATLARI

S.Soyibjonova, o'qituvchi, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Maqolada o'zbek va rus tillarida ruhiy faoliyatni ifoda etuvchi fe'llarning semantik guruhlarini tahlil qilinadi, aqliy, hissiy va irodaviy jarayonlarni bildiruvchi fe'llarning leksik-semantik xususiyatlari, ularning o'zaro aloqasi va milliy tafakkurdagi o'rni aniqlanadi.

Kalit so'zlar: ruhiy faoliyat, ruhiy faoliyat fe'llari, semantik guruh, aqliy jarayon, hissiy holat, irodaviy harakat, kognitiv semantika.

Аннотация. В статье анализируются семантические группы глаголов, выражающих психическую деятельность в узбекском и русском языках, определяются лексико-семантические особенности глаголов, обозначающих мыслительные, эмоциональные и волевые процессы, их взаимосвязь и роль в национальном мышлении.

Ключевые слова: психическая деятельность, глаголы психической деятельности, семантическая группа, мыслительный процесс, эмоциональное состояние, волевое действие, когнитивная семантика.

Abstract. The article analyzes the semantic groups of verbs expressing mental activity in the Uzbek and Russian languages, identifies the lexical-semantic features of verbs denoting cognitive, emotional, and volitional processes, as well as their interrelations and their role in national thinking.

Keywords: mental activity, verbs of mental activity, semantic group, cognitive process, emotional state, volitional action, cognitive semantics.

Ma'lumki, fe'l gapning semantikasini shakllantirishda katta rol o'ynashi yoki oddiygina ish-harakatning usuli, vositalari, holatlari yoki natijasini ifodalashi mumkin [3:4]. Fe'llar harakat ma'nosini bildiruvchi so'zlardir. Grammatikada harakat tushunchasi juda keng bo'lib, *uxlamoq, yotmoq, turmoq* kabi fe'llar ifodalaydigan holatlarni, *qo'rqmoq, cho'chimoq, zavqlanmoq, qahrlanmoq* kabi fe'llar bildiradigan psixik o'zgarishlarni, *gullamoq, o'smoq* kabi fe'llar bildiradigan protsesslarni va shu kabi hodisalarni o'z ichiga oladi [1:18].

Paradigmatik nuqtayi nazaridan fe'l invariant ma'noga ko'ra tasnif qilinadi. Bunga muvofiq harakat (faoliyat), holat, xususiyat, munosabat fe'llariga ajratiladi. Fe'l predikatlarining bu semantik maydonlari o'z ichida yana mikromaydonlarni tashkil qiladi. Xususan, faoliyat fe'llarini, o'z navbatida, ruhiy faoliyat, nutqiy faoliyat, mehnat faoliyati va boshqa mikromaydonlarga bo'lish mumkin [2:51-52].

Tilning eng muhim vazifalaridan biri insonning ruhiy dunyosini ifodalashdir. Inson fikrlaydi, his qiladi, eslaydi, umid qiladi, qo'rqadi, sevadi – bu jarayonlarning barchasi til orqali ifodalanadi. Shu bois ruhiy fe'llar (psixik fe'llar) til tizimida o'ziga xos semantik guruhni tashkil etadi. Ular nafaqat individual holatlarni, balki ijtimoiy va madaniy qadriyatlarni ham aks ettiradi.

Ruhiy faoliyatni ifoda etuvchi fe'llar o'zbek va rus tillarida juda boy tizimni tashkil qiladi. Ularning semantik guruhlanishini aniqlash nafaqat lingvistik tahlil, balki psixolingvistik va kognitiv tadqiqot uchun ham muhimdir. Chunki bu fe'llar inson tafakkurining, dunyoqarashi va his-tuyg'ularining tilda qanday aks etishini ko'rsatadi.

Ruhiy fe'llar – bu insonning ichki holati, aqliy faoliyati, hissiy kechinmalari va irodaviy harakatlarini ifodalovchi fe'llardir. Ular semantik jihatdan intellektual (aqliy), emotsional (hissiy) va iroda fe'llariga ajratiladi.

O'zbek tilida ruhiy fe'llar ko'p hollarda ichki holatni ifodalaydi. Rus tilida ularga *думать, помнить, чувствовать, радоваться, бояться, желать* kabi fe'llar mos keladi.

1. Aqliy faoliyatni ifodalovchi fe'llar. Aqliy fe'llar – inson tafakkur jarayonlarini, ya'ni idrok, tushunish, bilish va eslash kabi kognitiv holatlarni bildiruvchi fe'llardir. O'zbek tilida bu guruhga quyidagi fe'llar kiradi: *o'ylamoq, bilmoq, tushunmoq, anglamoq, eslamok, esdan chiqarmoq, fikrlamoq, tasavvur qilmoq*. Masalan: *Rahmat so'zdan chetda qoldirmaslik uchun Otabekni ham orag'a oldi: – Bizning Marg'ilonda bir qiz bor, – dedi, – shundog' ko'hlikki, bu o'rtada uning o'xshashi bo'lmas, deb o'ylayman* (4-bet).

Rus tilida esa bu fe'llarning muqobillari *думать, понимать, знать, вспоминать, помнить, соображать, представлять себе* kabilardir: *Он долго думал, прежде чем ответить; Я понимаю, о чём ты говоришь.; Она вспомнила детство*.

Aqliy fe'llar har ikki tilda ham kognitiv jarayonning natijasi sifatida ifodalanadi. Ammo rus tilida ular, ko'pincha, subyektning faol fikrlash holatini bildiradi (*размышлять, анализировать*), o'zbek tilida esa fikr jarayonidan ko'ra natija (tushunish, anglash) ko'proq ifodalanadi.

2. Hissiy holatni ifodalovchi fe'llar. Bu guruh fe'llari insonning kechinma, his-tuyg'u, ruhiy iztirob yoki quvonch holatini ifodalaydi. Masalan, *afsuslanmoq, qo'rqmoq, sevmoq, yoqtirmoq, yomon ko'rmoq* kabi. O'zbek tilida ular, ko'pincha, "bo'lmoq" yordamchi fe'li bilan ifodalanadi: *xafa bo'lmoq, xursand bo'lmoq, hayron bo'lmoq*. Masalan: *O'zining ruhsiz tovushi bilan Oysha buvi ham gapka aralashdi*.

– *Nax kechasi bilmaysiz, nax meni qo'rqitib enka-tenkamni chiqardi* (O'tkan kunlar, 14-15-bet).

Rus tilida bu fe'llarga *любить, радоваться, грустить, бояться, ненавидеть, удивляться, обижаться* kiradi: *Я люблю тебя; Он радуется победе; Она боится темноты*.

Har ikkala tilda hissiy fe'llar o'timli yoki o'timsiz bo'lishi mumkin. O'zbek tilida ular ko'proq o'timsiz – subyekt markazida bo'ladi (xafa bo'lmoq), rus tilida esa obyekt bilan bog'lanadi (*любить кого-то, ненавидеть что-то*). Bu farq rus tilining ijtimoiy yo'nalganligini, o'zbek tilining esa ichki hissiy jarayonni aks ettirishga moyilligini ko'rsatadi.

Hissiy fe'llar tahlilida ularning metaforik xususiyati ham muhim. "Yuragi orqaga tortdi", "ko'ngli to'ldi", "ko'ngli ranjidi" kabi ifodalarda hissiy holat jismoniy tajriba orqali ifodalanadi. Rus tilida bu "сердце болит", "на душе тяжело", "сердце радуется" kabi shakllarda namoyon bo'ladi. Bu, o'z navbatida, tilning antropotsentrik tabiatidan dalolat beradi.

3. Irodaviy jarayonni ifodalovchi fe'llar. Irodaviy (volitiv) fe'llar insonning istak, maqsad, qaror va harakatga bo'lgan tayyorgarligini bildiradi. O'zbek tilida bu guruhga *xohlamaq, istamoq, niyat qilmoq, harakat qilmoq, qaror qilmoq, sabr qilmoq* kabilar kiradi. Masalan: *U o'qishga kirishni niyat qildi; Men unga yordam berishni xohlayman; U sabr qildi va kutdi*.

Insonning ruhiy faoliyat tizimida iroda va xohish jarayonlari tafakkur hamda hissiyot bilan uzviy bog'liq. Iroda – bu shaxsning maqsad sari ongli intilishi, qaror qabul qilishi va uni amalga oshirishga bo'lgan ichki kuchidir. Shu bois til tizimida irodaviy jarayonni ifodalovchi fe'llar inson ruhiyatining eng faol komponentlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Bunday fe'llar insonning harakatga undovchi ruhiy mexanizmlarini til sathida ifoda etadi. O'zbek tilida irodaviy jarayonni ifodalovchi fe'llar shaxsning maqsadga yo'naltirilgan psixik harakatini bildiradi. Ular semantik jihatdan xohish-istak, qaror, niyat, sabr, umid va harakat kabi ma'nolarga ega. Bu fe'llar orqali insonning ruhiy tayyorgarligi, maqsad sari intilishi yoki unga bo'lgan ishonchi ifodalanadi.

O'zbek tilidagi asosiy irodaviy fe'llarga *xohlamaq, istamoq, niyat qilmoq, harakat qilmoq, qaror qilmoq, sabr qilmoq, umid qilmoq, intilmoq* kabilar kiradi. Rus tilida ularga *хотеть, желать, намереваться, стремиться, решать(ся), терпеть, надеяться* mos keladi.

Bu fe'llar semantik jihatdan uch asosiy bosqichni aks ettiradi: 1) niyat paydo bo'lishi (*xohlamaq, istamoq*); 2) maqsadni belgilash (*qaror qilmoq, niyat qilmoq*); 3) harakatga o'tish yoki davom ettirish (*intilmoq, sabr qilmoq, harakat qilmoq*). Masalan, Abdulla Qodiriyning "O'tkan

kunlar” asarida Hasanaling irodaviy holati quyidagicha ifodalanadi: *Hasanali Otabekning yolg'iz “yo‘q” bilan to‘xtashiga qanoatlanmadi va bu to‘g‘rida o‘z tomonidan izohlar berishni lozim ko‘rdi: – Bek uchun bir necha joylarga qiz aytdirmak istalangan bo‘lsa ham, – dedi, – avval taqdir bitmaganlik, undan keyin bekning uylanishka bo‘lg‘an qarshiliqlaridan bu kungacha to‘y qilolmay kelimiz (3-bet).*

– *Nima deganimni so‘ramangiz va deganimga ishonaberingiz, – dedi kulib Hasanali, – men sizni qutidorning qiziga uylandirishka qaror qilib, qarorimni ham bu kun kechasi Ziyo shohichi bilan amalga oshirdim... ya‘ni qutidorning qizig‘a sizning uchun unashib keldik (26-bet).*

Rus tilida bu fe‘llar *хотеть, желать, намереваться, стремиться, решать(ся), терпеть* kabi birliklar orqali ifodalanadi: Я хочу помочь тебе; Он решил изменить жизнь; Она стремится к успеху.

Bu fe‘llar shaxsning ruhiy tayyorgarligi bilan bog‘liq bo‘lib, ularning semantik yadrosini “xohish”, “iroda”, “maqsad” tushunchalari tashkil etadi. Irodaviy fe‘llar, odatda, harakatning subyektiv motivatsiyasi bilan bog‘liq bo‘ladi. Shuning uchun ham ular pragmatik nuqtayi nazardan buyruq, niyat yoki umid ma‘nosini bera oladi: *xohlayman, istayman, umid qilaman, niyat qilaman* kabi.

Rus tilida esa bu ma‘nolar sintaktik jihatdan ko‘proq modallik vositalari bilan ifodalanadi: я хочу, я могу, я должен. Shu sababli o‘zbek tilida irodaviy fe‘llar mustaqil leksik birlik sifatida faol bo‘lsa, rus tilida ularning o‘rni, ko‘pincha, modallik konstruksiyalari bilan to‘ldiriladi.

Bu bog‘liqlik inson tafakkurining universal psixologik modelini tilda ifodalash imkonini beradi. Shu bois ruhiy fe‘llar semantik maydon sifatida tizimli tarzda o‘rganilishi zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Nabiyeva Z. Ijtimoiy munosabat fe‘llarining leksik-semantik va lingvokognitiv talqini (ingliz va o‘zbek tillari misolida): Filol. fan. b. fals. dok (PhD)...diss. avtoref. – Buxoro, 2025. – B.18.

2. Нурмонов А., Махмудов Н., Ахмедов А., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Тошкент: Фан, 1992. – Б.51-52.

3. Ходжиев А. Фейл. – Тошкент: Фан, 1973. – Б.4.

UDC 808.5

PRAGMATIC ASPECTS OF TRANSLATION IN LITERARY DISCOURSE

V.I.Tashpulatova, PhD, National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Tashkent

Аннотация. Ушбу мақолада бадий матнлар таржимасида прагматик омилларнинг ўрни таҳлил қилинади. Таржимоннинг вазифаси нафақат мазмунни, балки муаллифнинг коммуникатив ниятини, эмоционал таъсирини ва маданий хусусиятларини ҳам қайта яратишдан иборат. Мақолада прагматика тушунчаси, бадий матннинг прагматик потенциали ва уларни таржимада узатиш усуллари кўриб чиқилади.

Калит сўзлар: прагматика, таржима, бадий матн, коммуникатив таъсир, лингвомаданият, пресуппозиция, маданий мослашув.

Аннотация. В статье рассматривается роль прагматического фактора в переводе художественных текстов. Особое внимание уделяется передаче коммуникативного намерения автора, эмоционального воздействия и культурно обусловленных элементов текста. Анализируются основные проблемы прагматической адаптации и способы их решения.

Ключевые слова: прагматика, перевод, художественный текст, коммуникативный эффект, лингвокультура, пресуппозиция.

Abstract. The article examines the role of pragmatics in the translation of literary texts. Particular attention is paid to the transfer of the author's communicative intention, emotional impact, and culture-bound elements. The study discusses the pragmatic potential of literary discourse and analyzes the strategies that translators employ in order to achieve an adequate communicative effect in the target language.

Key words: pragmatics, translation, literary text, communicative effect, linguoculture, presupposition, adaptation.

Pragmatics occupies an important place in modern translation studies because successful translation depends not only on the transfer of lexical meaning but also on the preservation of communicative intention. Literary texts are characterized by a complex interaction of linguistic, stylistic, and cultural elements. Therefore, the translator must reproduce not only what is said but also how and why it is said. The pragmatic dimension of translation is especially significant in literary discourse, where emotional influence and aesthetic value are essential components of the author's message [1].

Literary texts contain numerous implicit meanings that require interpretation. Readers belonging to different linguistic and cultural communities often perceive the same text differently because their background knowledge, cultural experience, and social values vary. Consequently, the translator acts as a mediator between cultures and ensures that the target audience receives a communicative effect similar to that experienced by the readers of the original text [2].

The concept of pragmatics emerged within linguistics as a field concerned with the relationship between language and its users. Researchers such as Leech and Levinson emphasized that communication cannot be fully understood without considering the intentions of speakers and the expectations of recipients [3; 4]. In translation studies, pragmatics is associated with the ability of a translated text to produce an effect comparable to that of the original.

V.N. Komissarov argued that every text possesses pragmatic potential because it is designed to influence a reader or listener in a particular way [5]. According to Barhudarov, translation adequacy depends not only on semantic equivalence but also on the successful reproduction of pragmatic meaning [6]. These views have contributed to the development of modern approaches to literary translation, where the preservation of communicative value is regarded as one of the principal objectives.

The present study is based on descriptive and comparative analysis of literary texts and their translations. The research focuses on the pragmatic features of literary discourse, including emotional-evaluative vocabulary, culture-specific units, presuppositions, and stylistic devices. Comparative analysis enables the identification of translation transformations applied to preserve communicative effect in the target language.

The pragmatic potential of a literary text is created through the selection and organization of linguistic units. Every lexical choice contributes to the formation of a specific emotional and aesthetic response. Therefore, the translator must evaluate not only the denotative meaning of words but also their connotations and stylistic value.

One of the major challenges in literary translation is the transfer of culture-bound elements. These elements reflect the traditions, values, and worldview of a particular community. When there is no direct equivalent in the target language, translators frequently employ adaptation, explanation, generalization, or substitution. Such strategies help reduce the cultural distance between the original text and the target audience [7].

Another important aspect is presupposition. Authors often assume that readers possess certain background knowledge. However, information familiar to the source-language audience may be unknown to readers of the translation. In such situations, translators must decide whether to provide additional information or preserve the original level of implicitness. This decision directly influences the pragmatic effectiveness of the translated text. The emotional impact of literary discourse also presents difficulties. Metaphors, irony, humor, and expressive vocabulary often rely on cultural associations. Literal translation may preserve semantic content while failing to reproduce the intended effect. Consequently, translators frequently apply transformations that modify form while maintaining communicative function. The success of translation is determined by the extent to which the target text generates a response comparable to that of the original audience [8].

Pragmatic adaptation is particularly important in the translation of fantasy literature, historical novels, and children's literature. These genres contain numerous culture-specific references, fictional realities, and stylistic conventions. Translators must balance fidelity to the source text with accessibility for the target readership. Excessive adaptation may distort the author's intention, whereas

insufficient adaptation may reduce comprehension. The socio-cultural component of pragmatics deserves special attention. Language reflects the cultural identity of its speakers. Literary works convey not only individual artistic expression but also collective cultural experience. Therefore, translators must possess linguistic competence as well as intercultural competence. Understanding historical context, social norms, and cultural symbolism contributes significantly to translation quality.

The analysis demonstrates that pragmatic equivalence is achieved through a combination of linguistic and extralinguistic factors. Lexical accuracy alone cannot guarantee successful communication. Translators must evaluate the relationship between text, author, and audience. Their decisions influence the perception of characters, events, and ideological meanings embedded within literary discourse.

Following E.V. Breus, we believe that in translation, along with the comparison of different linguistic systems, there is a comparison of different cultures. The texts are wholly and completely based on the specific features of the psychology of the bearer of the original text, the amount of information available to him, the characteristics of the surrounding socio-cultural sphere. In the process of translation, the text is redirected to a foreign language reader who has a different volume of background knowledge [10].

We believe that for the pragmatics of translating a literary text, the following points remain essentially important: the implementation of transformational syntactic, grammatical and lexical means to achieve a similar pragmatic effect in the translation text, if possible, while preserving all the necessary stylistic, phono-graphic, sociocultural and other features of the source text. The most important pragmatic component of any literary text should be considered the socio-cultural aspect, since it is part of the stylistics of the text, influences the selection of emotional-evaluative means and non-verbal means of language, and reflects not only the culture of the people who speak this language, but it also permeates the entire work with the spirit of the epoch being described, its originality and originality.

The study confirms that pragmatics plays a crucial role in the translation of literary texts. The translator's task extends beyond the reproduction of semantic content and includes the transfer of communicative intention, emotional influence, and cultural significance. Pragmatic adaptation serves as an effective mechanism for overcoming intercultural barriers and ensuring adequate understanding. The quality of literary translation largely depends on the translator's ability to preserve the pragmatic potential of the original work. Successful translation requires a combination of linguistic knowledge, cultural awareness, and professional competence. Further research may focus on specific genres and comparative studies of pragmatic strategies in different language pairs.

REFERENCES:

1. Азнаурова Э.С. Прагматика художественного слова. – Ташкент: Фан, 1988
2. Арнольд И.В. Интерпретация художественного текста. – Ленинград, 1975.
3. Leech G.N. Principles of Pragmatics. – London: Longman, 1983.
4. Levinson S.C. Pragmatics. – Cambridge University Press, 1983.
5. Комиссаров В.Н. Лингвистика перевода. – М., 1980.
6. Бархударов Л.С. Язык и перевод. – М., 1975.
7. Neubert A. Text and Translation. – Leipzig, 1985.
8. Searle J.R. Speech Act Theory and Pragmatics. – Amsterdam, 1980.

UO'K 81'373.2

NOMLAR – QADIMIYAT DARAKCHILARI

M.Tillayeva, dots., Abu Rayxon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. Ushbu maqolada qadimiyat darakchilari bo'lmish nomlarning paydo bo'lishi haqida qadimiy yozma yodgorliklardagi manbalar tahlili amalga oshirilgan.

Kalit so'zlar. atoqli otlar, toponimlar, antroponimlar, "Avesto" kitobi, urug' nomlari, qabila nomlari, daryo, yaylov.

Аннотация. В данной статье анализируются источники древних письменных памятников, касающиеся возникновения имен, являющихся показателями древности.

Ключевые слова. Имена собственные, топонимы, антропонимы, книга “Авеста”, родовые названия, племенные названия, река, пастбище.

Abstract. This article analyzes ancient written sources regarding the origins of names that are indicators of antiquity.

Keywords: Proper names, toponyms, anthroponyms, Avesta, generic names, tribal names, river, pasture.

O'zbek tili atoqli otlari nihoyatda salmoqli bo'lib, ularning barcha ko'rinishlari bir xilda to'plangan deb bo'lmaydi, chunonchi tarixiy nomlar, toponimlar, teonimiya obyekti bo'lgan diniy, real, afsonaviy shaxslar, tarixiy yoki xayoliy voqea va hodisalarning maxsus atoqli otlari va shunga o'xshash ko'pgina nomlar o'z tadqiqotchilarini kutmoqda.

O'zbek tilidagi atoqli otlarning mavjud tiplari, ularning hajmi va chegarasi hozirga qadar belgilangan emas. O'zbek tilidagi tarixiy nomlar ham deyarli tadqiq qilingan emas. Bu fikr o'zbek tilidagi tarixiy joy nomlariga, kishi nomlarining boshqa xil turlariga to'laligicha tegishlidir. Natijada o'zbek tili tarixida mavjud bo'lgan va ko'plab tarixiy yozma yodgorliklar hamda tarixiy asarlar tilida saqlanib turgan son-sanoqsiz atoqli otlar, ularning paydo bo'lishi, yasalihi va shakllanishi, ma'no va vazifaviy xususiyatlari, lisoniy hamda tarixiy-madaniy tomonlari fan uchun qorong'iligicha qolmoqda.

Payg'ambar Zardusht “Avesto”da o'zi yashagan va ko'rgan hududlardagi mavjud tog'lar, daryolar, ko'llar, bu yerlarda yashayotgan odamlarning turmushi, xo'jalik ishlari, diniy aqida va an'analari, jang-u, jadallari haqida ma'lumotlarni bergan. Xususan, kitobning “Videvdat” qismida ulug' xudo – Axura Mazda nomidan aytilgan shunday so'zlar bor: “O Spitama Zaratushtra, odamlar yashaydigan joylarga, bu yerlarda baxtililik qancha kam bo'lsa-da, tinchlik tortiq qildim. Birinchidan, odamlar yashashi uchun eng yaxshi mamlakat – Vanhvi Datyo daryosi qirg'og'idagi Ar'yanem Vayjahga asos soldim. Ikkinchidan, men Axura Mazda, eng yaxshi mamlakatlar va o'lkalardan bo'lgan So'g'ddagi Gava makoniga asos soldim. Uchinchidan, men Axura Mazda, eng yaxshi mamlakatlar va o'lkalardan bo'lgan qudratli Mouruga asos soldim. To'rtinchidan, men Axura Mazda eng yaxshi mamlakat va o'lkalardan bo'lgan, baland tog'li go'zal Bahdiga asos soldim”.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, kitobning “Videvdat” qismida tilga olingan mamlakatlarning yaratilish tartibi “Yasht” qismidagi qayd qilingan joylar ro'yxatidan farq qiladi. Xususan, “Yasht”da Ar'yanem Vayjax, Gava, Mouru, Bahdi, Nisayyo, Ar'yo, Vaekerteta, Urva, Xianta, Raga, Chahro, Varna, 7 ta nomi ko'rsatilmagan Hind yerlari va Rahna (Amudaryo) daryosining boshlanishi joyidagi mamlakat haqida so'z yuritiladi.

Ko'rinish turibdiki, biroz farq bo'lishiga qaramasdan Axura Mazda yaratgan birinchi mamlakat Ar'yanem Vayjax hisoblanadi. “Ariylarning sayhon yerlari” deb tarjima etiladigan mazkur “mamlakatning jasur sardorlari ko'pdan ko'p harbiy yurishlar qiladilar. Uning keng yaylovlari, suvga serob tog'laridagi keng o'tloqlarda chorva yemish bilan yaxshi ta'minlangan. Bu yerdagi sersuv va chuqur ko'llar to'liqlanib turadi. Kema qatnaydigan keng daryolarning suvlari Portugadagi Iskata, Xarayvadagi Mouru, So'g'ddagi Gava va Xvayrizam tomon toshib oqadi” - deyiladi kitobda.

Ar'yanem Vayjahning qayerda joylashgani va uning chegaralari haqida haligacha aniq ma'lumotlar va yagona fikr yo'q. Bu yerdagi baland tog'lar, keng yaylovlar, mavjud sersuv daryoning (Vanxvi Dat'yo, Datiya, Danti) nomi juda ko'plab bahs va munozaralarga asos bo'lmoqda. “Avesto”da tilga olingan Rahna so'zi Amudaryoning qadimgi nomi deb ko'p yillar tan olingan bo'lsa, endilikda uni Sirdaryo, ba'zida esa skiflar tilida Ra deb nomlangan Volga daryosi nomi bo'lsa kerak deb taxmin etilmoqda. Bundan tashqari, “Avesto”da qayd etilgan Zarnumat, Xaetumant, Xvastra, Fradata, Xvaspa, Xvarnaxvat, Vitaxuxuat, Frazdan nomli daryolar, Chaychast, Vorukash, Kansava, Pishin kabi ko'llar nomlari ham bugungi kunda mavjud suv havzalarining qay biriga to'g'ri kelishini aniqlash murakkab vazifadir. Avestoshunos I.M. Steblin-Kamenskiyning ta'kidlashicha, Chaychas ko'li nomi – Choch, Vorukash ko'li – Balxash, Kansava ko'li – Erondagi Hamun ko'li, Frazdan daryosi -Armanistondagi Razdan, Ereezur tog'i – Erzerum tog'iga o'xshaydi[1].

“Yasht”ning “Hvarno madhiyasi” 19 - bobidagi 7 - qasidasida: “Dunyoda, Spitama Zaratushtra, ikki ming ikki yuz qirq to'rt tog' bor”, - deyilgan. Zardusht mazkur madhiyaning 2-6 - qasidalarida

Xarati, Zardaz, Ushida, Ushidarna, Erzif, Erazur, Raodita, Mazishva, Antar-Daxya, Erzish, Vatiqays, Adarana, Bayan, Ishkat, Uparisaen, Hamankun, Vashan (sakkiz tog'li), Vidvan, Qang'a hududidagi Aezaxan, Maenaxan, Vaxendrik, Asa, Tutadk, Vishav, Sayrivant, Draoshishv, Naixushmant, Kakax, Sichidav, Axuran, Raeman, Ashastemban, Asnavant, Frapa, Udrya, Raevant kabi tog'lar borligini aytgan. Hozirgacha nomlari to'la aniqlanmagan bu tog'lar yon bag'irlarida yashagan chorvadorlar orasida o'z vaqtida zardushtiylik dini va Axura Mazda ta'limotini yoyish uchun juda katta ishlar amalga oshirilgan.

“Avesto”da urug'va qabilalar nomi, ularni boshqarish tartibi, ijtimoiy hayotda ishlatilgan boshqa juda ko'plab iboralarni uchratish mumkin. Jumladan, ilgarilari oila – imana, urug'– vich, qabila – zanttu, qabilalar uyushmasi – daxya, oqsoqollar kengashi – varzanopati, xanjamana, xalq majlisi – v'yaxa deb aytilarkan. Jamoa va qabila ishlariga boshchilik qiladigan arboblarning ismiga “pati” so'zi qo'shib aytilgan (masalan, daxiyupati).

Jamiyatda mavjud insonlar 4 guruhga bo'lingan: kohinlar, askarlar, chorvadorlar va hunarmandlar. Yuqoridagi toifadagi odamlar orasidagi chorva va chorvadorlarga alohida e'tibor qaratilgan. Xususan, Axura Mazda madhiyalari orasida “Sen o'sha, kim bizga hayot manbai bo'lgan chorvani dunyoga keltirib yaratgansan. Chorvaga yaxshi ega kerak. Ushbu yerdagi chorva egalariga men erkin yurishni va erkin hayotni ta'min qilaman”, – degan so'zlar bor[2].

“Avesto”da o'troq dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullangan xalqlar Eron va ko'chmanchi chorvachilik vakillari esa Turon hududida yashaydi deb hisoblangan. Natijada bu ikki hudud o'rtasida mavjud bo'lgan nafaqat iqtisodiy va dini, balki siyosiy va g'oyaviy qarama - qarashliklar o'zaro kurashni avj oldirgan.

Keyingi “Xvarno madhiyasi”da Zardusht Erondagi dastlabki podshohlar, xususan, kayoniylar avlodiga mansub hukmdorlarning ismi -shariflarini keltiradi. Jumladan, ular orasida birinchi podshoh Xaoshyonx va ikkinchi podshoh Iima (Jamshid) kayoniylar shohlari Kavi - Kavati (Kay Kubod), Kapi Apivox (Kay Apivox) Kavi- Usan (Kay - Kovus), Kavi -Arshan (Kay - Arshan), Kavi -Pishin (Kay - Pishin), Kavi - S'yavarshon (Siyovush), Kavi - Xaosrav (Kay - Xusrav), Kavi - Vishtasp tilga olinadi. Zardusht otashparaslik diniga sig'ingan va uning yoyilishiga imkon bergan yuqoridagi kayoniylar sha'niga madhiyalarda maqtoqli so'zlarni yozgan. O'z navbatida Turonda yashayotgan aholi dastlab zardushtiylikni qabul qilmagan va ariylar mamlakati hisoblangan Eronga qarshi urush olib borganligi sababli Zardusht ularning yetakchilari, xususan, Afrosiyobni anchagina haqoratimuz so'zlar bilan tilga oladi. O'rta Osiyo va Eron hududlarida “Avesto” va “Shohnoma”dagi nomlar bilan bog'liq shahar va qishloqlar qadimda ham, ilk o'rta asrlarda ham ko'p bo'lgan. Antroponimlar ishtirokida tuzilgan toponimiyaning shakllanish jarayoni undan keyin ham faol ravishda rivojlanib, hozirgacha ham davom yetib kelmoqda. Ko'rib chiqilgan ma'lumotlarning tahlili yana shuni ko'rsatadiki, qadimda antroponimlar butun O'rta Osiyo hududlarida, ilk o'rta asrlarda esa asosan uning janubiy hududlarida – Shimoliy Xuroson va Toxaristonda keng tarqalgan.

O'rta Osiyo tarixiy antroponimiyasining juda ham boy materiallari ular bilan bog'liq bo'lgan ko'p tarixiy muammolarni yechishga imkon yaratadi va shuning uchun ular ustida ilmiy tadqiqotlar olib borilishi davom etishini taqozo qiladi.

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlar asosida “Avesto” da keltirilgan nomlar tarixining qisqacha tarixini ifodalashga harakat qildik. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, “Avesto” yaratilishi tarixini biror sana bilan belgilash hozirgacha mushkul. Ammo uning o'zida bayon qilingan tarixiy ma'lumotlar va keyingi davrlarda amaliy ilmiy tadqiqotlarga tayangan holda haqiqatan ham uning 2700-3000- yillar ilgari yaratilganini e'tirof etish o'rinlidir. Shu bilan birga, bizdan keyin olib boriladigan tadqiqotlar bu sanalarga yanada oydinlik kiritishi shubhasizdir. “Avesto” paydo bo'lgan hudud ham aynan O'rta Osiyo ekanini ushbu ma'lumotlar to'la tasdiqlaydi. Jumladan, Xorazm hududi ham bundan mustasno emas, shunday ekan mazkur noyob yodgorliklar Xorazm tarixi va asrlar davomida paydo bo'lgan nomlar talqinini ham yangi-yangi ma'lumotlar bilan boyitadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Авеста. Перевод и коммен. Стеблин-Каменского.-Душанбе: Адиб. 1990. С.147.
2. Авеста. Перевод и коммен. Стеблин-Каменского.-Душанбе: Адиб. 1990. С.163.

ARAB VA O'ZBEK TILLARIDA FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING QIYOSIY-TIPOLOGIK TAHLILI

Z.Z.Tojiyeva, o'qituvchi, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, Toshkent

A.A.Yusupov, o'qituvchi, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada arab va o'zbek tillaridagi frazeologik birliklarning qiyosiy-tipologik xususiyatlari tadqiq etiladi. Tadqiqot davomida har ikki tilning frazeologik tizimi, ularning semantik va struktur o'xshashliklari hamda farqlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: frazeologiya, frazeologik birlik, qiyosiy tahlil, tipologiya, somatik frazeologizmlar, ekvivalentlik, arab tili, o'zbek tili, Shavkat Rahmatullayev, lisoniy manzara.

Аннотация. В данной статье исследуются сравнительно-типологические особенности фразеологических единиц арабского и узбекского языков. В ходе исследования проанализированы фразеологические системы обоих языков, их семантические и структурные сходства, а также различия.

Ключевые слова: фразеология, фразеологическая единица, сравнительный анализ, типология, соматические фразеологизмы, эквивалентность, арабский язык, узбекский язык, Шавкат Рахматуллаев, языковая картина мира.

Abstract. This article explores the comparative and typological features of phraseological units in Arabic and Uzbek. The study analyzes the phraseological systems of both languages, highlighting their semantic and structural similarities as well as differences.

Key words: phraseology, phraseological unit, comparative analysis, typology, somatic phraseological units, equivalence, Arabic language, Uzbek language, Shavkat Rahmatullayev, linguistic worldview.

KIRISH. Tilshunoslikning eng qiziqarli va murakkab sohalaridan biri bo'lgan frazeologiya xalqning boy madaniy merosi, tarixiy tajribasi va milliy ruhini o'zida mujassam etadi. Frazeologik birliklar (FB) shunchaki so'zlar yig'indisi emas, balki asrlar davomida shakllangan, ma'no jihatidan yaxlit va turg'un bo'lgan lisoniy qatlamdir. Arab va o'zbek tillari tarixan bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, islom madaniyati va adabiyoti ta'sirida o'zaro boyigan. Ushbu maqolaning maqsadi arab va o'zbek tillaridagi frazeologik birliklarning qiyosiy-tipologik xususiyatlarini aniqlash, ularning o'xshash va farqli jihatlarini ilmiy asoslashdan iborat.

Frazeologiyani nazariy asoslari haqida gapirganda, akademik V.V. Vinogradovning tasnifini yodga olish joiz. U frazeologizmlarni uchta asosiy guruhga bo'ladi: frazeologik chatishmalar (idiomalar), frazeologik butunliklar va frazeologik birikmalar [1]. O'zbek tilshunosligida bu sohaning rivojlanishiga Shavkat Rahmatullayev ulkan hissa qo'shgan. Uning "O'zbek tilining frazeologik lug'ati" asari o'zbek frazeologiyasini tizimli o'rganishda asosiy manba bo'lib xizmat qiladi [2].

Arab tilida esa frazeologiya "al-ta'birat al-istilahiyya" deb atalib, u o'zining qadimiy ildizlari Qur'oniy iboralari va badiiy tasviriy vositalari bilan ajralib turadi. Arab va o'zbek tillaridagi frazeologizmlarni qiyosiy tahlil qilish nafaqat lingvistik, balki madaniyatlararo muloqotni tushunish uchun ham muhimdir. Frazeologik birliklarning struktur-semantik tahlili. Arab va o'zbek tillari turli til oilalariga (somiy va turkiy) mansub bo'lishiga qaramay, ularning frazeologik tizimida ko'plab o'xshashliklarni kuzatish mumkin. Bu o'xshashliklar ko'pincha umuminsoniy qadriyatlar, tana a'zolari (somatizmlar) va diniy tushunchalar bilan bog'liq.

Somatik frazeologizmlar tahlili. Tana a'zolari ishtirokidagi iboralar har ikki tilda ham eng qadimiy va eng ko'p qo'llaniladigan qatlamni tashkil etadi. Masalan, "qo'l" – "يد" komponentli iboralarni olaylik. Arab tilidagi "يد واحدة" – so'zma-so'z tarjimasida "bir qo'l" iborasi hamjihatlikni ifodalasa, o'zbek tilida uning to'liq muqobili "bir yoqadan bosh chiqarmoq" yoki "qo'lni qo'lga bermoq" shaklida uchraydi. Quyidagi jadvalda ba'zi somatik frazeologizmlarning qiyosiy tahlili keltirilgan:

Arab tili islom dini va Qur'oni Karim tili bo'lganligi sababli, undagi ko'plab iboralar diniy manbalardan olingan. O'zbek tili ham asrlar davomida islom madaniyati ta'sirida bo'lganligi sababli, bu iboralarining aksariyati o'zbek tiliga o'zlashgan yoki ularning muqobillari shakllangan.

Masalan, “يد فوق يد” – “qo'l ustida qo'l bor” iborasi arab tilida Allohning qudrati hamma narsadan ustunligini anglatadi. O'zbek tilida ham bu ibora o'z holicha yoki “zo'rdan zo'r chiqadi” ma'nosida qo'llaniladi.

Shuningdek, hayvonlar bilan bog'liq frazeologizmlarda ham qiziqarli qiyoslarni ko'rish mumkin. Arablarda “tuyaga” “جمل” bog'liq iboralar ko'p bo'lsa, o'zbeklarda “ot” yoki “qo'y” bilan bog'liq frazemalar ko'proq uchraydi. Biroq, umumiy ma'no bir xil qolishi mumkin. Masalan, “ضرب” (العصفورين بحجر واحد) (Bir tosh bilan ikki qushni urmoq) iborasi o'zbek tilida “Bir o'q bilan ikki quyonni urmoq” shaklida qo'llaniladi. Bu erda qush va quyon obrazlari almashgan bo'lsa-da, semantik ma'no butunlay saqlangan.

رجع بخفي حنين (Hunaynning kovushi bilan qaytdi). O'zbek tilidagi muqobili o'laroq “quruq qo'l bilan qaytmoq” iborasini keltirish mumkin. Bu ibora arab madaniyatida Hunayn ismli kishining hikoyasi bilan bog'liq bo'lib o'zbek tilida esa umumiy mag'lubiyat yoki maqsadsiz qaytish, biror ish ustida omadsizlikka uchrashda ifodalanadi.

“عابد الدرهم” so'zma-so'z tarjimai “dirhamning quli”. O'zbek tilida esa “pulning quli” kabi muqobili ishlatiladi. Har ikki tilda ham moddiy boylikka ruju qo'ygan insonlar “qul” obrazi orqali tasvirlangan. Arabcha سل الصيف qilich yalang'ochlamoq. Qilich yalang'ochlamoq. To'liq ekvivalent urush yoki hujumga tayyorgarlikni anglatadi. الحبر على الورق (qog'ozdagi siyoh). O'zbek tiliga tarjima qilinganda so'zma-so'z tarjimai yaxlit ma'no bera olmaydi va bu shaklda gapda qo'llash ham g'alizlikka olib keladi. Shu sababdan iboraning tarjimasini “qog'ozda qolib ketmoq” shaklidagi frazeologik birlikni qo'llaymiz va ibora amalga oshmagan reja yoki qarorlarni ifodalashda qo'llaniladi.

“خفت موازينه” bu iboraning so'zma-so'z ma'nosi “uning tarozisi yengillashdi” degan tarjimani beradi. Lekin istilohdagi ma'no ancha boshqacharoq bo'lib “mag'lub bo'lmoq yoki omadi kelmaslik” biror bir ishda muvaffaqiyatsizlikka uchrash kabi vaziyatlarda ishlatiladi. Arab tilida bu ibora og'irlik va qadr-qimmat tushunchasi bilan bog'liq. O'zbek tiliga tarjima qilinadigan bo'la “uning qo'li past keldi” iborasini misol o'laroq berish mumkin.

قطع الطريق “yo'lni kesmoq”. O'zbek tilida “yo'lto'sarlik qilmoq”. Jinoyat va qaroqchilik ma'nosida ishlatiladi.

بين فكي الأسد - Arslonning jag'lari orasida - o'zbek tilidagi muqobili *ajal og'zida, xatarli holatda*. Arablarda arslon kuch va xavf timsoli bo'lsa, o'zbeklarda “ajal” yoki “o'lim” obrazi kuchliroq bo'lganligi uchun yuqoridagi ibora ishlatiladi.

أصبحت الأمور في نصايبها - ishlar o'z o'rniga tushdi” - “ishlar iziga tushdi”.

الوقت كالسيف - vaqt qilich kabidir”. - “vaqt g'animat”.

كل بني آدم خطاء - odam bolalarining hammasi xatokordir” - “banda borki, xatosi bor”.

الصبر مفتاح فرج - sabr - shodlik kalitidir” - “sabrning tagi sariq oltin”.

فتح الصحيفة الجديدة - yangi sahifa ochdilar” - “yangi hayot boshlamoq”.

يضرب أخماساً لأسداس - beshni oltiga urmoq” - “hayron qolmoq- barmog'ini tishlamoq - hayratdan yoqa ushlamoq”.

طويل اللسان - tili uzun” - ko'p gapiradigan yoki betgachoparlik qiladigan odamga nisbatan qo'llaniladi.

شeryurak” - “Jasurlik timsoli”.

Frazeologik birliklarning shakllanish manbalari va etimologik qatlamlari. Arab va o'zbek tillari frazeologiyasining shakllanishida tarixiy va ijtimoiy omillar muhim rol o'ynaydi. Arab tili o'zining boy adabiy merosi va islom dini bilan bog'liq bo'lsa, o'zbek tili turkiy tillar oilasining bir bo'lagi sifatida o'ziga xos rivojlanish yo'lini bosib o'tgan.

Diniy manbalar. Islom dini nafaqat arab xalqi, balki o'zbek xalqining ham turmush tarziga chuqur singib ketgan. Shu sababli, Qur'on oyatlari va hadislardan kelib chiqqan frazeologizmlar har ikki tilda ham uchraydi. Masalan, “حب الوطن من الايمان” (vatanni sevmoq imondandir) iborasi o'zbek tilida ham keng qo'llaniladi. Bu kabi birliklar tillararo integratsiyaning yorqin namunasidir.

Adabiy manbalar. Klassik adabiyot vakillarining asarlari ham frazeologiya xazinasini boyitgan. Arab adabiyotida Imru al-Qays, o'zbek adabiyotida esa Alisher Navoiy asarlari ko'plab turg'un birikmalarning manbai bo'lib xizmat qilgan. "Layli va Majnun" qissasi bilan bog'liq "Majnunvash" (Majnun kabi) yoki "Ishq o'tida yonmoq" kabi iboralar har ikki tilda ham ishq-muhabbat ramzi sifatida qo'llaniladi.

Xulosa qilib aytganda, arab va o'zbek tillaridagi frazeologik birliklarning qiyosiy-tipologik tahlili har ikki tilning boy imkoniyatlarini va ularning o'zaro aloqadorligini ko'rsatadi. Somatik frazeologizmlarning ustunligi inson tanasining lisoniy manzarada markaziy o'rin tutishini isbotlaydi. Diniy va madaniy frazeologik birliklar esa xalqlarning ma'naviy dunyosi mushtarakligini anglatadi. Kelajakda ushbu sohada kompyuter lingvistikasi va korpus tahlili usullaridan foydalanish frazeologik lug'atlarni yanada takomillashtirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Vinogradov V.V. Osnovnye ponyatiya russkoy frazeologii kak lingvisticheskoy dissyplini. - M., 1946.
2. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining frazeologik lug'ati. - T.: Qomuslar bosh tahririyati, 1992.
3. Sojida N. Arab tilidagi somatik frazeologizmlarning o'rganilish tarixi // Sharqshunoslik jurnali. - T., 2025.
4. Karamova A.A. Politicheskaya frazeologiya: strukturo-semanticheskii aspekt. - Ufa, 2015.
5. Turniyozov N. O'zbek tili tilshunosligi. - T., 2023.
6. Huseynov H. Frazeologiya va uslubiyat. - T., 1980.
7. Al-Otaibi B. Rus va arab gazeta diskursida siyosiy frazeologizmlarning tarjima ekvivalentligi. - T., 2023.
8. Mamatov A. O'zbek tili frazeologiyasi. - T., 1991.
9. Qo'ng'urov R. O'zbek tili frazeologizmlarining uslubiy xususiyatlari. - T., 1977.
10. Shomaqsudov Sh., Shorahmedov Sh. Hikmatlar xazinasini. - T., 2001.

UDC 811.111:81'367

SYNTACTIC LINKAGE: AN ANALYSIS OF WORD COMBINATIONS IN MODERN ENGLISH

D.O.Toshnazarova, o'qituvchi, Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy ingliz tilshunosligida so'z birikmalarining sintaktik bog'liqlik munosabatlari borasida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: subordinatsiya, koordinatsiya, aralash birikmalar, idimatik xususiyatga ega bo'lgan birikmalar

Аннотация. В данной статье рассматриваются синтаксические отношения словосочетаний в современной английской лингвистике.

Ключевые слова: подчинение, координация, смешанные сочетания, идиоматические выражения

Abstract. This article discusses the syntactic relationships of word combinations in Modern English linguistics.

Key words: subordination, coordination, mixed combinations, idiomatic combinations

This article investigates the mechanisms of syntactic relationships within English word combinations (phrases and collocations). It explores how lexical units transition from independent entities into cohesive syntactic structures through subordination, coordination, and predication. The study emphasizes the distinction between grammatical "free" combinations and idiomatic "fixed" expressions. Word combinations are the building blocks of syntax, sitting between the level of the individual word and the full sentence. How do grammatical rules and semantic constraints interact to form meaningful syntactic units? In English syntax, the relationship between words in a combination is primarily governed by the hierarchy of the head and the adjunct/complement. In linguistics, the way words bond determines whether a phrase is a **hierarchy** (Subordination) or a **partnership** (Coordination).

1. Subordination (Hypotaxis). Subordination is the "building block" of complex thought. It creates a hierarchical structure where a **Head** word carries the primary meaning, and **Subordinate**

elements provide specific details. Without the head, the phrase usually collapses; without the subordinate, the phrase is simply less specific.

A. Attributive (Noun-Centric)

These define the qualities, states, or characteristics of a person, place, or thing.

Adjective + Noun: *A flickering candle, Deep blue oceans.*

Noun + Noun (Classifier): *Stone wall, Computer screen* (The first noun acts like an adjective).

Pronoun + Noun: *That house, Every student.*

B. Objective (Action-Target)

This relationship defines the “receiver” of an action. It is the bridge between a process and the entity affected by it.

Verb + Direct Object: *Painting a mural, Solving the puzzle.*

Verb + Indirect Object: *Give **him** the key, Send **her** a letter.*

C. Adverbial (Circumstantial)

These combinations describe the *how, when, where, or why* of an action.

Verb + Adverb: *Whisper softly, Arrive early.*

Verb + Prepositional Phrase: *Wait **at the station**, Sleep **under the stars**.*

2. Coordination (Parataxis). Coordination is democratic. It links elements that play the same grammatical role. If you remove one element, the other can usually stand alone without changing its fundamental nature. This is often used for emphasis, grouping, or contrast.

A. Syndetic Coordination (With Conjunctions)

These use “linkers” like *and, or, but* to create a clear relationship.

Nouns: *Cats and dogs, Coffee or tea.*

Adjectives: *Short but sweet, Cruel and unusual.*

Verbs: *Stop and stare, Sink or swim.*

B. Asyndetic Coordination (Without Conjunctions)

These are joined by commas or simple proximity, often creating a faster, more rhythmic pace (frequently used in literature).

Example: *“He was tall, dark, handsome.” “I came, I saw, I conquered.”* (Clausal coordination).

C. Correlative Coordination

These use paired joiners to show a mutual relationship between two equal parts.

Example: ***Either** now **or** never. **Neither** the rain **nor** the wind.*

Comparative Summary Table

Feature	Subordination (Hypotaxis)	Coordination (Parataxis)
Power Dynamic	One word “serves” the other.	Both words are equal.
Independence	The modifier needs the head.	Both parts can stand alone.
Key Function	Adds detail and precision.	Adds variety and grouping.
Logic	Which one? or “How?”	“This AND that.”

Classification of Word Combinations. Word combinations can be categorized based on their degree of stability and the nature of their components.

Type	Definition	Example
Free Combinations	Highly productive; components can be easily substituted.	<i>To buy a car</i>
Semi-Fixed	Collocations governed by usage rather than strict logic.	<i>To make a decision</i>
Fixed / Idiomatic	Syntactically rigid; meaning is non-compositional.	<i>To kick the bucket</i>

Mechanisms of Syntactic Connection. The English language, being largely analytical, relies on three primary markers for syntactic relationships:

1. **Word Order:** The position of the word determines its function (e.g., Subject-Verb-Object).
2. **Function Words:** The use of prepositions and conjunctions to indicate dependency.
3. **Inflection:** Minimal in English (e.g., possessive ‘s or plural -s), but still relevant for agreement.

In the study of syntax, a word combination (or phrase) is not merely a random string of symbols. It is a structured unit where words are bound by specific grammatical glue. These connections are

defined by the relationship between a **dominant (head)** word and a **subordinate (dependent)** word. To understand how sentences are constructed, we must examine the three fundamental mechanisms of syntactic connection: **agreement**, **government**, and **adjunction**.

Agreement is a method of connection where the subordinate word adopts the grammatical categories of the dominant word. This creates a formal symmetry within the phrase. If the head word is feminine, singular, and in the nominative case, the dependent word must shift its morphology to match all three criteria. To signal that the words belong together as a single conceptual unit: beautiful girl.

Government occurs when the dominant word “dictates” a specific morphological form to the subordinate word. Unlike agreement, the dependent word does not mirror the head; rather, it obeys a command issued by the head. The head word (usually a verb or preposition) requires the dependent noun or pronoun to appear in a specific case (e.g., Accusative, Dative, Genitive). To define the semantic role of the dependent word (e.g., identifying who is the receiver of an action).

Adjunction is the most flexible mechanism. It occurs when the connection between words is expressed not through morphological changes, but through **word order, intonation, and logic**. The subordinate word is typically an “unchangeable” part of speech (an adverb, infinitive, or gerund). Because these words lack cases or genders, they cannot “match” the head word. They simply “attach” themselves to it. To provide circumstantial information (manner, time, or place) without altering the grammatical structure of the phrase.

Linkage	Nature of Connection	Dependency Indicator	Typical Parts of Speech
Agreement	Parallelism	Matching inflectional endings	Adjective + Noun
Government	Command	Specific case requirement	Verb + Noun/Pronoun
Adjunction	Proximity	Word order and logic	Verb + Adverb

Conclusion. The primary finding of this research underscores that English, as a predominantly analytical language, utilizes word order and functional words (prepositions/conjunctions) as the primary scaffolding for meaning. While traditional grammar often focuses on the sentence level, this study demonstrates that the phraseological level—the “middle ground” of syntax—is where the most critical semantic mapping occurs. We have observed that:

Subordination remains the dominant engine of English syntax, allowing for infinite expansion through attributive and adverbial layering;

Valency serves as the “DNA” of the word combination, dictating exactly how many and what types of dependents a head word can support;

The boundary between free combinations and fixed collocations is increasingly blurred, suggesting that syntax and lexis are not separate modules but are integrated into a single “lexico-grammar.”

The transition from simple word combinations to complex clausal structures suggests that syntactic relationships are hierarchical rather than linear. This supports the Dependency Grammar model, which posits that the verb (or the head of the phrase) acts as the structural center, exerting a “magnetic pull” on its subordinates. This research challenges the notion of “pure” free syntax, as even the most spontaneous combinations are often influenced by deeply ingrained collocations and idiomatic patterns. Beyond theoretical linguistics, the study of these relationships has profound implications for: Computational Linguistics & AI: Improving Natural Language Processing (NLP) by helping algorithms better predict word dependencies and disambiguate complex sentences. Translation Studies: Recognizing that syntactic relationships in English often lack a direct correspondence in other languages (like Uzbek or Russian), requiring a shift from literal translation to functional equivalence. Pedagogy: Enhancing English as a Second Language (ESL) instruction by focusing on “chunks” or word combinations rather than isolated vocabulary, which leads to greater fluency and grammatical accuracy. In summary, the syntactic relationship of word combinations is the fundamental architecture of the English language. Future research should look toward Corpus Linguistics to analyze how these relationships evolve over time in digital mediums, particularly how social media and rapid communication may be simplifying or altering traditional syntactic dependencies.

REFERENCES:

1. Chomsky, N. (2014). Aspects of the Theory of Syntax. MIT Press.
2. Crystal, D. (2003). The Cambridge Encyclopedia of the English Language. Cambridge University Press.
3. Greenbaum, S., & Quirk, R. (1990). A Student's Grammar of the English Language. Longman.
4. Halliday, M. A. K., & Matthiessen, C. M. (2013). An Introduction to Functional Grammar. Routledge.
5. Huddleston, R., & Pullum, G. K. (2002). The Cambridge Grammar of the English Language. Cambridge University Press.
6. Sinclair, J. (1991). Corpus, Concordance, Collocation. Oxford University Press.
7. Tesnière, L. (2015). Elements of Structural Syntax. (Original work published 1959). John Benjamins Publishing Company.

UO'K 82.09:159.963

BADIY ADABIYOT VA TUSH

Y.R.Tursunqulova, tayanch doktorant, Abdulla Qodiriy nomidagi Jizzax davlat pedagogika universiteti, Jizzax

Annotatsiya. Maqola badiiy adabiyotda tushning o'rni va ahamiyatini o'rganishga bag'ishlangan. Unda tush tushunchasi tarixiy, madaniy va psixologik nuqtayi nazarlardan tahlil qilinadi, shuningdek, adabiy asarlarda uning ramziy va badiiy funksiyalari ko'rib chiqiladi. Maqolada tush orqali qahramonlarning ichki dunyosi, orzu-istaklari va psixologik holatlari qanday ochilishi misollar bilan ko'rsatiladi. Badiiy matnlarda tush motivining struktura va mazmunni boyitishda, syujet rivojida hamda o'quvchi hissiyotini shakllantirishdagi roli ham tahlil qilinadi. Shu bilan birga, maqola tush fenomenini adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan tasniflash, uning turli janr va davrlardagi namoyon bo'lish xususiyatlarini aniqlashga urinadi. Natijada, maqola badiiy adabiyotda tushning nafaqat estetik, balki psixologik va simbolik ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Tush motivi, psixologizm, badiiy-estetik, folklor, modernizm, ramz, mohiyat, ruhiyat, ongosti, mantiq, instinkt.

Аннотация. Статья посвящена изучению роли и значения сновидений в художественной литературе. В ней анализируется концепция сновидений с исторической, культурной и психологической точек зрения, а также рассматриваются их символические и художественные функции в литературных произведениях. В статье на примерах показано, как сновидения раскрывают внутренний мир, желания и психологическое состояние персонажей. Также анализируется роль мотива сновидения в литературных текстах в обогащении структуры и содержания, в развитии сюжета и в формировании эмоций читателя. Одновременно в статье предпринимается попытка классифицировать феномен сновидений с точки зрения литературной критики, выявить особенности его проявления в разных жанрах и периодах. В результате статья показывает, что сновидения в художественной литературе имеют не только эстетическое, но и психологическое и символическое значение.

Ключевые слова и фразы: мотив сновидения, психологизм, художественная эстетика, фольклор, модернизм, символ, сущность, психика, бессознательное, логика, инстинкт.

Abstract. The article is devoted to the study of the role and significance of dreams in fiction. It analyzes the concept of dreams from historical, cultural and psychological perspectives, and also examines its symbolic and artistic functions in literary works. The article shows with examples how dreams reveal the inner world, desires and psychological states of characters. The role of the dream motif in literary texts in enriching the structure and content, in the development of the plot and in forming the reader's emotions is also analyzed. At the same time, the article attempts to classify the dream phenomenon from the point of view of literary criticism, to identify the features of its manifestation in different genres and periods. As a result, the article shows that dreams in fiction have not only aesthetic, but also psychological and symbolic significance.

Key words: Dream motif, psychologism, artistic aesthetics, folklore, modernism, symbol, essence, psyche, unconscious, logic, instinct.

Adabiyot - bu hayot in'ikosi. Kitobxon har qanday fantastik asarda ham reallikni ko'ra olsa, yoxud muqoyasa qila olsa, yozuvchi o'z maqsadiga yetgan hisoblanadi. Zero, o'quvchi asar qahramonlarini haqiqatdan bor, borliqda mavjud deb his qilishi ijodkorning muhim yutug'i hisoblanadi. Shu boisdan «Inson-So'z- Borliq» uchburchagi mavjud. Ijodkorning bosh maqsadi bu «uchlik»da muvozanatni saqlay bilish va kitobxon ishonchini qozonish, voqealar syujetida chuqur hayotiy asos mavjudligi, konfliktning dolzarbligini asoslashdir.

Ba'zan no'noq nosir bayonchilikda xatoliklarga yo'l qo'yadi va natijada voqealar rivojida «ezmalik» qilib qo'yishi mumkin. Bu provardida kitobxon «ishtahasini bo'g'adi». Ammo shunday uslublar mavjudki, usta ijodkor o'z xayolotiga kitobxonda e'tiqod uyg'ota oladi. O 'qirmanni yangi va tabiiy dunyoga olib kiradi. Mana shunday uslublardan biri bu - tush motividir. Badiiy adabiyotda bu uslub anchagina yetakchi hisoblanadi. Ya'ni tush motivini badiiy adabiyotda folklordan tortib modern adabiyotda ham uchramiz. Badiiy asarda tush motivining qo'llashda qanday maqsadlar ko'zda tutilishi haqida fikr yuritishdan avval "Tush-nima ? Biz nega tush ko'ramiz?" degan savollarga javob topaylik.

Inson bolasi - bugungi kunda ko'plab sirlarni anglab yetdi, kashfiyotlar va ixtirolar sababchisi bo'ldi. Ilm-fanning qo'li osmonlarga yetdi. Ammo barcha muammolarning ham yechimi topilgani yo'q. Mana shunday muammolarning biri tushdir. Bu haqida turli nazariyalar bor bo'lsa-da, biz ularning barchasini qabul ham, rad ham qila olmaymiz. Xalq orasida tushni kelajakka ishora, xavf-u xatardan ogohlantirish deb ishonilsa, badiiy adabiyotda uning o'ziga xos badiiy-estetik yuki mavjud. Ma'lum bo'lishicha, odam miyasi uxlab yotganida uyg'oqlik vaqtidan ham ko'ra kuchliroq ishlar ekan. Unda tushning nima keragi bor? Sababi shundaki, odam uyg'oqlik vaqtida uning butun fikr-u zikri kunduzgi muammolar bilan band bo'ladi, shuning uchun barcha muammolarni batafsil hal qilib chiqishining iloji bo'lmaydi. Hal qilinmay qolib ketgan muammolar esa miyaning zaxira nuqtalarida o'z navbatini kutib yotadi. Uyquga ketgan zahoti odam tush ko'ra boshlaydi. Tush miyaga kun bo'yi yig'ilib qolingan ma'lumotlarni joy-joyiga qo'yishga yordam beradi. Yoki odamning kundalik hayotida erishishga umid qilgan orzulari, fikr-o'ylari ko'pincha tushida amalga oshadi. Psixoanaliz otasi olim Zigmund Freyd :” Tush - buzilishning qo'riqchisi, uxlashga xalaqit berayotgan qo'zg'atuvchilarni bartaraf etishning maxsus usuli. Tush, asosan, jinsiy xarakterga ega bo'lgan istaklarning o'ziga xos amalga oshirilishi sifatida talqin etiladi. Boshqacha aytganda, tush normal odamning fiziologik alahsirashidir. Tushlarni o'rganish va ularni ta'bir qilish - ruhiy hayotning anglanmaganlik sohasini bilishga nisbatan asosiy yo'ldir”[4; 133-b] degan edi. Shu bilan birga inson o'z ko'rgan tushlariga befarq bo'lmaslik kerak deb hisoblaydi.

Biz mazkur maqolada “mashhur” tushlar va ularning o'ngidan kelganiga doir faktlarga to'xtalishni lozim topdik:

- Filipp Makedonskiyning xotini homiladorlik paytida shunday tush ko'rdi: go'yo eri uning qorniga sher tasviri tushirilgan tamg'a bosgan emish. Filippning merosxo'ri jasur, qo'rqmas bo'ladi va sher kabi hammaning ustidan g'alaba qiladi, deb ta'birladilar. Dunyoga kelgan Aleksandr esa bu ta'birni oqladi.

-Yuliy Sezarning xotini tushida erining Senatda o'ldirilishini ko'rdi. Buni eriga aytdi. Lekin Yuliy Sezar bunga e'tibor bermadi va Senatga bordi. U o'sha yerda senatorlar tarafidan o'ldirildi.

-Rossiya tarixida esa taxt merosxo'ri Pavel tushida o'zini qandaydir buyuk kuch tobora tepaga ko'tarib borayotganini ko'rdi. Kelgusi kuni esa Yekaterina II ning to'satdan vafot etganini eshitdi. Taxtga o'tirib impeator bo'ldi. Shunda tushlar karomatli bo'lishiga tan berdi.

-Mendelyevga ham uning davriy jadvali tushida ayon bo'lgan edi.

Tushlar ana shunday hayotiy asosga ega bo'lib, u ko'p vaqt o'z isbotini topgandir. Shunday ekan tushlarni badiiy adabiyotda ham quvvatli kuchga ega deb hisoblash xato bo'lmaydi.

Badiiy adabiyotda ham tush mavzusi juda serqatlam va ta'sirchan vositalardan biri hisoblanadi. Adabiyot tushni shunchaki uxlaganda ko'riladigan tasvir emas, balki qahramonning ichki dunyosini, yashirin qo'rquvlarini, orzu-intilishlarini ochib beradigan badiiy usul deb hisoblaydi. Badiiy asarda tush motivini xalq og'zaki ijodidan tortib bugungi modern adabiyot namunalari ham uchratish mumkin. Jahon adabiyotida ko'pgina asarlarda ham tush motivining mavjudligi bu uslubning zamon

va makon tanlamasligini anglatadi. Buning sababi nimada? Sababi tush real hayotimizning bir bo'lagi ekanligida. Adabiyot esa hayot in 'ikosidir.

Tushlarni keng talqin qilgan psixoanalit Karl Yung : “Tush - unda tush ko'rgan odam ham ssenariy muallifi, ham aktyor, ham prodyuser, ham tomoshabin, ham tanqidchi bo'lgan sahna ko'rinishidir”.[3; 89-b]degan edi. Darhaqiqat, inson bolasi har uxlaganda turli, o'ylab ham topish mushkul bo'lgan tushlarni ko'radi. Masalan, Dostoyevskiyning mashhur “Jinoyat va jazo” romani qahramoni Roskolnikovning g'alati bir tushiga muallif shunday izoh beradi: “Kishi besar-u somon bo'lib ezilib yurgan chog'larda uning ko'rgan tushlari ham ko'pincha behad qavargan, tiniqlashgan va xuddi o'ngida ko'rganga o'xshagan bo'ladi. Gohida odamning tushda ko'rgan narsalari favqulodda juda dahshatli tuyuladi, lekin tushdagi muhit va kechayotgan jarayonlar shu qadar ishonsa bo'ladigan, umumiy manzaraga mos, uni badiiy jihatdan to'ldiradigan nozik tafsilotlarga ega bo'ladiki, ularni o'ngida tush ko'rgan odamning o'zi ham, u boringki, Pushkin yoki Turgenev singari san'atkor bo'lgan chog'ida ham to'qib chiqara bilmasdi. Shunday tushlar juda uzoq vaqtlar esda qoladi va jismi uryon o'zi bir holi sar bo'lib yurgan odamga juda qattiq ta'sir qiladi”.[2; 70-71-b] Muallif tushni naqadar g'aroyib hodisa ekanligini ta'kidlash bilan birga, uni ruhiyat ifodachisi ham deb ko'rsatmoqda. Bundan ko'rinadiki, asardagi qahramon tushlari shunchaki voqealar rivoji uchun xizmat qilmaydi. Balki, qahramon ruhiyatini yaqindan his qilish imkonini beradi.

O'zbek adabiyotida folklorning deyarli har bir janrida tush motivini uchratish mumkin bo'lsa, zamonaviy o'zbek adabiyotida [Javlon Jovliyevning “Qo'rqma” romani qahramoni tush ko'rib o'tmishga qaytadi] ham bu uslub yetakchi. Chunki bu uslubda tabiiylik, reallik quvvati bor. Badiiy asar ruhiyat mahsuli ekan, kitobxonga qahramon tushlari ramzlardan iborat bir “rebus” bo'lib xizmat qilib o'zi uchun jaydari bashorat hosil qiladi. Misol tariqasida, ilk romanimiz, Abdulla Qodiriyning “O'tkan kunlar” asarida shunday bir jihat bor. Romanga kiritilgan Usta Alim va uning ayanchli taqdirida ham Otabekning kelgusi hayotiga ishora mavjud. Zotan, har bitta personaj asarga besabab kiritilmaydi. Otabek farzandli bo'lgan kechasi shunday bir tush ko'radi:”...Tush ko'rar edi: “Chamanda gullar ochilgan emish...Bu gulshan uning o'ziniki emish... Ul rango-rang chechaklardan ko'zini ola olmas emish. Tevarakka kelgan yovdan xavf bor emish...Xanjarini ushlab yovg'a qarshi chiqq'an emish...Yov qochg'an emish...Yov orasida onasi ham, otasi ham ko'rinar emish...Qaytib chamanga kirsar, bir sigir gulni bosib, yanchib o'tlab yurg'on emish...Bu holdan o'zini unutkan va qo'lidag'i xanjari bilan sigirg'a yugirgan emish...Sigir emas – sariq sochli albasti emish... Darmonsizlang'an va xanjari qo'lidan tushkan emish...Dunyoni qorong'ulik bosqan emish...”[1;204-b]

Kitobxon bu holatni o'qigach qalbida tushunilmas bir g'ashlikni, fojiaiy yakunni qalban his qiladi. Kitobxon mantiqqa emas, instinktga tayanib voqealarni oldindan ko'ra boshlaydi.Masalan, mazkur tushda gulzor – Otabekning hayoti, alvasti – Zaynab ramzini bildirib kelyapti. Ota-onasining yovning orasida tasvirlanishida esa Zaynabga ota-onasining qistovi bilan uylanganligini, bu ish boshidan yo'l qo'yilgan xato ekanligini tushunish mushkul ish emas. Zero, roman yakuni buning yaqqol dalili bo'ladi. Bundan kelib chiqadiki, badiiy asar insonning aqli bilan emas, balki hislari bilan “ishlashi”ga guvoh bo'lamiz.

Umuman olganda, badiiy adabiyotda tush quyidagi vazifalarni bajaradi:

- qahramonning ichki ruhiyatini ochadi;
- voqealarga ramziy ma'no beradi;
- kelajakdan darak yoki ishora bo'lib xizmat qiladi;
- falsafiy va tasavvufiy g'oyalarni yetkazadi.

Shu sababli tush motivi oddiy detal emas, balki asarning ma'naviy chuqurligini oshiradigan muhim badiiy unsurdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

- 1.Abdulla Qodiriy. O'tkan kunlar. www.ziyouz.com 2008 204 – b.
2. F. Dostoyevskiy. Jinoyat va jazo. T.:Ilm-ziyo-zakovat. 2021. 70-71-b.
3. Karl Gustav Yung. Tashqiga boqqan ro'yo ko'rar, ichiga boqqan uyg'onar. T.:Bukhara Books. 2025. 89-b.
- 4.Zigmund Freyd. Psixoanaliz haqida beshta ma'ruza. T.:Muharrir nashriyoti.2019. 133-b.

O'ZBEK OILAVIY MAROSIMLARINING TRANSFORMATSIYASI*I.A.Tursunova, o'qituvchi, Qarshi davlat texnika universiteti, Termiz***ORCID: 0009-0003-7001-4694**

Annotatsiya. Maqolada o'zbek oilaviy marosimlari (beshik to'yi, nikoh, ta'ziya) tarixi va ularning globallashuv hamda urbanizatsiya ta'siridagi zamonaviy transformatsiyasi tahlil qilingan. An'anaviy urf-odatlarining shakli va ijtimoiy funksiyalaridagi o'zgarishlar, shuningdek, marosimlarni ixchamlashtirish tendensiyalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: oilaviy marosimlar, transformatsiya, an'ana, globallashuv, nikoh, beshik to'yi, ijtimoiy funktsiya.

Аннотация. В статье анализируются история узбекских семейных обрядов (бешик туйи, свадьба, поминки) и их современная трансформация под влиянием глобализации и урбанизации. Освещаются изменения в формах и социальных функциях обычаев, а также тенденции к их оптимизации.

Ключевые слова: семейные обряды, трансформация, традиция, глобализация, свадьба, бешик туйи, социальная функция.

Abstract. The article analyzes the history of Uzbek family rituals (cradle ceremony, wedding, funeral) and their modern transformation under the influence of globalization and urbanization. It highlights changes in the forms and social functions of customs, as well as trends toward their optimization.

Key words: family rituals, transformation, tradition, globalization, wedding, cradle ceremony, social function.

Kirish. O'zbek oilaviy marosimlari asrlar davomida shakllangan ma'naviy qadriyatlar majmuasi bo'lib, ular inson hayotidagi eng muhim bosqichlarga qaratilgan. Qadimiy ildizlarga ega bu udumlar oila institutini mustahkamlash va insoniy fazilatlarni ulug'lash kabi muhim vazifalarni bajaradi. O'zbek xalqining oilaviy marosimlari milliy madaniyatning eng muhim tarkibiy qismlaridan biridir. Ular inson hayotining asosiy bosqichlarini - tug'ilish, voyaga yetish, nikoh va vafotni - ijtimoiy jihatdan tartibga soladi. Ushbu marosimlar ko'p asrlar davomida shakllanib, turli tarixiy, diniy va madaniy omillar ta'sirida rivojlangan. Turli shoh va sarkardalar tomonidan bosib olingan hududlar urf odat an'analari ikki xalq orasida singishgan bo'lsa, islom dinining O'rta Osiyoga keng tarqalishi marosimlar o'tkazish tartibini yanada boyitgan hisoblanadi. O'zbek oilaviy marosimlarining eng qadimgi shakllari Qadimgi turkiy davrga borib taqaladi. Arxeologik va etnografik ma'lumotlarga ko'ra, Markaziy Osiyoda yashagan turkiy qabilalar hayotida tug'ilish, nikoh va o'lim bilan bog'liq marosimlar mavjud bo'lgan. Masalan, yangi tug'ilgan bolani yovuz kuchlardan himoya qilish uchun maxsus urf-odatlar bajarilganligi, nikoh qurish ittifoqlarni mustahkamlash vositasi hisoblanishi yoki dafn marosimlarida ajdodlar ruhiga hurmat muhim o'rin tutishini aytishimiz mumkin.

Asosiy qism. Bugungi kunda o'zbek millatining oilaviy marosimlarini o'rganish dolzarb ilmiy va ijtimoiy masalalardan biri hisoblanadi. Chunki globallashuv, urbanizatsiya va zamonaviy turmush tarzi ta'sirida an'anaviy qadriyatlar, jumladan oilaviy marosimlar ma'lum darajada o'zgarish va transformatsiyaga uchramoqda. Shu nuqtai nazardan, ularning tarixiy ildizlari va asl mohiyatini ilmiy asosda tadqiq etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Oilaviy marosimlar - milliy o'zlikni ifodalovchi muhim ijtimoiy institut bo'lib, ular orqali avlodlar avlodga qadriyatlar, urf-odatlar va an'analari uzatiladi. Ayniqsa, Qadimgi turkiy davrdan boshlab shakllangan marosimlar keyinchalik Islom dini ta'sirida boyigan va bugungi kungacha saqlanib kelmoqda.

Adabiyotlar tahlili. O'zbek xalqining oilaviy marosimlari, ularning genezisi, evolyutsiyasi va transformatsiya jarayonlari o'zbek va xorijiy tarixshunoslik hamda etnografiya fanining eng asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lib kelmoqda. O'zbek oilaviy marosimlarining an'anaviy tizimi va etnik xususiyatlarini tizimli o'rganish O'zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix instituti va etnograf olimlar

nomi bilan bog'liq. Akademik K.Shoniyozov o'zining fundamental ishlarida o'zbek xalqining shakllanish tarixi bilan birga, oilaviy marosimlarning eng qadimiy qatlamlarini tahlil qilgan. Shuningdek, O.Bo'riyev o'zbek oilaviy hayoti, turmush tarzi va marosimlari tarixini manbashunoslik nuqtai nazaridan keng yoritib bergan.

Marosimlarning ichki mazmuni va undagi elementlarning transformatsiyasini tushunishda o'zbek oilaviy marosimlari (tug'ilish, sunnat, nikoh va dafn marosimlari) tarkibidagi zardashtiylik, animizm, fetishizm va shamanizm elementlarining islom dini bilan sinkretlashuv (qorishuv) jarayonlarini tahlil qilingan. Bu tadqiqot bugungi kunda saqlanib qolgan yoki yo'qolib borayotgan udumlarning asl mohiyatini aniqlashga xizmat qiladi.

O'zbekistonning turli hududlarida oilaviy marosimlar transformatsiyasi bir xil kechmaganligi sababli, mahalliy etnograflarning ishlari alohida qimmatga ega. Voha (Qashqadaryo va Surxondaryo) etnografiyasini L.Xoliqovning ishlarida mustaqillik davri va globallashuv sharoitida o'zbek oilaviy marosimlarida urf-odatlarining zamonaviylashishi orqali tahlil qilinadi.

Natija va muhokama. O'zbek oilaviy marosimlarining dastlabki shakllari Qadimgi turkiy davrga borib taqaladi. Bu davrda marosimlar asosan tabiatga sig'inish, ajdodlar ruhiga e'tiqod qilish bilan bog'liq bo'lgan. Markaziy Osiyoda Islom dini keng tarqala boshlashi natijasida oilaviy marosimlar islom dini aqidalari va shariat qonun qoidalari bilan yanda boyidi. Xususan nikoh marosimida nikoh o'qish, nikoh o'qiladigan qizga qalin puli, mahr berish shart qilib qo'yildi. Sunnat marosimi farz sifatida qaraldi hamda dafn marosimlari shariat qonun qoidalari asosida o'tkazila boshlandi.

Oilaviy marosimlarning shakllanishiga asosan ijtimoiy omillar, madaniyat, etnik omillar sabab bo'lgan. Aytishimiz mumkinki o'zbek jamiyatida oila asosiy ijtimoiy inistitut hisoblanadi. Marosimlar esa jamiyatdagi ijtimoiy tartibni mustahkamlash, avlodlarni davomiyligini ta'minlash va birdamlikni kuchaytirishga xizmat qiladi.

Oilaviy marosimlarning shakllanishi rivojlanishi va yanada yangicha tus olishiga Buyuk ipak yo'lining ahamiyati katta bo'lgan. Buyuk ipak yo'li orqali o'zbek xalqlari orasida fors, arab, turk va xitoy an'analari kirib kelgan va natijada o'zbek oilaviy marosimlari yanadada boyib, rang barang tus olgan. Turli xalqlarning madaniyatlari evaziga, turli marosimlarda musiqa va raqs elementlari ko'paygan, milliy taomlar va liboslar shakllangan, hamda mehmondo'slik marosimlarning muhim qismiga aylangan. Buyuk ipak yo'li o'zbek oilaviy marosimlarini madaniy jihatdan boyitishga, ijtimoiy jihatdan rivojlantirishga va tarixiy jihatdan esa shakllantirishga ko'maklashga hisoblanadi.

VII asrda islom dinining paydo bo'lishi va VII-IX asrlarda Markaziy Osiyoga kirib kelishi aynan Qashaqadaryo hudularida yashayotgan o'zbek millatining oilaviy marosimlariga yanada yangi mazmun kiritdi. Islom dinining kirib kelishi o'zbek milliy marosimlarga jiddiy zarar yetkazmadi, unlarni yo'qotib yubormadi. Balki qadimiy marosimlar bilan islom dini uyg'unlashib yanada mukammal tus oldi.

Xulosa va tavsiyalar: O'zbek oilaviy marosimlar O'zbekiston hududidagi turli joylar turlicha ekanligi bilan ham farq qiladi. Buxoro, Samarqand, Toshkent, vodiylar va voha hududlarida oilaviy marosimlar, urf odatlar tubdan bir biridan farq qiladi. Bu urf-odatlarining xilma-xilligi milliy madaniyatning boy ekanligini ko'rsatadi.

Qisqacha qilib aytganda marosimlar millat, xalq tomonidan qabul qilingan, ramziy harakatlarga ega bo'lgan hayotiy tadbir. U jamiyatda ijtimoiy birdamlikni mustahkamlab, yosh avlodni milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalaydi hamda ma'naviy barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladi. O'zbek oilaviy marosimlarining tarixiy ildizlari va ularning zamonaviy transformatsiya jarayonlarini tadqiq etish natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

- O'zbek xalqining an'anaviy oilaviy marosimlari bir necha ming yillik tarixga ega bo'lib, o'zida islomgacha bo'lgan qadimiy (zardushtiylik, shomanizm) e'tiqodlar va islom dini qadriyatlarining mukammal sintezini aks ettiradi. Kelinni olov atrofida aylantirish, isiriq tutatish kabi odatlar qadimiy ildizlarga ega bo'lsa, nikoh, aqiyqa va janoza kabi marosimlar sof islomiy qoidalar asosida shakllangan.

- XXI asrdagi globallashuv, urbanizatsiya va ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar marosimlarning o'zgarishiga (transformatsiyasiga) kuchli ta'sir ko'rsatdi. Keng qamrovli qishloq marosimlari shahar sharoitida qisqa muddatli, ixcham va asosan restoran formatidagi tadbirlarga aylandi.

- Transformatsiya jarayonida bir tomondan marosimlarni optimallashtirish, vaqt va mablag'ni tejash, isrofgarchilikka barham berish kabi ijobiy tendensiyalar kuzatilmoqda. Ikkinchi tomondan esa, mehmondorchilik madaniyatida dabdababozlikning yangi shakllari paydo bo'lishi va marosimlarning chuqur tarbiyaviy, ma'naviy-ramziy ma'nolari yo'qolib, ko'proq ko'rgazmali xarakterga ega bo'lib borayotgani xavotirli holatdir.

- Oilaviy marosimlar shunchaki bayram yoki ma'raka emas, balki milliy o'zlikni, etnik va ijtimoiy hamjihatlikni saqlab qoluvchi muhim omildir. Shu bois, marosimlarni zamonaviylashtirish jarayonida ularning asriy qadriyatlari va ma'naviy tarbiya beruvchi asoslarini saqlab qolish jamiyat oldidagi muhim vazifa bo'lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Avesto. Tarixiy-adabiy yodgorlik / Asqar Mahkam tarjimasi. – Toshkent: Sharq, 2001. – 122-b.
2. Abu Rayhon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. – Toshkent: Fan, 1968. – 480-b.
3. Ashirov A. O'zbek xalqining qadimiy e'tiqod va marosimlari. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007. – B. 73-74.
4. Mardonova G.A. O'zbek nikoh to'ylari marosim va odatlari. Ayollarning baxt quyoshi: Ensiklopediya / Uyg'ur tili, arab alifbosida. Tarjimon: Vali Karim Ko'l Ali. – 2006.
5. Safarov S. O'zbek oilaviy marosimlari va ularning tarixiy ildizlari. – Toshkent: Fan, 2008. – 220-b.
6. Shoniyozov K. O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. – Toshkent: Fan, 2001. – 312-b.
7. Zohidov T. O'zbek xalqining etnografiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1990. – 256-b.
8. O'zbek xalqining an'analari va urf-odatlari. – Toshkent: O'zbekiston Fanlar akademiyasi, 2013. – 350-b.

UO'K 81

LINGVISTIK TADQIQOTLARDA KONSEPTUAL TUZILMANI ANIQLASHNING METODOLOGIK ASOSLARI

Z.M.Tuxtasinova, PhD, Qo'qon davlat pedagogika instituti, Qo'qon

Annotatsiya. Ushbu maqola tilshunos olimlarning kontseptual tuzilmani aniqlash metodologiyasiga oid fikrlari tadqiqiga bag'ishlangan. Bunda asosiy e'tibor kontsept, uning tuzilishi, asosiy va ikkilamchi tarkibiy qismlariga berilgan ta'riflarga qaratilgan.

Kalit so'zlar: kontseptual tuzilma, metodologik, qiymat, ifoda doirasi, psixolingvistika, kognitiv lingvistika, semantik tuzilma.

Аннотация. Данная статья посвящена изучению мнений лингвистов о методологии определения концептуальной структуры. При этом основное внимание сосредоточено на определениях понятия, его структуре, главных и второстепенных компонентах.

Ключевые слова: концептуальная структура, методологическая, значение, сфера выражения, психоллингвистика, когнитивная лингвистика, семантическая структура.

Abstract. This article is devoted to the study of the opinions of linguists on the methodology of defining the conceptual structure. In this, the main attention is focused on the definitions given to the concept, its structure, main and secondary components.

Key words: conceptual structure, methodological, value, scope of expression, psycholinguistics, cognitive linguistics, semantic structure.

Kirish. Tilshunoslikda lisoniy hodisalarni tahlil qilish, ularning ichki tuzilishini o'rganish, tasniflash an'anaga aylangan. Kognitiv tilshunoslik, lingvomadaniyatshunoslik, lingvokonseptologiya kabi fan tarmoqlarining asosiy tushunchalaridan bo'lgan konseptning tuzilishini o'rganish ham bir qancha tadqiqodchilarning diqqat markazida bo'lib kelmoqda. Yaxlit bir lisoniy hodisa sifatida konsept tarkibiy qismlardan iborat.

Mavzuning dolzarbligi va hozirgi holati. Amerikalik tilshunos olim Viviyan Evans konseptual tuzilmani ta'riflashda kognitiv psixologiya yo'nalishida tadqiqot olib borgan olim Lorens Barslouning PSS (Perceptual Symbol Systems) nazariyasiga murojaat qiladi.

Konseptning tuzilishi haqida rus olimlarining fikrlari turlicha. Konsept paydo bo'lish vaqti, kelib chiqishi, semantikasiga ko'ra tarixan turli qatlamlarga ega bo'lib boradi. Yu. S. Stepanov konseptning uchta qatlamdan iboratligini ta'kidlaydi. Bular: asosiy aktiv belgi, qo'shimcha passiv (tarixiy) belgi va odatda anglanmaydigan ichki shakl [6,21]. Muallif fikrini tushunarli bayon etish uchun "8 mart" konseptini misol qilib keltiradi. Konseptning asosiy aktiv belgisi berilgan tildan foydanuvchilarning barchasi uchun o'zaro muloqot vositasi sifatida mavjud, ya'ni xamma biladiki, 8-mart bu bayram. Konseptning qo'shimcha passiv belgisi (tarixiy belgi) ma'lum bir ijtimoiy guruhga mansub kishilar o'rtasidagi muloqotda aktuallashadi, ya'ni 8-martni bayram qilinishiga sababchi bo'lgan feministik harakat namoyondalari bayramning tarixini yaxshi bilgan holda bu kunni eslashadi va u haqida muloqot qilishadi. Ichki shakl, ya'ni konseptning etimologik belgisini faqatgina tadqiqodchilar o'rganadi. Omma uchun esa bu qatlam boshqa qatlamlar uchun asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Konseptning tuzilishi haqida berilgan ta'riflardan biri V. A. Maslovaga tegishli bo'lib unda aytilishicha "konseptni doira shaklida tasavvur qilish mumkin, uning markazida asosiy tushuncha – konseptning yadrosi joylashadi, uning chekka qismlaridan esa madaniyat, an'ana, xalq va shaxsga tegishli bo'lgan tajriba joy oladi".[3,296]

Tajriba qismi. Konsept ichki tomondan murakkab tuzilishga ega. Shuning uchun ham uni yanada mukammal anglash maqsadida tilshunos olimlar tomonidan uning tarkibida qatlamlar, komponentlar, zonalar aniqlangan. Konsept tushunchasi madaniyat tushunchasi bilan chambarchas bog'liq. Shuning uchun ham konseptni lingvomadaniyatning birligi deb hisoblaydigan olimlar qadriyat konseptning asosiy tarkibiy qismi ekanligini ta'kidlaydilar. Tilshunos olim V. I. Karasik konseptni uch o'lchamli tuzilma sifatida ta'riflab, uning tarkibidagi obrazlilik, tushunchaviy va qadriyat (sennostnoe) komponentlarini aniqlagan[2,331]. Konseptning obrazlilik deyilganda, predmetni ko'rish, eshitish, ushlab ko'rish, ta'm bilish, hid bilish orqali idrok etish yoki voqea va hodisalarning ongimizda aks etishi kabi amaliy belgilar tushuniladi. Konseptning tushunchaviy tomoni esa bu uning lisoniy aks etishi bo'lib, uning belgisi, ta'rifi, belgili strukturasi, definisiyasi, boshqa qatordagi konseptlarga nisbatan qiyosiy xarakteristikasini anglatadi. Qadriyat komponenti deyilganda, konseptning psixik tuzilma sifatida individum va jamoa uchun muhimligi nazarda tutiladi.

S. G. Vorkachev lingvomadaniy konseptni semantik tavsiflashda uning uchta tarkibiy qismini ajratib ko'rsatadi. Bular tushunchaviy, obrazli va ahamiyatli tarkibiy qismlardir[1,39]. Yuqorida konseptning tushunchaviy va obrazli komponentlarining ta'rifini ko'rib chiqqan edik. Shu sababli, konseptning bu qismlariga yana to'xtalib o'tirmaymiz. Ahamiyatlilik komponenti deb, konsept nomining ma'lum bir tilning leksik-grammatik tizimida egallagan o'rni, shu bilan birga uning etimologik assosiativ xususiyati aytiladi.

G. G. Slisshkin esa lingvomadaniy konseptning assosiativ strukturasi to'rt elementdan iborat ekanligini ta'kidlaydi. Intrazona – kiruvchi semantik assosiasiyalar uyg'unligi; ekstrazona - chiquvchi semantik assosiasiyalar uyg'unligi; kvaziintrazona – kiruvchi formal assosiasiyalar uyg'unligi; kvaziekstrazona - chiquvchi formal assosiasiyalar uyg'unligi [7,6]. Bunda asosiy zonalar –intrazona va ekstrazona, qo'shimcha zonalar-kvaziintrazona va kvaziekstrazonalardan iborat bo'ladi. Ushbu elementlarga quyidagicha ta'rif beriladi:

Intrazona-konseptning birlamchi belgilarini aks ettiradi (ayiq –asalni yaxshi ko'radi, yassioyoq, kuchli).

Ekstrazona – konseptning ko'chma ma'nosidan (paremiyalardan) kelib chiqqan belgilarni aks ettiradi.

Kvaziintrazona va kvaziekstrazona - konseptning nomi boshqa so'z bilan ohangdosh bo'lib kelishi natijasida hosil bo'lgan assosiasiyalar bilan aloqadordir.

Ko'rib o'tilganidek, lingvomadaniy konseptning tuzilishiga berilgan ta'riflarda bitta umumiylik mavjud, u ham bo'lsa tarkibidagi qadriyat komponentidir. Zero, har qanday madaniyatda qadriyatlar alohida o'rin egallagani kabi, lingvomadaniy konseptning ham ajralmas qismi qadriyatdir. Til esa madaniyatning bir qismi bo'lgani holda, u orqali ongimizda yuzaga kelgan ko'p qatlamli konseptlar qisman yoki to'liq holda ifodalanadi.

Z. D. Popova va I. A. Sternin konseptning tuzilishiga yanada chuqurroq kirib boradilar. Ular ham konseptning uch o'lchamli hodisa sifatida ta'riflaydilar, biroq uchinchi komponentni turli zonalarga ajratgan holda o'rganadilar. Bunday yondashuv tadqiqotchilarga konseptning nozik qirralarini ochishga katta imkon beradi. Shunday qilib Z. D. Popova va I. A. Sternin konseptning turidan qat'iy nazar uchta asosiy strukturaviy komponentga ajratadi: obraz, axborot komponenti (информационное содержание) va talqin etilish komponenti (интерпретационное содержание) [4, 47].

Ushbu qatlamlarni ko'rib chiqishdan avval, ularni ta'riflashda ishlatiladigan atamalar mazmuni bilan tanishib chiqish joiz.

1. Kognitiv qatlam. Mavxumlikning ma'lum bir darajasida konseptning diskret birligini aks ettiruvchi, va ob'ektivlashtirishning lisoniy usullariga ega bo'lgan kognitiv belgilar jamlanmasi.

2. Kognitiv belgi. Konseptning alohida bir belgisi yoki jihatini o'zida aks ettiradigan kichik strukturaviy komponentdir.

3. Kognitiv sektor. Kognitiv qatlam tarkibidagi kognitiv belgilar to'plami bo'lib, konseptning kognitiv qatlamining alohida aspektlari tavsifini anglatadi.

4. Kognitiv parametr. Mazmun jihatdan bir-biriga yaqin bo'lgan kognitiv belgilar guruhi.

Asosiy qatlam hisoblangan obraz ma'lum bir xissiy obrazni ifodalaydi. Ushbu obraz universal kodning birligi hisoblanadi va konseptni fikrlash jarayoni uchun kodlaydi. Konsept strukturasi obrazning mavjudligini prototip semantika orqali tasdiqlanadi. Prototiplar yorqin obrazlar bo'lib, konseptni butunligicha aks ettiradi.

Konsept tarkibidagi obrazli komponent perseptiv obraz va kognitiv (metaforik) obrazlardan iborat bo'ladi [5,105]. Perseptiv obraz deyilganda, atrofdagi borliqni ko'rish, eshitish, ta'm bilish kabi sezgi organlari orqali inson ongida shakllanadigan belgilarga aytiladi. Narsa yoki hodisani metafora uslubida tafakkur qilish shakliga esa kognitiv (metaforik) obrazlar deb nom berilgan. Kognitiv obrazlar xilma-xildir, ular perseptiv obrazlarga qaraganda qiyinroq xosil bo'lsa-da, narsa yoki hodisaning konseptuallashtirishda ikkisining ham xissasi muhim. Aytib o'tish joizki, garchi hamma konseptlarda ham qo'shimcha kognitiv qatlamlar bo'lmasada, har bir konseptning asosiy qatlami mavjud.

Olingan natijalar tahlili va xulosa. Z. D. Popova va I. A. Sternin konseptning talqin etilish komponentida baholash, ensiklopedik, utilitar, tartibga soladigan, ijtimoiy-madaniy, paremiologik zonalarni aniqlaydilar [5,110]. Ushbu zonalarni misollar yordamida ko'rib chiqamiz:

1. Kognitiv belgilarni umumlashtiruvchi baholash zonasi (yaxshi/yomon, chiroyli/xunuk, yoqimli/yoqimsiz, aqlli/aqlsiz, adolatli/adolatsiz kabilar)

2. Ensiklopedik zonaga o'qish, tajriba orttirish va so'zning lug'aviy ma'nosini bilish orqali tavsiflanadigan belgilar kiradi. Masalan, "koronavirus" konsepti belgilari uning yuqumli kasallik ekanligi, hayot uchun havfliligi, ehtiyot choralarini ko'rish, gigiena talablariga rioya etilishi kerakligidir.

3. Utilitar (qo'llash, ishlatish) zona – insonlarning so'zning lug'aviy ma'nosiga pragmatik munosabatini va konseptni biror-bir maqsadda qo'llash bilan bog'liq bilimlarni ifodalaydi. Masalan, matematika – murakkab, kerakli, qiziqarli.

4. Tartibga solish zonasi – konsept orqali tushuniladigan va o'sha sohada nimani bajarish kerak yoki kerak bo'lmagan kognitiv belgilarni umumlashtiradi. Masalan, shaxsiy gigiena - o'rganish kerak, amal qilish kerak.

5. Ijtimoiy-madaniy zona – konseptning xalqning madaniyati, ufr-odatlar, adabiyot va san'at namoyondalari, badiiy asarlar bilan aloqasini aks ettiradi. Masalan, anor – sharq xalqlarida oila, serfarzandlik ramzi, Uvaysiy ("Anor" chistoni).

6. Paremiologik zona – maqol, matal, aforizmlar orqali tushuniladigan va konseptda aks etadigan belgilarni qamrab oladi. Jumladan, huzur-halovatda yashash uchun mehnat qilish lozimligini uqtirish uchun "Mehnat-mehnatning tagi rohat" maqolini misol qilib keltirish mumkin.

Konseptning tushunchasi va uning tuzilishiga doir bir qator tadqiqotlar bajarilgan va bajarilmoqda, hali hanuz uning tugal, hamma qirralarini, ma'no nozikliklarini qamrab oluvchi ta'rif berilmagan. Bugungi kunda kognitiv tilshunoslik va lingvokonseptologiya doirasidagi

izlanishlarning maqsadi ham milliy madaniyatdagi konseptning ifodalanish usullarini o'rganish bilan birgalikda uning til tizimidagi turli maydonlardagi tutgan o'rnini aniqlashdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Воркачев С. Г. Методологические основания лингвоконцептологии. Межвузовский сборник научных трудов. Выпуск 3/Воронеж, 2002.
2. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс/ В. И. Карасик. – Москва, 2004. – 331 стр.
3. Маслова В. А. Введение в когнитивную лингвистику: учеб. Пособие/5-е изд. – М.:Флинта: Наука, 2011. – 296 с.
4. Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистики. – Воронеж, 2003.
5. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. – Москва: АСТ: Восток-Запад, 2007. – 314 с.
6. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. Москва: Школа «Языки русской культуры», 1997. – 211с.
7. Слышкин Г. Г. Лингвокультурные концепты и метаконцепты. Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Волгоград, 2004. – 39 с.

UO'K 81

O'ZBEK TILIDA “HAQORAT” KONSEPTOSFERASIGA BERILGAN TA'RIFLAR TAHLILI

Z.M.Tuxtasinova, PhD, Qo'qon davlat pedagogika instituti, Qo'qon

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tilida “haqorat” konseptosferasiga berilgan ta'riflar tahlili, konseptosferaning tarixiy, ijtimoiy, huquqiy va diniy nuqtai nazardan talqin etilishi muhokama qilingan. Berilgan fikrlar lug'atlar va ensiklopediyalardan olingan ta'riflar orqali dalillangan.

Kalit so'zlar: konseptosfera, tafakkur, nutq, ijtimoiy munosabatlar, haqorat, shaxslararo muloqot.

Аннотация. В данной статье рассматривается анализ определений концептосферы «оскорбления» в узбекском языке, трактовка концептосферы с исторической, социальной, правовой и религиозной точки зрения. Данные положения подтверждаются определениями, взятыми из словарей и энциклопедий.

Ключевые слова: концептосфера, мышление, речь, социальные отношения, оскорбление, межличностное общение.

Abstract. This article discusses the analysis of the definitions given to the conceptosphere of “insult” in Uzbek language, the interpretation of the conceptosphere from the historical, social, legal and religious point of view. The given points are supported by definitions taken from dictionaries and encyclopedias.

Key words: conceptosphere, thinking, speech, social relations, insult, interpersonal communication.

Kirish. Inson ongi voqelikni o'rganib, dunyoni yaxshi va yomon, chiroyli va xunuk, yorug'lik va zulmat kabi qismlarga ajratgan. Bunday qarashlar hosilasi sifatida turli udum, an'analar, e'tiqod vujudga kelgan. An'ana deyilganda, ijtimoiy munosabatlar, xulq-atvor me'yorlari, qadriyatlar kabi ijtimoiy-madaniy merosning avloddan-avlodga o'tib kelishi tushuniladi. Madaniyatlararo shunday udum va an'analar borki, ularni boshqa xalqlarga namuna sifatida namoyish qilish mumkin. Jumladan, “Oltoy-Sayan xalqlari o'z nutqlarida behayo, odobsiz so'zlarni umuman ishlatishmaydi. Ularning madaniyatida jinsi, irqi, millati, tili, kelib chiqishi, dinga munosabati sababli insonning sha'ni, uning qadr-qimmatini kamsitish taqiqlangan. Bunday so'zlarning o'rniga olqishlardan foydalanishadi. Minglab olqishlarni she'riy shaklda bilish Oltoy xalqiga xos bo'lgan odat bo'lib, olqishlar orqali ular bir-birlariga omonlik va baraka tilashadi” [5]. Ko'p asrlik tarixga ega Oltoy xalqlarining nutq madaniyati va an'analari insonlarni tahqirlash, ularga nisbatan qo'pol, haqoratomuz so'zlarni ishlatishga yo'l qo'ymas ekan. Bunday insoniy fazilat ushbu etnik guruhning tarixdan shakllangan odob-axloq va xulq atvor-me'yorlari, avloddan avlodga o'tib kelayotgan an'ana va urf-odatlarida saqlanib kelmoqda.

Mavzuning dolzarbligi va hozirgi holati. Insonlar bir-biri bilan o'zaro muloqot qilar ekan, voqelikka va suhbatdoshga o'z munosabatini bildiradi. Verbal yoki noverbal tarzda ifodalanagan

bunday munosabatlar orasida salbiylari ham mavjud. Nutqda norozilik va tajovuzning ifodasi sifatida haqorat soʻzlar yuzaga chiqadi.

Jamiyatda kishilar til orqali nutqiy tajovuzni kamaytirishlari yoki kuchaytirishlari mumkin. V.I. Shaxovskiyga koʻra, “shaxslararo muloqotning oltin va platina qoidalari mavjud. Oltin qoidaga koʻra: hamsuhbating sen bilan gaplashishi uchun u bilan oʻzing xohlaganidek gaplash, platina qoidaga koʻra: hamsuhbating bilan gaplashishing uchun, u xohlaganidek gaplash” [10,106]. Ushbu fikrga asosan aytilish mumkinki, ayrim hollarda kishilar oʻzlarining his-tuygʻularini ushlab tura olmaslik natijasida suhbatdoshlari xohlagandek muloqot qila olmay qoladilar.

Haqorat ushbu oltin va platina muloqot meʼyorlarining buzilishidir.

Haqorat insonning tashqi koʻrinishiga, insoniy sifatleri, hulq-atvori, diniy eʼtiqodi... yoʻnalgan boʻlishi mumkin. Ahloqiy meʼyorlar jamiyatning madaniy qadriyatlari tizimi orqali shakllanadi. Ular zamonlar osha oʻzgarib boradi, jamiyatda u yoki bu narsaning taqiqlanishi insonlar ongidagi ijtimoiy taqiq haqidagi fikrlarni oʻzgartiradi. Masalan, tarixga nazar tashlaydigan boʻlsak, haqoratning hozirgidan boshqacha koʻrinishlarini kuzatishimiz mumkin. Bilamizki, soch kesish zamonaviy oʻzbek ayoli uchun odatiy holdir, lekin avvallari bu amal ham haqorat hisoblangan. Oʻtkir Rashidning “Uch shoira” asarida tasvirlanishicha, Qoʻqon xonligiga bostirib kirgan Buxoro amiri Nasrullo Nodirani qatl qilishdan avval uning sochini kesishga buyruq beradi [8,67]. Oʻsha zamonda ayol kishining sochini kesish ham uning uchun haqorat hisoblangan, chunki odatda zinokor ayollarning sochi kesilgan.

Tajriba qismi. “Haqorat” konseptini tadqiq etishda Z.D. Popova va I.A. Sterninlar tomonidan taklif etilgan konseptning nominativ maydonini aniqlashdan boshlaymiz [3,177]. Mazkur usul boʻyicha, avvalo, tadqiqotchi oʻrganilayotgan konseptning maʼnosini kengroq ochib beradigan, nutqda koʻp qoʻllaniladigan, koʻp maʼnoli va stilistik jihatdan neytral boʻlgan leksik birlikni, yaʼni nominativ maydonning kalit soʻzini tanlab olishi kerak. Tadqiqotimizning obyekti boʻlgan “haqorat” konsepti nominativ maydonining kalit soʻzi bu – oʻzbek tilida “haqorat” hisoblanadi. Oʻzbek tiliga “haqorat” soʻzi arab tilidan kirib kelgan boʻlib, etimologik lugʻatda unga shunday taʼrif beriladi:

HAQORAT Bu arabcha soʻz **haqārat(un)** shakliga ega; oʻzbek tiliga hoyi hutti undoshini h undoshiga, choʻziq ā unlisini â unlisiga almashtirib qabul qilingan: **haqārat** – xaqāpat (haqorat); “oʻta darajada kamsitdi” maʼnosini anglatuvchi **haqara** feʼlidan hosil qilingan I bob masdari boʻlib, “tahqirlovchi, qoʻpol soʻz bilan soʻkish” maʼnosini anglatadi [4,581].

Etimologik maʼlumotlardan koʻrinib turibdiki, haqorat soʻzining dastlabki maʼnosi “oʻta darajada kamsitish”, keyingisi “tahqirlovchi, qoʻpol soʻz bilan soʻkish”dir.

Abdulla Avloniyning “Turkiy Guliston yoxud axloq” nomli asarida haqoratga shunday taʼrif beriladi: “Haqorat deb bir kishining hafziga, iffatiga tegadurgan soʻzlar ila qadr va eʼtiborini tushurmak niyatida yomon muomala qilmakni aytilur” [1,69].

“Haqorat” konseptining mohiyatini yanada teranroq anglash uchun uning turli lugʻatlarda berilgan izohlari bilan tanishib chiqish zarur. Jumladan, oʻzbek tilining izohli lugʻatida keltirilishicha:

Haqorat [a. pastlik, razillik, tubanlik; pastkashlik; tahqirlash]. 1. Kishining or-nomusi, shaxsiyatini pastga uradigan, tahqirlovchi maʼno-mazmunli soʻz, gap. *Toʻlqinjon buni darrov payqadi, koʻzini yashirib, ogʻzidan chiqib ketay degan haqoratni “qult” etib yutdi.* F. Musajon, Huri. *Abdubilol endi yigʻlab, ogʻziga kelgan gapni qaytarmadi, alamidan akasining yuziga tupurdi.* S. Yunusov, Kutilmagan xazina. 2. Shunday maʼno-mazmunli muomala, xatti-harakat, holat. *U [oʻquvchi bola] ..lovullab turgan qulogʻini ushlagancha, Hojiga qaradi va bisotidagi eng ogʻir, eng dahshatli haqoratni ishlatdi, yaʼni “tarbiyasiz!” dedi.* A. Qahhor, Asarlar. *Asal xola oʻgʻlining ichmasligini bilardi, tergovchining bu gapi haqorat boʻlib tuyuldi.* S. Yunusov, Kutilmagan xazina. M. Ismoilov, Fargʻona t.o. *Bizning mayda-chuyda hokimlarimiz birlasha olmagani tufayli, katta kuchga ega boʻlgan istilochining hamlasiga dosh berolmadik..xotinlarimiz, qizlarimiz olib ketildi. Bundan ortiq haqorat bormi, Meʼmor?!* Mirmuhsin, Meʼmor [6,521].

Haqorat yuridik sohada ham qoʻllaniladigan atamalardan biridir. Oʻzbek tilining izohli lugʻatida bu soʻzga umumiy izoh berilgan boʻlsa, “Oʻzbekiston yuridik ensiklopediyasi”da haqorat jinoiy ish sifatida taʼriflanadi:

Haqorat qilganlik uchun ma'muriy va jinoiy javobgarlik belgilangan. Haqorat qilish, shunday harakatlar uchun ma'muriy jazo qo'llanilgandan keyin sodir etilganda, jabrlanuvchi o'z xizmat yoki fuqarolik burchini bajarishi munosabati bilan bog'liq holda, xavfli retsivdist tomonidan yoki tuhmat qilganligi uchun ilgari sudlangan shaxs tomonidan qilingan hollarda O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 140-moddasida belgilangan javobgarlikka olib keladi [7,634].

Haqoratga berilgan ta'rifning bu qismida haqoratni ifodalovchilar sifatida so'z va iboralar bilan bir qatorda o'zbek milliy madaniyatida ijtimoiy ahloq me'yorlarga zid bo'lgan xatti-harakatlar haqida ham ma'lumot berilgan. Chunonchi, kishiga tegishli bo'lgan narsalarga qarata hurmatsizlik qilish ham unga nisbatan haqoratni belgilaydi. Kishining yuziga tarsaki tushurish, tupurish kabi tajovuzkor harakatlar ham unga nisbatan haqorat sifatida qabul qilinadi. Bunday harakatlar, odatda, verbal haqorat bilan birgalikda sodir bo'lib, uning ta'sir kuchini yanada oshiradi.

Haqorat qilish har doim muayyan bir shaxsga qaratilgan bo'ladi. Muayyan bir shaxsga qaratilmasdan aytilgan uyatsiz-beodob so'zlar va shu kabi xatti-harakatlar bezorilik, deb baholanishi mumkin. Ushbu ta'rif asosida haqoratning boshqa tajovuzkor usullardan ajratib turadigan belgisini aniqladik. Bu ham bo'lsa, uning ma'lum bir shaxsga qaratilgan bo'lishidir. Verbal haqorat adresantning adresatga qarata uning sha'ni, qadr-qimmatini, hurmatini pasaytirish maqsadida yo'llagan nutqi asosida yuzaga chiqadi. Haqorat tajovuzkor nutq yordamida tinglovchining ruhiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatish, uning ijtimoiy mavqeini pasaytirishga qaratilgan nutq harakatidir. So'zning ta'sir kuchi gapiruvchi tomonidan oldindan belgilab olinadi. Haqorat qilingan taqdirda, ya'ni kamsituvchi nutqning og'zaki bayonidan so'ng, so'zlovchi va tinglovchi o'rtasida kommunikativ aloqa o'rnatiladi, ular ongida haqorat to'g'risida mushohada yuritiladi.

Til birliklari turli diskurslarda turlicha namoyon bo'ladi. Rus olimi G.V. Kusov diskurs tahlili asosida rus tilidagi "haqorat" tushunchasining kundalik turmushdagi, diniy va huquqiy ongdagi mazmunini ochib bergan [2,5].

Haqoratning ta'rifiga din nuqtai nazaridan yondashilganda, bir qancha jihatlarni kuzatish mumkin. Qur'oni Karimda qayd etilgan muhim saboqlardan biri – kishilarni hurmatlashdir. Kishi o'zgalar bilan suhbatda, xatti-harakatida o'zining va o'zgalarning hurmatini saqlashi, ularning shaxsiyatiga daxl qilmasligi saodatli hayot barpo etishning shartlaridan biridir. Qur'oni Karimning "Hujurot" surasining 11- oyatida aytilishicha:

"Ey imon keltirganlar! Bir qavm boshqasini masxara qilmasin, ehtimol, ular bulardan yaxshiroqdir. Va ayollar ham boshqa ayollarni (masxara qilmasinlar), ehtimol, ular bulardan yaxshiroqdir. Va o'zingizni o'zingiz masxara qilmang, bir-biringizga laqab qo'ymang. Iymondan keyin fosiqlik ismi naqadar yomon! Va kim tavba qilmasa, bas, ana o'shalar zolimlardir"[9,339].

Ushbu oyatda Alloh imon keltirgan bandalarini bir-birlarini masxara qilishdan, bir-birlariga laqab qo'yishdan saqlanishga chaqirmoqda. Masxara qilish orqali ham, laqab qo'yish orqali ham kishining sha'ni pasaytiriladi, ya'ni haqorat yuzaga chiqadi. Jamiyatda kishi boshqasini o'zidan past sanasa, uni masxara qilsa, adresat ham uning muomalasiga yarasha javob axtaradi. Natijada kishilar o'rtasida nizo paydo bo'ladi. Allohning nazdida bunday kishi zolim, dindan chiqqan kabi bo'ladi. Shu sababli ham dinga e'tiqodli bo'lgan kishilar bunday ishlardan qaytarilganlar.

Olingan natijalar tahlili va xulosa. Shunday qilib, o'zbek tilida haqoratga berilgan ta'riflar asosida quyidagi xulosalar kelib chiqadi:

Haqorat – kishining or-nomusi, shaxsiyatini pastga uradigan, tahqirlovchi ma'no-mazmunli so'z, gap. Haqorat – shaxsning sha'ni va qadr qimmatini beodoblik bilan qasddan tahqirlash jarayoni, shunday ma'no-mazmunli muomala, xatti-harakat, holat. Haqorat bu jinoyat bo'lib, haqoratlovchi qonuniy jihatdan jazolanishi kerak. Haqorat qilish islom dinida taqiqlangan bo'lib, haqorat kishining e'tiqodiga putur yetkazadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Avloniy A. Turkiy Guliston yoxud axloq. [Matn]/Abdulla Avloniy. – Toshkent: "Turon zamin" nashriyoti, 2022. – 96 b. – B.69.
2. Кусов Г. В. Оскорбление как иллокутивный лингвокультурный концепт: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Волгоград, 2004. – 32 с. – С. 5.
3. Попова З. Д., И. А. Стернин. Когнитивная лингвистика. – Москва: АСТ: Восток –Запад, 2007. – 314 с. – С. 177.

4. Раҳматуллаев III. Ўзбек тилининг этимологик луғати II (араб сўзлари ва улар билан ҳосилалар). – Тошкент: Университет, 2003. – 600 б. – Б. 581.
5. Тунтешева Т. Национальные костюмы, обычаи и искусство народов великой степи.// <https://m.facebook.com/groups/215821238981192/> (murojaat sanasi 20.12.2023)
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5-жилд. – Тошкент: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Давлат илмий нашриёти, 2020. – 592 бет. – Б. 521.
7. Ўзбекистон юридик энциклопедияси. – Тошкент: Адолат, 2011. – 704 б. – Б. 634.
8. Ўткир Рашид. Уч шоира: Увайсий, Махзуна ва Нодира. – Тошкент: ЎзССР давлат бадиий адабиёт нашриёти, 1958. – 67 бет. – Б.12. //www.ziyouz.com kutubxonasi
9. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Иймон. – Тошкент.: Hilol-Nashr, 2023. – 368 бет. – Б. 339.
10. Шаховский В. И. Голос эмоций в языковом круге *homo sentiens*. – Москва: Книжный дом «Либроком», 2012. – 144 с. – С. 106

UO‘K 82-93:82-31

**BOLALAR ADABIYOTIDA YUMORNI IFODALASH
(G‘.G‘ULOM “SHUM BOLA” HAMDA MARK TVENNING “TOM SOYERNING
BOSHDAN KECHIRGANLARI” ASARLARI MISOLIDA)
Sh.L.Uchqunova, talaba, Toshkent Kimyo xalqaro universiteti, Toshkent
M.A.Xamidova, dots., Toshkent Kimyo xalqaro universiteti, Toshkent**

Annotatsiya. Ushbu maqolada bolalar adabiyoti, yozuvchining yumor orqali jamiyat hayotini tasvirlashi aks etgan bo‘lib, unda G‘.G‘ulom “Shum Bola” hamda Mark Tvenning “Tom Soyerning boshdan kechirganlari” asarlari misolida tadqiq qilinadi. Asardagi kulgili vaziyatlar, tilning nozik jihatlar va qahramonlar xarakteri o‘rganilib, hikoyadagi yumorning ijtimoiy va madaniy ahamiyati yoritiladi.

Kalit so‘zlar: bolalar adabiyoti, yumor, G‘.G‘ulom “Shum Bola”, Mark Tven “Tom Soyerning boshdan kechirganlari”, xalqona yumor, satira, ijtimoiy tanqid.

Аннотация. В данной статье рассматривается детская литература, изображение автором социальной жизни через юмор, а также анализируются примеры «Шум Бола» Г.Гулома и «Приключений Тома Сойера» Марка Твена.

Изучаются комические ситуации в произведениях, тонкости языка и характеры персонажей, а также подчеркивается социальное и культурное значение юмора в повествовании.

Ключевые слова: детская литература, юмор, «Шум Бола» Г. Гулома, «Приключения Тома Сойера» Марка Айвена, народный юмор, сатира, социальная критика.

Abstract. This article reflects children’s literature, the writer’s depiction of social life through humor, and examines the examples of G.Gulom’s “Shum Bola” and Mark Twain’s “The Adventures of Tom Sawyer”. The comical situations in the work, the subtleties of the language and the characters of the characters are studied, and the social and cultural significance of humor in the story is emphasized.

Key words: children’s literature, humor, G.Gulom’s “Shum Bola” Mark Twain’s “The Adventures of Tom Sawyer”, folk humor, satire, social criticism.

Kirish. Yumor, ya’ni kulgi va hazilga asoslangan nutqiy hodisa, inson taffakurining qadimiy shakllaridan biri bo‘lib, yumor ko‘pincha yashirin ma’no, ishora va vaziyatga xos kulgi elementlari, insonni kuldiradigan, kayfiyatini ko‘taruvchi, do‘stlarimizga ham yumor orqali hayotimizni tushuntirib bera olishimiz, ba’zi qiyin vaziyatda tushganimizda ham yumorlar orqali uni ochib bera olishim mumkin. Yumor hayotda ko‘pdan ko‘p asarlar, hikoyalar, latifalar, qissalar, maqollar, she’riy satrlardan ham uchrab turadi. Yumor insonni doim quvonchga yetaklash yoki achchiq haqiqatlarni ham kulgi orqali ifoda etilishi hamdir.

Adabiyotlar tahlili. Adabiyotda yumor mavzusida tadqiqotchilar L.I.Toshmuxamedova, M.A.Mansurova, G‘.O.Xolbutayev, D.I.Zokirova, M.Xamidovalar o‘z ishlarida qayd etib o‘tganlar [1].

Inson qattiq tushkunlikka tushub kimdandur hafa bo'lganda ham bu vaziyatni yumorlar orqali ifoda etishi ham mumkin. Ba'zi insonlar har kunini yumor bilan o'tkazadi, ba'zilar esa kulgi muhim emas deb ham qaraydi. Yumor aslida qachon paydo bo'lgan degan fikrga tadqiqotchi L.I.Toshmuxamedova "O'zbek adabiyotida kulguning o'rni" deb nomlangan maqolasida quyidagicha izoh beradi: *Qadimgi zamonlardan, ya'ni Aristoteldan boshlab hajviyotning mohiyati va mazusini yorituvchi ko'plab ilmiy adabiyotlar yaratilgan [1]*. Demak, bundan xulosa qilishimiz mumkinki, yumorning yaratilishi uzoq o'tmishga ega.

O'zbek hamda jahon adabiyotida yumorsiz va kulgusiz yaratilgan badiiy asarni uchratmaymiz. Asarning bir parchada bo'lsada, yozuvchi yumorga murajaat qiladi. Ayniqsa bolalar adabiyotini uningsiz tasavvur qilish mushkul. Misol uchun, Afandi latifalaridan tortib, xalq ertaklarigacha deyarli hammasida yumorga asoslanib ifodalangan hayotning achchiq haqiqatini ko'rishimiz mumkin:

Afandining uyiga kechasi o'g'ri tushdi. Qidira-qidira hech narsa topolmagach, Afandi yotgan yerida ko'rpadan boshini chiqardi-da, dedi:

— E, nodon, o'zim kunduzi uyimdan hech vaqo topolmayman-u, sen kechasi nima qilasan ovora bo'lib? [5]

Yoki Said Ahmadning bir qator asarlari, shu jumladan, "Qoplon" ham satiraga yaqqol misol bo'la oladi. Tillayev kabi ishonuvchan insonlarning ishonchiga kirib olgan Qurbonboydek kimsalarning kirdikorlarni satira orqali ochib bergan. Tillayev lavozimidan bo'shagach Qoplon yo'qolib va uni do'stining uyida ko'rib qolishi, do'sti tomonidan itni taniysanmi desa, Qurbonboyini ko'rsatib ha deyishi kishini ham kuldiradi, ham yig'latadi. Inson o'z nafsini yo'lida nima ishlarga tayyor ekanligini ko'rib yig'laging keladi. Erkiv Vohidov ijodining eng ko'zga ko'ringan qirralaridan biri "Donish qishloq hangomalari" da yaqqol namoyon bo'ladi. Matmusa obrazi orqali shoir jamiyatdagi ko'p kirdikorlarni ochishga uringan. Ayrim latifalar yumor bo'lishi mumkin, biroq, aksariyat latifalar ortida achchiq kulgi hukmronlik qiladi [3].

Tadqiqotchi M.A.Mansurova yumor va satira san'atlarining barcha jahonlarda, o'ziga xos o'rniga ega bo'lgan tarmoqlari va usullari bor. Bu tarmoqlar aynan joylashgan tarixiy, ijtimoiy, siyosiy, va madaniy kontekstlar orqali shakllangan deya ta'kidlaydi. U Zavqiyning she'rlarini tahlilga tortar ekan, bayoz, majmua, vaqtli matbuot hamda og'zaki manbalarida yumor va satirani farqlab ko'rsatadi.

Yumor bu latifalar, voqealar, va tabiiy imijlar orqali kulgili tushunchalarni yaratish bilan bog'liq bo'lib, odamlar orasidagi munosabatlarni o'ylarni o'ynalishi yoki ajoyib voqealarni aytish orqali insonlarni xayol qilishga olib keladi. Yumor shakllari ko'plab bolib, uni komediya, karikatura, va stand-up komediyaga misol gilib keltirish mumkin. Satira esa odata ijtimoiy yoki siyosiy hodisalarga, odamlar yoki tizimlar orasidagi aksiyalarga kritikaga olinadi. Satirik uslubda, muallif mazmunni aks etkazish orqali jamiyat yoki hukumatning nafratlari, qirg'inchiliklari, yoki qo'rqinchli xususiyatlari haqida gapirishi mumkinligi haqida so'zlaydi [2].

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqolada biz e'tiborni G'.G'lom "Shum bola" asari hamda Mark Tvenning "Tom Soyerning boshdan kechirganlari" asarlarining tahliliga qaratdik. Asardagi yumor va kulguga boy sahnalarining yozuvchilar tomonidan qay tarzda ifodalangani, qahramonlarning harakteridagi yumorga boylik, jamiyat va ijtimoiy hayot falsafasi ijodkorlarning qalamida yumor ostida ifodalangani haqida so'z yuritamiz.

G'afur G'ulomning "Shum bola" asari 1936-yilda yozilgan hamda dunyo bo'yicha bir nechta tillarga tarjima qilingan, jumladan, F.Shayhuddinova hamda A.Naumov tomonidan 1970- yilda rus tiliga, V.Grimich tomonidan 1991- yilda ukrain tiliga tarjima qilingan. Qissa 1977-yilda rejissor Damir Salimov tomonidan suratga olingan hamda shum bola rolini Abduraim Abduvahobov tomonidan o'ynalgan. Endi esa ushbu asar mohiyatiga to'xtaladigan bo'lsak, qissa o'tkir hajviy asar bo'lib, eski Toshkent qiyofasi to'laqonli bayon etilgan. Asarda haqiqiy tarixiy faktlarga qaraganda, to'qima fantaziya kuchliroq hamda asar markazida yozuvchi hayotidan faktlar ko'p keltirilgan bo'lsada, u avtobiografik asar hisoblanmaydi. Asar bosh qahramoni 13 yoshli bola hisoblanib, o'ziga yarasha sho'x, sarguzashtparast bolaning ko'rgan kechirganlari haqida hikoya qilinadi. Jumladan, axloqiy hamda diniy mazmundagi sahnalar ham ko'p uchrab turadi [5].

Ikkinchi tahlilga tortayotganimiz M.Tvenning “Tom Soyerning boshidan kechirganlari” asari ham 1876-yilda yozilgan. Asar qahramoni Tom ham yetim, lekin shunga qaramay juda sho‘x, eng qiyin vaziyatlarda ham o‘zining quvligi sabab chiqib keta oladi.

Muallif Amerikaning burjuaz realligidan, tarixiy davriga murojaat etadi. Ha, Amerikaning o‘tmishida shafqatsiz va yovvoyi, soxta hamda kulgili holatlar ko‘p bo‘lgan edi. Ularning oldida isyonkor bolakay Tom ham bor edi. Tom Soyer o‘z jamiyatidagi taqvoga ham, shahar aholisining hayot tarziga ham, maktabi va oilasidagi puritanlikka ham qarshi chiqadi. Mark Tven ijodida qudratli daryo tinchliksevarlik ramziga aylanib qoladi. Bu prozaga yo‘g‘rilgan bolalik madhiyasi, Jon Golsuorsi ta‘biri bilan aytganda, yoshlik madh etilgan epos edi. Tomning bola ongi atrofni zerikarli qiladigan qolipdagi shartlardan xoli edi. Cherkovdagi yakshanba kungi xizmatda pudel iti bilan chiqqan mojaro qat‘iy cherkov qoidalarini buzadi. Lekin qahqahasini zo‘rg‘a tutib turgan katta yoshli avlod ham kutilmagan tomoshadan mamnun edi. Maktab hayotining Tom uchun “qamoq va kishan” ga aylangan bir xilligi va shartliligi fonida Amerika jamiyatining tussiz va baxtsiz hayoti aks ettirilgandi. Bu hayot Tomga ta sir qilmaganining sababi, u boshqacha qarash va qiziqishlar bilan yashaganida bo‘lgan. Uning qat‘iyatli va mard tabiati baxtsiz hodisa, bid‘at va xurofotlarga qarshi kurashda shakllanib boradi. Tom — “birinchi ixtirochi” ning chegarasiz fantaziyasi o‘smir ruhiyatini jamiyatning salbiy ta‘siridan saqlaydi [7].

Tahlilimiz davomida yozuvchilar G‘.G‘ulomda va M.Tvenda qahramonlari Qoravoy va Tomning o‘xshash jihatlarini kuzatdik:

“Bizning ro‘zg‘or mayda-chuydalari zax uyning orqasidagi uzun hujrada bo‘lar edi. Ayyonda o‘rtancha singlim kichik ukamni ovutib o‘tirgan ekan. Uning yonidan hujraga kirishning evini topolmadim, birorta hiyla ishlatish kerak edi.

— *Shapag‘, - dedim unga, - katta to‘ping qayerda?*

— *Qo‘g‘irchoqlarimning oldida, nima qildi?*

— *U yerda yo‘q-ku!*

— *Ha... o‘lgur, sen olgandirsan, hozir berasan, ber.*

Men iljayib turaverdim. U ovutib turgan ukamni qo‘ydi-da, qo‘g‘irchoqlarining oldiga yugurib ketdi. Men ham lip etib kirib, xo‘qachadan yog‘ o‘yib oldim, yog‘ni qog‘ozga turmuchlab, lippamga qistirdim. Hoy, juvonmarg, zumrasha, tag‘in ko‘chagami? Bu yoqqa kel, olovni jo‘nashtirib ket, tutay berib ko‘zimni ko‘r qilayozdi.

Noiloj qoldim, tuxumni qalpoqchamga solib, kiyib oldim-da, oshxonaga kirdim. Onam meni tergay boshladi. Men jimgina quloq solib, o‘choqning yoniga cho‘qqayib, o‘t qalashtirmoqqa boshladim.

Men bilmagan ekanman. O‘tning tafiga lippamdagi yog‘ erib, pochamdan oqmoqda ekan. Oyim qo‘lidagi xamir yoyib o‘tirgan o‘qlov bilan boshimga astagina urdi.

— *Juvonmarg, kap-katta bola, uylansang bolang bo‘ladi, shu yerda shunday Fotimai Zuhroning dastgohlari bo‘lgan qutlug‘ yerda siyib o‘tiribsanmi?*

Oyim boshimga o‘qlov bilan urganda qalpoq tagida bo‘lgan tuxum pachaqlangan edi. Uning sarig‘i oqiga aralashib, chakkamdan sirqib, yuzimga oqmoqda edi. Oyim: “Bola bechoraning boshini yorib, qatig‘ini chiqarib yubor-dimmi”, deb esi chiqib ketgan ekan. Men bo‘lsam, xalfana qilamiz, deb o‘margan o‘g‘irligim ochilib qolganidan, bir chekkasi qo‘rqish va bir chekkasi uy ichidagilardan uyalganimdan, oshxonadan chiqib, ko‘chaga qochgan edim.” [5]

Keyingi parchada:

— *Ana, aytmadimmi! Men bir karra shu omborni qarashim kerak edi-ya! Hoy, sen bu yerda nima qilib yurib eding?*

— *Hech narsa.*

— *Hech narsa deysanmi? Qo‘llaringni qara, og‘zingni qara nimaga bo‘yab olgansan?*

— *Bilmayman, xola!*

— *Sen bilmasang, men bilaman! Murabbo yegansan, bildingmi! Men senga bu murabboga tegma, agar tekkuday bo‘lsang, xipchin bilan savalayman, deb qirq marta aytgan edim.*

— *Qani, xipchinni menga ber-chi!*

Xipchinning shipillagan ovozi havoni yorib o‘tdi. Kaltak yeyish xavfi aniq edi.

— *Voy, xola, ana u yoqqa qarang, organgizda turgan narsa nima?*

Kampir qo'rqansimon orqasiga endigina qayrilib qaragan va xavfli balodan qutulish uchun, etagini yig'ishtira boshlagan ham ediki, bola lip etib qochdi-da, baland taxta devor ustidan oshib, yugurganicha ketdi. [6]

“Shum bola” va “Tom Soyerning sarguzashtlari”. Har ikkala qahramon qahramon Qoravoy hamda Tom o'yingaroq o'smir bola. Har ikkalasi yetim. Urush paytlari. O'spirin yosh bolalar. Qahramonlarda o'ziga hos sho'xliklari deyarli o'xshash va ular hayot so'qmoqlaridan, turli vaziyatlardan o'tib olishlarida yolg'on gapirishga, kimningdir narsasini o'g'irlashga majbur bo'ladilar. Yozuvchi hayotdagi bor illatlarni ular orqali yoritishga xarakat qiladi. Ikkala asarda ham bolaning qorni doim to'q emas. Tom holasi taqiqlagan murabbolarni o'g'ilab yesa, Qoravoy butun oilaning rizqi bo'lgan tovuq tuhumini o'g'irlab yemoqchi bo'ladi. Ikkalasi ham uydan sho'xligi va o'yingaroqligi, ta'qiqlangan yeguliki yegani uchun qochib ketadi. Sovet davrida jahon bolalar adabiyoti durdonasi sifatida sevib o'qilgan Mark Tvenning asarida AQSHdagi fuqarolik urushigacha bo'lgan voqealar tasvirlangan bo'lsa, G'afur G'ulom o'z qissasini 1936 yilda yozgan bo'lib, qissada XX – asr boshlarida Toshkent tasvirlangan. Ikkala qissada ham asar qahramonlari mazali taomlar va yeguliklarga o'ch bo'lishadi. Biroq, uyda ular hohlagandek taomlanishning iloji yo'q. Aslini olganda esa, ikkala asar yozilgan davrda bolalar ratsioni u qadar boy bo'lmagan. Oddiy oilada mazali to'kin dasturxon, bola ermak qilib yeydigan shirinliklar deyarli yo'q edi. Mazkur asardagi taom va yeguliklarga bo'lgan cheklovlar o'sha davr bolalarida sabr-qanoatni shakllantirish maqsadida qo'llangan [7].

Abdulla Qodiriy e'tirof etishicha, kulgi g'oyat qudratli kuch, u inson ruhiga yengillik beradi, turmush tashvishlarini vaqtincha bo'lsa-da unuttiradi [1]. Balki shuning uchun ham kulgi juda qadimda, insoniyat taraqqiyotining ilk bosqichlaridayoq paydo bo'lgandir. Ayniqsa bolalar adabiyoti yetakchilik qiladi. Bolaning bu dunyo tashvishlari bilan ishi yo'q. Lekin uning tarbiyasi asosiy masal hisoblanadi. Bolalar yozuvchilari kulgu orqali bolaga bu hayotda nima to'g'ri yoki noto'g'ri ekanligini uqtirishga urinadilar. Uydan qochib chiqqan Qoravoy ham ne-ne sarguzashtlarni boshidan kechirmaydi. Hayot uni u ko'chadan olib, narigisiga eltadi. O'sha mahaldagi ochlik, yetimlarning ko'pligi, noinsof insonlarning bola mehnatidan foydalanishi, ilmsizlik, xullas hayotiy qiyinchiliklar achchiq kulgu ortiga yashirinadi.

Xo'sh, nima aybing bor? Siyg'oqmisan, tutqanoqmisan?

— *Yo'q, aybim bu emas, aybim shuki, yoshligimdan odat bo'lib qolgan, har zamon- har zamonda beixtiyor yolg'on gapirib qo'yaman, shundan koyimasangiz bas.*

Ushbu parchada shum bola Sariboy bilan suhbatlashib, o'zining hazil tariqasida, ijtimoiy holatini va qahramon harakterini ko'rsatib beradi. Shunday ekan Qoravoy oddiy xalq bolasi bo'lishiga qaramasdan ular bilan sho'x, ayyor va hazilkash harakteri bilangina asardagi yumoristik ruhini kuchaytira oladi.

Hazil yengil kulgi bo'lgani holda, yumor ancha “jiddiy” kulgidir. Yozuvchi yumorni hajv deya tarjima qilar ekan, kulgi insonlar uchun aniq estetik qiymat (hodisa) ekanligini tushungan. Yumoristik asarda ijodkor narsa hodisalarni haqiqiy holatida ko'radi, ularning harakterli jihatlarini ko'rsatib beradi va aynan shu hodisa kulgi chaqiradi. Yumorning asosida kulgili munosabatlar yotadi. Qodiriy yumoristik kulgini yengil tanqid deya tushunadi [1].

— *Xo'sh?!*

— *Shunday o'zim, sizni sog'inib, bir ko'rib kelay deb*

— *kelgan edim.*

— *Yaxshi, yaxshi, barakalla, juda ham quruq kelmagandursan, biror ishing bordur, xo'sh, nimaga kelding?*

Shu paytda boyga xizmatkor yurishda qo'ygan shartim esimga tushib qoldi. “Shart qilgan yolg'onni endi gapirmasang, qachon gapirasan”, dedim-da, gap boshladim:

— *Anavi, haligi, dandon sopli pichog'ingiz sinib qolib edi, shuning xabarini bergani keldim.*

Ana shu so'zdan keyin menga “innaykeyin” savoli yog'ila boshladi.

— *Xo'sh, innaykeyin, qanday qilib sindi? Ro'zg'orda mening pichog'imdan boshga pichoq qurib ketgan ekanmi?*

Ushbu parcha asarning eng kulgili va mazmunli dialogi hisoblanib, shum bolani ziyrakligi va hazilkashligi tufayli boyni oldiga kelib “innankeyin”chi degan savollariga topqirligi va ayyorligi sababli javob bera olishidir. Boy esa har safar jahli chiqib, hayratga tushib, yana savol beradi. Natijada bu diologlar juda ham jonli va qiziqarli avj oladi. Shunday ekan Sariboy bilan Qoravoyning o'rtasidagi bo'lib o'tgan savol javoblarning barchasini achchiq yumoristik ruh deb ham hisoblashimiz mumkin.

Keyingi misol,

— *Menga qara, Bekki, seni unashganlarmi?*

— *Bu nima deganing?*

— *Shuni ham bilmaysanmi, erga tegish uchun biror kishiga unashib qo'yganlarmi demoqchiman.*

— *Yo'q.*

— *Sen shuni xohlar edingmi?*

— *Bilmadim, qanday bo'ladi bu o'zi?*

— *Qanday bo'lar edi! Sen bir bolani yaxshi ko'rasanda, men hech vaqt shu boladan boshqa kishiga tegmayman, deysan.*

— *Keyin uni o'pasan. Vassalom. Buni har kim ham qila oladi-ku.*

— *O'pasan deysanmi? O'pishning nima keragi bor?*

— *Nima keragi bor, chunki... Chunki u yaxshi bo'ladi...*

— *Hamma ham shunday qiladi.*

— *Hamma-a?*

— *Ha, bir-birlarini sevgan kishilarning hammasi ham shunday qiladilar. Mening taxtaga yozib senga ko'rsatgan so'zlarim esingdami?*

— *Ha, esimda...*

— *Xo'sh, o'sha nima edi?*

— *Aytmayman.*

— *Balki, men aytsam bo'lar?*

— *Ha, sen aytsang bo'ladi... Faqat hozir emas, boshga vaqtda.*

— *Yo'q, hozir aytaman.*

— *Yo'q, hozir emas, yaxshisi, ertaga.*

— *Yo'q, yoq, Bekki, hozir. Sekingina qulog'ingga aytaman.*

— *Tom, Bekking ikkilanib turganligini ko'rib, uning indamay turishini rozilik alomatiga yo'ydi, belidan quchoqladi va og'zini uning qulog'iga qo'yib, o'sha so'zlarni takrorladi. Keyin qizga qarab:*

Endi sen ham menga shunday deb ayt, - dedi [6].

Ushbu parcha orqali muallif bolalar qalbidagi muhabbat, uyatchanlik, beg'ubor tasavvurlarni badiiy va sodda qilib tasvirlaydi. Bunda yozuvchi yumorga murojaat qiladi. Tom va Bekki o'rtasidagi suhbat shuni ko'rsatadiki, bolalar kattalarning sevgi haqidagi qarashlarni to'liq anglamasa ham, ularni taqlid qilib o'z his-tug'ularini ifodalashga harakat qiladilar. Insonning ilk hissiy tajribalarini, ya'ni bolalik muhabbatining pok va samimiy tabiatini ochib beradi.

Tahlil va natijalar. Kulgi dunyo, inson va tarix haqiqatini aytishning bir shaklidir. Hayotning shunday jihatlari borki, ular faqat kulgi orqaligina yoritilishi mumkin. Shuning uchun ham kulgi adabiyotning ajralmas qismi hisoblanadi. Jamiyat taraqqiy etgani sari kulgi ham kamolotga erishadi, kishilar hayotida muhim rol o'ynay boshlaydi [1].

— *Tush ko'rish nima degan gap, mushuklar ham tush ko'radilar-da, har holda, hech narsa bo'lmagandan ko'ra, shu ham durust. Qani tushingda nimalarni ko'rding?*

— *Tushida shuni kordim. Chorshanba kuni kechqurun tushimda siz karavot yonida o'tirgansiz. Sid sizning oldingizda taxta quti ustiga o'tirib olgan, Meri uning yonboshida o'tirar edi.*

— *Xo'sh, nima bo'libdi, o'zimiz ham xuddi sen aytgandek o'tirgan edik. Hamma vaqt ham shunday o'tiramiz.*

— *Keyin Jo Garperning onasi ham shu yerda o'tirgan emish.*

— *Chindan ham u shu yerda o'tirgan edi-ya! Xo'sh, tu-shingda tag'in nimalarni ko'rding?*

— *Ey, juda kop, har xil narsalarni ko'rdim, faqat hozir yodimda yo'q [6].*

Mazkur epizodda Tom Soyer xolasi Poliga o'zini oqlash maqsadida “tush ko'rdim” degan bahona bilan voqealarni hikoya qilib beradi. Aslini olganda esa bu tush emas, balki Tomning yashirincha uyga kelib, hamma gaplarni eshitib ketgan paytidagi ko'zi bilan ko'rgan va qulog'i bilan ishitgan voqealarning o'zi edi. Usha paytda xolasining mehrini yo'qotib qo'ymaslik uchun ko'rganlarinitush sifatida aytib berib, xolasini hayratda qoldiradi. Tomning topqirligi va xatti-harakati Poli holasiga hazil qilib aytgan bo'lsada to'g'ridan to'g'ri ayyorona usul bilan vaziyatdan chiqib ketishga urinardi. Tom sho'xlik qilib aytgan yolg'on gaplarini aslida u mehr va e'tiborga bo'lgan ehtiyojlari uchun aytgan hisoblanadi.

Xulosa va takliflar. O'zbek bolalar adabiyotida sevib o'qilgan sargo'zasht asarlar “Shum bola” va “Tom Soyerning sarguzashtlari” asari syujet va xronotroplarida o'xshashlik mavjud. Adabiyotshunoslar ham bu ikki asardagi o'zaro o'xshashliklarni qiyoslashadi. Jahon bolalar adabiyotidagi sayyor syujetlarni qiyosiy o'rganish natijasida o'tgan tarixiy davrda har ikki qit'ada ham insoniyat uchun quyidagi umumiy muammolar yechimini topish adabiyot vazifasiga yuklanganligini ko'rish mumkin:

- ochlik balosi bilan kurashishga motvatsiya uyg'otish;
- qashshoqlarni yorqin kelajak borligiga ishontirish;
- ochlik sabab turli jinoyatlar, o'g'rilik va qotilliklarning ko'payib ketmaslining oldini olish;
- kambag'al qatlam bolalarini lazzatli fantaziya bilan ovuntirib, yashirin tarbiya berish va ularning o'z kelajaklari haqidagi yorqin ssenariylarni hosil qilish;
- zodagon qatlam bolalarining to'g'ri ovqatlanishini nazoratga olish, tanovvul madaniyatini o'rgatish;

Bolalar adabiyotidagi taom diskursini qiyoslaganimizda, yuqoridagigi tahlillarda keltirilgan syujetlardan tashqari shuningdek – taom va fantaziya, mazali sarguzashtlar, insonga yegulikka xos sifatlarning ko'chishi, ochko'zlik va yeb qo'yish kabi mavzularning mavjudligi aniqlandi [7].

Har ikkala qahramon ham jamiyatdagi urush oqibatlarini jabrdiydasi. Bola ongiga urushning mudhish oqibatlarini yozuvchilar yumor orqali yetkazib berganlar. Yumor ortida yashiringan ijtimoiy, siyosiy va millat ahvolini ko'rishimiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. L.I.Toshmuxeamedova. O'zbek adabiyotida kulgunning o'rni. International scientific methodological electronic journal “Foreign Languages in Uzbekistan”. 2024, vol. 10, No 54, pp -190 205b
2. M.A.Mansurova. Zavqiy ijodida satira va yumor. Innovative methods of teaching foreign languages, modern approaches in the research of translation studies and philology. Toshkent, Uzbekistan, 2024. 678-b.
3. G'.O.Xolbutayev. o'zbek va qirg'iz xalq og'zaki ijodida satira va yumor. Innovations in science and technologies scientific electronic journal ISSN 3030, 3451. 66-b.
4. D.I.Zokirova. Abdulla Qahhor hikoyalari satira va yumor. Volume 1. Issue 3. 2022 June. 141-b.
5. G'.G'ulom. Shum bola. – T.:Oltin qalam, 2023. – 160 b.
6. M.Tven. Tom Soyerning boshidan kechirganlari. Ruschadan Ilyos Muslim va Abduvoris Abdumajidovlar tarjimai. – T.:Ilm ziyo zakovat, 2019. 368 b.
7. M.Xamidova. Bolalar adabiyotidagi glyuttonik diskurs tarjimasining lingvomadaniy talqini (ingliz-o'zbek tillari misolida). Diss. – Farg'ona, 2025. – 160 b.

UO'K 808.3

INGLIZ VA O'ZBEK TOPONIMLARINING LINGVOMADANIY KONSEPTUALIZATSIYASI

M.Usmonova, katta o'qituvchi, Qarshi Iqtisodiyot va Pedagogika universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz va o'zbek toponimlarining lingvomadaniy konseptualizatsiyasi tahlil qilinadi. Toponimlar xalqning tarixiy xotirasi, milliy tafakkuri va madaniy

qadriyatlarini aks ettiruvchi muhim til birliklari sifatida o'rganiladi. Tadqiqotda ingliz va o'zbek toponimlarining semantik hamda konseptual xususiyatlari qiyosiy tahlil asosida yoritildi.

Kalit so'zlar: *toponim, lingvomadaniyat, konseptualizatsiya, ingliz tili, o'zbek tili, semantika, madaniyat, etnolingvistika.*

Аннотация. *В данной статье анализируется лингвокультурная концептуализация английских и узбекских топонимов. Топонимы рассматриваются как важные языковые единицы, отражающие историческую память народа, национальное мышление и культурные ценности. В исследовании на основе сравнительного анализа раскрываются семантические и концептуальные особенности английских и узбекских топонимов.*

Ключевые слова: *топоним, лингвокультура, концептуализация, английский язык, узбекский язык, семантика, культура, этнолингвистика.*

Abstract. *This article analyzes the linguocultural conceptualization of English and Uzbek toponyms. Toponyms are studied as important linguistic units that reflect the historical memory, national mentality, and cultural values of a people. The study highlights the semantic and conceptual features of English and Uzbek toponyms through a comparative analysis.*

Keywords: *toponym, linguoculture, conceptualization, English language, Uzbek language, semantics, culture, ethnolinguistics.*

Kirish. Toponimlar tilshunoslikning muhim tadqiqot obyektlaridan biri bo'lib, ular nafaqat geografik nomlarni, balki xalqning tarixiy-madaniy tajribasi va dunyoqarashini ham o'zida mujassamlashtiradi. Zamonaviy lingvomadaniyathunoslikda toponimlar milliy mentalitet, etnik xotira va konseptual tafakkurning ifodasi sifatida talqin qilinmoqda. Ingliz va o'zbek tillaridagi toponimlar turli tarixiy, geografik hamda madaniy omillar ta'sirida shakllangan bo'lib, ularning konseptual mazmunini o'rganish qiyosiy tilshunoslik uchun muhim ahamiyatga ega.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi ingliz va o'zbek toponimlarining lingvomadaniy mazmunini aniqlash hamda ular orqali milliy konseptlarning namoyon bo'lish mexanizmlarini tahlil qilish zaruratidan kelib chiqadi. Ayniqsa, globallashuv sharoitida milliy-madaniy identifikatsiyani saqlashda toponimlarning roli ortib bormoqda.[1.108]

Material va metodlar. Material sifatida ingliz tilidagi London, Oxford, Cambridge, Manchester kabi hamda o'zbek tilidagi Samarqand, Buxoro, Qarshi, Toshkent singari toponimlar tanlab olindi. Tadqiqotda ularning semantik tarkibi, tarixiy-etimologik ildizlari va madaniy konnotatsiyalari aniqlashtirildi.

Tadqiqotda qiyosiy-tahliliy, semantik, etimologik va lingvomadaniy tahlil metodlaridan foydalanildi.

Natijalar va muhokama. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, ingliz va o'zbek toponimlari lingvomadaniy konseptualizatsiyada o'xshash va farqli jihatlariga ega.

Ingliz toponimlarida tabiiy geografik obyektlar konsepti ustunlik qiladi. Masalan, "Oxford" nomi "ho'kizlar o'tadigan kechuv" ma'nosini bildirib, qadimgi ingliz xalqining geografik muhit bilan bog'liq hayot tarzini aks ettiradi. "Cambridge" esa "ko'priqli daryo hududi" ma'nosini anglatadi. Bu kabi nomlar ingliz xalqining tabiat va infratuzilma bilan bog'liq konseptual tafakkurini ifodalaydi. Lingvomadaniy nuqtai nazardan qaraganda, toponimlar milliy konseptosferaning tarkibiy qismi hisoblanadi. Ular orqali xalqning tabiatga munosabati, diniy qarashlari, tarixiy xotirasi va ijtimoiy qadriyatlari namoyon bo'ladi. Shu bois toponimlarni konseptual jihatdan o'rganish zamonaviy antropotsentrik tilshunoslikning dolzarb yo'nalishlaridan biri sanaladi.

Til va tafakkur o'rtasidagi munosabat zamonaviy kognitiv tilshunoslikning markaziy masalalaridan biri hisoblanadi. Sh. Safarovning Kognitiv tilshunoslik asarida ta'kidlanganidek, inson borliqni ongida konseptlar orqali qabul qiladi va til ushbu konseptlarni ifodalovchi vosita vazifasini bajaradi. [2.68b] Shu nuqtai nazardan, toponimlar ham oddiy geografik nom emas, balki xalqning mental tajribasi, tarixiy xotirasi va madaniy tafakkurini aks ettiruvchi kognitiv birlik sifatida namoyon bo'ladi.

Safarovning konseptualizatsiya haqidagi qarashlariga ko'ra, inson tashqi olamni o'z milliy tajribasi asosida kategoriyalarga ajratadi. Shu sababli o'zbek toponimlarida tarixiy-madaniy

konseptlar ustuvor ahamiyat kasb etadi. Masalan, “Samarqand” toponimi qadimiy sivilizatsiya, savdo va madaniyat markazi konsepti bilan bog‘lanadi. Ushbu nom o‘zbek xalqining tarixiy xotirasida Buyuk ipak yo‘li, ilm-fan va davlatlilik timsoli sifatida shakllangan. Safarovning kognitiv tilshunoslikka oid qarashlari asosida aytish mumkinki, toponimlar lingvomadaniy kod vazifasini bajaradi. Ular orqali xalqning tarixiy tajribasi, qadriyatlari va milliy dunyoqarashi avloddan-avlodga uzatiladi. Ingliz tilidagi toponimlar ko‘proq pragmatik va geografik konseptlarga tayansa, o‘zbek tilidagi toponimlar tarixiy, madaniy va sivilizatsion konseptlarni kengroq ifodalaydi.

The Cambridge Encyclopedia of the English Language asari ingliz tilining tarixi, grammatikasi, leksikasi, regional variantlari va dunyo miqyosidagi rivojlanishini keng qamrovda yorituvchi fundamental manbalardan biridir. Kitob ilk bor 1995-yilda chop etilgan bo‘lib, 2019-yilda uchinchi nashri qayta to‘ldirilgan holda e‘lon qilingan.[4.125]

David Crystal ushbu asarda ingliz tilining shakllanishiga kelt, lotin, german va fransuz tillari katta ta‘sir ko‘rsatganini ta‘kidlaydi. Ayniqsa, joy nomlari va toponimlarda qadimgi tarixiy qatlamlarning izlari saqlanib qolganligi qayd etiladi. Ingliz tilidagi ko‘plab toponimlar qadimgi inglizcha (*Old English*) elementlar asosida shakllangan.

Ingliz tilidagi ayrim toponimlar tabiiy muhit, xo‘jalik faoliyati hamda aholi turmush tarzi bilan bevosita bog‘liq holda shakllangan. Bunday nomlar xalqning tarixiy tajribasi va geografik muhitni idrok etish jarayonini aks ettiradi. Masalan, “Blackpool” toponimi qadimgi ingliz tilidagi *black* — “qora” va *pool* — “ko‘l, suv havzasi” komponentlaridan tashkil topgan. Ushbu nom dastlab suvining qoramtir yoki loyqa ko‘rinishga ega bo‘lgan hududni ifodalash uchun qo‘llangan. Lingvomadaniy nuqtai nazardan qaralganda, mazkur toponim ingliz xalqining tabiiy obyektlarni tashqi belgilariga qarab nomlash an‘anasi mavjudligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, bunda insonning atrof-muhitni vizual qabul qilishi va uni til orqali konseptuallashtirish jarayoni namoyon bo‘ladi.[3.160]

Yana bir misol sifatida “Greenwich” toponimini keltirish mumkin. Ushbu nom *green* — “yashil” va *wich* — “qishloq, yashash joyi” komponentlaridan iborat bo‘lib, “yashil hududdagi qishloq” ma‘nosini anglatadi. Bu yerda tabiat konsepti markaziy o‘rinda turadi. Ingliz xalqining yashil landshaft va ekologik muhitga bo‘lgan munosabati joy nomlari orqali ham aks etgan. Kognitiv jihatdan ushbu toponim inson ongidagi “qulay yashash muhiti” modelini ifodalaydi.

“Manchester” toponimi ham tarixiy va amaliy hayot bilan bog‘liq konseptlarni o‘zida mujassamlashtiradi. Mazkur nomning tarkibidagi *-chester* elementi lotincha *castra* — “harbiy lager, qal’a” ma‘nosidan kelib chiqqan. Bu esa Rim imperiyasi davrida mazkur hududning strategik harbiy markaz bo‘lganligini ko‘rsatadi. Demak, ingliz toponimlarida tarixiy-siyosiy voqealar ham muhim konseptual asos vazifasini bajargan. Shuningdek, “Birmingham” toponimi qadimgi ingliz tilidagi qabila nomi — *Beorma* hamda *ham* — “uy, yashash joyi” komponentlaridan shakllangan bo‘lib, “Beorma qabilasining yashash joyi” degan ma‘noni bildiradi. Ushbu nom etnik va ijtimoiy konseptlarni ifodalaydi. Bunda joy nomi orqali qadimgi jamoa tuzilishi va qabila identifikatsiyasi aks etgan.

David Crystalning ta‘kidlashicha, ingliz tilidagi joy nomlari til tarixining eng qadimiy qatlamlarini saqlab qolgan birliklar hisoblanadi. Ular orqali qadimgi ingliz xalqlarining yashash tarzi, iqtisodiy faoliyati, migratsiyasi va tabiat bilan munosabatini aniqlash mumkin. Shu sababli ingliz toponimlari faqat geografik nom emas, balki xalqning tarixiy xotirasi va lingvomadaniy tafakkurining mahsuli sifatida baholanadi. Bu birliklar ingliz xalqining tarixiy yashash muhiti, transport tizimi va ijtimoiy hayoti bilan bog‘liq konseptlarni aks ettiradi.

Crystal ingliz tilining regional variatsiyasi haqida ham muhim fikrlarni bildiradi. Unga ko‘ra, Angliyaning turli hududlaridagi toponimlar nafaqat geografik, balki etnik va tarixiy tafovutlarni ham ifodalaydi. Shimoliy hududlarda skandinav tillari ta‘siri sezilsa, janubiy hududlarda german va norman qatlamlari kuchliroq namoyon bo‘ladi.

Kitobning “Etymology” bo‘limida ingliz tilidagi so‘z va joy nomlarining kelib chiqishi tahlil qilinadi. Crystalning ta‘kidlashicha, toponimlar til tarixining “tirik yodgorligi” bo‘lib, ular orqali qadimgi xalqlarning migratsiyasi, madaniy aloqalari va dunyoqarashini aniqlash mumkin.

Shuningdek, asarda “World English” konsepsiyasi ham yoritilgan bo‘lib, ingliz tilining global miqyosda tarqalishi natijasida joy nomlari va madaniy identifikatsiyada yangi lingvistik hodisalar

paydo bo'layotgani qayd etiladi. Muallif ingliz tilining turli hududlarda mahalliy madaniyat bilan uyg'unlashib, yangi til variantlarini shakllantirayotganini ko'rsatadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, ingliz va o'zbek toponimlari lingvomadaniy konseptualizatsiyaning muhim vositasi sifatida xalqning tarixiy-madaniy tajribasini aks ettiradi. Ingliz toponimlarida geografik va pragmatik konseptlar ustun bo'lsa, o'zbek toponimlarida tarixiy, diniy va madaniy konseptlar yetakchilik qiladi. Har ikkala tildagi toponimlar milliy identitet va madaniy xotiraning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Superanskaya A. V. *Obshchaya teoriya imeni sobstvennogo*. Moskva, 1973.
2. Safarov Sh. *Kognitiv tilshunoslik*. Toshkent, 2006.
3. Rahmatullayev Sh. *O'zbek tilining etimologik lug'ati*. Toshkent, 2000.
4. Crystal D. *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. Cambridge University Press, 2019.
5. Karasik V. I. *Yazykovoy krug: lichnost, kontsepty, diskurs*. Volgograd, 2002.
6. Yuldashev B. *O'zbek toponimiyasi masalalari*. Toshkent, 2010.

UDC 004.8:81

THE TRANSFORMATIVE IMPACT OF ADVANCED AI AND NLP TECHNOLOGIES ON LINGUISTIC ANALYSIS

K.Y.Uzakova, Associate Professor, PhD, Innovative Technologies University, Xo'jayli

Annatsiya. Ushbu sharh maqolasida 2025–2026 yillarda ilg'or AI va tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) texnologiyalarining lingvistik tahlilga transformatsion ta'siri o'rganiladi, ilg'or transformatorli katta til modellari (LLM), multimodal AI tizimlari, miya-kompyuter interfeyslaridan foydalanadigan neyrolingvistika (masalan, Neuralink), NLPda kvant hisoblashning qo'llanilishi va murakkab hissiyotlarni tahlil qilish kabi asosiy ishlanmalarga e'tibor qaratiladi. Samaradorlik, real vaqt rejimida qayta ishlash va nozik tushinishdagi afzalliklar (masalan, sarkazmni aniqlash, multimodal kontekst), shuningdek, yuqori hisoblash xarajatlari, energiya sarfi va kam resursli tillarga moyillik kabi cheklovlar ta'kidlangan. Agglutinatив, morfologik jihatdan murakkab va kam resursli turkiy til bo'lgan o'zbek tiliga e'tibor qaratgan holda, ushbu maqolada LLMni amalga oshirishdagi qiyinchiliklar (masalan, morfologik xatolar) va milliy korpuslar, ixtisoslashgan modellar (masalan, BERTbek) va O'zbekistonning Besh million AI yetakchisi loyihasi kabi tashabbuslar orqali imkoniyatlar muhokama qilinadi. Maqolada axloqiy moslashuvlar, tarafkashlikni kamaytirish va madaniy va lingvistik nuanslarni saqlab qolish uchun o'zbek tilshunoslarining sun'iy intellektni rivojlantirishda ko'proq ishtirok etishi tarafdori.

Kalit so'zlar: lingvistik tahlil, tabiiy tilni qayta ishlash (NLP), transformatorlar, keng ko'lamli til modellari (LLM), multimodal sun'iy intellekt, kvant hisoblash, neyrolingvistika, Neuralink, hissiyotlarni tahlil qilish, kam resursli tillar, o'zbek tili, agglutinatив morfologiya, sun'iy intellekt tarafkashligi, O'zbekistonda sun'iy intellekt tashabbuslari.

Аннотация. В данной обзорной статье рассматривается трансформирующее влияние передовых технологий ИИ и обработки естественного языка (NLP) на лингвистический анализ в 2025–2026 годах, с акцентом на ключевые разработки, такие как усовершенствованные трансформерные большие языковые модели (LLM), мультимодальные системы ИИ, нейролингвистика с использованием интерфейсов мозг-компьютер (например, Neuralink), приложения квантовых вычислений в NLP и сложный анализ тональности. Подчеркиваются преимущества в эффективности, обработке в реальном времени и нюансированном понимании (например, распознавание сарказма, мультимодальный контекст), а также ограничения, включая высокие вычислительные затраты, энергопотребление и предвзятость по отношению к низкоресурсным языкам. Особое внимание уделяется узбекскому языку — агглютинативному, морфологически сложному и низкоресурсному тюркскому языку — обсуждаются проблемы в работе LLM (например, морфологические ошибки) и возможности через национальные корпуса, специализированные модели (например, BERTbek) и инициативы, такие как проект Узбекистана «Пять миллионов лидеров ИИ». Статья выступает за этические адаптации, устранение предвзятости и более

активное участие узбекских лингвистов в разработке ИИ для сохранения культурных и языковых нюансов.

Ключевые слова: лингвистический анализ, обработка естественного языка (NLP), трансформеры, большие языковые модели (LLM), мультимодальный ИИ, квантовые вычисления, нейролингвистика, Neuralink, анализ тональности, низкоресурсные языки, узбекский язык, агглютинативная морфология, предвзятость ИИ, инициативы ИИ в Узбекистане.

Abstract. This review article examines the transformative impact of advanced AI and NLP technologies on linguistic analysis in 2025–2026, focusing on key developments such as enhanced transformer-based large language models (LLMs), multimodal AI systems, neurolinguistics via brain-computer interfaces like Neuralink, quantum computing applications in NLP, and sophisticated sentiment analysis. It highlights their advantages in efficiency, real-time processing, and nuanced understanding (e.g., sarcasm detection, multimodal context), while addressing limitations including high computational costs, energy demands, and biases against low-resource languages. Special emphasis is placed on the Uzbek language—an agglutinative, morphologically complex, and low-resource Turkic language—discussing challenges in LLM performance (e.g., morphological errors) and opportunities through national corpora, specialized models (e.g., BERTbek), and initiatives like Uzbekistan's "Five Million AI Leaders" project. The article advocates for ethical adaptations, bias mitigation, and greater involvement of Uzbek linguists in AI development to preserve cultural and linguistic nuances.

Key words (English): linguistic analysis, natural language processing (NLP), transformers, large language models (LLMs), multimodal AI, quantum computing, neurolinguistics, Neuralink, sentiment analysis, low-resource languages, Uzbek language, agglutinative morphology, AI bias, Uzbekistan AI initiatives.

Introduction. Linguistic analysis encompasses the study of language structure (syntax), meaning (semantics), context (pragmatics), and usage. Modern technologies enable the automation, refinement, and expansion of this process, particularly in the fields of natural language processing (NLP) and computational linguistics. In 2026, advancements in AI and NLP are revolutionizing linguistics: the evolution of transformer models, multimodal AI, quantum computing, and neurolinguistics occupy key positions. Key trends include real-time language translation, AI-generated content, and emotion-aware systems that enhance conversational AI by detecting nuances like sarcasm and intent [1][2][3].

In the context of Uzbekistan, these technologies hold significant importance for preserving the national language, education, and social network analysis. For instance, the agglutinative features of the Uzbek language (words with multiple affixes) pose challenges for AI models, such as generating linguistic errors in LLMs due to morphological complexity and low-resource status, but emerging technologies help overcome them through specialized training and hybrid architectures [4][5]. The objective of this article is to review the primary technologies in linguistic analysis for 2025-2026 and discuss their practical applications.

Methods. This review article is based on literature analysis and web searches. The methodology is as follows:

1. **Data Sources:** Scientific and technological sources published in 2024-2025, including articles from KDnuggets, IABAC, Shaip, Statista, and others. Search keywords: "NLP trends 2025, 2026", "quantum computing in NLP 2025, 2026", "multimodal AI NLP trends 2025", "Neuralink neurolinguistics language learning 2025", "Uzbek language NLP corpus UzbekNLP low-resource languages 2024, 2025". Number of results: Over 20 high-quality sources reviewed.

2. **Analysis Methods:**

Qualitative Analysis: Description of technologies divided by advantages (e.g., efficiency in real-time processing) and disadvantages (e.g., high computational costs).

Case Studies: Addition of practical examples in Uzbek (e.g., poetry analysis using corpora like Uzbek-Corpus-Sample or uzWaC).

Synthetic Approach: Integration of trends derived from sources (e.g., combining multimodal AI and quantum computing for enhanced NLP).

3. **Limitations:** Reliance solely on open sources; no empirical research conducted. Local context (e.g., AI projects at Tashkent University of Information Technologies, Inha University in Tashkent, and national initiatives like the Five Million AI Leaders project) incorporated for adaptation to Uzbek [6][7].

Results. The analysis identified five key technologies in linguistic analysis for 2025-2026, with expanded details from recent advancements:

1. **Transformers and LLMs:** Integration of quantum computing in models like GPT-5 and Gemini 2.0, increasing speed through efficient attention mechanisms and quantum-enhanced word embeddings [1][8]. Example: Identifying stylistic patterns in Uzbek poetry using quantum NLP for exponential scaling in text classification.

2. **Multimodal AI:** Vision-Language Models (evolutions of Flamingo and similar architectures) analyze language alongside video and images, integrating text, audio, and visuals for richer understanding [9][10]. Trend: Real-time subtitles and sentiment analysis in multilingual contexts. Uzbekistan example: Video advertisement analysis enhanced by multimodal data for cultural nuance detection.

3. **Neurolinguistics:** Brain-Computer Interfaces (Neuralink) monitor brain activity in language learning, enabling personalized exercises by tracking neural responses [11][12]. Outcome: Personalized exercises, dyslexia detection, and potential for direct language "downloads" via neural implants.

4. **Quantum Computing:** IBM Quantum and related platforms analyze corpora in seconds, leveraging quantum mechanics for tasks like sentence generation and semantic relation identification [13][14]. Uzbek literature example: Rhythm and rhyme patterns in Navoi's poetry processed via QNLP for bioinformatics-inspired applications.

5. **Sentiment Analysis:** Integrated with voice and facial expressions, detecting sarcasm with high accuracy (up to 94% in recent multimodal frameworks) using techniques like prosody analysis and emotion recognition [15] [16]. Example: Analysis of posts on Uzbek social networks, combining text with audio tones for comprehensive emotion detection.

Overall result: AI-assisted analysis becomes standard, with multimodal and real-time applications dominating, projected to grow the NLP market significantly by 2025-2026 [17].

Discussion. The results indicate that new technologies are democratizing linguistic analysis, but challenges exist: AI bias (favoring Western languages) may lead to inaccurate analysis of Uzbek due to its agglutinative nature and limited training data [4][5]. For Uzbekistan: Creating a national corpus (e.g., UzbekNLP, USC, or school corpora) and educational apps (similar to Duolingo) are beneficial, incorporating resources like the Uzbek Speech Corpus for ASR improvements [18][19]. Ethical issues (privacy, brain data) must be addressed, especially with Neuralink's implications for communication.

Drawbacks: High energy demands and costs limit accessibility in developing countries, particularly for quantum systems. **Future:** Integration of quantum NLP and neuro-AI will yield more precise analyses, with Uzbekistan's "Five Million AI Leaders" project and initiatives at universities in Tashkent fostering participation [6][7]. **Recommendation:** Uzbek linguists should participate in AI projects, such as those at Inha University and national AI clusters.

Conclusions. In 2026, linguistic analysis will undergo revolutionary changes through AI and quantum technologies, but ethical and cultural adaptations are crucial, especially for low-resource languages like Uzbek.

REFERENCES:

1. KDnuggets. (2025). 5 Cutting-Edge Natural Language Processing Trends Shaping 2026. <https://www.kdnuggets.com/5-cutting-edge-natural-language-processing-trends-shaping-2026>
2. IABAC. (2025). NLP: Key Trends You Should Know. <https://iabac.org/blog/natural-language-processing-key-trends-you-should-know>
3. StartUs Insights. (2026). Natural Language Processing Report 2026. <https://www.startus-insights.com/innovators-guide/natural-language-processing-report>

4. Mengliev, D., et al. (2024). Developing named entity recognition algorithms for Uzbek: Dataset insights and implementation. PMC. <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC11067374>
5. Allaberdiyev, A., et al. (2024). Parallel texts dataset for Uzbek-Kazakh machine translation. PMC. <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC10904177>
6. Gazeta.uz. (2025). Uzbekistan launches Five Million Artificial Intelligence Leaders project. <https://www.gazeta.uz/en/2025/12/02/five-million>
7. Euronews. (2025). A place where innovation and education meet: Inside 'New Uzbekistan University'. <https://www.euronews.com/next/2025/11/16/a-place-where-innovation-and-education-meet-inside-new-uzbekistan-university>
8. QNLP.ai. (2025). Quantum AI and NLP Conference 2025. <https://qnlp.ai/>
9. Alayrac, J.-B., et al. (2022/updated). Flamingo: a Visual Language Model for Few-Shot Learning. arXiv:2204.14198. <https://arxiv.org/abs/2204.14198>
10. Clarifai. (2026). Top LLMs and AI Trends for 2026. <https://www.clarifai.com/blog/llms-and-ai-trends>
11. Native Speakers. (2024/2025 updates). Neuralink and Musk's Neurochips: How Future Technologies Could Transform Language Learning. <https://nativespeakers.co/blog/neuralink-language-learning-future>
12. Mount Bonnell. (2024). 8 Neuralink Language Learning Innovations. <https://www.mountbonnell.info/neural-nexus/neuralinks-language-revolution>
13. NLP-Lab.org. (2025). Quantum AI (QAI) and Natural Language Processing (QNLP). <https://nlp-lab.org/quantumnlp>
14. Quantiki. (2025). Quantum AI and NLP Conference 2025 Call for Papers. <https://www.quantiki.org/conference/quantum-ai-and-nlp-2025-conference-call-papers>
15. ScienceDirect. (2025). Multimodal sarcasm detection based on sentiment-clue inconsistency global detection fusion network. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0957417425006426>
16. Nature. (2025). A multi-modal sarcasm detection model based on cue learning. <https://www.nature.com/articles/s41598-025-94266-w>
17. Statista. (2025). Natural Language Processing - Worldwide Market Forecast. <https://www.statista.com/outlook/tmo/artificial-intelligence/natural-language-processing/worldwide>
18. ResearchGate. (2021/updated). USC: An Open-Source Uzbek Speech Corpus and Initial Speech Recognition Experiments. https://www.researchgate.net/publication/354758222_USC_An_Open-Source_Uzbek_Speech_Corpus_and_Initial_Speech_Recognition_Experiments
20. ACL Anthology. (2024). BERTbek: A Pretrained Language Model for Uzbek. <https://aclanthology.org/2024.sigul-1.5.pdf>

UO'K 808.3

IJTIMOY TARMOQLAR VA AN'ANAVIY USULLARNING INGLIZ TILI SO'Z BOYLLIGINI O'RGANISHDAGI QIYOSIY TADQIQOTI

M.Kh.Vakhobova, talaba, Iqtisodiyot va Pedagogika Universiteti, Qarshi

M.B.Bakhtiyorova, PhD, dots., Iqtisodiyot va Pedagogika Universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot ijtimoiy tarmoqlar va an'anaviy usullarning talabalar ingliz tili so'z boyligini o'rganishdagi o'rnini qiyosiy tahlil qiladi. Tadqiqot 80 nafar ishtirokchi (50 talaba va 30 o'qituvchi/tajribali o'rganuvchi) asosida o'tkazildi. Ma'lumotlar so'rovnomalar va intervyular orqali yig'ilib, foizli taqqoslash va tematik tahlil usullari yordamida tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy tarmoqlar, so'z boyligini o'rganish, ingliz tili o'rganish, an'anaviy usullar, qiyosiy tadqiqot, raqamli ta'lim, bilvosita o'rganish.

Аннотация. В данном исследовании проводится сравнительный анализ роли социальных сетей и традиционных методов в изучении английской лексики студентами. Исследование было проведено с участием 80 респондентов (50 студентов и 30 преподавателей/опытных изучающих язык). Данные были собраны с помощью анкетирования и интервью, а затем проанализированы с использованием методов процентного сравнения и тематического анализа.

Ключевые слова: социальные сети, изучение лексики, изучение английского языка, традиционные методы, сравнительное исследование, цифровое образование, косвенное обучение.

Abstract. This study presents a comparative analysis of social media and traditional methods in students' English vocabulary learning. The research involved 80 participants, including 50 university students and 30 teachers/experienced learners. Data were collected through questionnaires and interviews and analyzed using percentage comparison and thematic analysis.

Key words: *social media, vocabulary learning, English language learning, traditional methods, comparative study, digital learning, incidental learning.*

Introduction. Social media has become an integral part of students' daily lives and educational activities. David Crystal states that digital communication environments contribute significantly to modern language development and vocabulary growth [1]. In contemporary education, platforms such as Telegram, Instagram, and YouTube are widely utilized not only for entertainment purposes but also as effective tools for language learning. These digital platforms provide learners with authentic English content, including short videos, interactive posts, and educational channels. Moreover, mobile applications such as "Wisdom" and specialized Telegram bots enable students to access vocabulary materials anytime and anywhere, thereby supporting the concept of "anytime-anyplace learning."

In today's learning environment, vocabulary acquisition plays a very important role in mastering the English language. According to Stephen Krashen, language learners acquire vocabulary more effectively through meaningful and comprehensible input [2]. Without a sufficient vocabulary, students may face difficulties in understanding texts, expressing ideas, and communicating effectively.

However, researchers still debate whether social media-based vocabulary learning is more effective than traditional learning methods. On the one hand, many students report that they learn new English words naturally through daily exposure to social media content. They often encounter new vocabulary in context, which helps them understand meanings more easily. On the other hand, some students and educators argue that social media can also be distracting and may reduce students' focus on structured learning activities.

Literature review. Many researchers have conducted comparative studies on digital and traditional approaches to English vocabulary learning. Mark Warschauer argues that technology-based learning environments increase students' interaction, motivation, and participation in vocabulary learning activities [3]. His studies show that online communication platforms provide learners with authentic language exposure and flexible learning opportunities that are often absent in traditional classroom settings. In contrast, Paul Nation emphasizes the importance of systematic vocabulary instruction, repetition, and structured practice for effective vocabulary retention [4]. According to his research, traditional methods such as textbooks, dictionaries, and classroom exercises help learners develop accuracy and deeper understanding of word meanings. Similarly, Norbert Schmitt highlights that both contextual exposure and deliberate vocabulary practice are necessary for successful vocabulary acquisition [5]. He explains that learners benefit more when digital exposure is combined with structured learning strategies.

Research Methodology. The present study conducts a comparative analysis of social media-based and traditional methods in students' English vocabulary learning. The main purpose of the research is to identify how different learning environments influence students' vocabulary development and retention.

The study uses a comparative research design, where two groups of participants are analyzed. The first group consists of university students who actively use social media platforms such as Telegram, Instagram, YouTube, and TikTok for learning English vocabulary. The second group includes teachers and experienced learners who mainly rely on traditional methods such as dictionaries, textbooks, and classroom-based instruction. Therefore, the mixed-method approach was considered appropriate for comparing social media-based and traditional vocabulary learning methods.

The participants of the study included 80 individuals, divided into two groups: 50 students and 30 teachers/experienced learners. The participants were selected to ensure a fair comparison between modern and traditional vocabulary learning approaches. Their age ranged from 18 to 45 years.

Data were collected through questionnaires and short interviews. The questionnaire included 15–20 questions with multiple-choice and short-answer formats. The questions focused on vocabulary learning habits, frequency of social media use, and preferred learning strategies.

Interviews were conducted with a small number of participants to gain more detailed information about their learning experiences. The collected data were analyzed using simple statistical methods, mainly percentage calculation and comparison between the two groups. The responses from interviews were grouped into common themes to identify similarities and differences in vocabulary learning strategies. For analysis purposes, vocabulary learning was considered in terms of word knowledge, understanding of meaning, and ability to use words in context. These criteria were used to compare the effectiveness of social media-based learning and traditional learning methods.

Analysis and results. The data collected from 80 participants (50 students and 30 teachers/experienced learners) were analyzed to examine differences between social media-based and traditional vocabulary learning methods. The analysis focused on vocabulary knowledge, understanding of word meaning, and ability to use vocabulary in context, as defined in the research framework.

Quantitative data from questionnaires (15–20 items) were analyzed using percentage comparison between the two groups. The results show clear differences in learning behavior and exposure to English vocabulary. The student group, who primarily used social media platforms such as Telegram, Instagram, YouTube, and TikTok, demonstrated higher frequency of encountering English vocabulary in daily digital environments. Their responses indicate that vocabulary acquisition often occurs through short videos, subtitles, captions, comments, and informal communication.

In contrast, the teacher and experienced learner group, who relied mainly on traditional methods such as textbooks, dictionaries, and classroom instruction, showed more controlled and structured vocabulary learning. Their responses indicate a stronger focus on accuracy, correct spelling, and formal definitions.

The traditional learning group emphasized discipline, systematic study routines, and deeper cognitive processing of word meanings.

Conclusion/Recommendations. This study examined social media-based and traditional methods in students' English vocabulary learning through a comparative research approach. The findings demonstrate that social media has a measurable and meaningful influence on vocabulary acquisition among students, particularly in terms of exposure to authentic language input, engagement, and contextual learning opportunities.

The results indicate that students who use platforms such as Telegram, Instagram, YouTube, and TikTok are consistently exposed to English vocabulary in real-life communicative contexts.

In contrast, traditional vocabulary learning methods, including textbooks, dictionaries, and classroom-based instruction, contribute significantly to accuracy, structured knowledge, and formal understanding of word meanings.

Based on the findings of this study, several pedagogical recommendations can be proposed to improve English vocabulary learning outcomes.

Firstly, English language instructors should integrate social media-based learning materials into formal vocabulary instruction. Educational content from platforms such as YouTube, Telegram learning channels, and Instagram educational pages can be systematically used to reinforce textbook vocabulary and provide learners with authentic contextual examples.

Secondly, students should be trained in digital learning literacy, enabling them to distinguish between educational and non-educational content on social media. Guided use of these platforms can transform passive consumption into active vocabulary learning.

Finally, future research should further investigate the long-term effects of social media exposure on vocabulary retention and productive language use, particularly in academic contexts.

REFERENCES:

1. Krashen, Stephen. *Principles and Practice in Second Language Acquisition*. Oxford: Pergamon Press, 1982. – P. 45.
2. Crystal, David. *Language and the Internet*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – P. 67.
3. Warschauer, Mark. *Technology and Social Inclusion: Rethinking the Digital Divide*. Cambridge: MIT Press, 2003. – P. 112.
4. Nation, Paul. *Learning Vocabulary in Another Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – P. 78.
5. Schmitt, Norbert. *Vocabulary in Language Teaching*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – P. 94.

AGRAR TERMINLARNING MA'NO KO'LAMI VA MA'NO MUNOSABATLARI

Yu.N.Xalilova, stajor o'qituvchi, O'zbekiston Davlat Jahon Tillari Universiteti, Toshkent

ORCID: 0009-0007-7498-1752

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tilining agrar terminologik lug'at tarkibiga mansub so'zlarning semantik tahlili amalga oshirilgan. Agrar terminlarning ma'no ko'lami (semantik hajmi), ko'p ma'nolilik (polisemiya), sinonimiya, antonimiya, giponimiya va giperonimiya kabi ma'no munosabatlari atroflicha o'rganilgan. Tadqiqot natijasida agrar terminlarning semantik tuzilishi o'ziga xos xususiyatlarga ega ekanligi va ularning ma'no munosabatlari tizimli xarakter kasb etishi isbotlangan.

Kalit so'zlar: agrar terminologiya, semantik ko'lam, polisemiya, sinonimiya, antonimiya, giponimiya, ma'no munosabatlari, leksik-semantik guruh.

Аннотация. В данной статье представлен семантический анализ слов, принадлежащих к аграрному терминологическому словарю узбекского языка. Подробно изучены семантическая область (семантический объем), полисемия, синонимия, антонимия, гипонимия и гиперонимия аграрных терминов. В результате исследования доказано, что семантическая структура аграрных терминов имеет свои особенности, а их семантические отношения носят системный характер.

Ключевые слова: аграрная терминология, семантическая область, полисемия, синонимия, антонимия, гипонимия, семантические отношения, лексико-семантическая группа.

Abstract. This article presents a semantic analysis of words belonging to the agricultural terminological vocabulary of the Uzbek language. The semantic scope of agricultural terms, as well as semantic relations such as polysemy, synonymy, antonymy, hyponymy, and hyperonymy, are examined comprehensively. The research demonstrates that the semantic structure of agricultural terms possesses distinctive characteristics and that their semantic relations display a systemic nature.

Keywords: agricultural terminology, semantic scope, polysemy, synonymy, antonymy, hyponymy, semantic relations, lexico-semantic group.

Kirish. Hozirgi kunda o'zbek tilshunosligida terminologiyaga oid tadqiqotlar keng ko'lamda olib borilmoqda. Jumladan, agrar terminologiya – qishloq xo'jaligi, dehqonchilik, chorvadorlik, bog'dorchilik, parranda va baliqchilik kabi sohalarga doir maxsus so'zlar majmuasi – tilshunoslikning muhim tadqiqot ob'ektlaridan biriga aylangan. Agrar terminlarni semantik jihatdan o'rganish nafaqat nazariy tilshunoslik uchun, balki terminografiya, tarjimashunoslik va soha lug'atlarini takomillashtirish uchun ham amaliy ahamiyat kasb etadi. Agrar terminlar esa o'zbek milliy-madaniy merosiga, tarixiy xo'jalik faoliyatiga chambarchas bog'liq bo'lganligi sababli ularning semantikasi betakror xususiyatlar namoyon etadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. O'zbek terminologiyasiga oid ilk sistemali tadqiqotlar XX asrning 50–70-yillarida S.Ibrohimov, A.Hojiyev, E.Begmatov kabi olimlar tomonidan amalga oshirilgan. Keyinchalik F.Xoliqova (1988), R.Qo'ng'urov (1999), D.Xudoyberdiyeva (2010) ishlarida tarmoq terminologiyasi, shu jumladan agrar leksika semantik aspektda alohida e'tiborga molik bo'lgan. Хорижий тадқиқотларда эса Terminology nazariyasiga oid R.Sager (1990), F.Gaudin (2003), J.Cabré (2010) ishlari metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Shunga qaramay, agrar terminlarning ma'no ko'lami va ma'no munosabatlarini *bir butun semantik tizim* sifatida o'zbek tili materialida alohida tadqiq etilmaganligi ushbu maqolaning zaruriyatini asoslaydi.

Tadqiqotning **empirik bazasi** sifatida "O'zbek tilining izohli lug'ati" (5 tomlik, 2006–2008), "Qishloq xo'jaligi terminlarining izohli lug'ati" (Toshkent, 2018), agrokimyo va agrotehnologiya bo'yicha ilmiy matnlar, shuningdek O'zbekiston Milliy universiteti tilshunoslik korpusidagi 1200 dan ortiq agrar kontekst namunalari xizmat qildi.

Tadqiqotda quyidagi **metodlar** qo'llanildi: (1) *leksik-semantik tahlil* metodi – terminlarning ma'no tuzilishini aniqlash uchun; (2) *komponentli tahlil* (sema tahlili) – semantik belgilarni ajratib ko'rsatish uchun; (3) *kontekstual tahlil* – kontekstual ma'no o'zgarishlarini kuzatish uchun; (4) *tasniflash va statistik hisoblash* – terminlarni semantik guruhlariga ajratish uchun.

Muhokama va natijalar

4.1. Agrar terminlarning semantik ko'lam

Semantik ko'lam (*hajm*) deganda terminning ifodalagan tushunchalar doirasi, ya'ni uning denotativ va konnotativ ma'no qatlamlari tushuniladi (Gaudin, 2003: 112). Agrar terminlarni semantik ko'lam jihatidan uch turga ajratish mumkin.

Tor semantik ko'lamli terminlar – faqat bitta aniq tushunchani ifodalaydigan, kontekstdan mustaqil bo'lgan terminlar: *agrofytotsenoz*, *rizosfera*, *nematotsid*. Bunday terminlar ko'pincha xalqaro ilmiy terminologiyadan o'zlashtirilgan bo'lib, semantik noaniqlikka yer qoldirmaydi.

O'rtacha semantik ko'lamli terminlar – bir soha doirasida bir necha bog'liq tushunchani qamrab oladigan terminlar: *shudgor*, *palaxsa*, *yaylov*. Masalan, *shudgor* termini 1) haydalib, ekin ekilmagan dala; 2) kuzda haydalib, bahorgacha qoldirilgan yer; 3) shudgor qilish jarayonining o'zi kabi ma'nolarni ifodalaydi.

Keng semantik ko'lamli terminlar – bir necha tarmoqda qo'llaniladigan va umumlashtiruvchanlik darajasi yuqori bo'lgan terminlar: *hosil*, *ekin*, *tuproq*, *sug'orish*. Ushbu terminlar ham professional matnlarda, ham umumiste'mol nutqida faol ishlatiladi va ma'no ko'chimi jarayonlariga ko'proq moyil bo'ladi.

4.2. Ko'p ma'nolilik (polisemiya)

Terminologiyada polisemiya birmuncha cheklangan hodisa deb hisoblansa-da (Cabr , 2010: 77), agrar terminlarda bu hodisa ancha faol namoyon bo'ladi. Buning asosiy sababi agrar leksikaning tarixiy qatlamlarda shakllanganligi va umumiste'mol leksikasi bilan chegarasi nisbatan xiraligi bilan bog'liq.

Masalan, *qo'l* termini qishloq xo'jaligi kontekstida: (1) yer qit'asi ("ikki qo'l yer"); (2) sug'orish uchun suv taqsimoti ulushi; (3) bir yilda bir marta o'rim-yig'im qilinadigan maydon – ma'nolarini anglatishi mumkin. Bu uch ma'no o'rtasida metaforik ko'chish mexanizmi asosida semantik bog'liqlik mavjud.

4.3. Sinonimik munosabatlar

Terminologik sinonimiya – bir xil yoki yaqin ma'noni ifodalaydigan terminlarning bir tizim doirasida birga mavjudligidir. U ko'pincha *terminologik dubletlar* deb ham yuritiladi. Agrar terminlar qatorida sinonimiya uch yo'nalishda kuzatiladi:

1) O'zlashma-o'zbekcha dubletlar: *irrigatsiya* ~ *sug'orish*; *agrosenoz* ~ *qishloq xo'jaligi fitotsenozi*; *insektitsid* ~ *hasharotlarga qarshi kimyoviy modda*. Bu juftliklarda uslubiy va stilistik farq mavjud: xalqaro termin rasmiy-ilmiy matnda, milliy variant ommabop yoki ta'lim matnlarida qo'llanadi.

2) Dialektal-adabiy dubletlar: *ildiz* ~ *resha* (Buxoro dialekti); *sabzi* ~ *gashir* (Xorazm dialekti). Bunday dubletlar terminografik lug'atlarda variantlikni hisobga olish zaruriyatini yuzaga keltiradi.

3) Parafrastik sinonimlar: *parnik* ~ *issiqxona* ~ *yopiq grunt imorati*. Ularning har biri turlicha semantik komponentlarni  n planga chiqaradi.

4.4. Antonimik munosabatlar

Agrar terminlarda antonimiya asosan *qarama-qarshi xususiyatlar* va *jarayonlarning teskarisi* prinsipi bo'yicha shakllanadi. Jumladan:

- *haydalgan yer* ~ *haydalmagan yer* (*bo'z yer*);
- *intensiv dehqonchilik* ~ *ekstensiv dehqonchilik*;
- *makrogumus* ~ *mikrogumus*.

4.5. Giponimik-giperonimik munosabatlar

Giponimiya – ma'no jihatidan kengroq (gipernim) va torroq (giponim) tushunchalar orasidagi iyerarxik munosabatdir. Agrar terminologiyada bu munosabat juda keng tarqalgan bo'lib, terminlarni sinf ichida tuzilish prinsipi asosida tasniflash imkonini beradi.

Masalan, **don ekinlari** (gipernim) tushunchasining giponimik qatoriga: *bug'doy, arpa, sholi, makkajo'xori, tariq, jo'xori, javdar, suli, dukkaklilar* kiradi. Navbatdagi qatlamda *bug'doy* o'zi gipernim sifatida *qattiq bug'doy, yumshoq bug'doy, kuzgi bug'doy, bahori bug'doy* kabi giponimlarni qamrab oladi.

Xulosa. Agrar terminlarning ma'no ko'lamini va ma'no munosabatlarini o'rganish ular oddiygina leksik birlik sifatida emas, balki *tizimli-semantik birliklar* sifatida faoliyat ko'rsatishini ko'rsatadi. Ushbu tadqiqot natijasida quyidagi xulosa va tavsiyalar ishlab chiqildi:

– Agrar terminologiya uchun semantik-iyerarxik lug'at (thesaurus) yaratish terminografiyaning ustuvor vazifasi bo'lishi lozim.

– Polisemantik terminlarning har bir ma'no qirrasini lug'atlarda alohida kontekstli misol bilan izohlansa, amaliy qo'llanish aniqligi oshadi.

– Sinonimik dubletlarda milliy variant terminni standartlashtirish o'zbek terminologiyasini mustahkamlash uchun muhim qadam bo'ladi.

Kelajakdagi tadqiqotlar uchun agrar terminlarni *kognitiv-semantik* yondashuv asosida (kontseptual metafora va freym semantikasi) o'rganish hamda qiyosiy terminologiya (o'zbek-ingliz, o'zbek-rus) nuqtai nazaridan tahlil qilish istiqbolli yo'nalish hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Begmatov E. Hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik qatlamlari. – Toshkent: Fan, 1985. – 224 b.
2. Cabré M.T. Terminology and translation // Handbook of Translation Studies. – Amsterdam: John Benjamins, 2010. – P. 356–365.
3. Gaudin F. Socioterminologie: une approche sociolinguistique de la terminologie. – Bruxelles: De Boeck & Larcier, 2003. – 282 p.
4. Hojiyev A. O'zbek tili frazeologiyasining ba'zi masalalari. – Toshkent: O'zFA nashriyoti, 1963. – 118 b.
5. Ibrohimov S. O'zbek terminologiyasi haqida. – Toshkent: Fan, 1959. – 96 b.

UO'K 808.5

HADIS MATNLARIDA O'XSHATISHLARNING USLUBIY IMKONIYATLARI

O.M.Xamdamova, katta o'qituvchi, Farg'ona davlat texnika universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Ushbu maqolada Rasululloh (s.a.v.) nutqining o'ziga xos lingvistik va uslubiy xususiyatlari, xususan, murakkab diniy-axloqiy tushunchalarni tinglovchiga sodda va ta'sirchan yetkazishda tasviriy-o'xshatishlar hamda qiyoslashlardan foydalanish mahorati hadis namunalari asosida tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Nutq mahorati, hadisi sharif, tasviriy-o'xshatish, qiyoslash, metafora, badiiy joziba, ilm va hidoyat, leksik qatlam, ta'sirchanlik.

Аннотация. В данной статье на основе образцов хадисов анализируются специфические лингвистические и стилистические особенности речи Пророка Мухаммада (с.а.в.), в частности, его мастерство использования образных сравнений и сопоставлений для простого и впечатляющего донесения до слушателя сложных религиозно-нравственных понятий.

Ключевые слова: Речевое мастерство, хадиси шариф, образное сравнение, сопоставление, метафора, художественная привлекательность, знание и верное руководство, лексический пласт, впечатляемость.

Abstract. This article analyzes the linguistic and stylistic features of the Prophet Muhammad's (p.b.u.h.) speech based on the samples of Hadiths, specifically focusing on his masterful use of descriptive similes and comparisons to convey complex religious and moral concepts vividly.

Key words: Eloquence of speech, Hadith, descriptive simile, comparison, metaphor, artistic charm, knowledge and guidance, lexical layer, expressiveness.

Kirish. Nutq madaniyati, so'zlashuv mahorati va fikrni tinglovchiga ta'sirchan tarzda yetkazib berish har qanday davrda ham shaxs ma'naviy kamolotining muhim mezonini hisoblangan. Insoniyat tarixida nutqiy joziba, muloqot va voizlik san'atining eng mukammal hamda tengsiz namunasi shubhasiz, Payg'ambarimiz Muhammad mustafo (s.a.v.)ning o'gitlarida, ya'ni hadisi shariflarda namoyon bo'ladi. Rasululloh (s.a.v.) o'zlariga berilgan "javomi'ul-kalim" (kam so'z bilan ko'p

ma'no ifodalash) ne'mati tufayli eng murakkab ilohiy, ijtimoiy va axloqiy tushunchalarni ham xalqqa nihoyatda sodda, tushunarli va ta'sirchan shaklda bayon qilganlar.

Hadislar nafaqat islom shariati va manbalarining asosi, balki yuksak badiiy-estetik qimmatga ega bo'lgan adabiy-lingvistik meros hamdir. U zotning nutqlaridagi o'ziga xos jozibani ta'minlagan eng asosiy omillardan biri – fikrni asliligicha ko'rsatib beruvchi tasviriy-o'xshatishlar, jonlantirishlar hamda teran qiyoslashlardan (metofora va allegoriyalardan) mohirona foydalanilganidir. Bu uslub tinglovchining nafaqat aqliy, balki hissiy idrokini ham harakatga keltirib, aytilayotgan gapning mag'zini chuqur anglashga xizmat qilgan.

Adabiyotlar tahlili va Metodi. Hadislar matnining lingvistik xususiyatlari, Rasululloh (s.a.v.)ning nutq mahorati va voizlik san'atini o'rganish islomshunoslik hamda tilshunoslikda doimiy dolzarb yo'nalishlardan biri bo'lib kelgan. Sharq tillari va islomiy matnlarni tadqiq etgan olimlar hadislardagi tasviriy vositalar va badiiy o'xshatishlarning (tashbeh, majoz, istiora) o'ziga xos o'rnini alohida ta'kidlaganlar.

N.Uluqov 1997-yilda himoya qilingan “O'zbekcha diniy matnlar ekzotik leksikasi” mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasi bevosita ana shu muammoning ma'lum qismini hal etishga bag'ishlangan. A.O'rozboyevning “Ogahiyning “Riyo ud-davla” asarida ijtimoiy-siyosiy leksika” nomli nomzodlik va “Ogahiyning tarixiy asarlari leksikasi” mavzusidagi doktorlik dissertatsiyalarida ham diniy leksika haqida so'z yuritilgan. Shuningdek, S.Karimov, A.Shomaqsudov, M.Umarxo'jayev, J.Omomturdiyev, Sh.Maxmaraimova, Sh.Yusupova, S.Elmurodova, A.Aripova, Sh.Omonturdiyeva, N.Ismoilova kabi tadqiqotchilar ilmiy izlanishlar olib borganlar hamda tilshunoslikning mazkur yo'nalishida muhim ilmiy fikr va xulosalar berishgan. Dissertatsiyada mazkur ilmiy ishlar o'rganilib, ulardan farqli ravishda diniy matnlar sirasidan o'zbekcha hadis matnlari tanlab olinib, lingvostilistik aspektida o'rganish masalasi o'rta qo'yilgan.

Imom al-Buxoriy, Imom Muslim kabi muhaddislarning to'plamlaridagi hadislar nafaqat shariat manbai, balki arab adabiy tili taraqqiyotining eng yuqori bosqichi sifatida e'tirof etiladi. Abu Hilol al-Askeriy va Ibn Qutayba kabi mumtoz tilshunos olimlar o'z asarlarida Payg'ambarimiz (s.a.v.) nutqidagi joziba va “javomi'ul-kalim” (kam so'z bilan keng ma'nolarni ifodalash) xususiyatini mufassal tahlil qilganlar.

Natijalar va muhokamalar. Hadis matnlarida Rasululloh (s.a.v.) ning nutqidagi o'ziga xos xususiyatlardan yana biri – mazmunni yaxshiroq anglatish, tushuntirish uchun tasviriy-o'xshatishlardan mohirona foydalanganligidir. Ushbu badiiy o'xshatish va qiyoslashlar yanada u zotning nutqini jozibali qilgan. Quyidagi hadis matnlarida ushbu o'ziga xos jozibani kuzatishimiz mumkin:

“Rasulloh sallollohu alayhi vasallam bunday deganlar: “Halol bilan harom bor narsadir. Ammo ikkalasidan bir-birini farqlashda noaniqliklar mavjud. Odamlarning ko'pi buni bilmaslar (ya'ni nima halol nima haromligini). Shuning uchun kimki shubhali narsalardan o'zini tiygaydir, dinini kamchiliklardan, obro'yini ta'madan saqlagaydir va kimki shubhali narsalardan tiyilmagaydir, u birovning ekini chekkasida qo'y boqayotgan cho'ponga o'xshaydir. Uning qo'ylarini ekinga tushish ehtimoli bordir. Ogoh bo'lingkim, har bir podshohning o'z chegarasi bordir. Allohning chegarasi harom qilingan narsalardir” (Buxoriy rivoyati).

“Rasululloh sallollohu alayhi vasallam: “Olloh taolo menga yuborgan hidoyat kabi ilm ham ko'p yoqqan yomg'irga o'xshaydi. Ba'zi yer sof, unumli bo'lib, yomg'irni o'ziga singdiradi-da, har xil o'simliklar, ko'katlarni o'stiradi va ba'zi yer qattiq bo'lib, suvni emmasdan o'ziga to'playdir, undan Alloh taolo bandalarini foydalandirgaydir. Odamlar suvdan ichgaydirlar, ekinlar va hayvonlarni sug'orgaydirlar. Ba'zi yer tekis, taqir bo'lib, suvni o'zida tutib qolmagaydir. Bularni quyidagicha muqoyasa (qilgaydir) qilish mumkindir. Bir kishi Alloh ilmini (islomni) teran tushunadir va undan manfaatlanadir va Alloh yuborgan hidoyatni o'zi o'rganib, o'zgalarga ham o'rgatadir. Ikkinchi bir kishi ham ilmni o'rganib, odamlarga o'rgatadir. Ammo o'zi amal qilmaydir. Uchinchi bir kishi mutakabbirlik qilib, o'zi ham o'rganmaydi, o'zgalarga ham o'rgatmaydir. Birinchisi mo'min, ikkinchisi fosiq, uchinchisi kofirdir” (Buxoriy rivoyati).

Yuqorida keltirilgan hadisda ilmiy kishi va ilm olishni xohlamagan kishiga o'xshatish-qiyoslash orqali mukammal ta'rif berilyapti. Ushbu hadis matnidagi kuzatishimiz mumkinki, uchta kishining

ilmga bo'lgan munosabatlari natijasini juda jiddiylik, aniqlik va ravonlik bilan tinglovchiga yetkazib bergan.

Anas roziyallohu anhudan rivoyat qilinadi: “Madinada to's-to'polon bo'ldi. Shunda Rasululloh sallollohu alayhi vasallam Abu Talhaning Mandub ismli otini olib, unga mindilar-da (tovush kelgan tomonga changitib ketdilar). “Ul yerda biror xavf-xatar borligini ko'rmadik, mana bu otni esa dengiz bildik!”, – deb marhamat qildilar (Buxoriy rivoyati);

Anas roziyallohu anhudan rivoyat qilinadi: “Nabiy sallollohu alayhi vasallam: “Kim “La ilaha illallohu” desa-yu, qalbida arpa donasi vaznicha iymoni bo'lsa, do'zaxdan chiqadi. Kim “La ilaha illallohu” desa-yu, qalbida bug'doy donasi vaznicha iymoni bo'lsa, do'zaxdan chiqadi. Kim “La ilaha illallohu” desa-yu, qalbida zarra donasi vaznicha iymoni bo'lsa, do'zaxdan chiqadi”, – dedilar” (Buxoriy rivoyati).

Bugungi kungacha islom dinining qanday rivojlanib borayotgani butun dunyo ilm kishilariga ma'lumdir. Yuqoridagi Muhammad alayhissalom bilan boshlanadigan islomiy din atamaları, madaniyati butun ushbu din yetib borgan jamiyatlarning tilini leksik qatlamida sezilarli o'zgarishlarga olib kelgan.

Rasululloh sallollohu alayhi vasallam: “Men ilmning sharhi bo'lsam, Ali uning eshigidir”, deb aytdilar (Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf “Hadis va hayot”, 2-kitob, – B.5.). Ushbu namunada “ilmning sharhi” jumlasida Rasululloh (s.a.v.) o'zini Allohning payg'ambari, Alloh tomonidan kelgan vahiyning (“Qur'on”) sohibi bo'lsa, Ali esa ana shu ilmning avomga yetkazuvchisi ekanligini tushuntirib, bu o'xshatish usulida nutq yanada emotsional xarakterga ega bo'lyapti.

Abu Zar G'iforiy roziyallohu anhudan rivoyat qilinadi; Yo, Rasululloh yana nasihat qiling, deb so'radim. Shunda u zot: “Qur'on tilovat qil, zero bu sen uchun yerda nur, osmonda zaxira bo'ladi” (Z.Rahim, “Qur'on qalblar shifosi”, – B.17.).

Xulosa. Hadis namunalari asosida olib borilgan lingvopoetik va semantik tahlillar Rasululloh (s.a.v.) nutqlarining yuksak badiiy qiymati hamda ta'limiy-tarbiyaviy quvvatini ko'rsatib beradi. Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelishimiz mumkin. Tasviriy-o'xshatishlarning funktsionalligi: Payg'ambarimiz (s.a.v.) mavhum va murakkab tushunchalarni (iymon darajalari, halol va harom chegaralari, ilmga munosabat) tinglovchiga yetkazishda kundalik hayotda tez-tez duch kelinadigan moddiy borliq elementlaridan (yomg'ir, yer unumdorligi, cho'pon, ekin, arpa va bug'doy donalari) o'xshatish sifatida mahorat bilan foydalanganlar. Bu uslub tinglovchining fikrni tez va oson idrok etishini ta'minlagan.

Nutqning emotsionalligi va aniqligi: Hadislardagi qiyoslashlar shunchaki bezak emas, balki chuqur mantiqiy asosga ega. Masalan, ilm va hidoyatning seryog'in yomg'irga, insonlar qalbining esa unumdor, qattiq va taqir yerga o'xshatishi jamiyat a'zolarining ruhiy-intellektual holatini o'ta aniqlik, ravonlik va jiddiylik bilan klassifikatsiya qilishga xizmat qilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mirziyayev Sh., Yangi O'zbekiston taraqqiyot startegiyasi: –Toshkent, O'zbekiston, 2022.
2. Uluqov N.M. O'zbekcha diniy matnlar ekzotik leksikasi: filol.fan.nomzodi.....diss.avtoref. –Toshkent, 1997.
3. Mo'minov S. O'zbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari. Filol. fanl. dokt. diss. avtoref. –Toshkent, 2000.
4. Hakimov M. O'zbek pragmatikistikasi asoslari. –Toshkent, 2013.
5. Hadis (sharif), I, II, III, IV kitoblari. –Toshkent, 1989-92.
7. Imom Ismoil Buxoriy Al-adab Al-Mufrad. –Toshkent, 1990.
6. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf, Hadis va hayot. 7-juz, Hilol-nashr, –Toshkent, 2020.
6. Yusupova Sh. Diniy matn pragmatikasi, monografiya. Classic, –Farg'ona, 2020.
9. Hadis matnlari leksik qatlami va ularning leksik-semantik taxlili, Авторы Oyul Xamdamova.
10. Semantic-stylistic features of the verb word class in hadith texts, Авторы Oyul Xamdamova.

BARMOQ, SARBAST VAZNLARINING ABDULLA SHER IJODIDAGI O'ZIGA XOSLIGI**D.J.Xamroyeva, tayanch doktorant, Buxoro davlat universiteti, Buxoro**

Annotatsiya. *Abdulla Sher keng ijod olamiga ega bo'lib, turli vaznlardagi she'rlar silsilasini yaratdi. Abdulla Sher shoir lirik turga murojaat qilib, she'rlar yaratdi, balki liro-epik turga mansub janr sanalgan she'riy dostonlar yozdi. Maqolada Abdulla Sherning ijodidagi vazn jihatdan tasnif qilingan hamda ularning har biriga alohida to'xtab o'tilgan holda ijodkorning badiiy maqsadi ochishga harakat qilingan. Maqolada shu haqidagi fikrlar o'z aksi ifodasini topgan.*

Kalit so'zlar: *obraz, tur, janr, sarbast, barmoq, verlibr, erkin she'r, anaphora, metafora, obraz, mavzu, tasnif.*

Аннотация. *Абдулла Шер обладает широким творческим потенциалом и создал серию стихотворений разной тяжести. Поэт Абдулла Шер создавал стихи, обращаясь к лирическому жанру, писал эпические эпопеи, которые считаются жанром, принадлежащим к лирико-эпическому жанру. В статье произведения Абдуллы Шера классифицированы по их весу, а также предпринята попытка раскрыть художественную цель художника, остановившись на каждом из них в отдельности. В статье отражено это мнение.*

Ключевые слова: *образ, тип, жанр, сарбаст, палец, верлибр, верлибр, анафора, метафора, образ, тема, классификация.*

Abstract. *Abdulla Sher has a wide world of creativity and has created a series of poems of different weights. Abdulla Sher, the poet, created poems by turning to the lyric genre, and wrote epic epics, which are considered a genre belonging to the lyric-epic genre. In the article, Abdulla Sher's works are classified according to their weight, and an attempt is made to reveal the artist's artistic goal, focusing on each of them separately. The article reflects this opinion.*

Key words: *image, type, genre, sarbast, finger, verlibr, free verse, anaphora, metaphor, image, theme, classification*

Kirish. Abdulla Sher shoir sifatida o'zbek adabiyotida barmoq vaznining go'zal imkoniyatlari ocha olgan ijodkorlardan biri hisoblanadi. Shoir she'rlarida barmoq vazni faqatgina ritmik shakl emas, balki poetik takaffur va ruhiy kechinmalarni ko'rsatuvchi vosita sifatida ko'rinadi.

Mavzuning dolzarbligi. Abdulla Sher an'anaviy barmoq vaznidan foydalangan bo'lsa-da, unga falsafiy mushohada unsurlarini qo'shish orqali yangi nafasni olib kirdi. Ijodining muhim jihatlaridan biri uning she'rlari ritm va sun'iy qofiyaga bo'yin egmaydi. Aksincha, vazn va mohiyat birlashadi. Bu esa she'rdagi emotsionallikni ta'minlaydi. Shoir aksar hollarda 9 va 11 bo'g'inli satrlardan foydalanishni ma'qul ko'radi. Bundan tashqari, 7 bo'g'inli ixcham she'rlari ham bor. Biroq 9 va 11 bo'g'inli she'rlar salmoqli o'rin egallaydi. Uning she'rlarida xalqona ruh, tarixdan oziqlanish, tabiiylik ustunlik qiladi.

Xayollar quyoshdek ufqqa tutqun,
Yuzlarga ko'chadi osmonning tusi.
Dehqonga eng yorug'olamdir bugun
Bir qora chanoqning oppoq kulgusi[1.140].

Ushbu parchada ritmik izchillik tabiat tasviri bilan uyg'unlashgan. Abdulla Sher ushbu vazn imkoniyatlari bilan ruhiy drammatizm ham ustalik bilan ifoda etadi. Satrlardagi qisqa to'xtamlar, urg'u, sintaktik ajralishlar ruhiy holatni kuchaytiradi. Aslida ushbu vazn barchaga tushunarli, soda va xalqchillik kasb etsa, Abdulla Sher undan chuqur falsafiy ma'no ko'rsatuvchi qurol sifatida foydalandi. Natijada shoir she'rlarida xalqona ohang, soddalik va shu o'rinda intellektual teranlik uyg'unlikda namoyon bo'ladi.

Salom, She'rim! Nihoyat, mana,
Chiqib kelding daf'atan bog'dan
Va zabt etib ruhimni yana
Yonib boqding so'nggi yaproqdan[2.4].

“She’rda kishilarning qonini qaynatg’uchi, singirlarini o’ynatg’uchi, miyasini titratkuchi, sezgusini qo’zg’atg’uchi bir kuch, ma’naviy bir kuch bor. Shunday bir kuchi bo’lmag’an so’z vazn va qofiyasi bo’lsun she’r bo’la olmaydir”[4.6]. Abdulla Sher fikrlarini Fitratning ushbu jumllalariga uyg’un tarzda bayon etadi. Ba’zilar she’r yaralishini bola dunyoga kelishiga mengzashadi. Shoir ham she’ri daf’atan bog’dan chiqib kelganini ta’kidlaydi, bevosita tabiat bilan bog’laydi. She’r 9 bo’g’inli 4+5 tarzida bitilgan. O’qishga ravon va o’ynoqi.

Muhokama va natija. Abdulla Sher sarbast vaznidagi she’rlarini “Sarbast qo’shiqlar” to’plamiga yig’di. “Sarbast, verlibr – o’zbek adabiyotida XX asrdan ommalasha boshlagan she’r shakli. Sarbastda yozilgan she’r misralaridagi bo’g’inlar soni ham, ularning cho’ziq-qisqaligi ham, turoqlanishi yoxud qofiyalanish tartibi ham mutlaqo erkindir. Shuning uchun o’zbek adabiyotshunosligida sarbast va erkin she’r terminlari ko’pincha sinonim sifatida ishlatiladi”[6.270].

Shoirning sarbast vaznidagi she’rlarida vazn va qofiy qonun-qoidalariga amal qilinmasa-da, ichki ritm va ma’no hamisha uyg’unlashgan bo’ladi. U shoir tafakkurini yaqqol aks ettirishga xizmat qiladi. Bunday she’rlarda intonatsiya vazn joyini egallaydi. Aruz ba barmoq kabi vaznlarda fikrlar vaznga moslashtirilsa, sarbastda ushbu hol erkindir. Barmoqda qofiya tirkak bo’lib tursa, sarbastda bu vazifani ohang, pauza va urg’ular bajaradi. Bu vazn inson ruhiy olamini qulay ifoda etishga yordan beradi.

Shoir degani
Ona tuproqda
Suv kabi, gul kabi yashamoq demak.
Shoir degani
O’zliging uchun
Avval o’zing bilan kurashmoq demak.
Shoir degani
She’ringni
Ikkinchi yurak qilib,
Ikki yurak umrin yashamoq demak [1.181].

She’r anafora san’ati orqali shakllantirilgan. “Shoir degani” jumlasining qaytarilishi ritm va ohangni ta’minlagan. Birinchi bandda shoir o’ziga murojaat qilgandek bo’ladi. Ya’ni ona Vatanda guldek ochilib yashash kerakligi uqtiriladi. Keyingi bandlarda esa, shoirning ichki dunyosi tasvirlana boshlanadi. “O’zing bilan kurashmoq demak” satri metaforik ifoda bo’lib, u orqali inson o’zini hamisha rivojlantirib, taftish qilib borishi kerakligi aytiladi. Shoirning nishonga uruvchi gaplari she’r xulosasida beriladi. Ijodni ikkinchi yurak sifatida berilishi shoir ijod olamida yangidan hayot kechirishiga ishora qilinadi. Ushbu she’rda vatanparvarlik, o’zini anglash, ijodni umr deb tushunish, mas’uliyat tushunchalari yotadi.

Shoir na vaznga, na bo’g’inga e’tibor beradi. Qalbidan kechayotgan o’ylarni shartta qog’ozga tushiradi. Oilasi uchun har narsaga tayyor turgan oila ustunlari – erkaklar qaldirg’och timsolida gavdalanitiriladi. Shoir deyarli ushbu she’rda qofiya qo’llamaydi. Lekin she’r bir nafasda o’qib chiqilishi bilan e’tiborli. Bu imkoniyatni esa ohang ta’min etadi. Shoirning sarbast she’rlari talaygina.

Shoir she’rlaini erkin, ravon usulda yozadi. O’z navbatida shoir 5 va 11 bo’g’inli misralarga murojaat etadi. Bir marta 5 bo’g’inli, ikki marta 11 bo’g’inli satrlar takrorlanishi she’rga musiqiylik baxsh etadi. Shoir Vatanni hech qanday ko’krakka mushtlamasdan, ommaga e’lon qilmasdan shivirlab sevishga da’vat etadi. “Shivirlab kuylaylik (so’ylaylik, o’ylaylik) vatan haqida satrlari bunga yaqqol misoldir. She’r juda go’zal.

Daraxt ulkan edi,	6	
Shamol zo’r edi.	5	
Olishuv boshlandi ,		6
Shamol jon-jahd bilan tashlandi :	9	
Omad qochib, yuz o’girib <i>baxt</i> ,	9	
Quladi <i>daraxt</i>	5	
Va so’ng bor g’ijirladi ingranib:	9	
“Bilmadim,	3	

Men ulkan edim-ku, nega quladim?"	11
Shamol dedi	4
Mag'rur guvillab:	5
"Baquvvat shoxlaring <u>oz</u> edi,	9
<u>Qarsakboz</u> edi.	5
Yaproqlaring boshingni yedi!.."[3.51]	9

Sarbast o'z nomi bilan erkin vazndir. Unda qofiya ham, bo'g'in-u turoq ham erkin. Shuning uchun shoir qoliplarga sig'masdandan ko'proq sarbastda ijod qiladi. Fikrlarini erkin bayon qiladi. Yuqoridagi she'rda ham shoir poydevorsiz harakat qilayotgan kimsalarni tanqid qiladi. Oddiy madhiyaboz, ildizlari baquvvat bo'lmagan kishilarning taqdiri haqida hikoya qiladi.

Xulosa. Abdulla Sherning aruz, barmoq, sarbast vaznidagi she'rlarini kuzatish davomida quyidagicha xulosaga keldik:

- 1) barmoq vaznidagi she'rlari asosan, 7,8,9 bo'g'inli satrlardan tashkil topgan;
- 2) sarbast vaznidagi she'rlari salmoqli o'rin egallaydi;
- 3) aruz vaznidagi g'azallari asosan ramal bahrida yozilgan;
- 4) asosan to'q qofiyalardan foydalanilgan;
- 5) sarbastdagi she'rlarida ohang qofiya va satrlar ritmini ta'minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Абдулла Шер. Танланган асарлар. – Т.: “ШАРК” НМАК, 2021. – Б.181.
2. Abdulla Sher. Yonayotgan yo'l. – Т.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot- matbaa ijodiy uyi, 2007. – Б.4.
3. Abdulla Sher. Sarbast qo'shiqlar. – Т.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot- matbaa ijodiy uyi, 2010. – Б.51.
4. Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar, II jild. – Т.: Ma'naviyat, 2009. – Б.6.
5. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Т.: Ўзбекистон, 2002. – Б.42.
6. Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик лугати. – Т.: Академнашр, 2010. – Б. 270.

UDC 808.5

DEFINING THE CONCEPT OF HUMOROUS DIALOGIC DISCOURSE AND ITS MAIN CHARACTERISTICS

K.Sh.Xikmatullayeva, teacher, National University of Uzbekistan, Tashkent

Annotatsiya. Mazkur maqolada yumoristik dialogik diskurs tushunchasi yoritilib, uning asosiy xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda yumor, diskurs va dialog o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikka alohida e'tibor qaratilgan. Shuningdek, yumoristik dialogik diskursning keng tarqalgan shakli sifatida anekdotlar ko'rib chiqilib, komik ta'sirni yuzaga keltiruvchi lingvistik vositalar tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari yumoristik dialogik diskursning norasmiylik, kontekstual bog'liqlik, interaktivlik hamda stilistik va pragmatik strategiyalarning faol qo'llanilishi bilan tavsiflanuvchi murakkab kommunikativ hodisa ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Kalit so'zlar: yumor, diskurs, dialog, yumoristik diskurs, anekdot, pragmatika, kommunikatsiya.

Аннотация. В данной статье рассматривается понятие юмористического диалогического дискурса и анализируются его основные характеристики. Особое внимание уделяется взаимосвязи между юмором, дискурсом и диалогом. Кроме того, анекдот рассматривается как одна из наиболее распространённых форм юмористического диалогического дискурса, а также анализируются лингвистические средства, используемые для создания комического эффекта. Результаты исследования показывают, что юмористический диалогический дискурс представляет собой сложное коммуникативное явление, характеризующееся неформальностью, контекстуальной обусловленностью, интерактивностью, а также активным использованием стилистических и прагматических стратегий.

Ключевые слова: юмор, дискурс, диалог, юмористический дискурс, анекдот, прагматика, коммуникация.

Abstract. The present article examines the concept of humorous dialogic discourse and identifies its major characteristics. Particular attention is paid to the relationship between humor, discourse, and dialogue. The study also discusses anecdotes as a common form of humorous dialogic

discourse and analyzes the linguistic devices used to create humorous effects. The findings demonstrate that humorous dialogic discourse is a complex communicative phenomenon characterized by informality, contextuality, interactivity, and the frequent use of stylistic and pragmatic strategies.

Key words: humor, discourse, dialogue, humorous discourse, anecdote, pragmatics, communication.

The phenomenon of humor has attracted the attention of scholars from various academic disciplines, including linguistics, psychology, sociology, philosophy, and communication studies. Humor is not merely a source of entertainment; it is also a powerful means of expressing attitudes, emotions, and social values. Through humorous interaction, people establish relationships, reduce social tension, criticize social phenomena, and create a sense of solidarity.

The development of discourse studies has opened new opportunities for investigating humor as a communicative phenomenon. Rather than analyzing humor solely as a linguistic structure, modern researchers examine it within real communicative situations. This approach allows scholars to consider the influence of context, participants, intentions, and cultural knowledge on the interpretation of humorous messages.

The purpose of this article is to define humorous dialogic discourse and to identify its main linguistic and communicative characteristics. The study focuses on the role of dialogue in humorous communication and explores anecdotes as a representative genre of humorous discourse.

Humorous dialogic discourse can be defined as a form of communication in which participants intentionally create, interpret, and respond to humorous meanings within a dialogic framework. It combines the communicative characteristics of dialogue with the linguistic and pragmatic mechanisms of humor.

Several features distinguish humorous dialogic discourse:

Interactivity – humor is jointly constructed by communicative participants.

Contextual dependence – interpretation depends on situational and cultural knowledge.

Informality – humorous communication is commonly associated with informal interaction.

Pragmatic flexibility – speakers may indirectly express criticism, disagreement, or evaluation.

Emotional involvement – humor promotes positive emotions and social solidarity.

These characteristics demonstrate that humorous dialogic discourse is not limited to jokes but includes a broad range of communicative situations in which humorous meanings are produced and interpreted.

Discourse is one of the central concepts in modern linguistics. Although numerous definitions have been proposed, discourse is generally understood as language used in a particular social context. Unlike a text, which is often viewed as a static linguistic product, discourse represents a dynamic communicative process involving speakers, listeners, intentions, and contextual factors.

Researchers emphasize that discourse includes both linguistic and extralinguistic components. Linguistic components involve vocabulary, grammar, syntax, and textual organization, whereas extralinguistic components include social, cultural, psychological, and pragmatic factors. Consequently, discourse analysis extends beyond the boundaries of traditional linguistic investigation and incorporates insights from several related disciplines.

Different types of discourse can be distinguished according to communicative goals and social contexts. Examples include political discourse, academic discourse, media discourse, advertising discourse, and everyday conversational discourse. Each type possesses its own communicative conventions and linguistic features.

Dialogue represents one of the most fundamental forms of human communication. It involves interaction between two or more participants who exchange information, opinions, and emotions. Unlike monologic communication, dialogue is characterized by turn-taking, mutual influence, and immediate feedback.

In this article, we briefly touched upon traditional grammar and the information provided in scientific sources. This is because in order to understand the meaning of every speech formation and

phenomenon, it is necessary to study its theoretical foundation. It can be said that incomplete sentences have not been sufficiently studied comparatively from various aspects in Uzbek and English linguistics. Therefore, incomplete sentences in English possess their own distinctive linguistic-functional features. Accordingly, their semantic classification is rather debatable from the perspective of the Uzbek language. The structure referred to as an "incomplete sentence" has been noted in the scientific studies of Uzbek linguists. Although some parts of incomplete sentences are omitted, their meaning can still be inferred from the context of the preceding sentences. Thus, incomplete sentences are structurally equated with complete sentences.

Humorous dialogic discourse represents a complex and multifaceted communicative phenomenon. It combines the interactive characteristics of dialogue with the cognitive and pragmatic mechanisms of humor. The effectiveness of humorous communication depends on linguistic competence, cultural knowledge, contextual awareness, and the ability of participants to recognize humorous intentions. For example:

Teacher: *Can anyone tell me what comes after "T"?*

Student: *The rest of the alphabet.*

In this dialogue, humor emerges from the student's unexpected interpretation of the teacher's question. The humorous effect is based on incongruity between the expected answer and the actual response.

Another example illustrates the importance of pragmatic interpretation:

Waiter: *How would you like your steak?*

Customer: *On a plate, please.*

The customer intentionally interprets the waiter's question literally rather than pragmatically. This mismatch between the intended and interpreted meaning creates a humorous effect and demonstrates the role of pragmatic competence in humorous communication.

The analysis demonstrates that humorous dialogic discourse is characterized by informality, interactivity, contextual dependence, emotional involvement, and the frequent use of stylistic devices. Anecdotes constitute one of its most representative genres because they effectively illustrate the mechanisms through which humor is created and interpreted in communication.

For instance, the following anecdote demonstrates the importance of an unexpected punchline:

Doctor: *You need to stop drinking coffee.*

Patient: *Why?*

Doctor: *Because every time I visit you, you drink my coffee.*

The final utterance changes the listener's expectations and produces a humorous effect. This example illustrates how anecdotes employ surprise, incongruity, and contextual reinterpretation to create humor. Therefore, anecdotes remain one of the most effective and widely used forms of humorous dialogic discourse.

The analysis demonstrates that humorous dialogic discourse is characterized by informality, interactivity, contextual dependence, emotional involvement, and the frequent use of stylistic devices. Anecdotes constitute one of its most representative genres because they effectively illustrate the mechanisms through which humor is created and interpreted in communication.

Humorous dialogic discourse is a complex communicative phenomenon that combines the interactive properties of dialogue with the cognitive and pragmatic mechanisms of humor. Its effectiveness depends on contextual factors, cultural knowledge, linguistic creativity, and the ability of communicative participants to recognize humorous intentions.

The analysis demonstrates that humorous dialogic discourse is characterized by interactivity, contextual dependence, informality, emotional involvement, and the frequent use of stylistic and pragmatic devices. Anecdotes represent one of its most typical forms because they effectively illustrate the mechanisms through which humorous meanings are created and interpreted.

Future studies may focus on cross-cultural aspects of humorous discourse, cognitive mechanisms of humor perception, and the translation of humorous texts across different languages and cultures.

REFERENCES:

1. Attardo, S. *Humorous Texts: A Semantic and Pragmatic Analysis*. Berlin: Mouton de Gruyter, 2001.

2. Attardo, S. Linguistic Theories of Humor. Berlin: Mouton de Gruyter, 1994.
3. Dynel, M. Humorous Garden-Paths: A Pragmatic-Cognitive Study. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2009.
4. Karasik, V. I. Language Circle: Personality, Concepts and Discourse. Volgograd, 2002.
5. Leacock, S. Humour and Humanity: An Introduction to the Study of Humour. New York: Henry Holt and Company, 1938.
6. Van Dijk, T. A. Discourse and Context: A Sociocognitive Approach. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
7. Yus, F. Humour and Relevance. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2016.

UO'K 811.512'373.23

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA ONOMASTIK TERMINOLOGIYANING TASNIFIY TAMOYILLARI

M.Yu.Xojiyeva, dots., PhD, Buxoro davlat universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy tilshunoslikning dolzarb yo'nalishlaridan biri bo'lgan terminologiya va onomastika, xususan, antroponimik terminologiyaning nazariy hamda amaliy masalalari tadqiq etilgan. Atama va termin tushunchalarining lisoniy tabiati, ularni oddiy leksik birliklardan farqlash mezonlari tahlil qilingan. Shuningdek, o'zbek onomastikasining fundamental asosi hisoblangan antroponimik birliklarning (ism, familiya, laqab, taxallus va b.) lingvistik tasnifi va mikroko'lam tizimi taniqli onomast olimlarning qarashlari prizmasida yoritib berilgan.

Kalit so'zlar. terminologiya, onomastika, antroponim, antroponimika, antroponimiya, antrokon, laqab, taxallus, patronim, matronim, elonim.

Аннотация. В данной статье исследованы теоретические и практические вопросы терминологии и ономастики, в частности антропонимической терминологии, являющейся одним из актуальных направлений современного языкознания. Проанализирована лингвистическая природа понятий “атама” (наименование/номен) и “термин”, а также критерии их дифференциации от обычных лексических единиц. Кроме того, в призме взглядов известных ученых-ономастов освещены лингвистическая классификация и микросистемная структура антропонимических единиц (имя, фамилия, прозвище, псевдоним и др.), составляющих фундаментальную основу узбекской ономастики.

Ключевые слова. Терминология, ономастика, антропоним, антропонимика, антропонимия, антрокон, прозвище, псевдоним, патроним (отчество), матроним (метроним), элоним.

Abstract. This article explores the theoretical and practical issues of terminology and onomastics, specifically anthroponymic terminology, which represents one of the current directions in modern linguistics. The linguistic nature of the concepts “atama” (name/nomen) and “term” is analyzed, along with the criteria for their differentiation from common lexical units. Furthermore, through the prism of the views of prominent onomastic scholars, the article highlights the linguistic classification and microsystemic structure of anthroponymic units (given name, surname, nickname, pseudonym, etc.) that form the fundamental basis of Uzbek onomastics.

Key words. Terminology, onomastics, anthroponym, anthroponymics, anthroponymy, anthrocon, nickname, pseudonym, patronymic, matronymic, elonym.

Kirish. Bugungi kun zamonaviy tilshunoslik tahlilida terminologiya va uning tizimli tadqiqi eng dolzarb muammolardan biri bo'lib qolmoqda. Har qanday fan sohasi rivojini uning terminologik bazasi, ya'ni tushunchalar apparatining mukammalligi belgilaydi. Shu munosabat bilan, turli tillarda, xususan, o'zbek tilida tipologik va sohaga oid terminologiyani o'rganish katta ilmiy qiziqish uyg'otadi.

Ilmiy adabiyotlarda atama va termin o'rtasida har doimgidek turli xil yondashuvlar mavjud. Ayrim olimlar kundalik turmushimizda qo'llaniladigan so'zlar (umumiste'moldagi leksika) o'zining dastlabki ma'nosidan yangi mantiqiy-ilmiy ma'no kasb etib, determinatsiyalashuv (terminga aylanish) jarayonini boshdan kechiradi va ma'lum bir soha uchun atama vazifasini bajaradi deb

ta'kidlaydilar. Qarama-qarshi yondashuv vakillari esa, aksincha, maxsus atamalar dastlab tor doirada shakllanib, keyinchalik xalq tilidan umumiy tilga ko'chadi degan qarashni ilgari surishadi.

Shunday qilib, atamaning semantik tabiati va uning ma'nosini tushunish har doim ham oson kechmaydi. Ilmiy muloqotda va matnlarda noaniqliklarga, polisemiyaga yo'l qo'ymaslik uchun terminologiya fani ko'pincha atamalarni oddiy so'zlardan fonetik, grammatik yoki morfologik jihatdan "chegaralaydi". Narsa va hodisalarning nomlari sifatida yakka holda qo'llanganda ular sof nominativ (nomlash) xarakterga ega bo'ladi. Biroq, hosila atamalar tizimi shakllangandan keyingina, ilmiy tushunchaning umumiyligi turli so'zlarning turlicha nominatsiyalari o'rtasida mantiqiy bog'lovchi bo'lib xizmat qiladi va termin o'zining haqiqiy funksional vazifasini bajarishga kirishadi.

Asosiy qism. Terminlar tilda stixiyali tarzda emas, balki ma'lum bir terminologik tizimning, strukturaning uzviy qismi sifatida mavjud bo'ladi. Atamaning tuzilish xususiyati, u bir so'z (sintetizm) yoki ibora-birikma (analitizm) sifatida taqdim etilishidan qat'iy nazar, tillarning tipologik tabiatiga ko'ra bir-biridan farqlanishi mumkin.

Onomastika (nomshunoslik) terminlarini tizimlashtirish bugungi kunda alohida tadqiqot usullarini taqozo etadi. Onomastik terminologiyani guruhlash bevosita tildagi onomastik materialning tiplariga bog'liqdir. Ma'lumki, tilshunoslikda kishi atoqli otlarining tiplari – **antroponimlar**, joy nomlarining tiplari – **toponimlar**, samoviy (kosmik) obyektlarning tiplari – **kosmonimlar**, hayvonlarga berilgan otlar – **zoonimlar**, suv havzalari nomlari esa – **gidronimlar** deb yuritiladi. Ushbu lisoniy materialni tadqiq qiluvchi onomastika yo'nalishlari va ularni ifoda qiluvchi xususiy ilmiy terminlar tizimi mavjud. Onomastika terminlarini sohalar bo'yicha tasniflashning mukammalligi onomastikada uning barcha sohalarining ilmiy yo'nalishlar sifatida qanchalik rivoj topganiga bevosita bog'liqdir. Rivojlangan sohalarining terminlari miqdoran ko'pligi va funksional jihatdan faolligi bilan xarakterlanadi. Hozirgi o'zbek onomastikasida eng keng va chuqur tadqiq etilgan yo'nalishlar *antroponimika*, *toponimika*, *etnonimika* va *gidronimika* bo'lib, ularga mansub bo'lgan ilmiy terminlar o'zbek onomastikasi terminologiyasining yadrosini (asosini) tashkil qiladi.

Zamonaviy tilshunoslikda onomastikaga bag'ishlangan ko'pgina tadqiqotlarda antroponimlar tizimi atroflicha tahlil qilingan. Antroponim – grekcha so'z bo'lib, "*anthropos*" – odam, "*onyma*" – ot, ism demakdir, ya'ni kishilarga qo'yilgan atoqli otlar tushuniladi. O'zbek tilida bu ilmiy termin o'rnida kontekstga qarab *ism*, *kishi ismi*, *shaxs nomlari* kabi ekvivalentlar muvaffaqiyatli qo'llanib kelinmoqda.

Taniqli onomast-olim N.B.Podolskaya antroponim termini xususida fikr bildirar ekan, uning mikrotizimiga quyidagi birliklar kirishini ilmiy jihatdan asoslaydi: "Antroponim tarkibiga ism, ota ismi, familiya, laqab, taxallus, kriptonim (yashirin nom), andronim (erining ismi bo'yicha xotinga berilgan nom), ginekonim (xotinining ismi bo'yicha erga berilgan nom) va patronim kabi lingvistik birliklar kiradi".

Tilshunoslikda terminologik aniqlikni ta'minlash maqsadida quyidagi terminlar o'rtasidagi farqni anglash lozim: **Antroponimiya** – muayyan tildagi yoki hududdagi antroponimlar (kishi ismlari) majmuyi (masalan, o'zbek antroponimiyasi). **Antroponimika** – antroponimlarning lisoniy xususiyatlari, qonuniyatlari va tarixiy taraqqiyotini o'rganuvchi lingvistik soha. **Antroponimist (yoki antroponimshunos)** – antroponimika muammolari bilan shug'ullanuvchi mutaxassis olim. **Antrokon** – tildagi mavjud barcha antroponimlarning umumiy fondi, lug'at tarkibi. O'zbek onomastikasining asoschisi E.Begmatovning ilmiy qarashlarida o'zbek antroponimiyasining fondini tashkil qiluvchi birliklar milliy-madaniy va tarixiy jihatdan tizimlashtirilgan. Olim o'zbek milliy antroponimiyasini quyidagi tarkibiy qismlarga ajratadi: **Ismlar** – konkret shaxsga tug'ilganda beriladigan individual nomlar (Masalan: *Dilnoza*, *Dilmurod*). **Laqablar** – kishilarga atrofidadigilar tomonidan ularning xarakteri, tashqi ko'rinishi yoki ma'lum bir belgisiga ko'ra beriladigan individual nomlar (*Jo'ra Pason*, *Olim Tashvish*). **Taxalluslar** – ijodkorlar, jamoat arboblari tomonidan o'z asl ismlarini yashirish yoki ijodiy o'ziga xoslik uchun tanlangan to'qima otlar (*Julqumboy*, *Kalvak mahzun*). **Tarixiy milliy shakllar** – shaxsni otasining ismi orqali "qizi" yoki "o'g'li" yordamchi so'zlari yordamida nomlash (*Ahmad qizi*, *To'ychi o'g'li*). **Arabcha genealogik shakllar** – shaxs ismiga o'tmish ajdodlari nomini "ibn" (o'g'li) yoki "binni" so'zlari orqali bog'lash (*Abu Ali ibn Sino*, *Avaz baxshi binni Shoxnazar*). **Rasmiy-hujjatli shakllar** – o'tgan asrning 20-30-yillaridan boshlab

ijtimoiy-siyosiy tuzum ta'sirida shakllangan va rasmiylashtirilgan familiya hamda ota ismlari (*Hamroyeva, Yunusova*). Ushbu tasnif o'zbek tilining milliy mantiqiy va tarixiy xususiyatlarini to'liq aks ettiradi. G'arbiy Yevropa yoki rus tilshunosligida bu tizim boshqacharoq strukturaga ega bo'lishi mumkin. Zamonaviy o'zbek tilshunosligi manbalarining tahlili asosida antroponimik mikroko'lamni (kichik guruhlarini) yanada kengroq va differensial tarzda quyidagicha tasniflash joiz deb topildi: **a) Ismlar:** Kishilarga tug'ilganida oilasi tomonidan qo'yiladigan birlamchi atoqli ot. **b) Laqab:** Jamiyat yoki ma'lum bir guruh tomonidan shaxsning ijobiy yoki salbiy xususiyatlaridan kelib chiqib beriladigan, ko'pincha ism bilan birga yoki uning o'rnida keladigan ekspressiv nom. **d) Familiya:** Kishilarning muayyan bir oilaga, qon-qarindoshlik shajarasiga mansubligini anglatuvchi, nasldan-naslga o'tuvchi rasmiy maqomdagi yuridik nom. **e) Otatism (Patronimik shakl):** Shaxsning otasi ismidan yasaladigan, o'zbek tilida "o'g'li/qizi", rus lisoniy ta'sirida esa *-ovich/-ovna, -yevich/-yevna* formantlari orqali shakllanadigan lisoniy birlik. **f) Patronim:** Kishini yirik avlod-ajdodlarining, klan yoki qabila boshliqlarining nomini keltirish usulida atash. **g) Matronim:** Otadan farqli o'laroq, onaning yoki oiladagi nufuzli ayolning ismi yoxud laqabidan kelib chiqib yasalgan ism yoki familiya shakli. **h) Elonim:** Mashhur tarixiy shaxslar, arboblari yoki qahramonlar nomiga nisbat berilgan, ularni sharaflash maqsadida yangi tug'ilgan chaqaloqlarga qayta qo'llanadigan atoqli otlar. **i) Taxallus:** Sotsiallashtirish jarayonida shaxsning (asosan ijod ahlining) o'z ixtiyori bilan tanlagan ikkinchi to'qima nomi.

O'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, antroponimik terminologiya tarqoq tushunchalar yig'indisi emas, balki qat'iy ierarxiyaga ega bo'lgan murakkab lisoniy tizimdir. Ushbu tizim o'z ichida ikki yirik guruhni birlashtiradi: **Nazariy-metodologik terminlar:** *antroponim, antroponimika, antroponimiya, antroponimshunos, antroponimik aspekt, antrokon*. **Klassifikasion-substansial terminlar (Mikroko'lamlar):** *ism, ota ismi, familiya, laqab, taxallus, kriptonom, andronim, ginekonim, patronim, matronim, elonim*.

Xulosa qilib aytganda, antroponimik terminologiyada terminlarning konseptual-nazariy jihatdan o'rganilishi nafaqat onomastika, balki umumiy tilshunoslik tushunchalar bazasini boyitish uchun ham dolzarb ahamiyat kasb etadi. Antroponimik terminlarning yanada chuqurroq, xususan, leksik-semantik va pragmatik jihatdan tadqiq etilishi, ularning tilda va nutqda namoyon bo'lish qonuniyatlarini ochib berishi kelgusi ilmiy izlanishlarimizning asosiy obyekti bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abduazizov A. A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. – Toshkent, 2010. – 176 b.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – Москва: СЭ, 2004. – 571 с.
3. Бегматов Э.А. Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент: Фан. 2013. 264 б.
4. Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. – Москва, 1977. – 246 с.
5. Лейчик В.М. Предмет, методы и структура терминоведения: Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Москва, 2009. – 256 с.
6. Sayfullayeva R. va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent, 2010. – 590 b.
7. Суперанская А.В., Подольская Н.В. Общая терминология. Вопросы теории. – Москва: Наука, 2003. – 288 с.
8. Фролова О.П. Словообразование в терминологической лексике современного китайского языка. – Новосибирск: Наука, 1981. – 132 с.
9. Xojiyeva M.Y. Termin, terminologiya va onomastika /BuxDu ilmiy axboroti. – 2024. – № 11. – B. 111 – 114 .
10. Xojiyeva M.Y., Saidova M.R. "O'zbek tilshunosligida "shaxs" kategoriyasi// Results of National Scientific Research International Journal 2024 SJIF- 5.8, Researchbib 7.1. – 2024. – T. 1. – №. 3. – C. 477-480.
11. Yusupovna, Xojiyeva Maxfirat // Tilshunoslikda didaktik terminlarning sintaktik tabiati. Ta'lim, tarbiya va innovatsiyalar jurnali 2.4 (2025): 217-219.

UO'K 159.922.7 + 612.821 + 81`23

DISLEKSIYA VA O'QUV BUZILISHLARINING NEYROLINGVISTIK VA NEYROBIOLOGIK ASOSLARI: XORIJIY HAMDA MILLIY TADQIQOTLAR TAHLILI U.E.Xolnazarov, doktorant, Termiz davlat universiteti, Termiz

Annotatsiya. *Disleksiya nevrologik tabiatga ega o'quv buzilishi bo'lib, unda intellekt, ko'rish va eshitish normal bo'lsa ham, o'qish va yozish ko'nikmalarini egallash qiyinlashadi. Ushbu maqolada disleksiyaning neyrolingvistik va neyrobiologik asoslari, fonologik defitsit gipotezasi,*

miyaning temporal-parietal va okkipito-temporal hududlaridagi funksional farqlar, genetik omillar (KIAA0319, DCDC2 va boshqalar) hamda universal va til-spesifik mexanizmlar tahlil qilinadi. Disgrafiya, diskalkuliya, APD va NVLD kabi komorbid holatlar ham yoritilgan. Maqola disleksiyani erta aniqlash va moslashish strategiyalariga e'tibor qaratadi.

Kalit so'zlar: Disleksiya, neyrolingvistika, fonologik defitsit, neyron migratsiyasi, o'quv buzilishlari.

Аннотация. Дислексия - это нарушение обучения неврологической природы, при котором даже при нормальном интеллекте, зрении и слухе приобретение навыков чтения и письма затруднено. В данной статье анализируются нейролингвистические и нейробиологические основы дислексии, гипотеза фонологического дефицита, функциональные различия в височно-теменной и затылочно-височной областях мозга, генетические факторы (KIAA0319, DCDC2 и др.), а также универсальные и языкоспецифические механизмы. Также освещены коморбидные состояния, такие как дисграфия, дискакулия, АПД и НВЛД. В статье основное внимание уделяется раннему выявлению дислексии и стратегиям адаптации.

Ключевые слова: Дислексия, нейролингвистика, фонологический дефицит, миграция нейронов, нарушения обучения.

Abstract. Dyslexia is a learning disorder of a neurological nature in which it is difficult to acquire reading and writing skills, even though intelligence, vision, and hearing are normal. This article analyzes the neurolinguistic and neurobiological foundations of dyslexia, the phonological deficit hypothesis, functional differences in the temporal-parietal and occipito-temporal regions of the brain, genetic factors (KIAA0319, DCDC2, etc.), as well as universal and language-specific mechanisms. Comorbid conditions such as dysgraphia, dyscalculia, APD, and NVLD are also described. The article focuses on early detection of dyslexia and adaptation strategies.

Keywords: Dyslexia, neurolinguistics, phonological deficit, neural migration, learning disorders.

Disleksiya jarayoni nevrologik o'rganish buzilishi bo'lib, unda o'qish hamda yozish ko'nikmalarini egallash qiyinlashadi. Umumiy o'rganish qobiliyati, intellekt, ko'rish, eshitish normal bo'lsa ham, so'zlarni to'g'ri tanib olish, tovushlarni harflar bilan bog'lash (dekodlash), o'qishda va talaffuz qilishda doimiy qiyinchiliklar paydo bo'ladi. Bu holat miyaning tilni, nutqni qayta ishlash qismidagi farqlar tufayli yuzaga keladi. Bunday holatlar ko'pincha oilaviy (genetik) moyillik bilan bog'liq deb hisoblanadi. Disleksiya aqliy zaiflik yoki dangasalik emas – u oddiygina o'qishni o'rganish usulini o'zgartiradi.

Belgilar bola yoshiga va holatning og'irligiga qarab farq qiladi. Ko'pincha maktab yoshida (o'qishni o'rganish davrida) aniqlanadi. Biroq katta yoshlilarda ham aniqlangan. Bolalikda (maktabgacha va boshlang'ich sinflarda) ko'p uchraydigan belgilar quyidagilar:

- a) so'zlarni kech o'rganish, yangi so'zlarni qiyin eslab qolish;
- b) harflar, ranglar yoki ismlarni eslab qolishda qiyinchilik;
- c) harflarni bir-biri bilan almashtirib o'qish (masalan, “b” va “d”, “p” va “q”);
- d) bo'g'inlarni birlashtira olmaslik, harflarni tushirib yuborish yoki qo'shib yuborish;
- e) sekin va noto'g'ri o'qish, o'qigan matnni tushunish qiyinligi;
- f) yozishda doimiy xatolar (so'zlarni teskari yozish, harflarni aralashtirish);
- g) gap tuzishda qiyinchilik, so'zlarni aralashtirish yoki to'g'ri talaffuz qila olmaslik;
- h) ritmik qo'shiqlar yoki she'rlarni eslab qolishda muammo.

Kattaroq yoshda (o'quvchi va kattalarda) ham disleksiya alomatlari kuzatilgan. Ular asosan, quyidagicha namoyon bo'ladi:

- a) o'qish sekin va charchatuvchi bo'lishi;
- b) matnni qayta-qayta o'qishga to'g'ri kelishi;
- c) imlo va yozuvda doimiy xatolar;
- d) ko'rsatmalarni eslab qolish yoki bir necha vazifani bajarishda qiyinchilik;

e) so'zlarni tez tanib olishda muammo (masalan, o'xshash so'zlarni chalkashtirish: *bor va ber*).

Disleksiya har bir insonda har xil darajada namoyon bo'ladi. Ba'zi bolalar o'qishni o'rganadi, lekin imlo va tez o'qishda qiynaladi. Agar bolalarda shunday belgilar sezilsa, psixolog yoki nevrologga murojaat qilish eng to'g'ri qaror. Vaqtida qo'yilgan to'g'ri tashxis hamda maxsus o'quv usullari (fonetik trening, vizual yordamlar) yordam beradi. Davolash emas, balki moslashish strategiyalaridan foydalaniladi.

O'qish faoliyati buzilishi (disleksiya) nevrologiya, psixolingvistika, kognitiv neyrofanlar hamda maxsus pedagogikaning kesishmasida o'rganiladigan murakkab neyrolingvistik hodisadir. Neyrolingvistik tadqiqotlarning asosiy maqsadi – o'qish jarayonida miya tuzilmalarining ishlashi, tilni qayta ishlash mexanizmlari, qolaversa, fonologik, semantik, vizual-gnostik komponentlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni aniqlashdan iborat. Bu yo'nalishda A.R.Luriya[1, 156] asos solgan neyropsixologik yondashuv hali ham dolzarb bo'lib, u o'qishni uchta asosiy funksional blokka bo'ladi: 1) optik-gnostik (harflarni tanish va idrok etish); 2) kinestetik-kinetik (harakatni rejalashtirish va boshqarish); 3) semantik (ma'no tushunish va matnni integratsiya qilish). A.Luriya ta'kidlaganidek, disleksiya ko'pincha chap yarimsharning temporal-parietal va okkipito-temporal hududlaridagi disfunksiyalar bilan bog'liq bo'lib, bu holat o'qishning fonetik dekodlash bosqichida buzilishga olib keladi.

S.Shayvitz va hamkorlari o'tkazgan katta miqyosli tadqiqotlarda disleksiyali bolalar va kattalarda chap yarimsharning temporal-parietal va okkipito-temporal hududlarida fonologik dekodlash, so'zlarni avtomatik tanish jarayonida faollik sezilarli darajada pasayishi kuzatilgan. Bu buzilish o'qish tezligini sekinlashtiradi. Xatolarni ko'paytiradi. Matnni tushunishni qiyinlashtiradi. Tadqiqotchilar bu natijalarni quyidagicha umumlashtirgan: disleksiyada chap yarimshar orqa qismidagi ikkita asosiy zona (temporal-parietal va okkipito-temporal) faolligi pasaygan, ammo frontal lob maydoni kompensator ravishda faollashgan[2].

Neyrolingvistik tadqiqotlarning yana bir muhim yo'nalishi – o'qishning universal va tilga xos mexanizmlarini ajratishdir. Fonologik defitsit gipotezasi[3] disleksiyaning yadroviiy sababi sifatida tovushlarni ajratish, manipulyatsiya qilish va harf-tovush bog'lanishining buzilishini ko'rsatadi. Biroq, logografik tillarda (xitoy, yapon) bu defitsit vizual-xotira va semantik yo'llarga ko'proq ta'sir qiladi, bu esa neyrolingvistik tadqiqotlarda "*universal va til-spesifik*" dilemmasini keltirib chiqaradi[7]. E.Paulesu[8] va xalqaro hamkorlari o'tkazgan kross-kultural tadqiqotda ingliz, fransuz va italyan tillaridagi disleksiyada chap yarimsharning perisilvian hududlari (fonologik qayta ishlash uchun mas'ul) faolligi pasayishi umumiy ekanligi aniqlangan, ammo kasallikning og'irlik darajasi tillarning fonetik shaffofligiga bog'liq ekanligi qayd etilgan.

O'zbek tilida (agglutinatив, fonetik jihatdan nisbatan shaffof) disleksiya neyrolingvistik tadqiqotlari hali rivojlanayotgan bosqichda. O'zbekiston tilshunoslari, asosan, maxsus pedagogika va logopediya doirasida ish olib borishmoqda. Masalan, S.Gaziyeva [9] ingliz tili o'qitish jarayonida disleksiyani bartaraf etish muammolarini tadqiq etgan. Zamonaviy o'zbek tadqiqotlarida, neyropsixolingvistik tahlil kamdan-kam qo'llaniladi, ammo N.N. Zavadenko [10] kabi rossiyalik olimlarning ishlariga tayangan holda disleksiyaning neyrobiologik mexanizmlari N.Askarova [11] tomonidan o'rganilgan. Disleksiyaning rivojlanish dinamikasi neyrolingvistik tadqiqotlarning markaziy masalasidir. Bolalikda aniqlangan disleksiya kattarganda neyroplastiklik orqali qisman kompensatsiya qilinishi mumkin (o'ng yarimshar faollashishi, frontal lobning qo'shimcha ishtiroki), ammo bu to'liq bartaraf etilmaydi. Neyrolingvistik tadqiqotlarning hozirgi holati shuni ko'rsatadiki, disleksiya miya ishlashining o'ziga xos usuli bo'lib, u aql zaifligi emas. O'zbekistonda bu yo'nalishni rivojlantirish uchun xalqaro tajribani milliy sharoitimizga moslashtirish zarur.

Disleksiyani keltirib chiqaruvchi omillar multifaktorli bo'lib, *genetik, nevrologik, atrof-muhit va kognitiv* guruhlariga bo'linadi. Genetik omillar eng ko'p uchraydigan omil hisoblanadi. Oilaviy muhitda 40–70% ni tashkil etadi. KIAA0319, DCDC2, DYX1C1, ROBO1(o'qish qiyinchiligi bilan bog'liq genlar nomi) genlari miya korteksining neyron migratsiyasini buzadi va oq modda konnektivitini o'zgartiradi.

Disleksiyada chap miya yarimsharining temporal-parietal va okkipito-temporal hududlarida tuzilish va ishlash farqlari kuzatiladi. fMRT tadqiqotlari bu hududlarda fonologik qayta ishlash (tovushlarni ajratish va bog'lash) faolligining pasayishini ko'rsatadi.

Atrof-muhit omillariga homiladorlikdagi infeksiyalar, tug'ruq travmalari, erta bolalikdagi eshitish muammolari, ko'p tilli muhit sabab qilib ko'rsatilishi mumkin. Prenatal omillar (onaning chekishi, past tug'ilish og'irligi) genetik moyillikni faollashtiradi.

Asosiy *kognitiv omil* sifatida fonologik defitsit (tovushlarni ajratish, saqlash va manipulyatsiya qilishdagi qiyinchilik) qabul qilinadi. Biroq, disleksiyani tushuntirishda faqat fonologik nazariya bilan cheklanmaydi. Undan tashqari, vizual magnosellyulyar yo'lining buzilishi va auditor tezlik (temporal) qayta ishlash nazariyasi ham mavjud.

Disleksiya (o'qish buzilishi) o'quv buzilishlarining eng mashhuri bo'lsa-da, unga o'xshash boshqa buzilish holatlari ham kuzatilgan. DSM-5 (Ruhiy buzilishlar diagnostikasi va statistik qo'llanmasi) bo'yicha barcha buzilishlar bitta umumiy tashxis ostida birlashtirilgan. U o'quv ko'nikmalarining uchta asosiy sohasida doimiy va og'ir buzilishlarni belgilaydi:

1. O'qish buzilishi – disleksiya.
2. Yozma ifoda buzilishi – disgrafiya.
3. Matematika buzilishi – diskalkuliya.

Bu buzilishlar nevrologik tabiatga ega, intellekt va umumiy o'rganish qobiliyati normal bo'lishiga qaramay, miyaning ma'lum hududlaridagi funksional farqlar tufayli yuzaga keladi. Ular ko'pincha (komorbid) va DEHB (diqqat yetishmasligi/giperaktivlik buzilishi), autizm spektri buzilishlari yoki boshqa nevrologik holatlar bilan birga kuzatiladi.

Quyida disleksiyadan tashqari asosiy o'quv buzilishlarini batafsil muhokama qilamiz:

Disgrafiya – yozish jarayonining buzilishi bo'lib, qo'l yozuvi, imlo, grammatika, jummalarni tuzish va fikrlarni qog'ozga tartibli joylashtirishda doimiy qiyinchiliklar kuzatiladi. Bu nevrologik kasallik bo'lib, miyaning motor nazorati, kinestetik va vizuospatial hududlaridagi farqlar bilan bog'liq. Disgrafiyaning asosiy belgilari mavjud (yoshga qarab farqlanadi):

- a) qo'l yozuvi sekin, noaniq, harflar o'rtasidagi masofa noto'g'ri, chiziqdan chiqib ketish;
- b) imlo va grammatik xatolar (hatto og'zaki nutq yaxshi bo'lsa ham);
- c) fikrlarni yozma shaklda ifodalash qiyinligi (g'oyalar bor, lekin ularni yozishda chalkashlik);
- d) yozish jarayonida charchash, qo'l og'rig'i, qalam yoki ruchkani noto'g'ri ushlash;
- e) matnni qayta o'qish yoki tuzatishda muammo.

Disgrafiyaning keltirib chiqaruvchi omillar bir qancha bo'lib, ularning asosiylari quyidagilar deb e'tirof qilinadi:

- 1) genetik moyillik va miya struktura farqlari (parietal va frontal loblar);
- 2) homiladorlik va tug'ruq jarohatlari, erta bolalikdagi nevrologik kasalliklar;
- 3) ko'pincha disleksiya yoki DEHB bilan birga uchraydi (komorbidlik 30–50%).

Bu kasallikning disleksiyadan farqlab turuvchi jihatlari bor. Disleksiya asosan o'qish va fonologik dekodlashga ta'sir qiladi. Disgrafiya yozishning motor va tashkiliy tomonlariga ko'proq ta'sir qiladi. Ba'zida ular birgalikda (masalan, disleksiya tufayli imlo xatolari + disgrafiya tufayli qo'l yozuvi buzilishi) kuzatilishi mumkin.

Diskalkuliya – matematik ko'nikmalarni egallashdagi doimiy va og'ir buzilish bo'lib, sonlar, arifmetik amallar, raqamli munosabatlarni tushunish va qo'llashda qiyinchiliklar bilan ifodalanadi. Bu matematika spetsifikatori hisoblanadi. Bu kasallikning eng ko'p kuzatiladigan belgilar quyidagi: raqamlarni chalkashtirish, ularning o'rnini almashtirish (masalan, 12 va 21), oddiy hisob-kitoblarni eslab qolish yoki bajarishda muammo ($2+3=5$ ni unutish), matematik so'zli masalalarni tushunmaslik, raqamli munosabatlarni idrok etmaslik, vaqt, pul, o'lchovlarni hisoblashda qiyinchilik, matematikadan qo'rqish va o'quv jarayonida charchash kabi jarayonlardan iboratdir. Mazkur kasallikni keltirib chiqaruvchi sabablar sifatida nevrologik parietal lob (raqamli idrok uchun mas'ul) va oq modda konnektivitining buzilishi, genetik omillar (oilaviy moyillik 40–60%), ko'pincha disleksiya bilan birga (fonologik va vizuospatial defitsitlar aralashuvi) kabilar belgilanadi. Bu kasallikning disleksiyadan farqlab turadigan maxsus jihatlar kuzatilgan. Disleksiya til va matn bilan

bog'liq bo'lsa, diskalkuliya raqamli va fazoviy fikrlashga ta'sir qiladi. Ammo ikkalasi ham neyrobiologik hodisa va aksariyat hollarda birgalikda uchraydi. Xalqaro tadqiqotlarda diskalkuliya miyaning intraparietal sulkus hududidagi faollik pasayishi bilan bog'lanadi.

Xulosa qilib aytganda, disleksiya miya ishlashining o'ziga xos usuli bo'lib, uni “davolash” emas, balki moslashish strategiyalari (fonetik trening, vizual yordamlar, texnologiyalar – ovozli o'qish ilovalari, individual dasturlar) orqali yordam berish mumkin. Mamlakatimizda bu yo'nalishni rivojlantirish uchun quyidagi choralar zarur deb bilamiz:

- a) neyrovizualizatsiya usullarini (fMRT, DTI) joriy etish va mahalliy longitudinal (uzoq vaqt davomida eksperiment qilish) tadqiqotlar o'tkazish;
- b) maktabgacha va boshlang'ich sinflarda erta skrining tizimini yaratish (fonologik xabardorlik testlari);
- c) o'qituvchilar va psixologlar uchun maxsus treninglar tashkil etish;
- d) xalqaro tajribani o'zbek tilining xususiyatlariga moslashtirish;
- e) genetik va atrof-muhit omillarini hisobga olgan holda multifaktorial yondashuvni qo'llash.

Disleksiya bilan birga keladigan boshqa buzilishlar (MEQB, NVO'B, dispraksiya)ni ham kompleks diagnostika qilish kerak. Erta tashxis va intervensiya bolaning o'quv muvaffaqiyatini sezilarli darajada oshiradi. Kelajak tadqiqotlarida O'zbekistonda disleksiyaning til-spesifik ko'rinishlari (o'zbek tilining fonetik shaffofligi va agglutinatив tuzilishi hisobga olingan holda) chuqurroq o'rganilishi, shuningdek, raqamli texnologiyalar (AI asosidagi o'qish yordamchi dasturlar) ning samaradorligini baholash muhim ahamiyatga ega.

Disleksiya jamiyatning “boshqacha fikrlovchi” shaxslarini qo'llab-quvvatlash madaniyatini shakllantirishni talab qiladi. Bu nafaqat tibbiy-psixologik, balki ijtimoiy-pedagogik masaladir. Disleksiya – bu muammo emas, balki miyaning noyob ishlash usuli bo'lib, to'g'ri yondashuv bilan yordam berilsa, disleksiya shaxslar ham katta yutuqlarga erishishlari mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Лурия А.Р. Письмо и речь: Нейролингвистические исследования. – М.: Академия, 2002. – 320 с.
2. Shaywitz S.E., Shaywitz B.A. Paying attention to reading: the neurobiology of reading and dyslexia // *Development and Psychopathology*. – 2008. – Vol. 20. – № 4. – P. 1329–1349. DOI:10.1017/S0954579408000631.
3. Snowling M.J. Phonemic deficits in developmental dyslexia // *Psychological Research*. – 1981. – Vol. 43. – № 2. – P. 219–234.
4. Snowling M.J. Dyslexia as a phonological deficit: Evidence and implications // *Child Psychology and Psychiatry Review*. – 1998. – Vol. 3. – № 1. – P. 4–11.
5. Snowling M.J. From language to reading and dyslexia // *Dyslexia*. – 2001. – Vol. 7. – № 1. – P. 37–46.
6. Bishop D.V.M., Snowling M.J. Developmental dyslexia and specific language impairment: Same or different? // *Psychological Bulletin*. – 2004. – Vol. 130. – № 6. – P. 858–886.
7. Siok W.T. et al. Biological abnormality of impaired reading is constrained by culture // *Nature*. – 2004. – Vol. 431. – P. 71–76. DOI:10.1038/nature02865.
8. Paulesu E. et al. Dyslexia: cultural diversity and biological unity // *Science*. – 2001. – Vol. 291. – P. 2165–2167. DOI:10.1126/science.1057179.
9. Gaziyeva S. Overcoming dyslexic obstacle in teaching english // *Til va adabiyot*. – 2023. – № 3. – P. 39.
10. Заваденко Н.Н. Дислексия – самая распространённая форма специфических расстройств обучаемости // *Неврологический журнал*. – 2021. – № 1. – С. 12–20.
11. Askarova N. Psychodiagnostics of children with attention deficiency syndrome and hyperactivity // *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*. – 2021. – Vol. 11. – № 3. – P. 1235–1240. <https://doi.org/10.5958/2249-7137.2021.00781.X>.
12. Askarova N. Status and prospects of medical psycho-diagnostics in Uzbekistan // *International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding*. – 2021. – Vol. 8. – № 12. – P. 45–52.
13. Аскарובה Н. Особенности оказания психологической помощи детям и подросткам, пережившим утрату близких // *Intellectual Education Technological Journal*. – 2022.
14. Аскарובה Н. Влияние родительского отношения на психологическое здоровье детей // *Fan, ta'lim va amaliyot integratsiyasi*. – 2022.
15. Askarova N. Psychological interpretation of the concept of happiness // *Eurasian Journal of Humanities and Social Sciences*. – 2023. – Vol. 16. – P. 3–6.
16. Askarova N. Influence of psychopathic qualities of parents on mental disorders in children // *American Journal of Psychology and Cognitive Science*. – 2024.
17. Askarova N., Boymurodova X.R. Cognitive deficits in depressive disorder // *Eurasian Journal of Medical and Natural Sciences*. – 2024.

UO'K 830.1

MODALLIK KATEGORIYASINING TILSHUNOSLIKDA O'RGANILISH JIHLTLARI**V.B.Xolnazarova, tayanch doktorant, O'zbekiston Davlat Jahon tillari Universiteti, Toshkent**

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada modallik kategoriyasining tilshunoslikda o'rganilish jarayonlari, uning nazariy-qarashlari va zamonaviy lingvistikadagi tahlil yo'nalishlari haqida atroflicha so'z yuritiladi. Modallik lingvistik kategoriyasi qadimdan tilshunoslar diqqat markazida bo'lib kelgan.

Kalit so'zlar: Modallik, kategoriya, lingvistika, sintaksis, semantika, grammatika, tilshunoslik, sub'ektivlik, obyektivlik, pragmatika.

Аннотация. В данной научной статье подробно рассматриваются процессы изучения категории модальности в лингвистике, её теоретические взгляды и области анализа в современной лингвистике. Лингвистическая категория модальности давно находится в центре внимания лингвистов.

Ключевые слова: Модальность, категория, лингвистика, синтаксис, семантика, грамматика, лингвистика, субъективность, объективность, прагматика.

Abstract. This scientific article discusses in detail the processes of studying the category of modality in linguistics, its theoretical views and areas of analysis in modern linguistics. The linguistic category of modality has long been the focus of attention of linguists.

Key words: Modality, category, linguistics, syntax, semantics, grammar, linguistics, subjectivity, objectivity, pragmatics.

Kirish. Modallik kategoriyasi inson tafakkuri va til faoliyatining eng muhim hamda murakkab jihatlardan biri sifatida qadim zamonlardan buyon ilmiy tadqiqotlar markazida bo'lib kelmoqda. Ushbu tushuncha dastlab falsafa va mantiq fanlari doirasida shakllangan bo'lsa, keyinchalik tilshunoslik, pragmatika, stilistika, psixolingvistika hamda kommunikativ nazariyalar tarkibida keng qamrovli ravishda o'rganila boshladi. Modallik insonning borliq, voqelik va hodisalarga bo'lgan munosabatini ifodalovchi semantik-pragmatik kategoriya sifatida til tizimining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. U nafaqat axborot mazmunini, balki so'zlovchining ushbu mazmunga bo'lgan ishonchi, bahosi, ehtimoli, zarurati yoki istagini ham ifodalaydi. Shu sababli modallik tilning kommunikativ va ekspressiv imkoniyatlarini namoyon etuvchi universal kategoriya sifatida qaraladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Modallik atamasining ilmiy muomalaga kirib kelishi qadimgi yunon falsafasi bilan chambarchas bog'liqdir. Ayniqsa, qadimgi yunon faylasufi Aristotel modallik nazariyasining shakllanishida muhim o'rin tutadi. U o'zining mantiq va falsafaga oid mashhur asarlari majmuasi – Organonda hukmlarning turli shakllarini tahlil qilar ekan, imkoniyat (possibilitas), zaruriyat (necessitas) va voqelik (actualitas) tushunchalariga asoslangan modal hukm turlarini ajratib ko'rsatadi. Aristotel nazarida modallik fikrning voqelikka munosabatini ifodalovchi kategoriya bo'lib, mavjudlikning ontologik va mantiqiy holatlarini aks ettiradi.

Aristotel modal hukmlarni oddiy kategorik hukmlardan farqlaydi. Masalan, "Inson o'limlidir" hukmi oddiy tasdiq shakli bo'lsa, "Inson o'lishi zarur" yoki "Inson yashashi mumkin" kabi hukmlar modal xarakter kasb etadi. Bunday hukmlarda voqelik bilan bir qatorda subyektiv tafakkur unsurlari ham namoyon bo'ladi. Aristotel modallikni faqat mantiqiy vosita sifatida emas, balki borliqni anglashning muhim falsafiy mexanizmi sifatida talqin qiladi. Uning fikricha, voqelikdagi har bir hodisa imkoniyatdan voqelikka o'tish jarayonini boshdan kechiradi. Shu sababli modallik predmetlarning mavjudlik shakli, rivojlanish imkoniyati va zaruriy holatini ifodalovchi falsafiy kategoriya hisoblanadi [1].

Aristotelning modal hukmlar haqidagi qarashlari keyingi davr falsafasi va mantiq ilmi rivojiga katta ta'sir ko'rsatdi. Xususan, stoiklar maktabi vakillari modallikni ehtimollik va zaruriyat bilan bog'liq holda talqin qilib, uni formal mantiq bilan bog'lashga harakat qildilar. Ularning fikricha, har qanday hukm nafaqat obyektiv fakti, balki fikrlovchining ushbu faktga bo'lgan munosabatini ham

ifodalaydi. Bu qarashlar keyinchalik pragmatik va lingvistik yondashuvlarning shakllanishiga zamin yaratdi.

O'rta asrlar scholastik falsafasida ham Aristotelning modal mantiqi markaziy o'rin egalladi. Scholastika vakillari modal hukmlarni ilohiy iroda, taqdir va mavjudlik masalalari bilan bog'liq holda sharhladilar. Ayniqsa, "zarur mavjudlik" va "mumkin mavjudlik" tushunchalari diniy-falsafiy tafakkurning asosiy kategoriyalaridan biriga aylandi. Natijada modallik nafaqat mantiqiy, balki metafizik va teologik tushuncha sifatida ham rivojlandi [2].

Muhokama va natijalar. Yangi davr falsafasida modallik masalasi yanada chuqurroq o'rganila boshladi. Ayniqsa, nemis klassik falsafasi vakili Immanuel Kant modallik kategoriyasini bilish nazariyasining muhim tarkibiy qismi sifatida talqin etdi. U o'zining mashhur Critique of Pure Reason ("Sof aql tanqidi") asarida hukmlarning to'rt asosiy kategoriyasini ajratadi: miqdor, sifat, munosabat va modallik. Kant nazarida modallik hukm mazmuniga emas, balki uning bilish jarayonidagi maqomiga taalluqlidir. Ya'ni modallik predmetning ichki xususiyatidan ko'ra inson tafakkurining ushbu predmet haqidagi bilim darajasini ifodalaydi.

Kant modallikni uch asosiy turga ajratadi: muammoli (problematisch), assertorik (assertorisch) va apodiktik (apodiktisch). Muammoli hukmlar voqeaning mumkinligini bildirsa, assertorik hukmlar voqelikni tasdiqlaydi, apodiktik hukmlar esa zaruriyat xarakteriga ega bo'ladi. Masalan, "Yerda hayot bo'lishi mumkin" muammoli hukm bo'lsa, "Yer Quyosh atrofida aylanadi" assertorik hukm hisoblanadi. "Har bir hodisaning sababi mavjud" kabi hukmlar esa apodiktik xarakterga ega bo'lib, zaruriy haqiqat sifatida talqin qilinadi. Kantning modallik haqidagi qarashlari Aristotel talqinidan sezilarli darajada farq qiladi. Aristotel modallikni borliqning ontologik holati bilan bog'lagan bo'lsa, Kant uni subyektning bilish faoliyati bilan bog'liq kategoriya sifatida izohlaydi. Shu tariqa modallik tashqi voqelikning emas, balki inson tafakkurining bilish shakllaridan biri sifatida talqin qilinadi. Bu yondashuv keyingi falsafiy va lingvistik tadqiqotlarga katta ta'sir ko'rsatdi [3].

Nemis klassik falsafasining boshqa vakillari ham modallik nazariyasining rivojiga sezilarli hissa qo'shdilar. Jumladan, Georg Wilhelm Friedrich Hegel modallikni dialektik tafakkur bilan bog'liq holda talqin qildi. Hegel nazarida imkoniyat, voqelik va zaruriyat o'zaro bog'liq dialektik kategoriyalar hisoblanadi. U "imkoniyat"ni voqelikning yashirin shakli, "voqelik"ni esa zaruriyatning namoyon bo'lishi sifatida izohlaydi. Hegel falsafasida modallik statik emas, balki harakat va rivojlanish jarayonidagi kategoriya sifatida namoyon bo'ladi.

O'zbek tilshunosligida ham modallik masalasi muhim ilmiy mavzulardan biri sifatida tadqiq etilgan. Xususan, Shavkat Rahmatullayev modallikni gap mazmunining voqelikka hamda so'zlovchiga munosabati sifatida talqin qiladi. Uning fikricha, modallik nafaqat mantiqiy, balki emotsional-ekspressiv va kommunikativ hodisa hamdir. Olim modal ma'nolarning ishonch, gumon, baholash, ehtimollik, zarurat, buyruq va istak kabi ko'rinishlarini ajratib ko'rsatadi [4].

Rahmatullayev modallikni predikativlik kategoriyasi bilan ham bog'laydi. Unga ko'ra, har qanday gap voqelik haqidagi axborotni ifodalash bilan birga, ushbu axborotga nisbatan ma'lum modal munosabatni ham mujassamlashtiradi. Shu sababli modallik gapning kommunikativ markazini tashkil etuvchi asosiy kategoriyalardan biri hisoblanadi.

O'zbek tilshunosi Abduaziz Abduazizov esa modallikni informativ, ekspressiv va pragmatik jihatlar asosida tahlil qiladi. Olimning fikricha, modallikning informativ jhati axborotning ishonchlilik darajasini ko'rsatsa, ekspressiv jhati so'zlovchining hissiy-emotsional munosabatini bildiradi. Pragmatik jihat esa tinglovchiga ta'sir ko'rsatish, uni ma'lum harakatga undash yoki muayyan pozitsiyani qabul qildirish bilan bog'liqdir [5].

O'zbek tilshunosligida modal so'zlar, modal yuklamalar va modal fe'llarning grammatik xususiyatlari ham keng tadqiq etilgan. "Balki", "ehtimol", "shekilli", "albatta", "kerak", "lozim", "mumkin" kabi birliklar o'zbek tilida turli modal ma'nolarni ifodalovchi asosiy vositalar sifatida qaraladi. Ular orqali so'zlovchining ishonchi, taxmini, shubhasi, istagi yoki bahosi namoyon bo'ladi. Bu esa modallikning tilning barcha sathlarida — leksik, grammatik va intonatsion darajalarda namoyon bo'lishini ko'rsatadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, modallik qadimgi falsafiy tafakkurdan boshlab zamonaviy lingvistik nazariyalargacha uzluksiz rivojlanib kelayotgan universal kategoriyadir. Aristotel davrida

u ontologik-mantiqiy tushuncha sifatida shakllangan bo'lsa, Immanuel Kant ta'limotida gnoseologik mazmun kasb etdi. Charles Bally modallikni lingvistik kategoriya sifatida ilmiy asoslab berdi. Keyinchalik Viktor Vinogradov, Frank Robert Palmer, John Lyons, Michael Halliday, George Lakoff kabi olimlarning qarashlari modallikning grammatik, semantik, kommunikativ va pragmatik mohiyatini yanada chuqurlashtirdi. Bugungi kunda modallikning polifunksionalligi uning eng muhim xususiyati sifatida e'tirof etiladi. Bir tomondan, modallik falsafa, mantiq, psixologiya, pragmatika va tilshunoslik kabi fanlarda turli vazifalarni bajaradi. Ikkinchi tomondan esa, tilshunoslikning o'zida modallik bir vaqtning o'zida semantik, kommunikativ, ekspressiv va pragmatik funksiyalarni amalga oshiradi. Shu bois modallik inson tafakkuri va nutq faoliyatining markaziy kategoriyalaridan biri sifatida zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda ham dolzarb ahamiyat kasb etishda davom etmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Palmer, F. R. Modality and the English Modals. Second Edition. London: Longman, 1990.
2. Apresyan, Yu. D. Leksicheskaya semantika: sinonimicheskie sredstva yazyka. Moskva: Nauka, 1974.
3. Mustayoki, A. Modalnost v russkom yazyke (na materiale sovremennogo russkogo literaturnogo yazyka). Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia, 1985.
4. Shukurov, R. R. Zamonaviy o'zbek tili modal birliklari. Toshkent: Fan, 2013.
5. Xayrullayev, A. O'zbek tilida modal kategoriya va uning ifodalanish vositalari. Toshkent: O'zbekiston, 1988.
6. Lyons, John. Semantics. Vol. 2. Cambridge University Press, 1977.

UO'K 811.111:811.211'37.

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA NUMERATIV VA MEZURATIV FRAZEOEMALARNING CHOG'ISHTIRMA MADANIY-KONSEPTUAL TAHLILI *D.M.Xudoyberdiyeva, tayanch doktorant, Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat instituti, Toshkent*

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi numerativ va mezurativ frazeologik birliklarning madaniy-konseptual xususiyatlari chog'ishtirma lingvokulturologik yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda son va o'lchov komponentlariga ega frazeologizmlarning semantik, pragmatik va konseptual-metaforik jihatlari o'rganiladi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, mazkur birliklarda son va o'lchovlar o'zining bevosita miqdoriy ma'nosini yo'qotib, ramziy va emotsional yuk tashuvchi madaniy konseptlarga aylanadi. Shuningdek, ingliz va o'zbek tillarida universal kognitiv modellar bilan bir qatorda milliy-madaniy tafovutlar ham mavjudligi aniqlanadi.

Kalit so'zlar: frazeologiya, numerativ frazeologizmlar, mezurativ frazeologizmlar, madaniy konsept, lingvokulturologiya, chog'ishtirma tahlil, pragmatika.

Аннотация. В статье анализируются культурно-концептуальные особенности нумеративных и мезуративных фразеологических единиц в английском и узбекском языках. Рассматриваются семантические, прагматические и когнитивно-метафорические характеристики фразеологизмов с числовыми и измерительными компонентами. Результаты показывают, что числовые и измерительные элементы теряют своё прямое количественное значение и приобретают символические и эмоционально-оценочные функции. Также выявлены как универсальные когнитивные модели, так и национально-специфические особенности двух языков.

Ключевые слова: фразеология, нумеративные фразеологизмы, мезуративные фразеологизмы, культурный концепт, сопоставительный анализ, прагматика.

Abstract. The article examines the cultural-conceptual features of numerative and measurative phraseological units in English and Uzbek from a comparative linguocultural perspective. The study analyzes semantic, pragmatic, and conceptual-metaphorical aspects of phraseological units containing numerical and measurement components. The findings reveal that numerical and measurement elements lose their literal quantitative meaning and acquire symbolic, emotional, and evaluative functions. The research also identifies both universal cognitive models and language-specific cultural differences.

Key words: phraseology, numerative phraseological units, measurative phraseological units, cultural concept, comparative linguistics, pragmatics.

Kirish. Frazeologiya tilshunoslikning eng muhim va murakkab sohalaridan biri bo'lib, u tilning barqaror birikmalar tizimini o'rganadi hamda xalqning tarixiy tajribasi, madaniy qadriyatlari va dunyoqarashini aks ettiradi. Frazeologik birliklar, xususan, numerativ va mezurativ frazeologizmlar, nafaqat lingvistik hodisa, balki chuqur madaniy-konseptual tizim sifatida ham qaraladi.

Numerativ frazeologizmlar tarkibida aniq yoki ramziy son komponentlari mavjud bo'lib, ular ko'pincha miqdoriy ma'noni emas, balki kuchaytirish, mubolag'a yoki baholash funksiyasini bajaradi. Masalan, *“yuz karra aytdim”*, *“ming afsus”*, *“to kill two birds with one stone”*, *“third time's a charm”* kabi iboralarda sonlar bevosita matematik birlik emas, balki emotsional va pragmatik yuk tashuvchi vositaga aylanadi [1]. Mezurativ frazeologizmlar esa o'lchov birliklari (*inch, mile, ton, qadam* va boshqalar) asosida shakllanib, ular ham ko'pincha literal ma'nodan chiqib, metaforik mazmun kasb etadi. Masalan, *“to weigh a ton”* yoki *“not to move an inch”* iboralari jismoniy o'lchov emas, balki ruhiy yoki harakat holatini ifodalaydi [2].

Shu sababli mazkur tadqiqot ingliz va o'zbek tillaridagi numerativ va mezurativ frazeologizmlarning madaniy-konseptual xususiyatlarini chog'ishtirma asosda tahlil qilishga qaratilgan.

Tadqiqot materiallari va usullari. Tadqiqot materiali sifatida ingliz va o'zbek tillariga oid frazeologik lug'atlar, lingvokulturologik tadqiqotlar hamda xalq og'zaki ijodi namunalaridan olingan frazeologik birliklar tahlil qilindi. Jumladan, *“ming afsus”*, *“yuz karra aytdim”*, *“yetti o'lchab bir kes”*, *“to kill two birds with one stone”*, *“not give a dime”*, *“like two peas in a pod”*, *“to weigh a ton”*, *“measure twice, cut once”* kabi iboralar asosiy material sifatida tanlandi [3].

Ushbu birliklar tanlashda ularning tarkibida son yoki o'lchov komponentining mavjudligi, shuningdek, ularning madaniy-konseptual yuk tashish darajasi asosiy mezon sifatida belgilandi.

Ushbu tadqiqotda ingliz va o'zbek tillaridagi numerativ va mezurativ frazeologizmlarni chog'ishtirma lingvokulturologik jihatdan tahlil qilish uchun kompleks yondashuv qo'llanildi. Tadqiqot metodologiyasi struktur-semantik, kognitiv va madaniy-lingvistik tamoyillarni o'z ichiga oladi. Avvalo, ramziy sonlarni aniqlash usuli asosida har ikki tilda faol qo'llaniladigan sonlarning frazeologik birliklardagi madaniy va konseptual yuklamasi tahlil qilindi. Shu bilan birga, o'lchov birliklari (*inch, mile, ton* – inglizcha; *qadam, tirsak* va *boshqalar* – o'zbekcha) ishtirokidagi iboralar ham ajratilib, ularning metaforik funksiyasi yoritildi [4].

Ikkinchidan, semantik maydonlarga ajratish usuli qo'llanilib, frazeologizmlar ehtiyotkorlik va maslahat, hamkorlik va nizo, mubolag'a va ko'plik, baxt va omad kabi konseptual guruhlariga tasnif qilindi. Bu yondashuv har bir sonning muayyan konseptual maydonda qanday pragmatik vazifa bajarishini aniqlash imkonini berdi. Uchinchidan, konseptual metafora nazariyasi (Lakoff va Johnson yondashuvi) asosida frazeologizmlardagi son va o'lchov birliklarining tag ma'nosi ochib berildi. Bu orqali *“son = kuchaytiruvchi vosita”*, *“o'lchov = tajriba va og'irlik”* kabi universal kognitiv modellar aniqlandi. To'rtinchidan, ekvivalentlik darajasi usuli asosida ingliz va o'zbek frazeologizmlari to'liq, qisman va nol ekvivalent guruhlariga ajratildi. Bu tahlil madaniy konseptlarning tillararo ifodalanish farqlarini aniqlashga xizmat qildi. Beshinchidan, tarixiy-madaniy va folklor kontekst tahlili asosida frazeologizmlarning kelib chiqish manbalari, xalq og'zaki ijodi va madaniy tasavvurlar bilan bog'liqligi o'rganildi. Ayniqsa, maqol va matallar sonli iboralarning asosiy manbai sifatida ko'rib chiqildi [5]. Ushbu metodlar majmuasi ingliz va o'zbek tillaridagi numerativ va mezurativ frazeologizmlarning nafaqat lingvistik, balki chuqur madaniy-konseptual xususiyatlarini ochib berishga imkon yaratdi.

Tadqiqot natijalari va tahlili. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ingliz va o'zbek tillaridagi numerativ va mezurativ frazeologizmlar nafaqat lingvistik birlik sifatida, balki kuchli madaniy-konseptual tizim sifatida faoliyat yuritadi. Tahlil qilingan materiallar asosida sonlar va o'lchov birliklari ko'pincha o'zining literal (aniq matematik) ma'nosini yo'qotib, ramziy, emotsional va pragmatik vazifa bajarishi aniqlandi [1].

Xususan, o'zbek tilida sonli frazeologizmlar kuchli mubolag'a va emotsional ta'sir yaratish vositasi sifatida keng qo'llaniladi. Masalan, *“yuz karra aytdim”* iborasida yuz soni aniq hisob emas, balki takroriylik va norozilikni kuchaytiruvchi semantik marker sifatida ishlaydi. Xuddi shunday

“ming afsus” iborasida ham ming soni qayg‘u va pushaymonlikning maksimal darajasini ifodalaydi [2].

Ingliz tilida esa numerativ birliklar ko‘proq pragmatik va ixcham ifoda vositasi sifatida ishlaydi. Masalan, *“Not give a dime”* iborasida dime (kichik pul birligi) befarqlik va ahamiyatsizlikni bildiradi. *“To give one’s two cents’ worth”* esa kamtarona, ko‘pincha subyektiv fikr bildirish ma‘nosini ifodalaydi. Bu iboralarda sonlar real miqdor emas, balki ijtimoiy baholash va nutqiy munosabatni ifodalaydi [3]. Ikki tilda ham “ikki” soni muhim konseptual yukga ega. Masalan, *ingliz tilidagi “To kill two birds with one stone” va o‘zbek tilidagi “bir o‘q bilan ikki quyonni urmoq” iboralari* bir xil pragmatik ma‘noni — bir harakat orqali ikki natijaga erishish g‘oyasini ifodalaydi [4]. Bunda sonlar samaradorlik va foydalilik konseptini kuchaytiruvchi vosita sifatida ishlaydi. Shuningdek, *“like two peas in a pod” va “ikki tomchi suvdek o‘xshash”* iboralari ham ikki shaxs yoki obyekt o‘rtasidagi maksimal o‘xshashlikni bildiradi. Bu holat turli madaniy tizimlarda o‘xshash kognitiv metaforalar mavjudligini ko‘rsatadi [5].

Madaniy jihatdan eng muhim natijalardan biri — “yetti” sonining ikkala til tizimida ham ramziy ahamiyatga ega ekanligidir. *Ingliz tilidagi “seventh heaven” va o‘zbek tilidagi “yettinchi osmonda” iboralari baxt va yuksak ruhiy holatni ifodalaydi.* Bu konsept qadimiy diniy-mifologik tasavvurlar bilan bog‘liq bo‘lib, yetti sonining mukammallik va to‘liqlik ramzi ekanligini tasdiqlaydi [6].

Mezurativ frazeologizmlar ham kuchli metaforik yukka ega. Masalan, *“to weigh a ton”* iborasi real og‘irlikni emas, balki ruhiy bosim, charchoq yoki muammo og‘irligini ifodalaydi. O‘zbek tilidagi *“og‘ir yukdek bosmoq”* iborasi ham shu konseptual modelga mos keladi [7].

Tahlil natijalari ingliz va o‘zbek tillaridagi numerativ va mezurativ frazeologizmlar o‘rtasida bir qator umumiy va farqli xususiyatlar mavjudligini ko‘rsatadi. Eng muhim umumiylik shundan iboratki, har ikkala tilda sonlar va o‘lchov birliklari ko‘pincha real miqdor emas, balki ramziy va konseptual ma‘no ifodalash vositasi sifatida ishlatiladi [1]. Yuqoridagi kuzatishlarga ko‘ra, 1, 2, 3, 7, 9, 40, 100 va 1000 kabi sonlar har ikki tilda ham muhim madaniy yukga ega bo‘lib, ular turli konseptlarni ifodalaydi: **1—yagonalik va individuallik; 2—hamkorlik va qarama-qarshilik; 7 — mukammallik va baxt; 100 / 1000 — mubolag‘a va ko‘plik** [2]. Masalan, ingliz tilidagi *“Thanks a million”* va o‘zbek tilidagi *“ming rahmat”* iboralari bir xil pragmatik ma‘noni — haddan tashqari minnatdorchilikni bildiradi [3]. Bu holat sonlarning universal mubolag‘a vositasi ekanligini ko‘rsatadi.

Shu bilan birga, milliy-madaniy farqlar ham yaqqol seziladi. O‘zbek tilida sonli ifodalar ko‘pincha kuchaytirilgan va batafsil shaklda beriladi. Masalan, *“yetti o‘lchab bir kes”, “ming afsus”, “yuz karra aytdim”* kabi iboralar nutqda ekspressivlikni oshiradi [4]. Ingliz tilida esa ko‘proq ixcham va pragmatik shakllar ustun: *“third time’s a charm”, “not give a dime”, “to give one’s two cents’ worth”* [5]. Shuningdek, ba‘zi sonlar madaniy jihatdan farqli ramziy ma‘noga ega. Masalan, 40 soni o‘zbek madaniyatida juda katta vaqt va sinov ramzi bo‘lsa, 13 soni ingliz madaniyatida omadsizlik bilan bog‘lanadi [6]. Bu esa frazeologik tizimlarning milliy ong bilan bevosita bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Eng muhim ilmiy **xulosa** shuki, frazeologizmlar nafaqat til birliklari, balki madaniy konseptlar tashuvchisi hamdir. Ular orqali xalqning tarixiy tajribasi, qadriyatlari va dunyoqarashi namoyon bo‘ladi [7]. Ingliz va o‘zbek tillaridagi numerativ va mezurativ frazeologik birliklar universal kognitiv asosga ega bo‘lsa-da, ularning madaniy ifodalanishi milliy mentalitet va lingvokulturologik xususiyatlar bilan belgilanadi. Son va o‘lchov komponentlari frazeologik tizimda nafaqat miqdor, balki emotsional, pragmatik va konseptual ma‘no tashuvchi birlik sifatida faoliyat yuritadi. Shu jihatdan mazkur birliklar har ikki xalqning madaniy tafakkurini aks ettiruvchi muhim lingvistik qatlam hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. Chicago University Press, 1980, pp. 41–43.
2. Mamatov A. O‘zbek frazeologiyasi. Toshkent, 2010, 87–90-b.
3. Arnold I.V. *Stylistics of Modern English*. Moscow, 2002, 112–114-b.
4. Sharipova D. *Lingvokulturologiya asoslari*. Toshkent, 2018, 70–72-b.
5. Gibbs R. *The Poetics of Mind*. Cambridge University Press, 1994, 55–58-b.
6. Ayupova L. *Comparative Phraseology of English and Uzbek*. Tashkent, 2015, 90–93-b.
7. Richards J. *Language and Culture*. London, 2011, 101–104-b.

UO'K 1.175

O'ZBEK TILIDA HAYVON NOMLARI ASOSIDAGI FRAZELOGIZMLARDA IJOBIY VA SALBIY KONNOTATSIYA

M.J.Xurramova, magistrant, Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti, Nukus

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek tilida hayvon nomlari asosida shakllangan frazeologik birliklarning semantik xususiyatlari hamda ularda ifodalangan ijobiy va salbiy konnotatsiyalar tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida hayvon nomlari ishtirok etgan frazeologizmlar lingvokulturologik va semantik jihatdan o'rganilib, ularning inson xarakteri, xulq-atvori va ijtimoiy munosabatlarni ifodalashdagi roli ko'rib chiqiladi. Shuningdek, frazeologik birliklarda aks etgan milliy mentalitet, xalqning hayvonlarga nisbatan qarashlari hamda baholovchi ma'nolar aniqlanadi. Tadqiqot natijasida hayvon nomlari asosidagi frazeologizmlarda ijobiy konnotatsiya ko'proq ijobiy insoniy fazilatlarini, salbiy konnotatsiya esa tanqidiy yoki salbiy sifatlarni ifodalashi aniqlanadi.

Kalit so'zlar: Frazеologizm, hayvon nomlari, ijobiy konnotatsiya, salbiy konnotatsiya, semantika, lingvokulturologiya, o'zbek tili, frazeologik birliklar.

Аннотация. В данной статье рассматриваются семантические особенности фразеологических единиц узбекского языка, образованных на основе названий животных, а также их положительная и отрицательная коннотация. В ходе исследования фразеологизмы с компонентом названия животного анализируются с лингвокультурологической и семантической точек зрения, выявляется их роль в выражении характера человека, его поведения и социальных отношений. Особое внимание уделяется отражению национального менталитета и народных представлений о животных в оценочных значениях фразеологических единиц. В результате исследования установлено, что фразеологизмы с названиями животных могут передавать как положительные качества личности, так и отрицательные характеристики.

Ключевые слова: фразеологизм, названия животных, положительная коннотация, отрицательная коннотация, семантика, лингвокультурология, узбекский язык, фразеологические единицы.

Abstract. This article examines the semantic features of phraseological units in the Uzbek language formed on the basis of animal names and analyzes their positive and negative connotations. The study explores phraseological expressions containing animal components from linguistic and cultural perspectives, highlighting their role in describing human character, behavior, and social relations. Particular attention is paid to the reflection of national mentality and traditional views about animals in the evaluative meanings of these expressions. The results of the study show that animal-based phraseological units in Uzbek can express both positive human qualities and negative characteristics.

Key words: Phraseologism, animal names, positive connotation, negative connotation, semantics, linguoculturology, Uzbek language, phraseological units.

Kirish. Til inson tafakkuri, madaniyati va dunyoqarashining eng muhim ifoda vositasidir. Har bir xalqning milliy mentaliteti, qadriyatlari hamda hayotiy tajribasi til birliklarida, ayniqsa frazeologik birliklarda yaqqol namoyon bo'ladi. Frazеologizmlar tilning obrazli, emotsional va ekspressiv qatlamini tashkil etib, ular orqali xalqning tarixiy tajribasi, urf-odatlar, tabiatga va atrof-muhitga bo'lgan munosabati ifodalanadi. Shu jihatdan frazeologik birliklar tilshunoslikda muhim tadqiqot obyekti hisoblanadi.

O'zbek tilida frazeologik birliklarning muhim bir qismini hayvon nomlari asosida shakllangan iboralar tashkil etadi. Bunday frazeologizmlar xalqning uzoq yillar davomida tabiat bilan yaqin aloqada yashagani, chorvachilik va dehqonchilik bilan shug'ullangani sababli vujudga kelgan. Hayvonlar inson hayotida muhim o'rin tutgani sababli ularning xususiyatlari, xulqi va tashqi belgilariga asoslanib turli obrazli iboralar paydo bo'ldi. Masalan, ba'zi hayvonlar kuch, jasorat,

sadoqat yoki mehnatsevarlik timsoli sifatida tasvirlansa, boshqalari ayyorlik, qo'rqoqlik yoki dangasalik kabi salbiy sifatlarni ifodalash uchun qo'llanadi.

Hayvon nomlari ishtirok etgan frazeologik birliklar ko'pincha insonning xarakteri, xulq-atvori, ruhiy holati va ijtimoiy munosabatlarini obrazli tarzda ifodalashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, bunday iboralar orqali ma'lum bir baholovchi ma'no — ya'ni ijobiy yoki salbiy konnotatsiya yuzaga keladi. Konnotatsiya til birliklarining qo'shimcha emotsional-baholovchi ma'nosini anglatib, nutqda ifodaning ta'sirchanligini kuchaytiradi. Aynan shu jihat frazeologizmlarni oddiy leksik birliklardan farqlaydi.

Lingvokulturologik nuqtai nazardan qaralganda, hayvon nomlari asosidagi frazeologizmlar xalqning tabiat haqidagi tasavvurlari, hayvonlarga nisbatan shakllangan stereotiplari va madaniy qarashlarini aks ettiradi. Shuning uchun bunday iboralarni o'rganish nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik va etnolingvistika uchun ham muhim ahamiyatga ega.

Mazkur maqolada o'zbek tilida hayvon nomlari asosida shakllangan frazeologik birliklar tahlil qilinib, ularda ifodalangan ijobiy va salbiy konnotatsiyalar semantik hamda lingvokulturologik jihatdan ko'rib chiqiladi. Tadqiqot davomida bunday frazeologizmlarning ma'no xususiyatlari, ularning nutqdagi qo'llanishi hamda inson sifatlarini obrazli ifodalashdagi roli aniqlanadi.

Asosiy qism. O'zbek tilida frazeologik birliklar tilning obrazli va emotsional qatlamini tashkil etadi. Ular nutqning ta'sirchanligini oshirish, fikrni qisqa va mazmunli ifodalash hamda inson xarakteri va turli holatlarni obrazli tasvirlashda muhim rol o'ynaydi. Frazeologik birliklarning muhim bir qismini hayvon nomlari asosida shakllangan iboralar tashkil etadi. Bunday frazeologizmlar ko'pincha hayvonlarning tabiiy xususiyatlari, xulqi yoki tashqi belgilariga asoslangan holda vujudga kelgan bo'lib, ular orqali insonning ma'lum sifatlari ifodalanadi.

Hayvon nomlari asosidagi frazeologizmlar semantik jihatdan turli baholovchi ma'nolarga ega bo'lib, ular ijobiy yoki salbiy konnotatsiyani ifodalashi mumkin. Ijobiy konnotatsiya insonning yaxshi fazilatlarini, masalan, jasorat, kuch, sadoqat, mehnatsevarlik kabi sifatlarni ifodalash uchun xizmat qiladi. Masalan, o'zbek tilida “sher yurak” iborasi jasur va qo'rqmas insonni ifodalash uchun qo'llanadi. Bu yerda sher hayvoni kuch va jasorat timsoli sifatida talqin qilinadi. Shuningdek, “otdek ishlamoq” iborasi insonning mehnatsevarligini, chidamliligini va tinimsiz ishlashini ifodalovchi ijobiy ma'noga ega.

Biroq hayvon nomlari asosidagi frazeologizmlarning katta qismi salbiy konnotatsiyani ifodalashi bilan ham ajralib turadi. Salbiy konnotatsiya insonning yomon yoki tanqidiy baholanadigan sifatlarini ko'rsatish uchun qo'llanadi. Masalan, “tulkidek ayyor” iborasi ayyorlik va makkorlikni ifodalasa, “eshakdek qaysar” iborasi qaysarlik yoki gapga kirmaslik ma'nosini bildiradi. Bu kabi iboralarda hayvonlarning xalq tasavvuridagi xususiyatlari asos qilib olingan.

Shuningdek, ayrim frazeologik birliklar insonning aqliy yoki ijtimoiy xususiyatlarini ifodalashda ham qo'llanadi. Masalan, “qo'y og'zidan cho'p olmagan” iborasi juda yuvosh va muloyim insonni tasvirlash uchun ishlatiladi. Bu iborada qo'y hayvoni tinchliksevarlik va yuvoshlik timsoli sifatida talqin qilinadi. Bunday iboralar xalqning hayvonlar haqidagi uzoq yillik kuzatuvlari va tajribasi asosida shakllangan.

Frazeologizmlarda hayvon obrazlarining qo'llanishi tilning milliy va madaniy xususiyatlarini ham aks ettiradi. Har bir xalq hayvonlarning ma'lum belgilarini o'z dunyoqarashi asosida talqin qiladi. Shu sababli bir tilga xos bo'lgan ayrim frazeologik birliklar boshqa tillarda to'liq muqobiliga ega bo'lmasligi mumkin. Bu esa frazeologizmlarni lingvokulturologik jihatdan o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

Umuman olganda, o'zbek tilida hayvon nomlari asosida shakllangan frazeologizmlar inson xarakterini obrazli ifodalashda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Ular orqali nutq yanada boy, ta'sirchan va mazmunli bo'ladi. Shu bilan birga, bunday frazeologik birliklar tilning milliy o'ziga xosligini va xalqning madaniy qarashlarini ham aks ettiradi.

Xulosa. O'zbek tilida hayvon nomlari asosida shakllangan frazeologik birliklar tilning boy va obrazlarini tashkil etadi. Ular xalqning uzoq yillik hayotiy tajribasi, tabiatni kuzatishi hamda hayvonlarga nisbatan shakllangan tasavvurlari asosida vujudga kelgan. Bunday frazeologizmlar inson

xarakteri, xulq-atvori, ruhiy holati va ijtimoiy munosabatlarini obrazli va ta'sirchan tarzda ifodalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot jarayonida aniqlanishicha, hayvon nomlari asosidagi frazeologik birliklar ko'pincha baholovchi ma'noga ega bo'lib, ular ijobiy yoki salbiy konnotatsiyani ifodalashi mumkin. Ijobiy konnotatsiyaga ega iboralar odatda jasorat, kuch, mehnatsevarlik, sadoqat kabi insoniy fazilatlarini ifodalash uchun qo'llanadi. Salbiy konnotatsiyaga ega frazeologizmlar esa ayyorlik, qaysarlik, dangasalik yoki qo'rqqoqlik kabi insonning salbiy sifatlarini tasvirlashda ishlatiladi.

Hayvon obrazlari orqali yaratilgan frazeologizmlar o'zbek xalqining milliy mentaliteti, madaniy qadriyatlari va dunyoqarashini ham aks ettiradi. Ular nafaqat tilning boyligini ko'rsatadi, balki xalqning tabiatga va hayvonot olamiga bo'lgan munosabatini ham ifodalaydi.

Umuman olganda, hayvon nomlari asosidagi frazeologik birliklarni o'rganish o'zbek tilining semantik imkoniyatlarini chuqurroq anglashga, frazeologik tizimning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashga hamda til va madaniyat o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ochib berishga xizmat qiladi. Bunday tadqiqotlar kelajakda frazeologiya, lingvokulturologiya va etnolingvistika sohalarini yanada rivojlantirishda muhim ilmiy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining frazeologik lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1992.
2. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Universitet, 2006.
3. Hojiyev A. O'zbek tili leksikologiyasi va frazeologiyasi. – Toshkent: Fan, 2010.
4. Nurmonov A., Mahmudov N. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2012.
5. . Rahmatullayev, Sh. (1978). *O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati*. O'qituvchi.
6. Spears, R. A. (2007). *McGraw-Hill's essential American idioms dictionary* (2nd ed.). McGraw-Hill.
7. Teliya V. N. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – Москва: Языки русской культуры, 1996.
8. Kunin A. V. Курс фразеологии современного английского языка. – Москва: Высшая школа, 1996.
9. Maslova V. A. Лингвокультурология. – Москва: Академия, 2001.

UO'K 811.512.133+811.161.1:656

O'ZBEK VA RUS TILLARI TRANSPORT LEKSIKASINING DINAMIKASI

K.B.Xushmurodova, o'qituvchi, Turon universiteti, Qarshi.

Annotatsiya. *Ushbu maqola o'zbek va rus tillaridagi transport sohasi leksikasini chuqur qiyosiy tahlil qilishga bag'ishlangan. Tadqiqot ikki xalq o'rtasidagi tarixiy va madaniy aloqalarning lingvistik ko'rinishlarini va o'ziga xosliklarini yoritishni maqsad qilgan. Tahlil lug'aviy boylik, terminlarning shakllanish dinamikasi, etimologik xususiyatlar va madaniyatlararo aloqalarni aniqlashga qaratilgan bo'lib, lingvistik ontologiya, areallik va qiyosiy leksikografiya usullariga asoslanadi. Ushbu tadqiqot lug'aviy modellashtirish, tarjima amaliyotlari va zamonaviy til siyosati uchun muhim ahamiyatga ega bo'lib, kelgusida korpuslar asosida ko'p tilda qiyosiy tadqiqotlar va boshqa turkiy tillar bilan o'zaro aloqalarni o'rganishga asos yaratadi.*

Kalit so'zlar: *transport leksikasi, qiyosiy tahlil, o'zbek tili, rus tili, tilshunoslik, terminologiya, til o'zlashmalari, turkiy ildizlar, tarixiy-madaniy aloqalar, terminlarning shakllanish dinamikasi, leksik ta'sir, tillararo aloqalar.*

Аннотация. *Данная статья посвящена глубокому сравнительному анализу транспортной лексики узбекского и русского языков. Цель исследования — выявить лингвистические проявления и особенности исторических и культурных связей между двумя народами. Анализ направлен на изучение лексического богатства, динамики формирования терминов, этимологических характеристик и межкультурных связей, опираясь на методы лингвистической онтологии, ареальных исследований и сравнительной лексикографии. Данное исследование имеет важное значение для лексического моделирования, практики перевода и современной языковой политики, а также закладывает основу для будущих многоязычных сравнительных исследований и изучения взаимодействия с другими тюркскими языками.*

Ключевые слова: *транспортная лексика, сравнительный анализ, узбекский язык, русский язык, лингвистика, терминология, языковые заимствования, тюркские корни,*

историко-культурные связи, динамика формирования терминов, лексическое влияние, межъязыковые контакты.

Abstract. *This article is devoted to an in-depth comparative analysis of the transport vocabulary in the Uzbek and Russian languages. The study aims to highlight the linguistic manifestations and distinctive features of the historical and cultural ties between the two peoples. The analysis focuses on lexical richness, the dynamics of term formation, etymological characteristics, and intercultural connections, relying on methods of linguistic ontology, areal studies, and comparative lexicography. This research is of significant importance for lexical modeling, translation practices, and contemporary language policy, and it lays the foundation for future multilingual comparative studies and the examination of interactions with other Turkic languages.*

Key words: *transport vocabulary, comparative analysis, Uzbek language, Russian language, linguistics, terminology, language borrowings, Turkic roots, historical and cultural ties, dynamics of term formation, lexical influence, interlingual contacts.*

Kirish. O'zbek va rus tillaridagi transport leksikasining qiyosiy tahlili tilshunoslikda katta ahamiyatga ega bo'lib, ikki xalq o'rtasidagi tarixiy va madaniy aloqalarni o'rganishga imkon beradi. Ayniqsa, rus tilining o'zbek leksikasiga ta'siri transport sohasida yaqqol namoyon bo'lgan, ammo o'zbek tilining o'ziga xos turkiy ildizlari ham o'z o'rnini saqlab qolgan. Bu tahlil har ikki tilning lug'aviy boyligini chuqurroq tushunishga yordam beradi va transport terminologiyasining shakllanish dinamikasini yoritadi.

O'zbek tilidagi ko'plab zamonaviy transport terminlari, masalan, "traktor", "trolleybus", "tramvay", "avtobus", rus tilidan to'g'ridan-to'g'ri o'zlashtirilgan va ular hozirda me'yoriy holatga aylangan. Bu holat rus tilining o'zbek leksikasi va terminologiyasiga kuchli ta'sirini ko'rsatadi.

O'zbek tilida transport so'zlari asosan turkiy ildizlarga ega bo'lsa-da, ruscha ta'sir ostida sezilarli darajada boyigan. Rus tilida ko'pincha sun'iy nomlar (masalan, "Moskvich-412", "MAZ-15") keng tarqalgan, o'zbek tilida esa mahalliy atamalar va o'zlashtirilgan so'zlar aralashmasi kuzatiladi.

Ushbu mavzu o'zbek-rus ikki tilliligi sharoitida leksik substratsiya (bir tilning ikkinchi tilga ta'siri natijasida so'z boyligining o'zgarishi) va o'zlashtirish jarayonlarini tahlil qilishga imkon beradi, shuningdek, madaniy va ijtimoiy omillarning til rivojlanishiga ta'sirini o'rganish uchun xizmat qiladi.

Muhokama. O'zbek va rus tillarining transport leksikasi tarixiy rivojlanish nuqtai nazaridan chuqur o'rganishni talab qiladi. Rus tilining o'zbek terminologiyasiga ta'siri kuchayishi bilan ko'plab so'zlar o'zbek tilining leksik qatlamiga kirib keldi. Bu o'zlashtirishlar, ayniqsa, texnik va sanoat sohasida sezilarli bo'lgan. Qadimgi turkiy tillardagi transportga oid atamalar bilan solishtirganda, ruscha o'zlashtirishlar zamonaviy transport sohasida ustunlik qiladi.

Ikki til o'rtasidagi transport terminologiyasini qiyosiy tahlil qilishda ekvivalentlar, sinonimlar va tarjimada yuzaga keladigan qiyinchiliklarni aniqlash muhimdir. Ba'zi atamalar to'liq ekvivalentga ega bo'lsa (masalan, ruscha "транспорт" va o'zbekcha "transport"), boshqa hollarda semantik nuanslar yoki madaniy kontekstdagi farqlar tufayli tarjima qiyinchiliklari paydo bo'ladi. Masalan, rus tilidagi "электричка" (elektr poyezd) so'zi o'zbek tilida bevosita ma'noga ega bo'lmay, ko'pincha "elektrichka" shaklida o'zlashtirilgan yoki "shaharlararo poyezd" kabi umumiyroq iboralar bilan ifodalangan.

Har bir tilda transport leksikasining doimiy rivojlanishi neologizmlarning paydo bo'lishi va ba'zi eski so'zlarning iste'moldan chiqib ketishi bilan kechadi. Globallashuv va texnologik taraqqiyot natijasida yangi transport vositalari va tizimlari paydo bo'lar ekan, ular uchun yangi atamalar ham shakllanadi. O'zbek tilida bu jarayon ko'pincha rus tili yoki xalqaro terminologiya (ingliz tilidan) ta'sirida kechadi. Misol uchun, "dron", "elektromobil" kabi so'zlar global miqyosda keng tarqalmoqda va o'zbek tiliga ham kirib kelmoqda, shu bilan birga eski, ot-arava bilan bog'liq atamalar asta-sekin kamayib bormoqda.

Transport leksikasi turli transport turlari bo'yicha ham farqlanadi. Temir yo'l, aviatsiya, avtomobil va suv transporti o'ziga xos terminologiyaga ega. Bu atamalarning ruscha-o'zbekcha va o'zbekcha-ruscha tarjima jarayonlarini o'rganish tilshunoslik uchun qiziqarli tadqiqot maydoni hisoblanadi.

Temir yo'l transporti sohasida ko'plab ruscha atamalar o'zbek tiliga o'zlashtirilgan. Masalan, "poyezd", "vagon", "lokomotiv". Shu bilan birga, o'zbek tilida ham o'ziga xos "temir yo'l" kabi birikmalar mavjud bo'lib, bu sohaning mahalliy kontekstini aks ettiradi.

Aviatsiya terminologiyasi asosan xalqaro xarakterga ega bo'lib, rus tilidan ham, bevosita ingliz tilidan ham o'zbek tiliga ko'plab atamalar kirib kelgan. "Samolyot" (ruscha "самолёт"dan), "aeroport" (ruscha "аэропорт"dan) kabi so'zlar bunga misol bo'la oladi. O'zbek tilida "havo kemasi" kabi muqobil, ammo kamroq ishlatiladigan atamalar ham mavjud.

Avtomobil transporti sohasida ham rus tilining ta'siri sezilarli. Masalan hozirgi kunda "avtomobil", "mashina" (ruscha "машина"dan), "motor", "rul" kabi so'zlar keng qo'llaniladi. Shu bilan birga, "yuk mashinasi", "yengil avtomobil" kabi o'zbekcha birikmalar ham faol ishlatiladi va bu sohaning mahalliy ehtiyojlariga moslashganligini ko'rsatadi.

Transport leksikasini qiyosiy tahlil qilishda izohli lug'atlar, xususan, o'zbekcha-ruscha-inglizcha lug'atlar asosiy manba hisoblanadi. Ular atamalarning ma'nosini, kelib chiqishini va turli tillardagi ekvivalentlarini aniqlashga yordam beradi. Parallel lug'atlar va matn korpuslari ham ikki tildagi transport atamalarining qo'llanish chastotasi va kontekstini o'rganish uchun qimmatli vosita bo'lib xizmat qiladi.

Global miqyosda transport va logistika sohasidagi atamalar tez-tez o'zgarib turadi. Xalqaro transport yo'laklari terminologiyasining o'zbek tiliga kirib kelishi va uning kirilldan lotin alifbosiga transformatsiyasi ham alohida e'tiborga molik. Bu jarayon o'zbek tilining zamonaviy til rivojlanishidagi moslashuvchanligini va xalqaro tendensiyalarni qabul qilish qobiliyatini ko'rsatadi.

Natijalar. Ushbu tadqiqotning asosiy ilmiy yangiliklari mavjud bilimlar bazasini kengaytirishga va yangi metodologik yondashuvlarni taklif qilishga xizmat qiladi. Tadqiqot lingvistik ontologiya, areallik va qiyosiy leksikografiya metodlarini qo'llagan holda o'zbek va rus tillaridagi transportga oid so'z birliklarining mazmun-til moslashuvini xaritalashtiradi. Bu, sohada mavjud terminologik modellashtirish va qiyosiy tahlilga asoslangan yangi amaliy yondashuvni taqdim etadi. Uning yordamida har bir tilning o'ziga xos tizimi va ularning o'zaro aloqalari chuqur o'rganiladi. Transport sohasining leksikografiyaga moslashtirilishi, terminlarning shakllanish dinamikasi va etimologik xususiyatlari birma-bir ko'rsatiladi. Bu, leksikografiya asoslari va o'zbek terminologiyasi bo'yicha yagona metodologik baseline yaratishga qaratilgan bo'lib, ilmiy adabiyotlardagi bo'shliqlarni to'ldirishga xizmat qiladi. Bu jarayon tilning evolutsiyasini va terminologik tizimlarning qanday rivojlanishini tushunishga yordam beradi. O'zbek tilining izohli lug'atlaridagi rus tili orqali kirgan so'zlarning etimologik yo'nalishlari qiyosiy ko'rib chiqiladi. Bu ikki til o'rtasidagi qarindosh leksikal kolleksiyalarini yanada aniqroq tushunishga yordam beradi. Bundan tashqari, transport terminologiyasining madaniyatlararo moslashuvi va tarjima jarayonlarida qanday o'zgarishi qiyosiy tarzda yoritiladi, tarjima vositalarining qo'llash samaradorligi baholanadi. Bu esa til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro ta'sirni chuqurlashtiradi.

Xulosa. O'zbek va rus tillarining transport leksikasi chuqur lingvistik va madaniy o'zaro ta'sirning yorqin namunasidir. Rus tilidan o'zlashtirilgan ko'plab terminlar o'zbek tilining lug'aviy boyligiga aylangan bo'lsa-da, o'zbek tilining o'ziga xos turkiy ildizlari va madaniy konteksti ham o'z o'rnini saqlab qolgan. Bu sohadagi qiyosiy tahlil ikki tilning evolyutsiyasi, leksik dinamikasi va madaniy-tarixiy aloqalarini tushunish uchun muhimdir. Ushbu tadqiqotlar tilshunoslik sohasida yangi bilimlar ochib berishga va amaliy ilovalar uchun asos yaratishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. В. П. Даниленко; Акад. наук СССР, Ин-т русского языка. — Москва: Наука, 1977. — 246 с.
2. Токарев, Г. В. Современный русский литературный язык. Лексикология : учебник / Г. В. Токарев. — Тула : ТГПУ, 2021. — 132 с.
3. Введение в языкознание. 4-е изд., испр. и доп. / А.А. Реформатский. - М., 1967. - 542 с.
4. Yusupov, S. (2025). Terminological Components Related to The Field of Transport in The Modern Uzbek Literary Language. *European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies*, 5(04), 50–52.

5. Kubanova, I. S. (2024). The Development of Railway Transport Terminology Observed in Both English and Uzbek Languages. *Open Herald: Periodical of Methodical Research*, 2(3), 108–111.

6. Большой толковый словарь русского языка/Сост. И гл. ред. С.А.Кузнецов. СПб.: Норинт, 1998. 1536 с.

UDC 811.111:316.77

THE IMPACT OF DIGITAL COMMUNICATION ON SPOKEN ENGLISH PRONUNCIATION

D.A.Yuldasheva, senior-teacher, PhD, Kokand State University, Kokand

Annotatsiya. Raqamli kommunikatsiya ingliz tili talaffuziga sezilarli ta'sir ko'rsatib, o'quvchilarga ijtimoiy tarmoqlar, onlayn muloqot va nutq texnologiyalari orqali autentik nutq namunalaridan foydalanish hamda talaffuzni mashq qilish imkoniyatini yaratadi. Biroq, bu resurslar orqali o'quvchilar norasmiy va nostandart nutq shakllariga ham duch kelishlari mumkin. Shu sababli, o'qituvchilar o'quvchilarga raqamli resurslardan samarali foydalanish va til xilma-xilligini tushinishda yordam berishlari lozim. Kelgusidagi tadqiqotlar yangi texnologiyalar, ayniqsa sun'iy intellektning talaffuzni o'rganishdagi o'rnini yanada chuqurroq o'rganishi kerak.

Kalit so'zlar: raqamli kommunikatsiya, talaffuz, fonetika, sotsiofonetika, ijtimoiy tarmoqlar, kompyuter vositasidagi muloqot, ingliz tilini o'rganish, nutq texnologiyalari

Аннотация. Цифровая коммуникация оказывает значительное влияние на произношение английского языка, предоставляя учащимся доступ к аутентичным образцам речи и возможностям для практики через социальные сети, онлайн-общение и речевые технологии. Несмотря на положительное влияние этих ресурсов, учащиеся также сталкиваются с неформальной и нестандартной речью. Поэтому преподавателям важно помогать учащимся эффективно использовать цифровые ресурсы и понимать языковое разнообразие. Будущие исследования должны изучить роль новых технологий, особенно искусственного интеллекта, в обучении произношению.

Ключевые слова: цифровая коммуникация, произношение, фонетика, социофонетика, социальные сети, компьютерно-опосредованная коммуникация, изучение английского языка, речевые технологии

Abstract. Digital communication has greatly influenced English pronunciation by providing learners with authentic speech models and opportunities for practice through social media, online communication, and speech technologies. While these tools support pronunciation development, learners may also encounter informal and non-standard speech. Therefore, educators should help learners use digital resources effectively and understand linguistic variation. Future research should examine the role of emerging technologies, especially artificial intelligence, in pronunciation learning.

Key words: digital communication, pronunciation, phonetics, sociophonetics, social media, computer-mediated communication, English language learning, speech technology.

Introduction. The rapid growth of digital technologies has transformed communication and language learning. Social media, video conferencing, online learning platforms, podcasts, and streaming services provide learners with constant access to spoken English beyond the traditional classroom. Through computer-mediated communication (CMC), learners can interact with speakers from different linguistic backgrounds and engage with authentic language materials. Pronunciation plays a vital role in communicative competence, affecting both intelligibility and confidence. Modern technologies, including speech-recognition software, mobile applications, and online speaking platforms, have expanded opportunities for pronunciation practice and independent learning. Given the increasing role of digital communication in everyday life, it is important to examine its influence on spoken English pronunciation. This article explores the benefits, challenges, and educational implications of digital communication for pronunciation development.

Digital Communication as a Source of Pronunciation Input. One of the key benefits of digital communication for pronunciation learning is access to authentic language input. Platforms such as YouTube, podcasts, and online courses expose learners to natural speech, including real-life

pronunciation, intonation, rhythm, and stress patterns. Regular exposure to authentic spoken English helps improve pronunciation accuracy, listening skills, and phonological awareness. Digital communication also introduces learners to various English accents, including British, American, Australian, and Canadian. This exposure enhances speech perception and prepares learners for communication in diverse international contexts.

Social Media and Pronunciation Development. Social media platforms such as TikTok, Instagram, Facebook, and YouTube have become important tools for language learning by providing continuous exposure to spoken English. Through videos, live streams, and online discussions, learners develop familiarity with pronunciation patterns, natural speech, and common expressions.

The interactive nature of social media allows learners to communicate with native speakers and international users, increasing opportunities for speaking practice and feedback.

However, social media also exposes learners to informal language, slang, regional accents, and non-standard pronunciation. As a result, learners may adopt pronunciation features that are inappropriate in formal contexts. Therefore, educators should help learners use social media critically and distinguish between standard and informal pronunciation models.

Computer-Mediated Communication and Pronunciation Practice. Computer-mediated communication (CMC) includes real-time interactions such as video calls and voice chats, as well as asynchronous communication through recorded messages and online forums. Both forms provide valuable opportunities for pronunciation practice. Studies show that regular participation in online speaking activities improves pronunciation accuracy, stress placement, and speech intelligibility. Platforms such as Zoom, Microsoft Teams, and Google Meet allow learners to engage in discussions, presentations, and collaborative tasks, providing authentic speaking experiences. CMC also helps reduce communication anxiety. Many learners feel more comfortable speaking online than face-to-face, which increases participation, confidence, and opportunities for pronunciation development.

Speech Technology and Pronunciation Training. Advances in artificial intelligence and speech technology have improved pronunciation instruction. Speech-recognition systems, pronunciation apps, and computer-assisted pronunciation training (CAPT) programs provide learners with personalized feedback on pronunciation, stress, intonation, and speech intelligibility.

These tools help learners identify errors and improve independently through immediate feedback. Many AI-based applications offer adaptive exercises tailored to individual needs, making pronunciation practice more effective. In addition, digital technologies support autonomous learning by allowing learners to practice anytime and anywhere. As AI continues to develop, pronunciation training is expected to become increasingly accurate and personalized.

Sociophonetic Implications of Digital Communication. From a sociophonetic perspective, digital communication contributes to language variation and change by connecting speakers from different linguistic and cultural backgrounds. Exposure to diverse accents and pronunciation patterns can influence speakers' pronunciation choices and support the development of new pronunciation norms.

Digital platforms also play a role in identity construction, as users often adopt speech styles associated with particular online communities or social groups. Consequently, pronunciation is shaped not only by language learning but also by social and cultural influences. These developments highlight the growing impact of digital communication on both individual pronunciation and broader patterns of language change.

Conclusion. Digital communication has become a major force shaping spoken English pronunciation in the twenty-first century. Through social media, computer-mediated communication, and speech technologies, learners gain access to authentic pronunciation models and extensive opportunities for practice. These resources support the development of phonetic and phonological competence, enhance communicative confidence, and promote autonomous learning.

Nevertheless, digital communication also presents challenges, including exposure to non-standard pronunciation, informal speech patterns, and accent mixing. To maximize the benefits of digital communication, educators should guide learners in selecting reliable pronunciation models and developing critical awareness of linguistic variation.

Future research should further investigate the long-term sociophonetic effects of digital communication and explore how emerging technologies, particularly artificial intelligence, continue to influence pronunciation learning and language change.

REFERENCES:

1. Basongan, W. (2024). The impact of social media on students' English-speaking proficiency. *Indonesian TESOL Journal*, 6(2), 132–145.
2. Dilorom, Yuldasheva. "Cognitive Grammar And Its Similarities And Differences In English And Uzbek Languages." *Asia pacific journal of marketing & management review* ISSN: 2319-2836 Impact Factor: 8.071 11.12 (2022): 223-229.
3. Korzekwa, D., Lorenzo-Trueba, J., Drugman, T., & Kostek, B. (2022). *Computer-assisted pronunciation training: Speech synthesis is almost all you need*. arXiv.
4. Muftah, M. (2024). Impact of social media on learning English language during digital communication. *Pacific Review of Research*, 8(1), 211–228.
5. Aliyevna, Y. D. "The issue of the subject and its relation to syntactics and semantics." *Gospodarka i Innowacje* 36 (2023): 214-217.
6. Dilorom, Yuldasheva. "Functional Nature Of Conceptual Occurrence Of Subject Category In English." *International journal of social science & interdisciplinary research* ISSN: 2277-3630 Impact factor: 8.036 11.09 (2022): 398-401.
7. Muhammadjonova, R. R. (2026). The effect of social media on English pronunciation. *Academic Research in Modern Science*, 120–126.
8. Aliyevna, Yuldasheva Dilorom. "Phonetic interference in uzbek learners'production of english sounds." *Advances in Science and Humanities* 2.04 (2026): 63-66.
9. Aliyevna, Yuldasheva Dilorom. "Structural and functional analysis of diphthongs in the english phonetic system." *Advances in Science and Humanities* 2.03 (2026): 98-100.
10. Aliyevna, Y. D. "Categorization Of Language Units." *Gospodarka i Innowacje* 36 (2023): 343-345.

UDC: 81'373.7:398.9

CROSS-LINGUISTIC EQUIVALENCE AND CULTURAL SPECIFICITY IN BIONYMIC PAREMIOLOGICAL UNITS: A COMPARATIVE STUDY OF UZBEK, RUSSIAN AND ENGLISH

M.B.Yo'ldoshalieva, master's student, Fergana State University, Fergana
Sh.B.Karimova, Senior teacher, PhD, Fergana State University, Fergana

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek, rus va ingliz tillaridagi bionimik paremiologik birliklarda tillararo ekvivalentlik va madaniy o'ziga xoslik masalalari tadqiq etiladi. Bionimik paremiologik birliklar deganda zoonimik va fitonimik komponentlarni, ya'ni maqol va matallar tarkibida ma'no yuklovchi unsur sifatida qo'llaniladigan hayvon va o'simlik nomlarini o'z ichiga olgan paremiologik birliklar tushuniladi.

Kalit so'zlar: paremiologiya, maqol, bionimik komponent, zoonim, fitonim, ekvivalentlik, madaniy o'ziga xoslik, qiyosiy tilshunoslik, lingvomadaniy tahlil.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы межъязыковой эквивалентности и культурной специфики бионимических паремнологических единиц в узбекском, русском и английском языках. Под бионимическими паремнологическими единицами понимаются пословицы и поговорки, содержащие зоонимические и фитонимические компоненты, то есть названия животных и растений, используемые в качестве смыслообразующих элементов паремнологических выражений.

Ключевые слова: паремнология, пословица, бионимический компонент, зооним, фитоним, эквивалентность, культурная специфика, сравнительное языкознание, лингвокультурологический анализ.

Abstract. This article examines cross-linguistic equivalence and cultural specificity in bionymic paremiological units in Uzbek, Russian and English. Bionymic paremiological units are proverbs and sayings containing zoonymic and phytonymic components, that is, animal and plant names used as meaningful elements of proverbial expression.

Keywords: paremiology, proverb, bionymic component, zoonym, phytonym, equivalence, cultural specificity, comparative linguistics, linguocultural analysis.

Introduction. Paremiological units occupy an important place in linguistic research because they combine linguistic form, cultural experience and evaluative meaning. In modern paremiology, proverbs are studied not only as folklore texts but also as stable linguistic units with semantic, structural, pragmatic and cultural properties [1; 2; 3]. They are especially valuable for cross-linguistic comparison because they show how different languages express similar judgments about human behaviour, morality and everyday life.

A special group within paremiology is formed by bionymic paremiological units, that is, proverbs and sayings containing animal and plant names. In such units, zoonymic and phytonymic components usually perform more than a nominative function. They may become carriers of evaluation, symbolism and cultural association. For example, animal names often represent courage, danger, stubbornness or weakness, while plant names may be connected with beauty, growth, results or influence.

The aim of the article is to identify the main types of cross-linguistic equivalence in bionymic paremiological units and to describe how cultural specificity is manifested in Uzbek, Russian and English proverbs. The objectives are to define the criteria of equivalence, distinguish full, partial and non-equivalent correspondences, analyse the role of bionymic components in proverbial meaning, and explain why some units are resistant to direct equivalence.

The material of the study consists of Uzbek, Russian and English paremiological units containing zoonymic and phytonymic components. The examples were selected from proverb dictionaries, paremiological collections and previous studies on Uzbek, Russian and English proverbs [6; 7; 9; 10; 11; 12]. The selection was based on three criteria: the proverb had to contain the name of an animal or plant; the bionymic component had to participate in the figurative meaning of the whole unit; and the proverb had to be suitable for cross-linguistic comparison. The research is based on comparative, semantic, componential and linguocultural methods. The comparative method identifies similarities and differences between Uzbek, Russian and English proverbs. Semantic analysis determines the central meaning and evaluative function of each unit. Componential analysis examines the role of the animal or plant name in the proverb. Linguocultural analysis explains the symbolic value of bionymic images in relation to national worldview and cultural associations [4; 5].

The analysis shows that bionymic paremiological units in Uzbek, Russian and English can be divided into three main groups: full equivalents, partial equivalents and culturally specific units. This classification is based on meaning, image and function. Meaning shows what idea the proverb expresses. Image shows which animal or plant is used. Function shows how the proverb is used in speech, for example, to warn, advise, criticize or evaluate behaviour.

The first group includes full or near-full equivalents. In such cases, the meaning and the bionymic image are very close in the compared languages. For example, Uzbek has *Baliq boshidan sasiydi*, Russian has *Рыба гниёт с головы*, and English has *A fish rots from the head down* [6; 7; 10; 12]. In all three languages, the fish image is used to express the idea that problems often begin from the top, especially from leaders or people in authority. The meaning, image and function are almost the same.

Another example of near-full equivalence is connected with the tree and fruit image. Uzbek has *Daraxt mevasidan bilinadi*, Russian has *Дерево познаётся по плодам*, and English has *A tree is known by its fruit* [6; 7; 10; 12]. These proverbs mean that a person, action or thing is judged by its results. The plant image is preserved in all three languages. The tree represents the source, while the fruit represents the result.

The second group includes partial equivalents. In these cases, the general meaning is similar, but the animal or plant image is different. Uzbek has *Bir o'q bilan ikki quyovni urmoq*, Russian has *Убить двух зайцев одним выстрелом*, while English has *To kill two birds with one stone* [6; 7; 10; 12]. All three expressions mean to achieve two aims with one action. However, Uzbek and Russian use rabbits or hares, while English uses birds.

Another example of partial equivalence is the expression of exaggeration. Uzbek has *Pashshadan fil yasamoq*, Russian has *Делать из мухи слона*, and English has *To make a mountain out of a molehill* [6; 7; 10; 12]. Uzbek and Russian use the images of a fly and an elephant, while

English uses a molehill and a mountain. The meaning is the same: to make a small problem seem much bigger than it really is. However, the figurative model is not identical.

The third group includes culturally specific units. These units are strongly connected with the cultural experience, environment or traditional lifestyle of one language community. The Uzbek proverb Qovun qovundan rang oladi literally means “a melon takes colour from another melon” [9; 10; 12]. Its meaning is that people are influenced by those around them. This proverb is culturally specific because the melon is a familiar and meaningful image in Uzbek agriculture and everyday culture.

Russian also has culturally marked bionymic proverbs. For example, На безрыбье и рак рыба literally means “when there is no fish, even a crayfish is fish” [7]. The proverb means that when there is no better choice, people accept what is available. English may express this idea through Beggars can't be choosers, but the English version does not contain a fish or crayfish image. Therefore, the Russian proverb is culturally specific at the figurative level.

An English example of cultural specificity is You can lead a horse to water, but you can't make it drink [6]. It means that a person can be given an opportunity, but they cannot be forced to use it. Uzbek and Russian can explain this idea, but they do not always use the same stable horse-and-water image. This example shows that even when the meaning is understandable in other languages, the exact figurative form may remain language-specific.

From the comparison above, full equivalence is possible but not very frequent. It usually appears when the same natural image is connected with the same meaning in all three languages. Partial equivalence is more common because languages often express the same idea through different animals, plants or natural images. Culturally specific units are especially important because they show the connection between language, environment and national worldview.

These findings are useful for translation and comparative linguistics. If a proverb has a full equivalent, it can often be translated by using the equivalent proverb. If it has only partial equivalence, the translator should keep the meaning rather than translate the image word for word. If the proverb is culturally specific, it may need explanation or a culturally suitable replacement.

Conclusion. The comparative analysis of Uzbek, Russian and English bionymic paremiological units shows that equivalence is based on three main factors: meaning, image and function. Some proverbs have close equivalents because they use the same animal or plant image to express the same idea. Examples such as Baliq boshidan sasiydi, Рыба гниёт с головы and A fish rots from the head down show this type of close correspondence.

Overall, bionymic paremiological units reflect both universal human experience and national ways of thinking. Their study is useful for paremiology, translation studies, linguoculturology and comparative linguistics.

REFERENCES:

1. Пермяков Г. Л. Основы структурной паремиологии. - Москва: Наука, 1988. - 235 с.
2. Mieder W. Proverbs: A Handbook. - Westport, CT: Greenwood Press, 2004. - 304 p.
3. Norrick N. R. How Proverbs Mean: Semantic Studies in English Proverbs. - Berlin; New York; Amsterdam: Mouton Publishers, 1985. - 213 p.
4. Маслова В. А. Лингвокультурология: учебное пособие. - Москва: Академия, 2001. - 208 с.
5. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. - Москва: Гнозис, 2004. - 389 с.
6. The Oxford Dictionary of Proverbs / ed. by J. Speake. -6th ed.-Oxford: Oxford University Press, 2015. - 383 p.

UDC 81'373:811.512:811.161.1:811.111

THEORETICAL APPROACHES TO BIONYMIC PAREMIOLOGY IN UZBEK, RUSSIAN AND ENGLISH

M.B.Yo'ldoshalieva, Master's student, Fergana State University, Fergana
Sh.B.Karimova, Senior teacher, PhD, Fergana State University, Fergana.

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek, rus va ingliz tillaridagi bionimik komponentli paremiologik birliklarni o'rganishning asosiy nazariy yondashuvlari tahlil qilinadi. Bionimik komponent atamasi maqol va matallarda qo'llaniladigan zoonimik va fitonimik leksik birliklar, ya'ni hayvonlar va o'simliklar nomlarini anglatadi.

Kalit so'zlar: paremiologiya, maqol, bionimik komponent, zoonim, fitonim, struktur-semantik tahlil, lingvomadaniy yondashuv, kognitiv yondashuv, qiyosiy tahlil.

Аннотация. В данной статье рассматриваются основные теоретические подходы к изучению паремiologicalических единиц с бионимическими компонентами в узбекском, русском и английском языках. Под бионимическим компонентом понимаются зоонимические и фитонимические лексические единицы, то есть названия животных и растений, используемые в пословицах и поговорках.

Ключевые слова: паремiology, пословица, бионимический компонент, зооним, фитоним, структурно-семантический анализ, лингвокультурологический подход, когнитивный подход, сопоставительный анализ.

Abstract. This article examines the main theoretical approaches to the study of paremiological units with bionymic components in Uzbek, Russian and English. The term bionymic component refers to zoonymic and phytonymic lexical units, that is, the names of animals and plants used in proverbs and sayings.

Key words: paremiology, proverb, bionymic component, zoonym, phytonym, structural-semantic analysis, linguocultural approach, cognitive approach, contrastive analysis.

Introduction. Paremiology is an important branch of linguistic research because it studies proverbs, sayings and other stable units that express collective experience in a short and figurative form. Proverbs are not only folklore texts but also linguistic units with semantic, structural, pragmatic and cultural characteristics. They preserve socially important knowledge about human behaviour, morality, labour, family relations, nature and everyday life.

A special place in paremiology is occupied by proverbs and sayings containing the names of animals and plants. In this article, such units are described as bionymic paremiological units. The term bionymic component includes two groups: zoonymic components, which refer to animal names, and phytonymic components, which refer to plant names. For example, the words dog, camel, wolf, horse, melon, rose and tree may function as bionymic components when they become part of a proverb or saying.

The importance of bionymic components lies in the fact that they usually perform more than a nominative function. In ordinary vocabulary, an animal or plant name denotes a natural object. However, in proverbs, the same word may acquire symbolic, evaluative and cultural meaning. For instance, a dog may symbolize useless noise, a camel may express impossibility, and a melon may represent social influence or cultural environment.

The relevance of this topic is connected with the need to study bionymic paremiological units in Uzbek, Russian and English from an integrated theoretical perspective. These three languages belong to different linguistic systems and cultural traditions, but they all contain proverbs based on animal and plant imagery. Some of these proverbs express universal human experience, while others reveal nationally specific associations.

The aim of the article is to systematize the main theoretical approaches to the study of bionymic paremiological units and to show how these approaches can be applied to Uzbek, Russian and English material. The objectives are to define the concept of bionymic paremiological units, describe the role of zoonymic and phytonymic components, identify the main approaches used in their analysis, and explain the importance of an integrated model for comparative research.

Materials and Methods. The material of the study consists of Uzbek, Russian and English paremiological units containing animal and plant names. The examples were selected from proverb dictionaries, paremiological collections and linguistic studies devoted to proverbs and phraseological units. The selection was based on three criteria: the unit had to be a proverb or proverb-like saying; it had to contain a zoonymic or phytonymic component; and the bionymic component had to participate in the figurative or evaluative meaning of the whole unit.

The research is qualitative and theoretical in nature. It does not aim to count all animal and plant names in Uzbek, Russian and English proverbs. Instead, it focuses on the theoretical principles

that can be used to analyse such units. This approach is suitable because the main purpose of the article is to clarify methodological approaches to bionymic paremiology.

The study uses descriptive, structural-semantic, linguocultural, cognitive and contrastive methods. The descriptive method explains the main terms. The structural-semantic method analyses the form and meaning of proverbs. The linguocultural method reveals cultural associations of animal and plant images. The cognitive method interprets bionymic proverbs as figurative models of human experience. The contrastive method compares Uzbek, Russian and English units and identifies similarities and differences between them.

Results and Discussion. The analysis shows that bionymic paremiological units can be studied through several theoretical approaches. Each approach explains a different side of the proverb: its traditional use, structure, meaning, cultural value, cognitive basis and comparison with other languages.

The first approach is the paremiological approach. It studies proverbs as stable and traditional units that express general life experience. For example, the Uzbek proverb *It hurar, karvon o'tar* means that criticism or noise should not stop a person from continuing their work. The animal image of "dog" is used to show useless noise or opposition, while the caravan shows movement and continuity. A similar idea exists in Russian as *Собака лает - ветер носит* and in English as *The dogs bark, but the caravan moves on*. This example shows how a proverb can express social wisdom in a short and memorable form.

The second approach is the structural-semantic approach. It studies the inner structure of the proverb and explains how the bionymic component creates meaning. Uzbek *Tikansiz gul bo'lmas*, Russian *Нет розы без шипов* and English *No rose without a thorn* are built on the opposition between beauty and pain. The plant image *gul/роза/rose* represents beauty, while *tikan/шип/thorn* represents difficulty. The meaning is clear: every good thing may have an unpleasant side.

The third approach is the linguocultural approach. It explains how proverbs reflect the lifestyle, traditions and worldview of a nation. The Uzbek proverb *Qovun qovundan rang oladi* literally means "a melon takes colour from another melon". The proverb means that people are influenced by those around them. The melon image is culturally important because melon-growing has a strong place in Uzbek agriculture and everyday life.

The fourth approach is the cognitive approach. It studies how people understand abstract ideas through concrete images from nature. English *A leopard cannot change its spots* expresses the idea that a person's nature is difficult to change. Russian has a close idea in *Сколько волка ни корми, он всё в лес смотрит*, which means that even if a wolf is fed, it still looks towards the forest. Both proverbs speak about human character, but they use different animal images.

The fifth approach is the contrastive approach. It compares proverbs in different languages and shows similarities and differences between them. A clear example is the expression of impossibility. Uzbek says *Tuyaning dumi yerga tekkanda* "when the camel's tail touches the ground"; Russian says *Когда рак на горе свистнет* "when the crayfish whistles on the mountain"; English says *When pigs fly*. The meaning is almost the same in all three languages: something will never happen. However, the animal images are different.

These approaches show that bionymic paremiological units are complex linguistic and cultural formations. They should not be studied only as simple proverbs or only as lexical units. Their full meaning becomes clearer when structural, semantic, cultural, cognitive and comparative analysis are used together.

Conclusion. The study of bionymic paremiological units in Uzbek, Russian and English requires an integrated theoretical approach. Animal and plant names in proverbs are not only lexical elements. They help create figurative meaning, evaluation, cultural symbolism and moral instruction.

Thus, bionymic paremiology should be studied as an interdisciplinary field connected with paremiology, phraseology, cognitive linguistics, linguoculturology and comparative linguistics. Further research may focus on the classification of zoonymic and phytonymic components and their semantic models in Uzbek, Russian and English.

REFERENCES:

1. Пермяков Г. Л. Основы структурной паремиологии. - Москва: Наука, 1988. - 235 с.

2. Mieder W. Proverbs: A Handbook. - Westport, CT: Greenwood Press, 2004. - 304 p.
3. Norrick N. R. How Proverbs Mean: Semantic Studies in English Proverbs. - Berlin; New York; Amsterdam: Mouton Publishers, 1985. - 213 p.
4. Маслова В. А. Лингвокультурология: учебное пособие. - Москва: Академия, 2001. - 208 с.
5. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. - Москва: Гнозис, 2004. - 389 с.
6. The Oxford Dictionary of Proverbs / ed. by J. Speake. - 6th ed. - Oxford: Oxford University Press, 2015. - 383 p.

UO'K 81'27:811.111:811.512.

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA EKZOTIK LEKSIKANING LINGVOMADANIY XUSUSIYATI

S. Yuldoshev, o'qituvchi, Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti, Denov

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi ekzotik leksikaning lingvomadaniy xususiyatlari tahlil qilinadi. Ekzotik leksika muayyan xalqning turmush tarzi, urf-odatlar, milliy qadriyatlar va madaniy muhitini aks ettiruvchi til birliklari sifatida o'rganiladi. Tadqiqotda ekzotik birliklarning semantik, madaniy va tarjimaviy jihatlarini qiyosiy tahlil asosida yoritilib, ularning milliy-madaniy axborotni uzatishdagi o'rni ochib beriladi.

Kalit so'zlar: ekzotik leksika, lingvomadaniyat, milliy madaniyat, qiyosiy tilshunoslik, semantika, tarjima, madaniy konsept, til va madaniyat, leksik birliklar.

Аннотация. В данной статье рассматриваются лингвокультурные особенности экзотической лексики в английском и узбекском языках. Экзотическая лексика изучается как совокупность языковых единиц, отражающих образ жизни, традиции, национальные ценности и культурную среду определённого народа. В исследовании на основе сопоставительного анализа раскрываются семантические, культурные и переводческие аспекты экзотизмов, а также их роль в передаче национально-культурной информации.

Ключевые слова: экзотическая лексика, лингвокультурология, национальная культура, сопоставительное языкознание, семантика, перевод, культурный концепт, язык и культура, лексические единицы.

Abstract. This article examines the linguocultural characteristics of exotic vocabulary in English and Uzbek languages. Exotic lexical units are analyzed as linguistic elements that reflect the lifestyle, traditions, national values, and cultural environment of a particular people. The study highlights the semantic, cultural, and translational aspects of exotic vocabulary through a comparative approach and reveals its role in conveying national and cultural information.

Key words: exotic vocabulary, linguoculture, national culture, comparative linguistics, semantics, translation, cultural concept, language and culture, lexical units.

Statistik ma'lumotlarga qaraganda, hozirda yer sharida deyarli uch mingdan ko'proq xalq ro'yxatga olingan va ular turli qit'alarda istiqomat qiladi. Bularning barchasiga xos an'analar, urf-odatlar, dunyoqarash, madaniyat, shu xalqning, millatning tilida nomoyon bo'ladi. Shuning uchun har bir millat vakili milliyligini tilida, madaniyatida aks ettiradi. Turli xalqlar, millatlar va mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy-siyosiy, madaniy, ilmiy aloqalar tilshunoslik sohasida tillarning o'zaro munosabati va til madaniyati hamda tilning milliy o'ziga xos ko'rinishi kabi qator yo'nalishlari va madaniyatshunoslik o'rtasidagi alohida maxsus yo'nalishi va predmetiga ega bo'lgan yangi soha-lingvomadaniyatning yuzaga kelishiga sabab bo'ldi.

Lingvokulturologiya sohasiga XIX asrda V.Fon.Gumboldt o'zining "Til tuzilishi va insoniyat ma'naviyatiga ta'siri" nomli asari bilan poydevor qo'ygan bo'lib, unda til va millat xususiyatlarining munosabatlari haqida qayd etgan edi.

O'zbek va ingliz tillari ekzotik leksikasini o'rganishga kirishar ekanmiz, ekzotizmlarning madaniyat va tildagi vazifalarini tadqiq etishga harakat qildik. Haqiqatda til madaniyat bilan chambarchas bog'liq holda rivojlanadi va yashaydi. Ushbu tadqiq etish jarayonida nazariy masalalar va muammolarni yoritish maqsadida tilshunoslikning lingvokulturologiya sohasiga murojaat qilmaslikning iloji yo'q, albatta.

Lingvokulturologiya – bu tilshunoslik, madaniyatshunoslik, tilda milliy madaniyat aks etishi va mustahkam o'rnatib olishi omil va jarayonini tadqiq etuvchi sohalar to'qnashgan o'rinda paydo bo'lgan tilshunoslik tarmog'idir. Lingvokulturologiya-til va madaniyat, o'zaro madaniy aloqa masalalarini ilmiy tadqiq etadi, chunki til madaniyat bilan juda zich bog'langan, u madaniyatga yetib boradi, unda rivojlanadi va uni ifodalaydi. Bu soha faqat madaniyat bilan emas, balki u orqali turli milliy urf-odatlar, diniy hodisalar, milliy konseptlar, dunyoning til orqali ongli his qilish vositalarini o'rganadi[1].

Lingvomadaniyatshunoslik ahamiyatiga ega barcha so'zlar bir tildan ikkinchi tilga to'g'ridan-to'g'ri tarjima qilinmaydi. Ularni transliteratsiya, transkripsiya, kalka va tasvirlash kabi usullardan foydalanib, tarjima qilish mumkin bo'ladi.

Jumladan, bizning tilimizda inglizcha *“hat box”* so'zi to'g'ridan-to'g'ri *“xetboks”* tarzida qabul qilinib, keyin unga tasvirlash orqali tarjima *“Xet boks”* (shuningdek, *hatbox* tarzida yozilishi, ba'zan esa *hat bucket – xet baket, hat tin-xet tin* yoki *bandbox-bendboks* ko'rinishida ham uchralishi mumkin) bo'lib, bosh kiyimlarni saqlash va tashish uchun *“idish”*, ya'ni bosh kiyimni shikastlanish va changdan himoya qiladi. Ushbu buyum o'zbek tilida muqobil variantga ega bo'lmaganligi va millatimiz hayot faoliyati, turmush tarzida bu buyumdan foydalanmaganligi sababli, uni faqat tasvirlash tili, tarjima tili bilangina o'quvchiga nima ekanligini yetkazib berish mumkin[2].

Shunga o'xshash ayrim so'zlar borki, ularni bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilib bo'lmaydi, bu esa tarjimondan chuqur bilim va boshqa xalq madaniyati bilan naqadar tanish, xabardor ekanligi bilan ham bog'liq jarayon hisoblanadi va bunday so'zlarni o'zbek yoki ingliz tiliga to'g'ridan-to'g'ri tarjima qilib bo'lmaydi, balki uni tasvirlash tili orqaligina o'quvchiga tanishtiriladi.

Ingliz tiliga ekzotik so'z sifatida kirib kelgan ust-bosh, kiyim mavzusidagi bir qancha ekzotik birliklar borki, ular o'zbek tilida ishlatilmaydi. Masalan *“Anorak”* so'zi, aslida yer sharining shimoliy arktik qismida yashovchi inuitlarning avlodi bo'lgan grenlandiyaliklarning ust-bosh kiyimi bo'lib, tabiiy iqlimning sovuqligi doimiy dengiz bilan bog'liq hayot tarziga ega xalq uchun suv va yomg'ir-qor o'tkazmaydigan, asosan, boshdan belgacha bo'lgan tana qismini va bo'yin hamda boshni tashqi tabiiy sovuq havodan saqlash uchun kiyilgan kiyim hisoblanadi. Angliyaning yomg'irli tabiati uchun mos kelgani bois, bu so'z va shu nomdagi kiyim ingliz tiliga kirib kelgan, biroq O'zbekiston va uning xalqiga bu so'zning ayni vaqtgacha ekzotik leksika sifatida bo'lsa-da, kirib kelmaganligini nisbatan geografik jihatdan issiq subtropik mintaqada joylashgan ekanligimiz va arktik hududdan va iqlimdan uzoqligimiz bois, bu so'z ona tilimizga kirib kelmagan deb izohlashimiz mumkin (ya'ni bu kiyimga zarurat bo'lmagan). Bizning iqlim sharoitimizda bo'ladigan nisbatan kam qorli, yomg'irli ob-havoda ruscha *“plash”*, *“palto”* so'zlari kirib kelishi uchun ehtiyoj sezilgan va xalqimiz hozirgacha bu kiyimlarni kiyadi va ushbu so'zlar o'zbek tili leksikasiga faol o'zlashgan va hanuz ishlatilib kelinmoqda. Yoki hind tilidan ingliz tiliga kirib borgan *“dhoti”* so'zini *“It is arranged to look like a pair of baggy trousers. This garment is called a dhoti and is usually made of cotton” – “U shimga o'xshash bo'lib, dxoti deb ataladi va paxtali matodan qilinadi”*. Bu bizning xalq tilida shalvarga o'xshab ketsa-da, *“dxoti”*dan farqi shalvarni, asosan, ayollar, erkaklar ham kiyishi va uning turfa rangda ekanligi bilan farq qiladi. Ingliz tiliga bu ekzotik leksikaning kirib borishi esa ularning Hindistondagi uzoq yillik mustamlakachilik siyosati bilan izohlanadi[3]. Angliyada va dunyoda bu kiyimning keng ommalashmaganligi uni, asosan, Osiyo musulmonlari kiyishi va Osiyoning nisbatan issiq iqlimiga xosligi bilan izohlanadi. *“Drindl”*ni esa *“A drindl consists of a close-fitting bodies with a low neckline, a blouse worn under the bodies, a wide high-waisted skirt and an apron” – “Drindl past bo'yinli ko'ylak, ko'ylak ostiga kiyiladigan bluzka, keng yubka va fartukdan iborat”*, deya ta'riflanadi. Bu kiyim va so'zning ingliz tiliga kirib kelishi uning nemis xalqi an'anaviy kiyimi ekanligi va ikki qo'shni davlat tili va madaniyati uzviy bog'liqligi bilan izohlanadi. Bu kiyim, dastlab ishchilar, oddiy xizmatchilar kiyimi bo'lgan, keyinchalik esa zamonaviy fason berilib, ommalashib ketgan, bizga esa bunday so'z ona tilimizda yo'q bo'lsa-da, rus tili va madaniyati orqali *“kofta”*, *“yupka”* tarzida va shunga yaqin kiyim nomlari kirib kelishi *drindl* kabi kiyim va so'zning tilimizga kirib kelishiga imkon bermagan.

Ispancha *“don”* so'zi murojaat qilinayotgan kishiga nisbatan hurmat ma'nosida ishlatiladi, xuddi shunga yaqin ma'no beruvchi *“sir”* yoki *“mister”* so'zlari bor bo'lsa-da, bu ekzotik so'zning

ingliz tiliga kirib kelishi ikki omil: ingliz va ispan xalqining yaqin qo'shnichilik aloqasi va ikki xalq adabiyotlarining o'zaro bir-biriga ta'siri natijasi deb izohlashimiz mumkin bo'ladi. O'zbek tilida esa rus tilidagi "gospodin", "gospoja" so'zlari orqali "janob", "xonim" so'zlari hurmat murojaati tarzida ishlatiladi, biroq bu so'zlar ingliz tilidagi "Ladies and Gentlemen" so'zlariga, aynan, mos tarjimaga ega ekanligi bilan ham ahamiyatli. Yaqin tariximizda esa kishiga hurmat va ehtirom munosabatida bo'lish niyatida *muhtaram*, *hurmatli* so'zlari bilan hurmat tarzida yoki kishining kasb-koridan kelib chiqib, *mingboshi janoblari*, *usta*, *kabobchi* so'zlaridan keyin bevosita shaxs ismini keltirib murojaat etilgan[4].

"Dosa" – hind taomi nomi ham ingliz tilida ekzotik so'z sifatida ishlatilib, u yoyilgan xamirni issiq pechda sariyog' surilib pishirgach, o'ram holida kokosli ziravorlar bilan birga iste'mol qilinadi. Shu xildagi taomni bizning xalqimiz "yupqa" deb ataydi va sevib iste'mol qiladi. Bizga bu so'zning kirib kelmaganini aynan shunga yaqin "yupqa" taomi mavjudligi bo'lsa, ingliz tilida ekzotik birlik sifatida uchrashi ularda shunga o'xshash taom yo'qligi va ingliz istilochiligi bilan bog'liqligi bor. Ingliz tilidagi "dough-nut" – "is a type of pastry made from leavened fried dough" – "xamirdan qovurilib qilinadigan yengil taom", deb keltiriladi. Xamirdan qilinadigan ko'p turdagi taomlar o'zbek millatiga ham xosdir, ammo ular, asosan, uyda-oila davrasida qilinishi bilan ham ahamiyatli. Rus tilidan o'zbek tiliga kirib kelgan "pirojniy" "pirog" so'zidan olingan bo'lib, "yog", sut, tuxum aralashtirilib qorilgan xamirdan turli shaklda tayyorlangan, ba'zan yuziga kremdan gullar solingan mahsulot" deya izoh beriladi. *Azon* – arab tilidan o'zbek tiliga kirib kelgan so'z bo'lib, diniy tushunchani anglatadi, ayni shu so'z ingliz tilida "azan" tarzida ham mavjud, demakki, ushbu ekzotik birlik ikki til va xalq uchun ham dastavval muqobili yo'q so'z, ya'ni ekzotik birlik bo'lib kirgan. Ammo millatimiz "azon" so'zini nafaqat ekzotik so'z sifatida qabul qilgan, balki islom dini qabul qilingach, bu so'z islom diniga e'tiqod qiluvchi o'zbek xalqining madaniy belgisi, musulmon xalqlaridan ekanligini anglatuvchi lisoniy belgi sifatida ham o'z ahamiyatlilikini mustahkamlagan. Ingliz tilida esa bu so'z ular uchun shunchaki, ekzotik so'z yoki leksik birlik sifatidagina e'tiborli, xolos[5].

Ingliz tiliga shotland tilidan kirib kelgan "bagpipes" so'zi Britaniya orolida yashagan va bitta Britaniya qirolligi ostida birlashgan ikki xalqning madaniy aloqalari samarasi o'laroq, o'zlashgan va ingliz xalqi uchun ham muhim bir musiqa asbobi va xalqlar o'rtasidagi madaniy mushtaraklik belgisi bo'lsa, o'zbek tilida bu so'z o'xshashi va ma'nodoshi yo'q bo'lgan musiqa asbobi nomi, ekzotik so'z sifatida qaraladi. Shuningdek, ingliz tilidagi *bumbag* so'zi matodan tikilgan belga taqib yuriladigan old sumka bo'lib, unga kishi o'ziga tegishli kichik hajmdagi narsa-buyum yoki mablag'ini solib yurishi mumkin bo'lgan maxsus qalin iplar bilan tikilgan sumka: uning mustahkamligi belga bog'lash orqali oshirilgan. Bunday so'z va buyum shu vaqtgacha shu nom bilan o'zbek tiliga kirib kelmagan, demakki, bu ingliz madaniyati bilan xos narsa bo'lsa, xuddi shu vazifani o'zbek tilida milliy madaniy buyum bo'lgan "belbog" bajaradi. Qadimdan O'rta Osiyo xalqlari er kishilarga to'ylarda "belga quvvat bo'lsin, qo'sha-qo'sha farzandlar ko'rsin", deya to'y egasiga chopon kiydirib, beliga belbog' bog'lashgan bo'lsa, ma'rakalarda "beling baquvvat bo'lsin, qadding bukilmasin" ma'nosida uy sohiblariga belbog' bog'lashib, ularga hamdard ekanligini bildirishgan[3].

Xulosa o'rinda shuni aytishimiz mumkinki ikki xalq madaniy hayot tarzida o'ziga xosliklar ham o'xshashliklar ham bor. Ularning hammasi tilda albatta, iz qoldiradi. Tilni, uning leksikasidagi nrang barangliklar madaniy almashinuvlardan darask beradi. Til o'rganish jarayonida bevosita shu xalqning madaniy hayotini ham o'zingiz uchun kashf qilib borasiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Oxford English Dictionary, 8th edition, ed. Joanna Turnbull and Diana Lea-Oxford: Oxford University Press, Oxford, 2009
2. O'zbek tilining izohli lug'ati. T.1. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006.
3. Usmanova Sh. Lingvokulturologiya. Darslik. – Toshkent, 2019.
4. Usmonova Sh. Lingvokulturologiya fanidan ma'ruzalar kursi. – Toshkent: Universitet, 2014
5. Крысин Л.П. Иноязычные слова в русском языке. – М: Наука, 1968.

**BADIIY TARJIMADA INDIKATIV FE'L ZAMONLARINI IFODALANISHINING
SINTAKTIK VA USLUBIY XUSUSIYATLARI**

F.Sh.Zaripova, o'qituvchi, Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Mazkur maqolada badiiy tarjimada indikativ fe'l zamonlarining ifodalanishining sintaktik va uslubiy xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda asliyat va tarjima matnlarida fe'l zamonlarining qo'llanishi, ularning mazmuniy-ekspressiv funksiyalari hamda muallif uslubini qayta yaratishdagi o'rni yoritiladi. Shuningdek, tarjima jarayonida yuzaga keladigan grammatik va stilistik transformatsiyalar qiyosiy tahlil asosida o'rganiladi.

Kalit so'zlar: badiiy tarjima, indikativ fe'l, fe'l zamonlari, sintaktik xususiyatlar, uslubiy xususiyatlar, tarjima transformatsiyasi, grammatik ekvivalentlik, muallif uslub, qiyosiy tahlil.

Аннотация. В данной статье анализируются синтаксические и стилистические особенности передачи временных форм изъявительного наклонения в художественном переводе. Рассматриваются особенности употребления времён глагола в оригинальном и переводном текстах, их семантико-экспрессивные функции, а также роль в воссоздании авторского стиля. Особое внимание уделяется грамматическим и стилистическим трансформациям, возникающим в процессе перевода.

Ключевые слова: художественный перевод, изъявительное наклонение, времена глагола, синтаксические особенности, стилистические особенности, переводческие трансформации, грамматическая эквивалентность, авторский стиль, сопоставительный анализ.

Abstract. This article examines the syntactic and stylistic features of rendering indicative verb tenses in literary translation. The study analyzes the use of verb tenses in source and target texts, their semantic and expressive functions, and their role in reproducing the author's style. Particular attention is paid to grammatical and stylistic transformations that occur during the translation process through a comparative approach.

Key words: literary translation, indicative mood, verb tenses, syntactic features, stylistic features, translation transformations, grammatical equivalence, authorial style, comparative analysis.

Kirish. Badiiy tarjima tilshunoslik va adabiyotshunoslik kesishgan nuqtada shakllanuvchi murakkab ijodiy jarayon bo'lib, unda asliyat matnining mazmuni, uslubi, emotsional-ekspressiv bo'yoqlari hamda muallifning individual badiiy tafakkuri tarjima tilida qayta yaratiladi. Ushbu jarayonda grammatik kategoriyalar, xususan fe'l zamonlari muhim ahamiyat kasb etadi. Fe'l zamonlari matnda voqealarning vaqtga munosabatini ifodalash bilan birga, badiiy tasvirning dinamikasini yaratish, personajlar xarakterini ochish va muallif uslubini shakllantirishda faol ishtirok etadi.

Indikativ (xabar) maylidagi fe'l zamonlari badiiy matnlarda eng ko'p qo'llaniladigan grammatik vositalardan biri hisoblanadi. Ular voqea-hodisalarni real voqelik bilan bog'laydi, hikoya qilish usulini tashkil etadi va matnning kompozitsion yaxlitligini ta'minlaydi. Turli tillarda fe'l zamonlari tizimi va ularning funksional imkoniyatlari bir-biridan farq qilishi sababli badiiy tarjima jarayonida zamon shakllarining adekvat ifodalanishi muhim ilmiy muammo sifatida namoyon bo'ladi. Ayniqsa, ingliz, rus va o'zbek tillarida zamon kategoriyasining grammatik qurilishi va uslubiy imkoniyatlari turlicha bo'lgani uchun tarjimon ko'pincha sintaktik va stilistik transformatsiyalardan foydalanishga majbur bo'ladi.

Asosiy qism. Badiiy tarjima jarayonida grammatik kategoriyalarning adekvat ifodalanishi tarjima sifati va asliyatning badiiy-estetik qimmatini saqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shunday kategoriyalardan biri indikativ (xabar) maylidagi fe'l zamonlaridir. Fe'l zamonlari nafaqat voqea-hodisalarning vaqt munosabatlarini ifodalaydi, balki matnning uslubiy yo'nalishi, muallif pozitsiyasi va badiiy tasvir vositalarining shakllanishida ham muhim rol o'ynaydi. Tarjimashunos olimlar V.N. Komissarov, A.D. Shveytser va Ya.I. Retskerlarning ta'kidlashicha, tarjima jarayonida grammatik

shakllarning ekvivalentligi doimo ham formal moslik bilan ta'minlanmaydi, balki ularning funksional va pragmatik vazifalarini saqlash orqali amalga oshiriladi [1].

Indikativ fe'l zamonlari badiiy matnlarda hikoya qilishning asosiy vositasi hisoblanadi. Ingliz tilida Present Simple, Present Continuous, Past Simple, Past Continuous, Present Perfect va boshqa zamon shakllari voqealar rivojini ifodalashda faol qo'llaniladi. O'zbek tilida esa zamon kategoriyasi nisbatan ixchamroq tizimga ega bo'lib, tarjima jarayonida ayrim zamon shakllarini transformatsiya qilish zarurati yuzaga keladi [2].

Masalan, ingliz tilidagi: *"She walks slowly through the empty street and looks around."* jumlasini grammatik jihatdan hozirgi zamon bilan berilgan bo'lsa-da, badiiy matnda voqeani jonlantirish maqsadida qo'llangan. Uni o'zbek tiliga:

"U huvillab yotgan ko'cha bo'ylab sekin yurdi va atrofga nazar tashladi." deb tarjima qilish mumkin. Bu yerda Present Simple shakli o'tgan zamon bilan almashtirilgan. Bunday transformatsiya o'zbek badiiy uslubining xususiyatlari bilan bog'liq bo'lib, voqealarning tabiiy bayon qilinishini ta'minlaydi [3].

Badiiy tarjimada zamon shakllarining uslubiy funksiyasi alohida ahamiyatga ega. Ingliz va rus adabiyotida "historical present" deb ataluvchi usul keng uchraydi. Unda o'tmishda sodir bo'lgan voqealar hozirgi zamon bilan tasvirlanadi. Bu esa voqeaning ta'sirchanligini oshiradi va o'quvchini hodisalarning bevosita ishtirokchisiga aylantiradi [4].

Masalan: *"Suddenly he opens the door and enters the room."* jumlasini real vaqt nuqtai nazaridan o'tmishga tegishli bo'lsa ham, hozirgi zamon bilan berilgan. Tarjimada:

"Birdan u eshikni ochib xonaga kirib keldi." ko'rinishida ifodalanadi. Bu yerda zamon o'zgarishi-da, uslubiy ta'sir saqlab qolingan.

Tarjimashunoslikda indikativ zamonlarning sintaktik xususiyatlari ham muhim o'rin tutadi. Ayrim hollarda ingliz tilidagi murakkab zamon shakllari o'zbek tilida sintaktik vositalar yordamida ifodalanadi. Masalan:

"He had been working for several hours before she arrived." jumlasini Past Perfect Continuous zamonida berilgan. O'zbek tilida:

"U ayol kelguniga qadar bir necha soatdan beri ishlab kelayotgan edi." ko'rinishida tarjima qilinadi. Bu yerda davomiylik ma'nosi grammatik shakl emas, balki qo'shimcha sintaktik vositalar orqali ifodalangan [5].

Badiiy tarjimada Present Perfect zamon alohida qiyinchilik tug'diradi. Chunki bu zamon ingliz tilida o'tmish va hozirgi zamon orasidagi bog'liqlikni ifodalaydi. O'zbek tilida esa bunday grammatik shakl mavjud emas.

Masalan: *"I have never seen such a beautiful place."*

jumlasini: *"Men bunday go'zal joyni hech qachon ko'rmaganman."* tarzida tarjima qilinadi. Bu yerda ingliz tilidagi grammatik ma'no leksik va sintaktik vositalar orqali ifodalanmoqda [6].

Fe'l zamonlari personaj nutqini individuallashtirishda ham muhim vosita hisoblanadi. Masalan, Ernest Hemingway asarlarida qisqa va sodda zamon shakllarining qo'llanishi muallif uslubining muhim belgisi hisoblanadi. Tarjimon ushbu xususiyatni saqlash uchun sodda sintaktik konstruksiyalardan foydalanishga harakat qiladi. Aks holda muallifning individual uslubi yo'qolib ketishi mumkin.

Indikativ zamonlarning uslubiy ahamiyati dialoglarda ham yaqqol namoyon bo'ladi. Personajlarning ruhiy holati, hissiyotlari va munosabatlari ko'pincha zamon shakllari orqali ifodalanadi.

Masalan: *"I am leaving tomorrow."* jumlasini oddiy kelasi zamonni emas, balki qat'iy qarorni ifodalashi mumkin. Tarjimada: *"Men ertaga ketaman."*

Yoki *"Men ertaga albatta jo'nab ketaman."* shakllarida berilishi kontekstga bog'liq bo'ladi. Bu holat zamon shakllarining pragmatik funksiyasini ko'rsatadi.

Shuningdek, badiiy tarjimada zamonlarning stilistik neytralligi va ekspressivligi masalasi ham muhimdir. Muallif ayrim zamon shakllari orqali dramatik effekt hosil qiladi. Tarjimon esa ushbu effektini saqlash uchun grammatik ekvivalentlikdan ko'ra funksional moslikka tayanadi. Nida va Teyberning fikricha, tarjimada asosiy maqsad shaklni emas, balki ta'sirni qayta yaratishdan iborat.

Demak, indikativ fe'l zamonlari badiiy matnning semantik, sintaktik va uslubiy yaxlitligini ta'minlovchi muhim vositalardan biridir. Ularning tarjimada adekvat ifodalanishi grammatik transformatsiyalar, sintaktik moslashtirish va pragmatik ekvivalentlik tamoyillari asosida amalga oshiriladi. Zamon shakllarining funksional imkoniyatlarini chuqur tahlil qilish tarjima nazariyasi va amaliyotini yanada boyitishga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, badiiy tarjimada indikativ fe'l zamonlarini adekvat ifodalash asliyat matnining mazmuni va uslubiy xususiyatlarini saqlashning muhim omillaridan biridir.

Xulosa. Tarjima jarayonida indikativ fe'l zamonlari ko'pincha grammatik ekvivalentlar orqali emas, balki sintaktik va stilistik transformatsiyalar yordamida qayta yaratiladi. Bu esa turli tillarning grammatik tizimi va uslubiy imkoniyatlari o'rtasidagi tafovutlar bilan bog'liqdir. Tarjimon zamon shakllarini tanlashda nafaqat grammatik moslikni, balki matnning pragmatik maqsadi, badiiy-estetik qiymati va muallif uslubini ham hisobga olishi lozim.

Shuningdek, indikativ fe'l zamonlarining tarjimadagi funksional-semantik xususiyatlarini chuqur o'rganish badiiy tarjima sifatini oshirish, ekvivalentlik darajasini ta'minlash hamda asliyat va tarjima matnlari o'rtasidagi uslubiy uyg'unlikni saqlash imkonini beradi. Shu bois fe'l zamonlarining sintaktik va uslubiy xususiyatlarini qiyosiy o'rganish tarjimashunoslikning muhim va istiqbolli yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). – М.: Высшая школа, 1990. – 253 с.
2. Швейцер А.Д. Теория перевода: статус, проблемы, аспекты. – М.: Наука, 1988. – 215 с.
3. Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. – М.: Международные отношения, 1974. – 216 с.
4. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 2007. – 144 с.
5. Бархударов Л.С. Язык и перевод. – М.: Международные отношения, 1975. – 240 с.
6. Catford J.C. A Linguistic Theory of Translation. – London: Oxford University Press, 1965. – 103 p.

UO'K: 81'373.7:811.111:811.512.133

O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDAGI PAREMALARNING CHOG'ISHTIRMA TADQIQI (MATALLAR MISOLIDA)

I.B.Zayniddinova, tayanch doktorant, Termiz davlat universiteti, Termiz

Annotatsiya. Maqolada o'zbek va ingliz tillaridagi matallar obrazli, tugallanmagan hukmli paremiologik birliklar semantik va lingvomadaniy jihatdan chog'ishtirib tahlil qilinadi. Ikki tildagi matallarning mazmuniy ekvivalentlik darajasi aniqlanib, ular to'liq, qisman va ekvivalentsiz (lakunar) birliklarga ajratiladi. Tadqiqotda matal kategoriyasiga alohida e'tibor qaratilgani hamda matallar o'rtasidagi ekvivalentlikning o'ziga xosligi ko'rsatilgani ishning yangiligini belgilaydi. Tahlil natijalari ikki xalq tafakkuridagi umumiy jihatlar bilan birga, har bir tilning betakror milliy obrazlilik tizimini ochib beradi.

Kalit so'zlar: parema, matal, maqol, paremiologiya, chog'ishtirma tahlil, ekvivalentlik, lakunarlik, lingvomadaniyatshunoslik, milliy obrazlilik.

Аннотация. В статье сопоставительно анализируются поговорки узбекского и английского языков образные паремнологические единицы с незавершённым суждением в семантическом и лингвокультурологическом аспектах. Определяется степень смысловой эквивалентности поговорок, которые делятся на полные, частичные и безэквивалентные (лакунарные) единицы. Новизна работы состоит в том, что особое внимание уделено категории поговорки и показана специфика эквивалентности именно между поговорками. Результаты раскрывают как общие черты в мышлении двух народов, так и неповторимую систему национальной образности каждого языка.

Ключевые слова: паремия, поговорка, пословица, паремнология, сопоставительный анализ, эквивалентность, лакунарность, лингвокультурология, национальная образность.

Abstract. The article provides a comparative semantic and linguocultural analysis of sayings in the Uzbek and English languages figurative paremiological units expressing an incomplete judgement. It determines the degree of semantic equivalence between sayings, which are divided into

full, partial and non-equivalent (lacunar) units. The novelty of the study lies in its focus on the category of the saying and in demonstrating the specific nature of equivalence between sayings. The results reveal both shared features in the thinking of the two peoples and the unique system of national imagery of each language.

Key words: *paremia, saying, proverb, paremiology, comparative analysis, equivalence, lacunarity, linguoculturology, national imagery.*

Kirish. Til har bir xalqning olamni idrok etish tarzini, asrlar davomida sayqal topgan hayotiy tajribasi va axloqiy qadriyatlarini o'zida mujassam etadi. Bu jihatdan paremiologik birliklar maqol va matallar alohida ahamiyat kasb etadi, chunki ular xalq donishmandligining eng ixcham, obrazli va xotirada oson saqlanadigan ko'rinishidir. Tilshunoslikda parema deganda nutqda tayyor holda qo'llanadigan, didaktik yoki obrazli mazmunga ega turg'un birliklar tushuniladi. O'zbek tilshunosligida bu birliklar an'anaviy ravishda ikki turga ajratiladi: maqol tugal hukm va xulosani ifodalovchi mustaqil gap shaklida bo'lsa, matal ko'pincha tugallanmagan, ko'chma ma'noli ifoda sifatida nutq tarkibiga singib ketadi.

So'nggi yillarda mamlakatimizda chet tillarini puxta egallashga va qiyosiy tilshunoslikni rivojlantirishga qaratilgan e'tiborning kuchayishi paremiologik birliklarni chog'ishtirma yondashuvda o'rganish ehtiyojini yuzaga keltirdi. Genetik jihatdan uzoq o'zbek (turkiy) va ingliz (german) tillaridagi paremalarni qiyoslash umumiy tafakkur qonuniyatlarini ham, milliy-madaniy o'ziga xoslikni ham ko'rsatib beradi. Aynan shu ikki qatlamning bir vaqtda namoyon bo'lishi mavzuning dolzarbligini belgilaydi.

O'zbek va ingliz tillaridagi paremalar qiyosiy o'rganilgan bo'lsada, mavjud ishlarda asosiy e'tibor ko'proq maqollarga yoki ayrim mavzuviy guruhlariga qaratilgan. Mazkur maqolaning ilmiy yangiligi shundaki, unda paremiologik birliklarning alohida turi matal kategoriyasini tahlil markaziga qo'ydik va aynan matallar o'rtasidagi ekvivalentlikning o'ziga xosligini ochib berdik. Tadqiqotning obyekti o'zbek va ingliz matallari, predmeti esa ular o'rtasidagi semantik-lingvomadaniy ekvivalentlik munosabatlaridir. Tadqiqotning maqsadi ikki tildagi matallarning mazmuniy ekvivalentlik darajasini aniqlash hamda ulardagi o'xshashlik va tafovutlarning til zaminidagi madaniy omillarini yoritishdan iborat. Shu maqsad doirasida matal tushunchasining ikki tildagi talqinini qiyoslash, tanlangan birliklarni ekvivalentlik turlari bo'yicha tasniflash va tafovutlar zaminidagi milliy obrazlilikni izohlash vazifalarini belgilab oldik. Shuni alohida ta'kidlash zarurki, tadqiqot jarayonida matal kategoriyasining o'zbek tilshunosligida hanuz qat'iy chegaralanmaganligiga duch kelindi bu holat tahlilning o'ziga xos metodologik qiyinchiligini tug'dirdi va bizni ushbu tushunchaning operatsional ta'rifini qayta ishlab chiqishga majbur etdi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Paremiologiyaning nazariy asoslari G. L. Permyakovning strukturaviy paremiologiyaga oid ishlarida atroflicha ishlab chiqilgan; olim maqol va matallarni mantiqiy-semiotik belgilariga ko'ra tasniflagan va matalni tugallanmagan, obrazli paremiologik birlik sifatida ta'riflagan. Ingliz paremiologiyasida V. Mider paremani ta'riflash va tasniflashga bag'ishlangan fundamental ishlar yaratdi; u ingliz tilida maqol (proverb) va matal (saying) chegarasi o'zbek tilidagidek qat'iy emasligini ko'rsatadi. Turg'un birliklarning chog'ishtirma tahlilida ekvivalentlik turlari masalasi A. V. Kunin tomonidan tizimli ishlab chiqilgan bo'lib, uning to'liq va qisman ekvivalentlik tamoyillari mazkur ishning metodologik tayanchi bo'ldi. Shu o'rinda bir metodologik muammoni qayd etish lozim: Kunin ekvivalentlik tamoyillarini frazeologizmlar uchun ishlab chiqqan bo'lib, ularni matal uchun bevosita qo'llash bir qancha terminologik moslashtirish talab etdi. Mazkur maqolada Kunin sxemasi matalning tugallanmagan hukm tabiati hisobga olingan holda qo'llaniladi. Obrazlar zaminidagi madaniy mazmunni ochishda esa lingvomadaniyatshunoslik nazariyasiga, xususan V. A. Maslova qarashlariga tayanib ish ko'rdik.

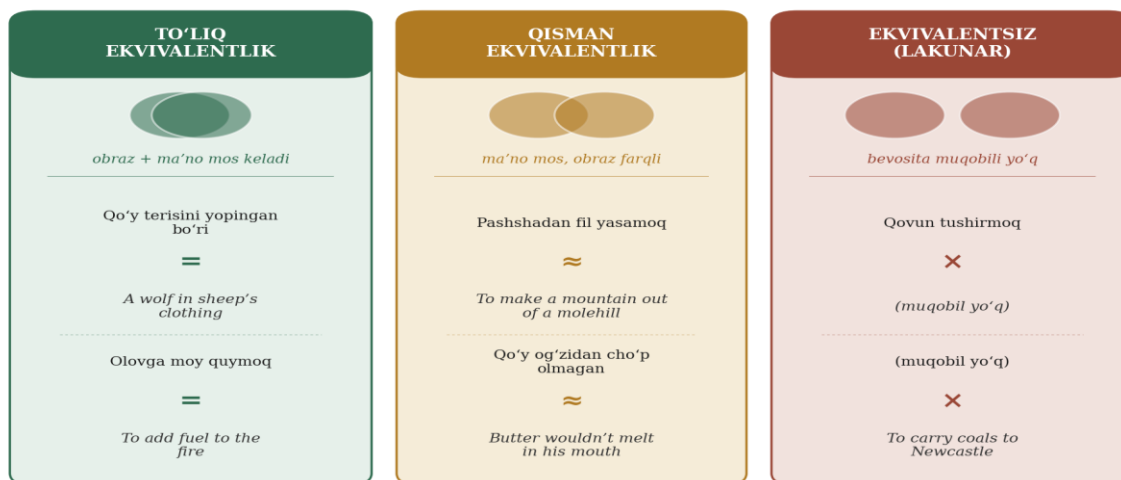
O'zbek tilshunosligida matal ko'pincha ibora bilan chegaradosh hodisa sifatida qaraladi; Sh. Rahmatullayevning frazeologiyaga oid ishlari bu birliklarning semantik tabiatini aniqlashda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Tadqiqotda matal atamasi paremiologik an'anaga muvofiq obrazli, tugallanmagan hukmli birlik (rus. *поровопка*, ingl. *saying*) ma'nosida qo'llanadi va maqoldan ataylab farqlanadi. Amaliy material ishonchli leksikografik nashrlardan: o'zbek matallari Sh. Shomaqsudov

va Sh. Shorahmedovning «Hikmatnoma» lugʻatidan, ingliz matallari J. Speake tahriridagi Oksford maqollar lugʻatidan tanlab oldik. Tahlil illyustrativ xususiyatga ega: har bir guruhni tipik matallar misolida yoritdik. Ishda qiyosiy-chogʻishtirma, semantik tahlil, lingvomadaniy talqin va tasniflash usullaridan foydalandik.

Oʻzbek tilida maqol va matal aniq ajratilsa, ingliz tilida ular koʻproq umumiy proverb tushunchasi ostida birlashtiriladi; matalga yaqin hodisa esa saying yoki proverbial phrase deb yuritiladi. Shu bois terminologik darajadayoq ikki til oʻrtasida toʻliq emas, balki funksional moslikni kuzatdik.

Tanlangan matallarni mazmuniy mosligiga koʻra uch guruhga ajratdik: toʻliq ekvivalentlar (maʼno ham, obraz ham mos keladi), qisman ekvivalentlar (maʼno mos, obraz farqlanadi) va ekvivalentsiz, yaʼni lakunar birliklar (bir tilda mavjud boʻlib, ikkinchisida bevosita muqobili boʻlmagan birliklar). Quyidagi infografika (1-rasm) har bir guruhga oid xarakterli misollarni umumlashtiradi:

Oʻzbek va ingliz matallarining ekvivalentlik turlari

1-rasm. Oʻzbek va ingliz matallarining ekvivalentlik turlari (infografika)

Toʻliq ekvivalentlarda obraz ham, maʼno ham mos keladi. *Qoʻy terisini yopingan boʻri* va *A wolf in sheep's clothing* matallari bir xil obraz qoʻy qiyofasidagi yirtqich orqali ikkiyuzlamachilikni ifodalaydi; har ikkala til uchun umumiy boʻlgan bu obraz ularning xalqaro manbalardan oʻzlashganidan dalolat beradi [7]. Shunga oʻxshash, *olovga moy quymoq* hamda *to add fuel to the fire* birikmalarida ziddiyatni kuchaytirish gʻoyasi aynan bir obraz vositasida beriladi. Ushbu toʻliq ekvivalentning mavjudligi tasodifiy emas: Injil matnidagi umumiy manba (Matto 7:15) ikki xalq ongiga bir xil obrazni singdirgan. Bu kuzatuv yana bir bor k oʻrsatadiki, toʻliq ekvivalentlar k oʻpincha milliy emas, balki madaniyatlararo umumiy manbadan oziqlanadi bu xulosani keyingi tadqiqotlarda miqdoriy tekshirish maqsadga muvofiq boʻlardi.

Qisman ekvivalentlarda maʼno mushtarak boʻlsada, obraz milliy zaminga koʻra oʻzgaradi. *Pashshadan fil yasamoq* matali arimas narsani boʻrttirish maʼnosini bildiradi; ingliz tilida bu fikr *to make a mountain out of a molehill* tepalik va togʻ obrazi orqali ifodalanadi. *Qoʻy ogʻzidan choʻp olmagan* matalining inglizcha muqobili *butter would not melt in his mouth* boʻlib, maʼno bir xil (zoʻrgʻa beozor koʻrinish), lekin obrazlar qoʻy va sariyogʻ butunlay farq qiladi. Bu tafovutlar har bir xalqning kundalik turmushi va atrof-muhitidan oziqlanadi.

Ekvivalentsiz birliklar har bir til olamining betakror qirralarini namoyon etadi. Oʻzbek tilidagi *qovun tushirmoq* matali (xato qilib, noʻrin gap aytib qoʻyish) milliy maishiy obrazga tayangani bois ingliz tilida shu obrazli muqobilga ega emas. Aksincha, ingliz tilidagi *to carry coals to Newcastle* ifodasi koʻmir koni bilan mashhur Nyukasl shahri nomiga bogʻlangani uchun oʻzbek tilida bevosita muqobili yoʻq. Tahlil shuni koʻrsatadiki, matallar orasida toʻliq ekvivalentlar maqollarga nisbatan kamroq uchraydi. Aytish joizki, “qovun tushirmoq” matalining ingliz tilidagi muqobilini qidirish jarayonida muallif oʻnlab frazeologik lugʻatlarni k oʻrib chiqdi, ammo semantik jihatdan yaqin biror muqobil topilmadi. Bu oʻz-oʻzicha muhim lingvistik fakt: mazkur obraz oʻzbek xalqining

dehqonchilik turmushi bilan shunchalik organik bog'liqlik, uni ingliz tilidagi umumiy ifoda bilan almashtirish matalning ta'sirchanligini yo'qotishiga olib keladi.

Olingan natijalar matallardagi obrazning milliy zaminga kuchli bog'liqligini ko'rsatdi. To'liq ekvivalentlar ko'pincha diniy yoki xalqaro adabiy manbalardan har ikki tilga birvarakayiga o'tgan birliklarda yuzaga keldi; ularda obraz milliy emas, umumiy bo'lgani uchun moslik to'liq bo'ldi. Buning aksicha, sof milliy zaminda tug'ilgan matallar ko'chirilganda obrazini yo'qotdi va qisman yoki lakunar munosabatga tushdi.

Bu holatni lingvomadaniyatshunoslik nuqtayi nazaridan izohlaymiz: paremlar millatning dunyoni bo'laklash usulini aks ettiradi va shu ma'noda madaniy kod vazifasini bajaradi. O'zbek matallarida dehqonchilik va mahalliy turmush realiyalari (qovun, qo'y) yetakchilik qilsa, ingliz matallarida sanoat tarixi va aniq joy nomlari (Nyukasl ko'miri) iz qoldirgan. Shu sababli matallarni tarjima qilishda shakliy emas, balki ma'noviy-funksional muqobillik tamoyiliga amal qilish kerak deb hisoblaymiz. Bu xulosa tarjimashunoslik amaliyoti va ikki tilli paremiologik lug'atlar tuzish uchun ahamiyatlidir. Ushbu tahlildan kelib chiqadigan amaliy xulosa shuki, ikki tilli paremiologik lug'atlar tuzishda har bir matalning ekvivalentlik turi majburiy ravishda ko'rsatilishi kerak. Hozirgi k o'pgina lug'atlarda matalning o'zbekcha "tarjimasi" beriladi va xolos bu tarjimonni adashtirib qo'yishi mumkin. Mazkur maqolada taklif etilgan uch toifali tasniflash tizimi ana shu kamchilikni bartaraf etishga xizmat qilishi mumkin.

O'zbek va ingliz matallarining chog'ishtirma tahlili quyidagi xulosalarga olib keldi. Birinchidan, matal tushunchasi ikki tilda turlicha terminologik maqomga ega: o'zbek tilidagi maqol/matal qarama-qarshiligi ingliz tilida qat'iy chegaralanmagan. Ikkinchidan, matallarni mazmuniy mosligiga ko'ra to'liq, qisman va ekvivalentsiz birliklarga ajratish mumkin, biroq to'liq ekvivalentlar matallar orasida nisbatan kam ekanini aniqladik. Uchinchidan, ekvivalentlik darajasi obrazning kelib chiqishiga bog'liq: xalqaro obrazlar to'liq, milliy-maishiy obrazlar esa qisman yoki lakunar moslikni keltirib chiqarishini ko'rdik. Olingan natijalar paremlarni qiyosiy o'rganish, ikki tilli lug'atlar tuzish va tarjima amaliyotini takomillashtirishda nazariy hamda amaliy manba bo'lib xizmat qilishi mumkin. Kelgusi tadqiqotlarda matallar korpusini kengaytirib, ekvivalentlik turlari o'rtasidagi miqdoriy nisbatni aniqlash va bu nisbatning tillar orasidagi genetik masofa bilan bog'liqligini sinab ko'rish maqsadga muvofiq bo'ladi. Muallif bu y o'nalishni istiqbolli deb hisoblaydi va mazkur maqolani shu kattaroq loyiha uchun nazariy zamin sifatida ko'radi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Пермяков Г. Л. Основы структурной паремиологии. Москва: Наука, 1988.
2. Mieder W. Proverbs: A Handbook. Westport, CT: Greenwood Press, 2004. 304 p.
3. Кунин А. В. Курс фразеологии современного английского языка. 2-е изд., перераб. Москва: Высшая школа; Дубна: Феникс, 1996. 381 с.
4. Маслова В. А. Лингвокультурология. Москва: Академия, 2001. 208 с.
5. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. Toshkent: O'qituvchi, 1978.
6. Shomaqsudov Sh., Shorahmedov Sh. Hikmatnoma: O'zbek maqollarining izohli lug'ati. Toshkent: O'zbek sovet ensiklopediyasi Bosh redaksiyasi, 1990.
7. The Oxford Dictionary of Proverbs / ed. by J. Speake. 6th ed. Oxford: Oxford University Press, 2015. 416 p.
8. O'zbek xalq maqollari. Toshkent: Fan, 1978.
9. Uralova O. P. Ingliz va o'zbek tillarida «oila» bosh leksemali maqollar semantikasi va strukturasi: Filol. fan. b-cha falsafa doktori (PhD) diss. avtoref. Samarqand, 2021.
10. Ibragimova N. I. «YURAK/HEART» konseptual tushunchasining paremiologik va frazeologik birliklarda faollashuvi (ingliz va o'zbek tillari materiallari asosida): Filol. fan. b-cha falsafa doktori (PhD) diss. avtoref. Samarqand, 2025.

УДК 81'1

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ КОНЦЕПТОВ В ЛИНГВИСТИКЕ

А.М.Амонова, преподаватель, Самаркандский государственный институт иностранных языков, Самарканд

Annotatsiya. Ushbu maqola tilshunoslikda tushunchalarni o'rganishning metodologik asoslarini o'rganadi, ular tilning madaniy, kognitiv va kommunikativ jihatlarini aks ettiruvchi asosiy

kategoriyalar hisoblanadi. Maqolada tushunchalarni aniqlash va tasniflashning nazariy yondashuvlari, ularning semantik, pragmatik va kognitiv tilshunoslikdagi roli, shuningdek, korpusga asoslangan va kognitiv-semiotik usullarni o'z ichiga olgan zamonaviy tadqiqot usullari tahlil qilinadi. Fanlararo aloqalarga va lingvistik tahlilni madaniy va sotsiologik ma'lumotlar bilan integratsiya qilish imkoniyatlariga alohida e'tibor qaratilgan. Xulosa zamonaviy tilshunoslikda yaxlit ilmiy yondashuvni rivojlantirish uchun tushunchalarni o'rganishda metodologik tushunishning muhimligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: tushuncha, kognitiv tilshunoslik, semantika, pragmatika, metodologiya, madaniy kontekst, korpus tadqiqotlari.

Аннотация. Статья посвящена исследованию методологических оснований изучения концептов в лингвистике, рассматриваемых как ключевые категории, отражающие культурные, когнитивные и коммуникативные аспекты языка. В работе анализируются теоретические подходы к определению и классификации концептов, их роль в семантической, прагматической и когнитивной лингвистике, а также современные методические инструменты исследования, включая корпусные и когнитивно-семиотические методы. Особое внимание уделяется междисциплинарным связям и возможностям интеграции лингвистического анализа с культурологическими и социологическими данными. В заключении подчеркивается значимость методологической осмысленности при изучении концептов для формирования целостного научного подхода в современном языкознании.

Ключевые слова: концепт, когнитивная лингвистика, семантика, прагматика, методология, культурологический контекст, корпусные исследования.

Abstract. This article explores the methodological foundations of studying concepts in linguistics, which are considered key categories reflecting the cultural, cognitive, and communicative aspects of language. The paper analyzes theoretical approaches to defining and classifying concepts, their role in semantic, pragmatic, and cognitive linguistics, as well as modern research methods, including corpus-based and cognitive-semiotic methods. Particular attention is paid to interdisciplinary connections and the potential for integrating linguistic analysis with cultural and sociological data. The conclusion emphasizes the importance of methodological understanding in the study of concepts for the development of a holistic scientific approach in modern linguistics.

Keywords: concept, cognitive linguistics, semantics, pragmatics, methodology, cultural context, corpus studies.

Введение. Современная лингвистика сталкивается с необходимостью изучения не только формальной структуры языка, но и его функционального, когнитивного и культурного содержания. В этом контексте концепт выступает как ключевая категория анализа, объединяющая лексические, семантические и когнитивные аспекты языковой системы. Понимание концептов предполагает исследование не только значения слов, но и ментальных моделей, культурных кодов и коммуникативных практик, через которые реализуется смысловое наполнение языка.

В последние десятилетия возрос интерес к исследованию концептов, что связано с развитием когнитивной лингвистики, семантики и прагматики, а также с расширением междисциплинарных подходов. Концепт рассматривается как единица, отражающая когнитивные структуры и культурные представления носителей языка, способная выявлять скрытые закономерности смыслообразования и механизмов интерпретации. Особое значение приобретает изучение концептов в условиях межкультурной коммуникации и глобализации, когда взаимодействие различных культурных систем требует точного методологического осмысления языковых и когнитивных моделей.

Цель настоящего исследования заключается в анализе методологических оснований изучения концептов в лингвистике, выявлении теоретических подходов к их классификации и исследовательских инструментов, способствующих комплексному пониманию их функционирования в языке. Важным аспектом работы является интеграция традиционного семантического анализа с когнитивно-прагматическим подходом, корпусными

исследованиями и междисциплинарными методами, что позволяет получить целостное представление о концептах как носителях культурных, когнитивных и коммуникативных моделей.

Введение в методологические основы анализа концептов способствует формированию системного подхода к изучению языка, в котором лексика рассматривается не только как средство передачи информации, но и как отражение социальной, культурной и психологической реальности. Такой подход обеспечивает более глубокое понимание процессов смыслообразования, механизмов межкультурной коммуникации и динамики языковых изменений, открывая новые перспективы для исследований в области когнитивной лингвистики и культурологии.

Обзор литературы. В последние десятилетия изучение концептов в лингвистике привлекло внимание широкого круга исследователей, что связано с необходимостью комплексного понимания языка не только как системы лексических единиц, но и как механизма когнитивной и культурной репрезентации опыта носителей. Концепт рассматривается как ключевая когнитивная единица, отражающая ментальные и культурные модели, и обеспечивающая интеграцию семантического, прагматического и культурного уровней анализа [1].

Джордж Лакоф и Марк Джонсон подчеркивают, что концепты формируются на основе человеческого опыта и структурируются через метафорические схемы [2]. По их мнению, когнитивные концепты не существуют изолированно, а представляют собой механизмы, через которые человек осмысливает социальную и физическую реальность [3]. Этот подход открывает возможности для интеграции лингвистического анализа с психологическими методиками, что позволяет глубже понять, как языковые конструкции отражают когнитивные модели мышления и культурные практики [4].

В русскоязычной лингвистике В. В. Киселёв рассматривает концепт как единицу межкультурной коммуникации, способную отражать социальные, культурные и когнитивные аспекты языковой картины мира [5]. Он отмечает, что концепты выходят за рамки прямого семантического значения слов и включаются в сложные системы смыслообразования, обеспечивая адекватное восприятие и интерпретацию информации в межкультурном взаимодействии [6]. Такой подход позволяет выявлять различия и сходства в концептуальных системах разных культур и определять универсальные когнитивные схемы [7].

Джеймс Барде в своих исследованиях когнитивной семантики подчеркивает, что концепты формируют структуру ментальных представлений о мире, включая категориальные, прототипные и контекстуальные характеристики [8]. Когнитивная семантика позволяет выявлять паттерны и механизмы понимания смысла, лежащие в основе языковых явлений, таких как полисемия, метафора и метонимия [9].

Современные подходы активно используют корпусные методы анализа. Так, А. Батышев демонстрирует, что корпусные исследования позволяют выявлять частотные закономерности употребления концептов, их контекстную вариативность и функции в различных жанрах текста [10]. Эти методы дают возможность эмпирической проверки теоретических гипотез и систематизации языковых данных [11].

Методологический аспект изучения концептов раскрывается в работах Е. П. Смирновой, которая рассматривает интеграцию семантического, когнитивного и междисциплинарного анализа для построения целостной концептуальной системы [12]. Она подчеркивает, что концепт должен рассматриваться как многомерная единица, включающая когнитивные, культурные и коммуникативные компоненты, что требует применения комплекса методов и подходов.

Таким образом, современная лингвистика предлагает комплексное видение концепта, объединяющее когнитивные, семантические, прагматические и культурологические аспекты. Анализ литературы показывает, что ключевыми направлениями исследований являются когнитивная семантика, межкультурная коммуникация, корпусные методы и интеграция лингвистических данных с психологическими и социокультурными подходами.

Методология исследования. В настоящей статье используются комплексные методологические подходы, объединяющие традиционный семантический анализ, когнитивно-прагматический подход и корпусные методы исследования. Анализ концептов ведется через выявление их языковых маркеров, структуры полисемии и контекстуального употребления в различных жанрах и стилях. Особое внимание уделяется междисциплинарной методологии, позволяющей сочетать лингвистический анализ с культурологическим, социологическим и психолингвистическим исследованием, что обеспечивает целостное понимание функционирования концептов в языке. Корпусный анализ применяется для выявления частотных закономерностей употребления концептов, их контекстной вариативности и социальных моделей использования в разных коммуникативных ситуациях.

Анализ и результаты исследования. Исследование концептов требует глубокого и системного осмысления их когнитивной структуры, семантической организации и функциональной роли в языке, что предполагает внимательное изучение не только отдельных лексических единиц, но и целого комплекса признаков, определяющих значение, структуру и способы функционирования концепта в речевой практике. Каждый концепт является одновременно когнитивной, культурной и коммуникативной единицей, которая интегрирует в себе информацию о социальной, исторической и культурной среде носителей языка, а также их ментальные модели, ценностные установки и поведенческие стратегии. Такой подход требует комплексного методологического осмысления, позволяющего исследователю учитывать множественные уровни реализации концепта в языке, его вариативность в зависимости от контекста, жанра, стиля и коммуникативной ситуации.

Концепты, будучи носителями культурных и ментальных моделей, обладают способностью отражать мировоззрение носителей языка и формировать когнитивные карты, на которых структурируются представления о социальной и природной реальности. Например, в английском языке концепт **“freedom”** включает не только буквальное значение «свобода», но и культурные ассоциации с индивидуализмом, гражданскими правами и личной независимостью, которые активно используются в политических и медийных текстах. В русском языке аналогичный концепт **«свобода»** имеет схожее значение, но включает дополнительные культурные оттенки, связанные с историческим опытом коллективизма, советской идеологией и философскими размышлениями о личной и общественной свободе. Эти примеры показывают, как один и тот же базовый концепт проявляется через различные когнитивные и культурные модели в разных языках.

В условиях миграции, глобализации и межкультурного взаимодействия концепты становятся посредниками между культурными системами, обеспечивая трансляцию значений и смыслов, но одновременно проявляя вариативность и коннотативные оттенки, обусловленные культурными и социопсихологическими особенностями языковых сообществ. Например, английское слово **“family”** в американском контексте часто ассоциируется с нуклеарной семьёй (родители и дети), а в русском языке концепт **«семья»** традиционно включает расширенный круг родственников, что отражает различные социальные и культурные нормы. Для исследователя это означает необходимость внимательного учета социокультурных детерминант и контекстуальных различий при изучении концептов в межкультурной коммуникации.

Одним из ключевых аспектов исследования является выявление структурных и функциональных характеристик концептов через анализ их семантических полей, метафорических и метонимических связей, когнитивных схем, прототипных моделей и категориальных структур, на которых строится понимание и интерпретация значений. Например, концепт **“time”** в английском языке проявляется через многочисленные метафоры, такие как *“time is money”* («время — деньги») или *“time flies”* («время летит»), отражающие ценностные и когнитивные схемы англоязычных носителей. В русском языке концепт **«время»** проявляется иначе, с метафорами вроде «время идёт» или «терять время», где акцент делается на цикличность и субъективное восприятие времени, что отражает другие когнитивные и культурные модели.

Важным компонентом методологического анализа является использование эмпирических методов, таких как корпусный анализ, когнитивное моделирование и статистическая обработка данных. Например, при анализе корпуса английских текстов можно выявить, что концепт **“freedom”** чаще употребляется в политических дискуссиях, новостных статьях и художественных текстах, а концепт **«свобода»** в русском языке чаще встречается в философских и литературных контекстах, что указывает на различие функциональной нагрузки и культурных акцентов. Когнитивное моделирование позволяет визуализировать, как эти концепты связываются с другими идеями, например, **«freedom»** с **«rights»**, **«responsibility»**, а **«свобода»** с **«долг»**, **«воля»**, **«общество»**.

Особое внимание в современных исследованиях уделяется междисциплинарным подходам, которые интегрируют лингвистические данные с культурологическими, социологическими и психолингвистическими исследованиями. Такой подход позволяет выявлять, каким образом концепты формируют социальную идентичность, культурные ценности и когнитивные схемы восприятия мира в разных языковых сообществах. Например, анализ концепта **“education”** в англоязычной культуре показывает ориентацию на индивидуальное развитие и карьерные перспективы, тогда как в русскоязычной культуре концепт **«образование»** часто связан с коллективными ценностями, социальной мобильностью и государственной системой образования.

Рассмотрение концептов в лингвистическом анализе также требует особого внимания к когнитивным механизмам, определяющим их восприятие и интерпретацию. Концепт может выступать как структурообразующий элемент ментальных карт, отражающих представления о мире, социальных ролях, культурных ценностях и институтах. Анализ этих структур позволяет выявлять скрытые паттерны мышления, модели поведения и способы категоризации опыта, что имеет значительное значение для изучения межкультурной коммуникации, образовательных процессов и социолингвистического мониторинга.

Таким образом, исследование концептов требует комплексного подхода, включающего когнитивный, семантический, корпусный и междисциплинарный анализ, применение эмпирических и моделирующих методов, а также внимательное изучение культурного и социального контекста. Использование примеров из разных языков позволяет выявлять универсальные и специфические характеристики концептов, их полисемию, метафорические и культурные особенности, формируя целостное представление о языке как сложной системе, отражающей ментальные, культурные и социальные реалии.

Методологические основания исследования концептов в лингвистике предполагают комплексный, системный и многоплановый подход, который объединяет несколько уровней анализа и методологических стратегий, обеспечивая целостное и глубокое понимание природы концептов. Прежде всего, такой подход включает семантический анализ, направленный на выявление лексических значений, многозначности, синонимических рядов и полисемии концептов, что позволяет определить их место в структуре языка и понять, как разные значения соотносятся друг с другом. Семантический анализ также позволяет выделять структурные и функциональные особенности концептов, такие как прототипные и периферийные значения, а также их распределение в различных семантических полях, что открывает возможности для сопоставления концептов в разных языках и культурных контекстах.

Следующим компонентом методологического подхода является когнитивный анализ, который рассматривает концепты как отражение ментальных моделей, когнитивных схем и схем восприятия мира носителями языка. Когнитивный анализ позволяет выявлять не только значение концепта, но и его роль в организации мышления, категоризации опыта, формировании когнитивных карт и схем интерпретации социальной и природной реальности. Например, исследование концепта **“time”** в английском языке показывает, как когнитивные схемы, выраженные через метафоры *“time is money”* или *“time flies”*, отражают культурные и психологические модели восприятия времени, в то время как в русском языке концепт **«время»** выражается метафорами, подчеркивающими цикличность и субъективное ощущение

времени, что демонстрирует влияние культурного и когнитивного контекста на структуру и функционирование концептов.

Не менее важным компонентом является корпусный анализ, который позволяет эмпирически исследовать употребление концептов в реальных текстах различных жанров, стилей и коммуникативных ситуаций. Корпусные исследования позволяют выявлять частотные закономерности, контекстные вариации, социокультурные особенности использования концептов и их функциональную нагрузку в различных языковых сообществах. Использование больших текстовых корпусов дает возможность анализировать концепты количественно и качественно, сопоставлять их проявления в разных типах дискурса и выявлять скрытые паттерны смыслообразования, которые трудно обнаружить при традиционном семантическом анализе.

Кроме того, современное исследование концептов требует междисциплинарного подхода, который интегрирует лингвистический анализ с культурологическими, социологическими, психолингвистическими и когнитивными исследованиями. Такой подход позволяет рассматривать концепты не только как языковые единицы, но и как носители культурных норм, социальных ценностей, когнитивных схем и коммуникативных практик. Междисциплинарный анализ дает возможность изучать концепты в динамике, выявлять их вариативность в различных культурных и социальных контекстах, а также понимать их роль в межкультурной коммуникации, социальной идентичности и образовательных процессах.

Выводы. Методологические основания исследования концептов формируют комплексное понимание языка как системы, в которой концепты выполняют множественные функции — семантические, когнитивные, культурные и коммуникативные. Осознание функциональной и структурной природы концептов позволяет исследователю формировать целостную научную модель, раскрывающую взаимосвязь языка с культурой, мышлением и социальными практиками общества. Такой методологический подход обеспечивает возможность выявления универсальных закономерностей смыслообразования, а также специфических особенностей концептов в конкретных языках и культурных сообществах, создавая прочную основу для дальнейших теоретических и прикладных исследований в области когнитивной и культурной лингвистики.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Лакоф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. – М.: Логос, 1999. – 275 с.
2. Киселёв В. В. Межкультурная коммуникация и концепты. – М.: Флинта, 2010. – 312 с.
3. Хомский Н. Современная лингвистика: Теория и практика. – М.: Прогресс, 2008. – 400 с.
4. Вертовок С. Транснациональные сети и миграция: Социокультурные аспекты. – Лондон: Routledge, 2009. – 285 с.
5. Батышев А. Корпусные исследования в когнитивной лингвистике. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2012. – 230 с.
6. Барде Дж. Когнитивная семантика: Теория и применение. – М.: ЛКИ, 2011. – 350 с.
7. Смирнова Е. П. Методологические подходы к анализу концептов. – М.: Институт языкознания РАН, 2015. – 280 с.
8. Кушнерева Л. И. Концепты и их когнитивные структуры в современном языке. – М.: Наука, 2013. – 270 с.
9. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 246 p.
10. Lakoff G. *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal About the Mind*. – Chicago: University of Chicago Press, 1987. – 600 p.
11. Langacker R. W. *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. I: Theoretical Prerequisites*. – Stanford: Stanford University Press, 1987. – 500 p.
12. Kövecses Z. *Metaphor: A Practical Introduction*. – Oxford: Oxford University Press, 2002. – 240 p.
13. Fauconnier G., Turner M. *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*. – New York: Basic Books, 2002. – 350 p.
14. Fillmore C. J. *Frame Semantics and Frame Grammar*. – In: *Linguistic Society Publications*, 1982. – P. 55–78.
15. Goldberg A. E. *Constructions: A Construction Grammar Approach to Argument Structure*. – Chicago: University of Chicago Press, 1995. – 250 p.
16. Pinker S. *The Stuff of Thought: Language as a Window into Human Nature*. – New York: Viking Press, 2007. – 410 p.
17. Кушнерева Л. И., Попова З. Д. Методы анализа концептов в межкультурной коммуникации. – М.: Флинта, 2018. – 320 с.
18. Виготский Л. С. *Язык и мышление*. – М.: Просвещение, 2011. – 240 с.
19. Левина И. А. *Когнитивная семантика и культурные концепты*. – М.: Академия, 2017. – 280 с.

УЎК 808.5

РУҲИЙ КЕЧИНМА ОРҚАЛИ ДАВР МУАММОЛАРИНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

О.А.Аҳмаджонова, PhD

Аннотация. Мақолада Асқад Мухторнинг “Чинор” романидаги Ориф Очилов образи мисолида давр муаммолари инсон руҳияти, пейзаж тасвирларининг ўзаро уйғунлашуви асосида таҳлил этилади.

Калим сўзлар: характер, пейзаж, ҳис-туйғу, ижтимоий муаммолар, раҳбар, хотира

Аннотация. В статье анализируются проблемы эпохи на основе взаимной гармонии человеческой психики и пейзажных образов на примере персонажа Арифа Очилова в романе Аскад Мухтара «Чинор».

Ключевые слова: персонаж, пейзаж, эмоция, социальные проблемы, лидер, память.

Abstract. In the article, the problems of the era are analyzed on the basis of the mutual harmony of the human psyche and landscape images on the example of the character of Arif Ochilov in Asqad Mukhtar's novel "Chinor".

Key words: character, landscape, emotion, social problems, leader, memory

Бадий адабиёт азалдан инсон ички олами тадқиқ этиш, қаҳрамон ташқи фаолиятини унинг ички олами билан боғлиқ ҳолда асослаш билан шуғулланиб келади. Ҳаёт ва адабиётнинг бош қаҳрамони – инсон. Уни ўқувчига яқин қилиш, сурати ва сийратини ўзаро боғлиқликда акс эттириш мақсадида қаҳрамон ички дунёсида рўй бераётган кечинмалари, гоҳ яхлит, гоҳ қоришиқ ҳис-туйғуларини имкони бор бўйича ифодалаш, воқеа-ҳодисалар ва нарсабуюмларга муносабатини билдириш характер яратишда ёзувчи олдида турган муҳим вазифалардан бири саналади. Характер индивидуаллигидан келиб чиқиб, маълум муаммога ҳар бир ижодкор ўз услуб маҳоратига кўра ёндашади. “Реал ҳаёт санъаткор қалбида, унинг ижодий лабораториясида муайян ғоявий-бадий ният, концепция асосида сараланади”. Мана шу жараёндаги руҳий ҳолат, кечинма, хатти-ҳаракатларни турли санъаткорлар ўзига хос тарзда тасвирлайдилар.

Асқад Мухторнинг “Чинор” романи бир муддат шўро мафкураси таъсирига тушган ўзбек адабиётида характер олами яратиш, персонажнинг ички кечинма, ҳис-туйғулари ва ҳаракатлари орқали жамият муаммоларини кўрсатиб беришда ўз ўрнига эга асар ҳисобланади.

“Чинор” романининг Ориф ҳақидаги қиссасида уч раҳбар – Ориф Очилов, Зиём Зиёхонов, Мария Васильевналарнинг маънавий-маърифий қиёфаси акс этади. Ёзувчи ўз услубига мос равишда Орифнинг ижтимоий турмуши орқали даврининг оғрикли нукталаридан бири – чўл ҳудудларини ободонлаштириш учун оммавий тарзда тоғ қишлоқ аҳолисини кўчириш оқибатлари ҳақида баҳс юритади.

Ёзувчи райкомга янги сайланган котиб Ориф нигоҳи орқали тоғ қишлоқларидан бири Шивилғоннинг аянчли аҳволини мафкура сиёсати оқибатини кўрсатиш учун намуна сифатида беради. Қаҳрамоннинг ўтмишини эслаш, хотиралари орқали бир вақтлар бу қишлоқнинг гуллаб-яшнагани, лекин бугунги кунда давлат учун пахта етиштириб беролмайдиган харобазорга айланганини тасвирлайди. Қишлоқ аҳолиси оммавий тарзда етти йил олдин совхоз шаҳарчасига (чўл)га кўчирилган. “... Совхозда туганмас хазина бор дейишади. У ерлар ҳукуматга жуда фойдали экан.

– Ҳозир қишлоқда ҳеч ким йўқми?

– Бор. Беш-ўнта қари-қартаг қолганмиз. Бизларга фойда ҳам, хазина ҳам шу ерда, ота-боболаримизнинг хоки-поки...

У ерлар ҳам бегона эмас, ота – деди Ориф ака.

– Тўғри айтасан, бегона эмас. Аммо бу ерлар-чи, бегона эканми? Кимга бегона экан? Чўлдан келганлар тахта урилган эшикларни, кўзи бекилган булоқларни, кул босган узумларни кўриб, йиғлаб қайтиб кетяпти...” (“Чинор”, 62-б.). Бир қанча йиллардан сўнг қишлоққа

кетаётган қаҳрамоннинг ўйлари ширин хотиралар билан берилса, харобага айланган жойларни кўрган Ориф қайтишда ҳаётидаги энг ёмон кунларни, умр йўлдоши Сарагулнинг ўлимини ўйлайди. Ёзувчи Орифга энг сўлим қишлоқнинг “сара гул”ини умр йўлдоши қилди-ю, қишнинг қаҳратон совуғидан зотилжам бўлиб вафо этиш тавсирини берди. Бу образнинг ўлимида гўзал қишлоқнинг ҳам рус ҳокимиятининг совуқ мафкурасидан харобага айланишини назарда тутгандек гўё. Қаҳрамоннинг ўйларига ҳамоҳанг тарзда “кеча қоронғи, дим эди”. Кеча қоронғусида етиб келган Ориф ҳаёт йўлини “Жим. Қоронғи. Оламда ҳеч кими, ҳеч нарсаси йўқдек, фақат шу жимлик, шу қоронғулик уни мангуликка чулғаб олгандек” (“Чинор” 70-б.) ҳис этади. Ёзувчи қишлоқ гўзаллигининг харобага юз тутишини қаҳрамон хотиралари, кечмиши билан ҳамоҳанг тарзда тасвирлаб, унинг руҳиятини ҳам тушқун ҳолда беради. Энди қаҳрамон бунинг сабабларини излашга, одамлар ва ўзининг ҳаётига ёруғлик олиб киришга ҳаракат қила бошлайди. Чўлда янги ташкилланган совхозга боради, у ернинг ҳам манзараси кайфиятни кўтарадиган эмасди: “Совхоз шаҳарчаси асосан шу бир кўчадан иборат эди. Ҳовли, томорка йўқ. Уйлар ҳаммаси бир хил: икки қаватли, иккита кичкина айвонли, икки оила учун. Ўн қадам ичкарида бадрафхона. Ҳаммаси шундай, бир уй, бир бадраф, бир уй, бир бадраф. Бошқа ҳеч нарса йўқ. На бир қозик, на бир жўяк, на бир ниҳол... элликта, юзта, икки юзта... Узоқ-узоқларга чўзилиб кетган. Ораларида “афғони” кутириб юрибди” (“Чинор” 86-б.). Ориф совхоз иқтисодиёти, одамларнинг яшаш тарзи оғирлиги сабабини қидиришни бошлаганда ҳавода тўзон, узоқлар кўринмайдиган даражада “афғони” шамолли бошланди. Қаҳрамон руҳияти ҳам тўзонли шамолдек норозилик, саволларга тўла эди. Янги келган райком секретарини савхознинг барча икир-чикирлари билан “дўнг пешона, қоп-қора, камгап, камсукумгина” – партком котиби Тўлаган исмли йигит таништирар экан, савхоздаги шароит ҳақида янги раҳбарнинг муносабатини кутади. Лекин ёзувчи муносабатни шароитни ҳали яхши билмаган Орифдан эмас, яна Тўлаганнинг ўзидан, унинг онг ости ўйлари орқали беради. “Бу ерда қандай турибсизлар? Етти йилдан бери бирон кўчат ўтқазсанглар, томорка, боғ қилсанглар бўлмасмиди? Бу шамол, бу бир хилдаги минглаб бадрафлар манзараси одамни сил қилади-ку, ахир” каби саволларни кутади. Лекин Ориф бундай савол беришга шошилмайди, у – ҳукумат вакили. Фақат бу аҳволга келишга нима сабаб бўлмоқда, олдин шуларни аниқлаштириш керак деб, ҳисоблайди.

Кейинги куни Тўлаган билан эртадан кечгача бухгалтерияда, ҳисобот бўлимида ишлаган Ориф муаммонинг сабабини топгандай бўлади: “Ориф аканинг тасаввурича, совхознинг олти йилдан бери ўзини оқлолмаётгани ҳам, ишчиларнинг оғир кайфияти ҳам мана шу ички хўжалик ҳисоботининг чатоқликларига келиб боғланар эди” (“Чинор” 88-б.).

Муаммо ечимларини топа бошлаган тўртинчи кунда гармсел ҳам тинди. “Аммо нафас олиш ҳали ҳам оғир, уй ҳавоси бўғиқ, ғуборли” эди. Ориф энди муҳитнинг ғуборли томонларини излашни бошлайди. Тоғли ҳудудлардан кўчган совхознинг ўнлаб турли одамлари билан суҳбатлашган райком секретари, улардан бири – Мансур ота билан Шивилғон қишлоғи ва унинг табиати ҳақида гаплашиб, шу вақтгача бу ерларда бирон дарахт экилмагани сабабини суриштиради.

“– Бизни айблаяпсиз чоғи, ука?

– Айблаётганим йўқ, ҳайрон бўляпман. Деҳқонсизлар ахир. Наҳот етти йилдан бери бирон боғ у ёқда турсин, тўртта кўчат кўкартириб, айвончангизни гармселдан тўсолмаган бўлсангиз?

Мансур ота ўзини *босиб анчагача жим ўтирди, пиёла чайди*, дастурхондан *нон ушоқларини терди*, бўғин-бўғин бўлиб қотган кўпол, кекса бармоқлари *сал титрар эди*”. Ориф Мансур отанинг энг оғриқ дардини кўзгаган, нафсониятига теккан эди. Отанинг ҳаракатларидаги жим ўтиришлик сукут психофизиологияси муросаси тарзида келса, пиёлани чайиши, нон ушоқларини териб, қўлининг сал титраши унинг асабийлашаётгани, калбидаги туғъндан далолат беради. Ориф райком секретари, раҳбар бўлгани учун Мансур ота ҳукумат вакили билан муроса қилишга мажбур. Лекин ичидаги дардини ҳам айтмаса бўлмайди. “– Етти пуштим боғбон ўтган, ука. Менинг ота касбимдан айрилиб, бу ерда юришимни осон тутманг – тирноқни этдан ажратгандай гап бўлди бу. Боғ дедингиз, кўчат дедингиз. Қрандан сув ташиб,

дараза тагида икки тупгина шафтоли кўкартиришга ҳам уриниб кўрдим.... боғ гуркираган жойга шамол келмайди. Аммо ука энг муҳими – кўчат мана буларни боқмайди, – Мансур ота чуғурлашиб дастурхондан туриб кетаётган болаларни кўрсатди. – Шивилғонда боқарди, бу ерда боқмайди. Бу ерда биз ойликни пахтадан оламиз” (“Чинор”, 90-б.). Отанинг гапидан Ориф муаммони тушунади. Ёзувчининг давр муаммоларини англаб, уларни маълум қаҳрамонлар ҳаёт йўлига сингдириб талкин этиши “Чинор” романининг барча қисса ва ҳикоятларида ўз аксини топган. Қиссалардан олдин келувчи ривоятлар эса мавжуд муаммога ишра тарзида рамзий-мажозий равишда ифода этилади.

XX аср романлари орасида Асқад Мухтор асарлари ҳаётни бадий тадқиқ этишининг ўзига хослиги билан ажралиб туради. Бу ўзига хослик совет мафкуриси таъсири остида яшаган Ўзбекистоннинг чуқур ижтимоий воқелигини қаҳрамонлар руҳиятида қолдирган излари орқали очишга, асар давомида ҳар бир руҳий жараёндан бирор фалсафий хулоса чиқаришга интилишида кўзга ташланади. Яъни ёзувчининг кўзлаган ғоявий-бадий нияти ижтимоий мазмун ва психологик таҳлилларнинг уйғунлашуви ҳисобига амалга оширилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Asqad Muxtor. Chinor. – T.: Yangi asr avlodi, 2015.
2. Шодиев Н. Қудратли тўлкинлар олами. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1982.
3. Расулов А. Бадийлик – безавол янгилик. – Т.: Шарқ, 2007.
4. Норматов У. Ижод сеҳри. – Т.: Маънавият, 1998.

УЎК 811.512.133:004

ЎЗБЕК ТИЛИДА КОМПЬЮТЕР ТЕРМИНОЛОГИЯСИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ: ТАРЖИМА, ТРАНСЛИТЕРАЦИЯ ВА АДАПТАЦИЯ МУАММОЛАРИ В.М.Бозорова, катта ўқитувчи, Бухоро давлат университети, Бухоро

Аннотация. Ушбу мақолада ўзбек тилида компьютер терминологиясининг шаклланиши жараёни лингвистик нуқтаи назардан таҳлил қилинади. Хусусан, инглиз тилидан ўзбек тилига компьютер терминларини ўтказишда учрайдиган таржима, транслитерация ва лингвомаданий адаптация муаммолари кўриб чиқилади. Тадқиқотда ўзбек тилишунослигида мавжуд бўлган терминологик меъёрлар, сўз ясалиши усуллари ва миллий тил шаклланишига таъсир этувчи ижтимоий-лингвистик омиллар ўрганилади. Натижалар шуни кўрсатадики, ўзбек компьютер терминологияси ҳали ҳам стандартлаштирилмаган бўлиб, шаклланиши жараёнида давом этмоқда. Муаллиф ягона терминологик сиёсат юритилишининг зарурлигини асослайди.

Калит сўзлар: компьютер терминологияси, транслитерация, лингвомаданий адаптация, терминологик қарз олиш, ўзбек тили, лексик-семантик таҳлил.

Аннотация. В данной статье рассматривается процесс формирования компьютерной терминологии в узбекском языке с лингвистической точки зрения. Анализируются проблемы перевода, транслитерации и лингвокультурной адаптации при переносе компьютерных терминов из английского языка в узбекский. В исследовании изучаются существующие терминологические нормы в узбекском языкознании, способы словообразования и социолингвистические факторы, влияющие на формирование национальной терминологии. Результаты показывают, что узбекская компьютерная терминология всё ещё не стандартизирована и продолжает формироваться. Автор обосновывает необходимость единой терминологической политики.

Ключевые слова: компьютерная терминология, транслитерация, лингвокультурная адаптация, терминологическое заимствование, узбекский язык, лексико-семантический анализ.

Abstract. This article examines the formation of computer terminology in the Uzbek language from a linguistic perspective. The study analyzes the problems of translation, transliteration and linguocultural adaptation in transferring computer terms from English into Uzbek. The research investigates existing terminological norms in Uzbek linguistics, word-formation methods, and sociolinguistic factors influencing national language development. The findings demonstrate that

Uzbek computer terminology remains unstandardized and continues to evolve. The author argues for the necessity of a unified terminological policy in Uzbekistan.

Key words: computer terminology, transliteration, linguocultural adaptation, terminological borrowing, Uzbek language, lexico-semantic analysis.

XXI асрда ахборот-коммуникация технологияларининг жадал ривожланиши дунёнинг барча тилларида, жумладан ўзбек тилида ҳам кенг кўламли лексик ўзгаришларни вужудга келтирди. Компьютер технологиялари билан боғлиқ тушунчалар асосан инглиз тилида шаклланган бўлиб, уларнинг ўзбек тилига ўтиши узоқ ва мураккаб лингвистик жараёни ифодалайди.

Ўзбек тилшунослигида компьютер терминологиясини ўрганиш нисбатан янги соҳа ҳисобланади. Mustaqillik yillarida – айниқса 1991 йилдан кейин – ўзбек тили давлат тили мақомини олгач, терминологик соҳада ҳам муҳим ислохотлар зарур бўлиб қолди. Шу билан бирга, замонавий технологияларнинг тез суръатлар билан ривожланиши ўзбек тилида мос терминлар яратиш имкониятидан ўзиб кетди ва натижада инглизча терминларнинг бевосита ёки транслитерация орқали ўзлаштирилиши кенг тарқалди.

Ушбу тадқиқотнинг мақсади – инглиз тилидан ўзбек тилига компьютер терминларини ўтказишдаги лингвистик механизмларни таҳлил қилиш, таржима ва адаптациядаги муаммоларни аниқлаш ҳамда терминологик бирхилликни таъминлаш йўллари белгилашдан иборат.

Тилшунослик назариясида терминология муаммолари Д.С. Лотте, А.А. Реформатский ва В.П. Даниленко каби олимларнинг асарларида кенг ёритилган. Лотте (1961) терминга қўйиладиган талаблар – бир маъноли бўлиши, тизимлилик, аниқлик ва қисқалик – деб белгиланган мезонлар ҳозир ҳам долзарблигини сақлаб қолмоқда.

Ўзбек терминологиясини тадқиқ этишда Ш.Раҳматуллаев, Ё.Ё.Тожиев ва Б.Ҳасановларнинг хизматлари бекиёс. Раҳматуллаев (1978) ўзбек тилида терминологик меъёрлаш масалаларини кўтариб чиқиб, миллий сўз ясаши усулларига устунлик бериш зарурлигини таъкидлаган. Бироқ компьютер терминологияси бу олимларнинг асарларида деярли қамраб олинмаган, чунки ушбу соҳа кейинроқ ривожлана бошлаган.

Замонавий тадқиқотлар ичида Н.Маҳмудов ва А.Нурмонов (2001)нинг ўзбек тилшунослигига оид асарлари, шунингдек Ўзбекистон Республикаси Давлат тили ҳақидаги қонун (1989, 1995) асосида тузилган терминологик луғатлар муҳим манба ҳисобланади. Халқаро кўламда эса Э.Ф.Скороходько, И.В.Арнольд ва В.М. Лейчик томонидан ишлаб чиқилган терминологик заимствование назариялари ўзбек тилидаги ҳолатни таҳлил қилишда назарий асос вазифасини ўтайди.

Компьютер терминларини ўзбек тилига таржима қилишда учта асосий йўналиш мавжуд: (1) тўлиқ ўзбекча эквивалент яратиш, (2) семантик калька, (3) транслитерация ёки транскрипция.

Тўлиқ ўзбекча эквивалент яратиш кўпинча мумкин бўлмайди, чунки ўзбек тилида технологик тушунча аввал мавжуд бўлмаган. Масалан, "computer" сўзини ўзбек тилида "ҳисоблагич" деб таржима қилиш услубий нотўғри натижа беради – чунки ҳисоблагич кенгроқ тушунча бўлиб, калькулятор каби оддий қурилмаларни ҳам назарда тутди. Семантик калька усулида эса "software" → "дастурий таъминот", "hardware" → "қаттиқ таъминот" ёки "аппарат таъминот" каби таржималар вужудга келган. Бу ерда ҳам маъно тўлиқ берилмаслиги, ёки сунъий эшитилиши муаммо туғдиради.

Айниқса, метафорик терминларни таржима қилишда қийинчилик кўпроқ учрайди. Масалан, "mouse" (компьютер сичқончаси), "window" (ойна/дарча), "desktop" (иш столи), "cloud" (булут) каби сўзлар ўзбек тилида ҳам ўз метафорик маъносини сақлаган ҳолда ўзлаштирилиб, икки ёқлама (айниқса, "ойна" – дарча маъносидаги) тушунчалар берилиши кузатилади.

Ўзбек тилида компьютер терминологиясини шакллантиришнинг энг кенг тарқалган усули транслитерация ҳисобланади. Бу усулда инглизча терминлар товуш таркибига мос

равишда ўзбек алифбосига кўчирилади: "browser" → "браузер", "router" → "роутер", "server" → "сервер", "file" → "файл". Шунингдек, "chat" → "чат", "email" → "имейл" каби кўринишлар ҳам кенг қўлланмоқда.

Лингвомаданий адаптация жараёнида ўзбек тилининг фонетик тизими ва морфологик хусусиятлари муҳим роль ўйнайди. Масалан, ўзбек тилида чўзиқ унлилар йўқлиги сабабли, инглиз тилидаги узун унлилар қисқа унлилар билан алмаштирилади: "byte" → "байт", "drive" → "дрйав/диск". Морфологик жиҳатдан эса ўзбек тилининг аффиксация тизими орқали терминлар ўзлаштирилади: "файлни сақлаш", "браузерни очиш", "серверга уланиш" каби бирикмалар ҳосил бўлади.

Адаптация жараёнида икки хил тенденция кузатилади: биринчиси – терминни ўзбеклаштириш (тўлиқ ёки қисман миллий тилга мослаштириш), иккинчиси – терминни инглизча шаклида сақлаш. Қайси тенденция устун бўлиши кўп жиҳатдан ёшга, таълим даражасига ва ўзбек тилини истеъмол этиш доирасига боғлиқ.

Ўзбек компьютер терминологиясининг асосий муаммоларидан бири – бир хил тушунча учун бир нечта параллел вариантнинг мавжудлиги. Масалан, "программа" ва "дастур" бир вақтда ишлатилади; "компьютер" ва "ЭВМ" (электрон ҳисоблаш машинаси) рус тили таъсирида ҳали ҳам учраб туради; "интернет" ва "Интернет" ёзувида ҳам бирхиллик йўқ.

Нотурғунликнинг бир нечта сабаби мавжуд. Биринчидан, терминологик қонуний-меъёрий базанинг заифлиги. Ўзбекистонда компьютер терминологиясига оид махсус давлат стандарти ишлаб чиқилмаган. Иккинчидан, рус тилининг тарихий таъсири: совет даврида ўзбек тилига техник терминлар асосан рус тили орқали кирган, шу сабабли "принтер" ва "баспагар" каби рус тилидан ва инглиз тилидан ўтган вариантлар ёнма-ён ишлатилади. Учинчидан, оммавий ахборот воситалари ва интернет-муҳитнинг тартибсиз терминологик амалиёти ҳам нотурғунликни кучайтирмоқда.

Шунингдек, Ўзбекистонда икки хил ёзув тизими (кирилл ва лотин алифбоси)нинг параллел ишлатилиши ҳам терминологик тартибсизликни янада кескинлаштиради. Лотин ёзувидаги терминлар матнлари ва кирилл ёзувидаги матнлар ўртасида транслитерация стандартлари тўлиқ уйғунлашмаган.

Ўзбек тилида компьютер терминологиясининг шаклланиши мураккаб ва кўп қиррали лингвистик жараён бўлиб, у ҳам тилдан ташқи (ижтимоий, тарихий, технологик), ҳам тилдан ички (фонетик, морфологик, семантик) омиллар таъсирида давом этмоқда. Тадқиқот натижалари таржима, транслитерация ва лингвомаданий адаптациянинг ҳар учала усули ўзбек тилида бир вақтда амалда эканлигини кўрсатди.

Ўзбек компьютер терминологиясини тартибга солиш ва стандартлаштириш учун қуйидагиларни амалга ошириш зарур: биринчидан, Ўзбекистон Республикаси Давлат тили ва терминология қўмитаси томонидан компьютер терминологиясига оид расмий луғат тузилиши лозим; иккинчидан, ўқув дастурларида миллий компьютер терминологиясига устуңлик берилиши керак; учинчидан, ОАВ ва интернет нашрларида бир хил терминологик амалиётни жорий этиш мақсадга мувофиқ.

Хулоса қилиб айтганда, ўзбек тили ўзига хос тарихий ва лингвистик хусусиятларига эга бўлиб, компьютер терминологиясини шакллантиришда миллий тил имкониятларидан тўлиқ фойдаланиш, бир вақтда эса халқаро терминологик аниқликни сақлаш – бу соҳадаги асосий вазифа бўлиб қолмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978. – 407 б.
2. Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилшунослигининг назарий масалалари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2001. – 264 б.
3. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. – Москва: АН СССР, 1961. – 157 с.
4. Лейчик В.М. Терминоведение: предмет, методы, структура. – 4-е изд. – Москва: Книжный дом «Либроком», 2009. – 256 с.

ЭКСПРЕССИВНАЯ СНИЖЕННАЯ ЛЕКСИКА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ДИСКУРСЕ: ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ И ПРАГМАТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

У.А.Буриева, PhD, доц., Национальный университет Узбекистана, Ташкент

Annotatsiya. Mazkur maqola ekspressivlik kategoriyasi va uning adabiy til hamda badiiy matndagi ifodalanishiga bag'ishlangan. Unda XXI asrning birinchi choragiga oid badiiy va belletristik asarlarda (D. Glukhovskiyning "Matn", M. Elizarovning "Yer" va D. Koretskiyning "Avtoug'ri" asarlari) qo'llangan pasaytirilgan leksikaga mansub ekspressiv birliklar ajratib ko'rsatiladi hamda ularning funksiyalari aniqlanadi. Tahlil jarayonida izohli lug'atlar bilan bir qatorda maxsus lug'atlardan (argo va jargon lug'atlaridan) ham foydalanilgan. Tadqiqot natijasida mazkur asarlarda qo'llangan ekspressiv pasaytirilgan leksikaning eng keng tarqalgan funksiyalari sifatida qahramon va muallifning lisoniy dunyoqarashini ifodalash, muallifning "antiestetik" badiiy olamini yaratish (muallif g'oyasini amalga oshirish) hamda personaj xarakterini ochib berish vositasi ekanligi aniqlangan.

Kalit so'zlar: ekspressivlik, ekspressema, ekspressiv birlik, ekspressivizatsiya, pasaytirilgan leksika, jargonlashuv, haqoratli leksika, vulgarizm.

Аннотация. Статья посвящена рассмотрению категории экспрессивности и ее воплощению в литературном языке и художественном тексте. Выделяются экспрессивные лексические единицы, относящиеся к сниженной лексике, в художественных и беллетристических произведениях первой четверти XXI в (Д. Глуховский «Текст», М. Елизаров «Земля» и Д. Корецкий «Угон»), определяются их функции. При анализе использовались как толковые, так и узкоспециализированные словари (словари аргота, жаргона). Выделены наиболее распространенные функции экспрессивной сниженной лексики в текстах перечисленных произведений: характеристика языковой картины мира героя и автора, «антиэстетической» художественной картины мира автора (авторский замысел) и средство характеристики персонажа.

Ключевые слова: экспрессивность, экспресема, экспрессив, экспрессивизация, сниженная лексика, жаргонизация, бранная лексика, вульгаризм.

Abstract. This article is devoted to the consideration of the category of expressiveness and its embodiment in literary language and art text. Expressive lexical units belonging to the reduced lexicon in fiction works of the first quarter of the 21st century ("Text" by Dmitry Glukhovsky, "Earth" by Mikhail Elizarov and "Hijacking" by Danil Korecki) are singled out and their functions are determined. The analysis is carried out on the material of various lexicographic editions, among which both explanatory dictionaries and highly specialized dictionaries (dictionaries of argot, jargon) are used. The most common functions that were identified in the context of the named works are the following: characterization of the linguistic picture of the world of the hero and the author, the "anti-aesthetic" artistic picture of the world of the author (author's intention) and a means of characterization of the character – speech or author's when using non- self-directed speech.

Key words: expressiveness, expresseme, expressive, expressivization, reduced vocabulary, jargonization, profanity, vulgarity.

Цель исследования – выявить и проанализировать единицы, относящиеся к сниженной лексике, в произведениях современной художественной и беллетристической литературы, и определить их функции в романах Д. Глуховского «Текст», М. Елизарова «Земля» и Д. Корецкого «Угон». Актуальность исследования связана прежде всего с тем, что для лингвистической науки значимо, с одной стороны, рассмотрение семантических и стилистических изменений, происходящих в русском языке начала XXI в. в целом, и, с другой стороны, исследование частотных стилистически маркированных единиц в русском литературном языке и в современном художественном тексте. Актуальность работы обусловлена также тем, что исследование проводится на материале значимых для литературы XXI века произведений. Практическая значимость рассмотрения подобного материала состоит

в возможности применения результатов исследования в практике преподавания лексикологии и стилистики русского языка, филологического анализа текста, современной русской литературы и истории русского литературного языка Проблема употребления сниженной лексики неразрывно связана с семантической категорией экспрессивности, которая обуславливает выразительность за счет эмоционального или оценочного отношения к феноменам действительности и понимается как совокупность признаков лексической единицы, выступающих в роли средств субъективного выражения отношения говорящего к сказанному или к адресату. Как утверждает Н.А. Лукьянова, «экспрессивность является свойством той или иной лексической единицы, которое связано с представлением субъективных аспектов восприятия человеком действительности (явления окружающего мира, предметы и их признаки, характеристика тех или иных лиц, непосредственно эмоциональное отношение к чему-либо или кому либо, оценки предмета речи, переживания и чувства говорящих)» [Лукьянова: 183]. По мнению Ш. Балли, экспрессивность – это «эмоциональное восприятие действительности и стремление передать его реципиенту» [Балли: 113]. Репрезентируя субъективные аспекты восприятия языковой личностью действительности, экспрессивность непосредственно связана с представлением о положительном/отрицательном, высоком/низком, прекрасном/безобразном. Единицы, относящиеся к сниженной лексике, обладают специфической экспрессивностью, поскольку употребление вместо нейтральной номинации другого слова, за которым в языке закреплена стилистическая окраска фамильярности, грубости, просторечия, жаргонности и т. п., усиливают выразительность устного или письменного высказывания, а следовательно, и его персуазивность. Единицей выражения экспрессивности может быть названа экспрессема, под которой понимается стилистическая единица, способная раскрыть выразительно-конструктивные «приращения» [Костомаров: 160]; в лингвистике используется также термин «экспрессив». Представляется, что эти два термина следует употреблять не как синонимы, а как обозначение различных видов экспрессивных лексических единиц, в целом выполняющих различные функции: экспрессив – экспрессивная единица языка, воплощающая безразличное отношение адресанта к передаче смысловых оттенков; экспрессема – единица художественного текста, отражающая в художественном дискурсе определенные особенности экспрессива или формирующая в контексте собственное экспрессивное значение. Развитие современного русского языка связано как с интралингвистическими, так и с экстралингвистическими факторами. К первым относится прежде всего демократизация языка, его «огрубление», утрата высокой стилистической тональности, приводящая к использованию разговорного вместо нейтрального и так называемого общего жаргона вместо разговорного стиля литературного языка, ко вторым – развитие сетевых коммуникаций и увеличение удельного веса устной формы речи, в том числе и имитационной, связанной намеренным уподоблением компьютерной коммуникации живой разговорной речи. Узус все более часто представляется носителю языка категорией более важной, чем норма, а экспрессивность языковых единиц даже в ситуации, где она не обязательна, становится в современной коммуникации узуальной. Экспрессивизация языка проявляется в различных видах текста – от рекламной аннотации до художественного и беллетристического текста. Частным случаем подобной экспрессивизации можно считать феномен, традиционно называемый жаргонизацией речи. Художественно-беллетристический текст, не являющийся стилем литературного языка, тем не менее можно считать языковым феноменом, отражающим значимые и показательные особенности языка. Невзирая на установку подобного текста (сугубо эстетическую или прагматически-развлекательную), адресат видит в нем как воплощение русской языковой картины мира (ЯКМ) определенного периода, так и установку автора на употребление экспрессивных единиц в качестве специального художественного средства – экспрессем. Сниженная лексика (отличающаяся от нейтральной литературной абсолютно или относительно ненормативной, или «низкой», сферой коммуникации и объединяющая разговорные, просторечные, жаргонные, вульгарные, бранные единицы) обладает яркой экспрессивностью в национальном языке и переносит эту экспрессивность в

художественный текст. Наиболее часто это слова с отрицательным аксиологическим модусом, что и определяет специфику их употребления.

Сниженная лексика используется прежде всего в трех функциях:

1) как фактически нейтрализовавшиеся в языке начала XXI в. единицы, демонстрирующие изменения ЯКМ современного носителя языка, что относится как к авторскому тексту, так и к речи героев;

2) с целью характеристики воссоздаваемой виртуальной текстовой реальности – создания «антиэстетической» художественной картины мира (ХКМ);

3) как средство характеристики персонажа – речевой или авторской при использовании не собственно-прямой речи или при передаче точки зрения героя в авторском тексте; при этом персонаж демонстрирует свое отношение к окружающей действительности, дает субъективную оценку реалиям, показывает свое отрицательное, прежде всего презрительное и/или неодобрительное, отношение к кому-либо или к чему-либо. Показательно, что эти функции в тексте могут совмещаться. Помимо того, сниженная лексика иногда может переосмысляться, становясь средством положительной характеристики. Рассмотрим наиболее показательные примеры, представленные в романах М. Елизарова «Земля», Д. Корецкого «Горячий угон» и Д. Глуховского «Текст».

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Абрашина Е.Н. Сниженная лексика в современных СМИ // Сборник науч. ст. Всерос. с междунар. участием междисциплинар. науч.-практ. конф. / под общ. ред. Т.П. Курановой. Ярославль: Ярославский гос. пед. ун-т им. К.Д. Ушинского, 2019. С. 260–265.
2. Базаров Е.Э., Кулева А.С., Пестова А.Р., Шестакова Л.Л. Стилистически сниженная лексика в современном толковом словаре: изменения в употреблении просторечной лексики // Известия Российской академии наук. Серия литературы и языка. 2021. Т. 80, № 1. С. 42–61.
3. Балли Ш. Французская стилистика / пер. с фр. Москва: Иностран. лит-ра, 1961. 392 с. Глуховский Д. Текст. Москва: АСТ, 2017. 320 с.
4. Елистратов В.С. Словарь русского арго. Москва: Русские словари, 2000. 694 с.
5. Ефремова Т.Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный: в 2 т. Москва: Русский язык, 2000. Корецкий Д. Угон. Москва: АСТ, 2021. 352 с.
6. Костомаров В.Г. Языковой вкус эпохи. Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа. Санкт-Петербург: Златоуст, 1999. 319 с. Лукьянова Н.А. Экспрессивная лексика разговорного употребления в семантическом аспекте // Вестник Новосибирского государственного университета.
7. Сер.: История, филология. 2015. Т. 14, вып. 9: Филология. С. 183–201. Мокиенко В.М., Никитина Т.Г. Большой словарь русского жаргона. Санкт-Петербург: Норинт, 2001. 720 с.
8. Мокиенко В.М., Никитина Т.Г. Большой словарь русских поговорок. Москва: Олма Медиа Групп, 2008. 784 с.
9. Шестакова Л.Л., Кулева А.С. Повышение стилистического статуса сниженной лексики и его отражение в толковом словаре // Настоящее и будущее стилистики: сб. науч. ст. / отв. ред. Н.И. Клушина, С.Ф. Барышева. Москва: Флинта, 2019. С. 818–824.

УДК 821.512.122 Навои + 141.67 + 801.61

ТВОРЧЕСТВО НАВОИ КАК СИНТЕЗ СУФИЙСКОЙ СИМВОЛИКИ, ГУМАНИСТИЧЕСКОЙ ФИЛОСОФИИ И ИЗОЩРЕННОЙ ПОЭТИЧЕСКОЙ ФОРМЫ *Ф.Валихаджаева, преподаватель, Самаркандский государственный институт иностранных языков, Самарканд*

Annotatsiya. Maqolada Alisher Navoiy ijodi sufiy ramziylik, insonparvarlik falsafasi va yuksak poetik shaklning murakkab sintezi sifatida tahlil qilinadi. Shoir asarlaridagi ishq, yo'l, qalb, qush, nur, bog' va safar obrazlari oddiy badiiy bezak emas, balki insonning ma'naviy kamoloti, axloqiy mas'uliyati va ijtimoiy burchini yorituvchi semantik vositalar sifatida talqin etiladi. "Xamsa", "Lison ut-tayr", g'azallar va "Mahbub ul-qulub" misolida Navoiyning komil inson, adolat, rahm-shafqat, ilm va aql haqidagi qarashlari ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, sufiy ramziylik, gumanizm, poetik shakl, sharq adabiyoti, Xamsa, Lison ut-tayr, Mahbub ul-qulub, komil inson, badiiy obraz.

Аннотация. В статье рассматривается художественное наследие Алишера Навои как сложная система, в которой суфийская символика, гуманистическая философия и высокая

поэтическая форма образуют внутренне целостное эстетическое единство. Особое внимание уделяется тому, что в произведениях поэта символы любви, пути, сердца, птицы, света, сада и странствия не выступают только декоративными образами, а становятся средствами духовного, нравственного и социально-философского осмысления человека. Анализируются отдельные аспекты «Хамсы», «Лисан ут-тайр», газельной лирики и «Махбуб ул-кулуб», где идея духовного совершенствования соединяется с утверждением справедливости, милосердия, разума, знания и ответственности личности перед обществом.

Ключевые слова: Алишер Навои, суфийская символика, гуманизм, поэтическая форма, восточная литература, Хамса, Лисан ут-тайр, Махбуб ул-кулуб, духовное совершенство, художественный образ.

Abstract. The article examines Alisher Navoi's literary heritage as a complex synthesis of Sufi symbolism, humanistic philosophy and refined poetic form. It argues that the images of love, path, heart, bird, light, garden and spiritual journey in Navoi's works function not merely as ornamental elements but as semantic instruments for interpreting human perfection, moral responsibility and social justice. Special attention is paid to "Khamsa", "Lisan ut-Tayr", lyrical poetry and "Mahbub ul-Qulub", where mystical meaning is closely connected with humanistic ideas of mercy, knowledge, reason and ethical duty.

Keywords: Alisher Navoi, Sufi symbolism, humanism, poetic form, Eastern literature, Khamsa, Lisan ut-Tayr, Mahbub ul-Qulub, spiritual perfection, artistic image.

Творчество Алишера Навои занимает особое место в истории восточной словесности, поскольку оно вобрало в себя не только богатые традиции тюркской и персидско-таджикской поэзии, но и широкий круг философских, этических и эстетических представлений своего времени. Навои был не просто выдающимся мастером слова. Его художественное наследие представляет собой целостную духовно-интеллектуальную систему, в которой поэзия, нравственная мысль, религиозно-философское миропонимание и социальная ответственность находятся в постоянном взаимодействии. Именно поэтому изучение его произведений требует комплексного подхода: только через одновременное рассмотрение символики, философского содержания и художественной формы можно понять внутреннюю логику его поэтического мира.

В классической восточной литературе символ всегда выполнял более сложную задачу, чем обычное украшение речи. Роза, соловей, вино, чаша, свеча, мотылек, путь, птица, сад, зеркало, сердце и свет образовывали устойчивую систему смыслов, через которую поэты говорили о любви, истине, душе, Боге, времени, смерти и духовном совершенстве. Однако у Навои эти образы приобретают особую глубину: они одновременно сохраняют традиционный суфийский подтекст и получают индивидуальную художественную обработку. Поэт не механически повторяет готовые символы, а превращает их в средство размышления о человеке, его совести, ответственности и нравственном выборе.

В суфийской традиции образ птицы часто связан с душой, стремящейся освободиться от земных привязанностей. У Навои этот символ получает поэтическую многоплановость. Птица одновременно является участником сюжета, носителем аллегорического смысла и зеркалом человеческой природы. Через нее поэт показывает, что истинное совершенство невозможно без отказа от самодовольства и внутренней слепоты. Дорога к истине начинается не с внешнего знания, а с умения увидеть собственную ограниченность.

В «Махбуб ул-кулуб» эта черта выражена особенно отчетливо. Произведение содержит размышления о разных типах людей, общественных отношениях, добродетелях и пороках. Навои рассматривает нравственность не как отвлеченную категорию, а как практическое основание человеческого поведения. Его интересуют правитель и ученый, бедняк и богатый, друг и лицемер, мудрец и невежда. Через эти образы поэт показывает, что истинная ценность человека определяется не происхождением, богатством или внешним положением, а его внутренними качествами.

Гуманизм Навои не сводится к мягкому сочувствию. Он имеет активный этический характер. Поэт требует от человека труда над собой, честности, умеренности, справедливости и уважения к другим. Особенно важна для него идея пользы, которую человек приносит обществу. Знание без нравственности, власть без справедливости, красноречие без искренности и богатство без щедрости лишаются подлинного смысла. В этом отношении Навои близок к тем мыслителям Востока, для которых духовность неотделима от практической этики.

В поэмах «Хамсы» гуманистическая философия раскрывается через образы героев, проходящих нравственные испытания. Фархад, Меджнун, Искандар и другие персонажи не являются только носителями сюжетной функции. Они представляют разные модели человеческого поведения. Через них Навои размышляет о любви, верности, власти, мудрости, долге и справедливости. Герой у Навои ценен тогда, когда его сила направлена не на самоутверждение, а на служение высокой цели.

Поэтическая форма у Навои не является внешней оболочкой содержания. Она активно участвует в создании смысла. Метр, рифма, редиф, повтор, параллелизм, антитеза, игра омонимами, звуковая организация, композиционная симметрия и метафорическая насыщенность создают особую интеллектуально-эмоциональную структуру текста. Благодаря этому философская мысль не превращается в сухое рассуждение, а раскрывается через художественное переживание.

Художественная форма у Навои тесно связана с языковым мастерством. Поэт доказал высокие возможности тюркского литературного языка, показав, что на нем можно выражать тончайшие оттенки философской мысли, мистического опыта и лирического чувства. Это имеет не только эстетическое, но и культурно-историческое значение. Навои расширил границы литературного языка и укрепил его статус как языка высокой поэзии и интеллектуального выражения.

Суфийская символика дает его поэзии глубину и вертикальное измерение. Она направляет мысль читателя к проблемам души, истины, любви и совершенства. Гуманистическая философия придает этим образам земную и социальную значимость. Она напоминает, что духовность проверяется отношением к человеку, к справедливости, к труду, к знанию и к милосердию. Поэтическая форма, в свою очередь, превращает эти идеи в эстетически совершенную систему, способную воздействовать не только на разум, но и на чувство.

Синтез мистического и гуманистического также позволяет избежать одностороннего понимания Навои. Если видеть в нем только суфийского поэта, можно недооценить его социальную и этическую мысль. Если рассматривать его только как гуманиста, можно потерять глубину его духовной символики. Если же изучать только форму, вне философского содержания, исчезает внутренняя цельность его художественного мира. Поэтому наиболее продуктивным является комплексный подход, учитывающий все три уровня одновременно.

Творчество Алишера Навои представляет собой один из высших образцов художественного синтеза в истории восточной литературы. В нем суфийская символика, гуманистическая философия и изощренная поэтическая форма соединяются в целостную эстетическую систему. Символы пути, сердца, птицы, света, любви, сада, свечи и мотылька раскрывают не только мистическое содержание, но и глубокую нравственную проблематику. Через них Навои говорит о духовном совершенствовании, самопознании, милосердии, справедливости и ответственности человека.

Гуманистическая основа его творчества проявляется в утверждении ценности личности, знания, труда, честности и служения обществу. Поэт показывает, что истинная духовность не может быть равнодушной к человеческому страданию и общественной несправедливости. Поэтому его идеал человека включает не только внутреннюю чистоту, но и активную нравственную позицию.

Поэтическая форма у Навои служит не внешним украшением, а главным способом выражения смысла. Метафорическая насыщенность, музыкальность стиха, композиционная

стройность, символическая многослойность и языковое мастерство превращают его произведения в пространство сложного эстетического и философского переживания. Именно поэтому наследие Навои продолжает восприниматься как универсальная духовная ценность, в которой национальное и общечеловеческое, мистическое и земное, мысль и красота находятся в глубоком равновесии.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Алишер Навои. Хамса. – Ташкент: Издательство литературы и искусства имени Гафура Гуляма, 1986.
2. Алишер Навои. Лисан ут-тайр. – Ташкент: Фан, 1991.
3. Алишер Навои. Махбуб ул-кулуб. – Ташкент: Янги аср авлоди, 2019.
4. Алишер Навои. Сокровищница мыслей. Избранная лирика. – Ташкент: Издательство литературы и искусства, 1983.
5. Бертельс Е. Э. Навои: опыт творческой биографии. – М.; Л.: Издательство Академии наук СССР, 1948. – 269 с.
6. Бертельс Е. Э. Избранные труды. Т. 4: Навои и Джами. – М.: Наука, 1965.
7. Хайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент: Фан, 1961.
8. Маллаев Н. М. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1976.
9. Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Мовароуннахр, 2009.
10. Шimmel А. Мир исламского мистицизма. – М.: Алетея, 2000.
11. Стеблева И. В. Развитие тюркских поэтических форм в XI веке. – М.: Наука, 1971.
12. Britannica. 'Alī Shīr Navā'ī. Encyclopaedia Britannica. URL: <https://www.britannica.com/biography/Ali-Shir-Navai>
13. Mutolaa. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. URL: <https://mutolaa.com/book/mahbub-ul-qulub>

УДК 821.161.1(075.8)«1185» + 801.73

ЗАГАДКИ И ТАЙНЫ СЛОВО О ПОЛКУ ИГОРЕВЕ

А.У.Гаимова, независимый исследователь, Самаркандский государственный институт иностранных языков, Самарканд

Annotatsiya. Ushbu maqola XII asrga oid qadimgi rus adabiy yodgorligi "Igor yurishi haqidagi ertak" bilan bog'liq asosiy sirlar va bahsli masalalarni o'rganadi. Matnning kelib chiqishi, muallifligi, tarixiy aniqligi va badiiy ramziyligiga alohida e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: Igor yurishi haqidagi ertak, qadimgi rus adabiyoti, mifologiya, knyaz Igor, filologik tahlil, madaniy meros.

Аннотация. В данной статье рассматриваются ключевые загадки и дискуссионные проблемы, связанные с древнерусским памятником литературы XII века «Слово о полку Игореве». Особое внимание уделяется вопросам происхождения текста, его авторства, исторической достоверности и художественной символики.

Ключевые слова: Слово о полку Игореве, древнерусская литература, мифология, князь Игорь, филологический анализ, культурное наследие

Abstract. This article examines key mysteries and controversial issues related to the 12th-century Old Russian literary monument, "The Tale of Igor's Campaign." Particular attention is given to the text's origins, authorship, historical accuracy, and artistic symbolism.

Keywords: The Tale of Igor's Campaign, Old Russian literature, mythology, Prince Igor, philological analysis, cultural heritage

Введение. «Слово о полку Игореве» является одним из наиболее значимых и в то же время загадочных памятников древнерусской литературы XII века, посвящённым неудачному походу князя Игоря Святославича против половцев в 1185 году. Произведение занимает особое место в культурной и исторической традиции восточных славян, поскольку сочетает в себе черты исторического повествования, героического эпоса и высокохудожественной поэмы [1, 320]. С момента его обнаружения в конце XVIII века графом А. И. Мусиным-Пушкиным текст стал объектом многочисленных научных дискуссий, связанных с его подлинностью, авторством, временем создания и степенью исторической достоверности описанных событий. Несмотря на более чем двухвековую историю исследований, «Слово о полку Игореве» продолжает оставаться источником нерешённых научных проблем и интерпретационных

споров [2, 360]. Актуальность темы обусловлена тем, что данное произведение не только отражает мировоззрение древнерусского общества, но и позволяет глубже понять особенности формирования национального исторического и культурного сознания [4, 410]. Цель данной статьи заключается в комплексном анализе основных загадок и научных проблем, связанных с «Словом о полку Игореве», а также в рассмотрении ключевых исследовательских гипотез, предложенных отечественными и зарубежными учёными.

Методология. Методологическая основа исследования включает комплекс междисциплинарных подходов, объединяющих методы филологии, истории и культурологии, что позволяет рассматривать текст «Слова о полку Игореве» как многослойное явление древнерусской культуры. В работе применён историко-филологический метод, направленный на изучение текста в контексте исторических событий XII века и особенностей древнерусского языка, текстологический анализ, позволяющий выявить структурные, лексические и стилистические особенности произведения, сравнительно-литературный метод, используемый для сопоставления «Слова» с другими памятниками средневековой европейской и восточнославянской литературы, а также культурологический подход, ориентированный на выявление символических, мифологических и мировоззренческих аспектов текста. Источниковую базу исследования составляют оригинальный текст «Слова о полку Игореве» в различных научных изданиях, его переводы, а также труды ведущих исследователей, таких как Д. С. Лихачёв, А. А. Зализняк, Б. А. Рыбаков и другие.

Результаты. Анализ показывает, что одной из центральных проблем, связанных с «Словом о полку Игореве», является вопрос его подлинности, возникший после утраты оригинальной рукописи в пожаре 1812 года, что привело к невозможности прямой верификации текста и стало основанием для длительных научных дискуссий, в ходе которых часть исследователей, включая А. А. Зимина, выдвигала гипотезу о возможной фальсификации памятника в XVIII веке, однако последующие лингвистические исследования, особенно работы А. А. Зализняка, убедительно доказали соответствие языковых форм текста нормам древнерусского языка XII века, что значительно укрепило позицию сторонников его подлинности [5, 300]. Не менее сложной является проблема авторства, поскольку текст не содержит прямых указаний на его создателя, что породило множество гипотез о том, что автором мог быть дружинник князя Игоря, придворный поэт или образованный книжник, близкий к княжеской среде, однако окончательного ответа на этот вопрос до сих пор не существует. Историческая основа произведения связана с реальным походом князя Игоря Святославича против половцев, завершившимся поражением, однако художественная переработка событий значительно усложняет их восприятие, поскольку автор использует символические образы, поэтические метафоры и эмоционально насыщенные описания, превращая историческое событие в философско-поэтическое размышление о судьбе Русской земли.

Особое значение в структуре текста имеет символика природы, включающая образы солнца, затмения, ветра, рек и птиц, которые приобретают мифологическое значение и отражают представления древнерусского человека о взаимосвязи природного и исторического мира, при этом образ солнца традиционно интерпретируется как символ княжеской власти и судьбы Игоря, а образ Бояна — как воплощение древней поэтической традиции и устного творчества [6, 250]. Художественная система произведения отличается высокой степенью поэтической выразительности, включающей метафоричность, параллелизмы, ритмическую организацию текста и эмоциональную насыщенность, что позволяет рассматривать «Слово» как уникальное явление, находящееся на границе между эпосом и историческим повествованием.

Обсуждение. Результаты исследования позволяют утверждать, что «Слово о полку Игореве» представляет собой сложный многослойный текст, в котором историческая основа органично сочетается с художественным переосмыслением действительности, что делает его уникальным явлением древнерусской литературы, не имеющим прямых аналогов в восточнославянской традиции, при этом проблема его подлинности, несмотря на многолетние

научные споры, в значительной степени решена в пользу древнерусского происхождения текста благодаря современным лингвистическим исследованиям, тогда как вопрос авторства остаётся открытым и, вероятно, не может быть окончательно решён в силу отсутствия прямых исторических свидетельств, что, однако, не снижает художественной и культурной ценности произведения, напротив, усиливает его символическое значение как коллективного выражения исторического сознания эпохи, при этом особое внимание заслуживает система символов и мифологических образов, отражающих синкретическое восприятие мира, характерное для древнерусской культуры, в которой природа, история и духовность воспринимались как единое целое, а также следует отметить, что «Слово» демонстрирует высокий уровень художественного мастерства, сопоставимый с лучшими образцами средневекового эпоса, что позволяет рассматривать его не только как исторический источник, но и как произведение мировой литературы.

Закключение. Таким образом, проведённое исследование позволяет сделать вывод о том, что «Слово о полку Игореве» является уникальным памятником древнерусской литературы, в котором органично сочетаются историческая основа, художественная выразительность и мифологическая символика, при этом основные научные проблемы, связанные с произведением, включают вопросы его подлинности, авторства и интерпретации символического содержания, однако современные исследования, особенно в области лингвистики и текстологии, подтверждают древнерусское происхождение текста и его высокую историко-культурную ценность, что позволяет рассматривать «Слово» как важнейший источник для изучения мировоззрения, политической мысли и художественной культуры Древней Руси, а также как произведение, продолжающее оказывать значительное влияние на развитие отечественной и мировой гуманитарной науки.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Адрианова-Перетц, В. П. Слово о полку Игореве и его время. — М.: Наука, 1978. — 320 с.
2. Лихачёв, Д. С. Поэтика древнерусской литературы. — Л.: Художественная литература, 1979. — 360 с.
3. Лихачёв, Д. С. «Слово о полку Игореве»: Историко-литературный комментарий. — М.: Наука, 1985. — 280 с.
4. Рыбаков, Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». — М.: Наука, 1972. — 410 с.
5. Федотов, Г. П. Святые Древней Руси. — Париж, 1931. — 300 с.
6. Зимин, А. А. «Слово о полку Игореве»: История споров. — М.: Просвещение, 1967. — 250 с.
- Forster, J. The Life of Charles Dickens. — London: Chapman and Hall, 1872. — 640 p.
7. Goldberg, M. A. Dickens and Social Criticism. — New York: Oxford University Press, 1996. — 310 p.

УДК 821.111(410)-31 Диккенс

СОЦИАЛЬНАЯ КРИТИКА В РОМАНАХ ЧАРЛЬЗА ДИККЕНСА

А.У.Гаимова, независимый исследователь

С.Мустафоева, независимый исследователь

П.Хабибова, независимый исследователь

Ч.Абдукаримова, независимый исследователь

П.Асророва, независимый исследователь

Annotatsiya. Ushbu maqola 19-asr ingliz adabiyotining eng muhim namoyandalaridan biri bo'lgan Charlz Dikkensning romanlaridagi ijtimoiy tanqidni o'rganadi. Maqolada Dikkensning Viktoriya Angliyasidagi ijtimoiy muammolarni, jumladan, qashshoqlik, bolalar mehnati, sinfiy tengsizlik, byurokratiya va jamiyatning axloqiy tanazzulini hal qilishda qo'llaydigan adabiy vositalari tahlil qilinadi. "Oliver Twist", "Bleak House", "David Copperfield" va "Buyuk umidlar" kabi romanlarga alohida e'tibor qaratilgan. Unda Dikkensning xarakteristikalar va syujet chiziqlari orqali ijtimoiy adolatsizlikka tanqidiy munosabatni qanday shakllantirishi o'rganiladi. Tadqiqotning metodologik asosi adabiy tanqid, qiyosiy tarixiy tahlil va ijtimoiy-madaniy tahlil elementlari bilan shakllantirilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy tanqid Dikkensning badiiy tizimining markaziy elementi bo'lib, o'quvchiga axloqiy ta'sir ko'rsatish vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Charlz Dikkens, ijtimoiy tanqid, Viktoriya Angliyasi, ijtimoiy tengsizlik, roman, qashshoqlik, bolalar mehnati, adabiy tahlil, realizm, gumanizm

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию социальной критики в романах Чарльза Диккенса, одного из наиболее значимых представителей английской литературы XIX века. В работе анализируются художественные средства, с помощью которых писатель раскрывает социальные проблемы викторианской Англии, включая бедность, детский труд, классовое неравенство, бюрократию и моральное разложение общества. Особое внимание уделяется таким романам, как «Оливер Твист», «Холодный дом», «Дэвид Копперфильд» и «Большие надежды». Рассматривается, как через образы героев и сюжетные линии Диккенс формирует критическое отношение к социальной несправедливости. Методологическую основу исследования составляют элементы литературоведческого, сравнительно-исторического и социокультурного анализа. Результаты исследования показывают, что социальная критика является центральным элементом художественной системы Диккенса и служит инструментом нравственного воздействия на читателя.

Ключевые слова: Чарльз Диккенс, социальная критика, викторианская Англия, социальное неравенство, роман, бедность, детский труд, литературный анализ, реализм, гуманизм

Abstract This article examines social criticism in the novels of Charles Dickens, one of the most significant figures in 19th-century English literature. The paper analyzes the literary devices Dickens uses to address social problems in Victorian England, including poverty, child labor, class inequality, bureaucracy, and the moral decay of society. Particular attention is paid to novels such as *Oliver Twist*, *Bleak House*, *David Copperfield*, and *Great Expectations*. It examines how Dickens, through characterization and plot lines, formulates a critical attitude toward social injustice. The methodological basis of the study is formed by elements of literary criticism, comparative historical analysis, and sociocultural analysis. The results of the study demonstrate that social criticism is a central element of Dickens's artistic system and serves as a tool for moral influence on the reader.

Keywords: Charles Dickens, social criticism, Victorian England, social inequality, novel, poverty, child labor, literary analysis, realism, humanism

Введение. Чарльз Диккенс занимает центральное место в английской литературе XIX века как писатель-реалист, сумевший художественно осмыслить социальные противоречия викторианской эпохи. Его творчество формировалось в условиях стремительной индустриализации Англии, роста городов, усиления классового неравенства и ухудшения положения низших слоёв общества [1, 1200]. Именно эти социальные процессы стали основой для формирования мощной критической направленности его романов. Социальная критика в произведениях Диккенса выражается не только в прямом изображении бедности и страданий, но и в создании сложной художественной системы, в которой через сюжет, образы героев, символику и гротеск раскрываются пороки общества [2, 320]. Писатель стремился не просто фиксировать социальные проблемы, но и воздействовать на читателя, формируя нравственное осуждение несправедливости. Актуальность данной темы обусловлена тем, что социальные проблемы, поднятые Диккенсом, сохраняют свою значимость и в современном мире: бедность, социальное расслоение, бюрократическая система и моральная деградация общества остаются предметом научного и общественного обсуждения [3, 480]. Цель данной статьи — исследовать формы и особенности социальной критики в романах Чарльза Диккенса, а также определить её роль в художественной структуре произведений.

Задачи исследования: рассмотреть историко-социальный контекст творчества Диккенса; проанализировать основные художественные средства социальной критики; изучить отражение социальных проблем в ключевых романах писателя; определить функции социальной критики в его художественной системе.

Методология. Методологическая основа исследования включает комплекс литературоведческих и гуманитарных подходов.

В работе использованы следующие методы:

1. Историко-литературный метод, позволяющий рассмотреть творчество Диккенса в контексте викторианской эпохи и социальных изменений XIX века.

2. Социокультурный анализ, направленный на выявление взаимосвязи между художественным текстом и социальной реальностью того времени.

3. Анализ художественного текста, включающий изучение персонажей, сюжетных линий, символики и стилистических особенностей.

4. Сравнительный метод, используемый для сопоставления различных романов Диккенса с точки зрения изображения социальных проблем [4, 544].

Материалом исследования послужили такие романы, как «Оливер Твист», «Холодный дом», «Большие надежды», «Дэвид Копперфильд», а также критические и биографические работы о писателе.

Результаты. Англия XIX века характеризовалась резким социальным контрастом между богатством верхушки общества и крайней бедностью рабочих классов. Урбанизация привела к перенаселению городов, антисанитарии, распространению детского труда и отсутствию социальных гарантий. Диккенс, сам переживший бедность в детстве, особенно остро воспринимал эти проблемы. Его личный опыт стал важным источником художественного осмысления социальной несправедливости. В романе «Оливер Твист» автор показывает ужасающие условия жизни сирот и детей из бедных слоёв общества. Работные дома, изображённые Диккенсом, становятся символом государственной бесчеловечности. Через образ Оливера писатель противопоставляет невинность ребёнка жестокости социальной системы. В «Холодном доме» критика направлена на судебную систему Англии. Бюрократия и бесконечные судебные процессы превращаются в инструмент разрушения человеческих судеб. Диккенс показывает, что закон не всегда равен справедливости. Одним из ключевых художественных средств Диккенса является гротеск. Персонажи часто гиперболизированы, что усиливает сатирический эффект. Например, в «Больших надеждах» образ мисс Хэвишем символизирует духовную деградацию, вызванную социальной изоляцией и личной трагедией. Гротеск позволяет автору не только высмеивать пороки общества, но и подчеркивать их системный характер.

Во многих романах Диккенса дети выступают носителями моральной чистоты. Оливер Твист, Дэвид Копперфильд и Пип сохраняют внутреннюю доброту, несмотря на жестокие условия окружающего мира [5, 1024]. Таким образом, детские образы становятся инструментом критики взрослого общества, утратившего гуманизм. Особое внимание Диккенс уделяет социальным институтам: судебная система («Холодный дом»), система благотворительности, образовательные учреждения, работные дома. Все они изображаются как неэффективные или даже разрушительные структуры, поддерживающие социальное неравенство.

Обсуждение. Анализ романов Чарльза Диккенса показывает, что социальная критика является не второстепенным, а системообразующим элементом его творчества. Писатель не ограничивается описанием отдельных социальных проблем, а создаёт целостную художественную модель общества, в которой каждый элемент отражает определённый аспект социальной несправедливости [8, 1450].

Важной особенностью является сочетание реализма и художественной гиперболы. С одной стороны, Диккенс точно передаёт реальные социальные условия Англии XIX века [6, 640]. С другой стороны, он активно использует сатиру, гротеск и символизм, что усиливает эмоциональное воздействие на читателя.

Сравнение различных романов показывает эволюцию социальной критики. Если в ранних произведениях, таких как «Оливер Твист», акцент делается на прямом изображении бедности, то в поздних романах («Холодный дом», «Большие надежды») критика становится более сложной и философской, затрагивая институциональные и психологические аспекты общества [7, 310]. Также важно отметить гуманистическую направленность творчества Диккенса. Несмотря на критику, его произведения несут веру в возможность нравственного возрождения личности и общества. Писатель показывает, что сострадание, доброта и человеческое участие способны противостоять социальной несправедливости. Таким образом,

социальная критика у Диккенса выполняет не только обличительную, но и воспитательную функцию.

Заключение. Проведённое исследование позволяет сделать вывод, что социальная критика является центральным элементом художественного мира Чарльза Диккенса. Его романы представляют собой не только художественные произведения, но и социальные документы эпохи, отражающие глубокие противоречия викторианского общества. Основные выводы исследования: Творчество Диккенса формировалось под влиянием социальных условий XIX века. Писатель использует разнообразные художественные средства (гротеск, сатиру, символизм) для раскрытия социальных проблем. Центральными темами являются бедность, классовое неравенство, бюрократия и моральное падение общества. Образ ребёнка играет ключевую роль в выражении гуманистической позиции автора. Социальная критика у Диккенса носит не только обличительный, но и нравственно-воспитательный характер. Таким образом, творчество Чарльза Диккенса остаётся актуальным и сегодня, поскольку поднимаемые им проблемы продолжают существовать в различных формах в современном обществе.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ackroyd, P. Dickens. — London: Vintage, 2002. — 1200 p.
2. Chesterton, G. K. Charles Dickens. — London: Methuen, 1906. — 320 p.
3. Dickens, C. Oliver Twist. — London: Penguin Classics, 2003. — 480 p.
4. Dickens, C. Great Expectations. — London: Penguin Classics, 2003. — 544 p.
5. Dickens, C. Bleak House. — London: Penguin Classics, 2003. — 1024 p.
6. Forster, J. The Life of Charles Dickens. — London: Chapman and Hall, 1872. — 640 p.
7. Goldberg, M. A. Dickens and Social Criticism. — New York: Oxford University Press, 1996. — 310 p.

УДК: 811.161.1'373.231:398(470)"19"

СПЕЦИФИКА АНТРОПОНИМА КАК ЭЛЕМЕНТА ЭТНОКУЛЬТУРЫ (НА МАТЕРИАЛЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ А.П. ЧЕХОВА И М. ЗОЩЕНКО)

*Х.К.Исмоилова, магистрант, Бухарский государственный педагогический институт,
Бухара*

Annotatsiya. Antroponim — bu insonning shaxsiy ismi, uning o'ziga xosligi va har qanday etnosning betakror belgisidir. Antroponimlar shunchaki shaxsni aniqlash bilan cheklanmaydi, balki ular madaniyat, tarix va milliy ongning chuqur qatlamlarini o'zida mujassamlashtiradi. Ular an'analar, urf-odatlar, qadriyatlar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, xalqning dunyoqarashi va mentalitetini anglashga yordam beruvchi o'ziga xos "madaniy kod" vazifasini bajaradi. Rus adabiyotida antroponimlar alohida o'ringa ega. A.P. Chexov va M. Zoshchenkoning ijodi shaxsiy ismlar etnomadaniyatga aylanishi, xarakterlar nutqi, dunyoqarashi va mentalitetiga qanday ta'sir ko'rsatishini yorqin namoyon etadi.

Kalit so'zlar: antroponim, etnomadaniyat, ism, rus adabiyoti, madaniy identitet, an'analar, milliy xarakter.

Аннотация. Антропоним — это имя собственное человека, уникальный знак его индивидуальности, ключевой элемент самобытности любого этноса. Антропонимы не просто идентифицируют, а несут в себе глубинные пласты культуры, истории, национального самосознания. Они тесно связаны с традициями, обычаями, устоями, и служат своеобразным «культурным кодом», позволяющим понять особенности понимания мира, характерных для того или иного народа. В русской литературе антропонимы занимают особое место. Пример творчества А.П. Чехова и М. Зощенко особенно ярко демонстрирует, как личные имена становятся элементом этнокультуры, отражая менталитет, мировоззрение, особенности речевого общения персонажей.

Ключевые слова: антропоним, этнокультура, имя, русская литература, культурная идентичность, традиции, национальный характер.

Abstract. Anthroponym is a personal name of an individual, a unique sign of their identity, and a key element of the originality of any ethnic group. Anthroponyms not only identify a person but also carry profound layers of culture, history, and national consciousness. They are closely connected

with traditions, customs, and social norms, serving as a kind of “cultural code” that allows us to understand the worldview characteristic of a particular people. In Russian literature, anthroponyms occupy a special place. The works of A.P. Chekhov and M. Zoshchenko vividly demonstrate how personal names become an element of ethno-culture, reflecting the mentality, worldview, and peculiarities of the speech communication of characters.

Key words: *anthroponym, ethnoculture, name, Russian literature, cultural identity, traditions, national character.*

Введение. Вопрос антропонимов в произведениях русских писателей всегда был актуален, поскольку имя не только даёт персонажу индивидуальность, но и встраивает его в определённый культурный контекст. Через отбор имен автор может намекать на социальный статус, происхождение, даже характер человека. Если рассматривать мировоззрение русской культуры, имя имело сакральный смысл, связывало личность с её родом, наделяло особым значением и даже определяло отношения человека с обществом. В произведениях А.П. Чехова антропонимы как инструмент этнокультурного выражения особенно интересны. Его персонажи часто носят традиционные русские имена, либо же имена необычные, с налётом иронии или социальной окраски. Это связано с тем, что в русской культуре имя часто выполняло сразу несколько функций. Во-первых, оно констатировало принадлежность человека к определённому социальному кругу. Во-вторых, через имя обозначались определённые стереотипы поведения, моральные качества, черты характера. В-третьих, подбор имени писателем мог указывать на особенность мировосприятия самого героя, а также на авторское отношение к нему.

Материалы. Русские антропонимы в текстах Чехова обладают многослойностью. Они отражают не только бытовой и языковой пласт, но и дают ключ к пониманию национального характера, особенностей русского мироощущения, тонкостей взаимоотношений между людьми. Имя в чеховских текстах часто обращает внимание на типичность или, наоборот, на исключительность персонажа. Иногда через антропоним проявляется ирония, сарказм, насмешка, что служит отражением авторской позиции или настроения эпохи. Михаил Зощенко, один из главных представителей «малой» прозы советского периода, подходит к использованию антропонимов иначе, но не менее интересно. В его произведениях имена персонажей чаще носят подчеркнуто простонародный, иногда даже нарочито колоритный характер, что помогает автору ярко показать особенности языка, психологии, поведения своих героев. Антропонимы здесь служат важным средством раскрытия протяженности социального пространства, в котором существовали представители советской эпохи. Именно через имена персонажей создается образ определённого класса, типажа, целой общественной группы [1].

Особенности этнокультурной специфики антропонимов проявляются на уровне языковой игры, интонационной окраски, фонетических и словесных трансформаций, столь характерных для прозы Зощенко. Имя героя — часть картины мира, часть национального разума, определённая ступень в лестнице идентичности. Чаще всего в прозе Зощенко встречаются имена, принадлежавшие рабочим, служащим, мелким чиновникам и другим «маленьким» людям города, чьи судьбы становились объектом пристального внимания писателя. Исторически сложилось так, что в русской культуре к имени относились с особым уважением. Существовал обычай называть детей в честь предков, знаменитых людей или святых покровителей. Имя передавалось, как реликвия, из поколения в поколение, неся в себе сакральный смысл и духовную основу рода. Именно поэтому в литературных произведениях, особенно у Чехова, имя может быть связано с определённой традицией, указывать на родственные связи, уровень образованности, принадлежность к изначально определённой среде. Этнокультурная специфика антропонима проявляется через его значение, фонетику, созвучность с реальной жизнью, а также с его функцией в художественном тексте. Через имя автор способен не только прописать уникальный психологический портрет персонажа, но и показать влияние определённой среды, раскрыть типичные ноты мышления и поведения представителей конкретного социума [2].

Методы. Имя в русской традиции всегда имело не только частное, но и общее, публичное лицо. Оно являлось носителем памяти предков, символом интеграции личности в коллектив, «паспортом» в буквальном и переносном смысле. В литературе антропонимы приобретают дополнительную художественно-образную нагрузку, становятся узнаваемым маркером эпохи, социальной среды, а подчас даже передают тонкие ноты национального юмора, иронии или трагизма. Особое значение в этнокультуре имели отчество и фамилия, которые, в отличие от обычного имени, гораздо сильнее связывали человека с родом, коллективом, обществом. В произведениях Чехова и Зощенко отчество и фамилии не случайны, они создают целостный образ, помогают читателю сразу определить не только индивидуальные черты, но и социальное положение героя. Такое внимание к полному имени — часть культурного архетипа русского народа, где родственные связи и общественная идентичность играют ведущую роль. Антропонимы в этнокультурной системе выполняют и функцию исторического маркера: они отражают основные тенденции в развитии общества, смену эпох, трансформацию сознания. В XIX веке в России происходил активный процесс европеизации, что отразилось и на именах. В литературе появляются герои с иностранными именами, что в свою очередь говорит о национальных изменениях, переходе к другим моделям мышления. Взаимосвязь антропонима с эпохой, обычаем, социальным устройством становится одним из постоянных мотивов художественного текста [3].

Результаты. Русская этнокультура всегда придавала имени смысл судьбы, предопределения, миссии. В чеховских и зощенковских текстах имя неотрывно связано с жизнью, с главными смыслами человеческого бытия. Оно может становиться символом надежды, разочарования, усталости от жизни или, напротив, поиска смысла, любви, доброты. Через имя строится целый мир, образ семьи, пространства, поколений. Такое многослойное отношение к имени как к элементу этнокультуры отражается и в специфике русской литературы в целом. Направляя внимание к антропониму, автор пробуждает в читателе чувство сопричастности к родной культуре, открывает дверь в мир коллективной памяти народа. Имя загружено смыслом, оно будит ассоциативный ряд, заставляет задуматься о глубинных слоях национального самосознания.

В криптокультурном аспекте антропонимы становятся своеобразным способом передачи этнических и культурных кодов: через имя, его частоту, способ произношения, характер употребления в тексте раскрываются традиционные представления о мире, ценности, идеалы, даже обряды и ритуалы, которые были характерны для определённого исторического этапа. Тексты Чехова и Зощенко — яркое свидетельство того, как антропонимы могут стать не только литературным приёмом, но и способом сохранения и передачи этнокультурной информации. Важным элементом этнокультурности является и образование уменьшительных форм имени, прозвищ. Уменьшительно-ласкательные, иронические или даже пренебрежительные формы имён в русском языке — часть особой ментальности, отражение эмоционального отношения к человеку, знаком доверия или, наоборот, дистанции. В текстах Чехова и Зощенко активно используется спектр таких форм, что позволяет читателю не только представить себе характер героя, но и почувствовать специфическую национальную интонацию повествования. Отдельно стоит отметить, что антропонимы в этнокультуре позволяли отделить «своих» от «чужих». Имена могли служить своеобразным маркером лояльности, принадлежности к заданной группе, слою, национальности. Это особенно заметно в произведениях авторов, где имя зачастую говорит не только о внутреннем мире персонажа, но и его месте в иерархии общества, роли, которую он играет на социальной сцене. Влияние христианской традиции на формирование антропонимов также сыграло значительную роль в становлении национального культурного сознания. Многие имена имеют религиозные корни, что связывает современные пласты культуры с древними архетипами и символикой. Присутствие таких имён в художественных текстах отсылает к глубоким основаниям русского этноса, его исторической памяти и духовности.[4].

Обсуждение. Антропоним как элемент этнокультуры становится связующим звеном между частным и общим, между судьбой отдельного человека и всей страны. Черты

национального характера проявляются не только в поступках и речах героев, но и глубоко укореняются в их именах, превращая обычное имя в символ целой эпохи. В этом смысле творчество русских писателей даёт уникальную возможность через призму имени проследить основные тенденции в развитии культуры, истории, национальной психологии. Существенной чертой этнокультурного антропонима является его устойчивость к временному воздействию, способность сохранять традицию в меняющемся общественном пространстве. Через имена в литературу проникают традиционные представления о правильном и неправильном, хорошем и плохом, о структуре семьи, мира, устройства общества. Автор, создающий персонажа с определённым именем, рассчитывает на культурную память читателя, на его способность считать закодированный этнокультурный смысл. Итак, антропоним в русской этнокультуре и художественной литературе — важнейший элемент, выполняющий функцию не только идентификационную, но и сакральную, коллективную, эмоциональную. В произведениях Чехова и Зощенко личное имя приобретает глубину и многозначность, становясь частью большого культурного пространства, отражающего специфику национального сознания, особенности быта и структуры общества, исторические парадигмы развития [5].

Заключение. В заключение стоит подчеркнуть, что антропоним как элемент этнокультуры — это не только инструмент художественного выражения, но и способ передачи сквозных культурных смыслов, кодов, традиций. Его специфика заключается в возможности в одном коротком слове — имени — отразить целый мир: религиозные основы, традиции, семейные связи, менталитет народа, даже временную и историческую преемственность. Через антропоним осуществляется связь новых поколений с прошлым, происходит сохранение культурной идентичности и передача основных духовных ценностей. Литература, будучи зеркалом неизменных и одновременно изменчивых культурных процессов, сохраняет и передаёт читателю уникальные этнокультурные особенности антропонима, наполняя каждое имя глубоким смыслом, оживляя национальный дух и обеспечивая связь времён в единой цепи культуры.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Бруштин, С. А. "Антропонимы в русской литературе XIX-XX веков". Москва: Наука, 2005.
2. Веселовская, Е. В. "Функции имен собственных в художественном тексте". Санкт-Петербург: Издательство СПбГУ, 2011.
3. Виноградов, В.В. «О языке художественной литературы». — М.: Высшая школа, 1980.
4. Иванов, Г. П. "Этнокультурные особенности имен в русской литературе". Екатеринбург: Уральский университет, 2016.
5. Иванова, Т.Г. «Антропонимика как средство создания художественного образа». — СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2001.
6. Чехов, А. П. "Полное собрание сочинений". Москва: Художественная литература, 1986.
7. Чудаков, А.П. «Поэтика Чехова». — М.: Наука, 1971.
8. Золотых, И.Б. «Русская антропонимия». — Екатеринбург: УрО РАН, 2006.

УЎК 821.512.161:929

АЛИШЕР НАВОЙИ ИЖОДИНИ ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАРДА ЎРГАНИЛИШИ

Х.Т.Маманиёзов, декан, Самарқанд давлат чет тиллар институти, Самарқанд

Аннотация. Ушбу мақолада Алишер Навоийнинг асарлари бутун жаҳонга тарқалгани ва фаолиятига доир тарихий манбалар ўзбек адабиётишунослари томонидан тадқиқ қилингани ёритилган. XVI аср ўрталарига келиб, шоирнинг асарлари Европада ҳам маълум ва машҳур бўлди.

Калит сўзлар. Персиян, шеърят, тарих, ахлоқ ва мантиқ, унікал .

Аннотация. В данной статье рассматривается распространение произведений Алишера Навои по всему миру и изучение исторических источников о его творчестве узбекскими литературоведами. К середине XVI века произведения поэта стали известны и популярны в Европе.

Ключевые слова: персидский язык, поэзия, история, этика и логика, уникальный.

Abstract. *This article examines the dissemination of Alisher Nava'i's works worldwide and the study of historical sources on his work by Uzbek literary scholars. By the mid-16th century, the poet's works had become known and popular in Europe.*

Key words: *Persian language, poetry, history, ethics and logic, unique.*

Алишер Навоий асарлари шоир ҳаёт чоғлариданоқ Марказий Осиё ва Афғонистондан ташқари Ҳиндистон, Туркия, Эрон сингари қатор Шарқ мамлакатларида ҳам тарқала бошлаган эди. XVI аср ўрталарига келиб, шоирнинг асарлари Европада ҳам маълум ва машҳур бўлди.

Навоий ижодини Европага танитган кишилардан бири Христофор Табризийдир. “Серендип шоҳнинг уч ёш ўғиллари зиёрати” асарининг муаллифи сифатида машҳур бўлган Табризий бу романнинг иккинчи қисмида улуғ ўзбек шоирининг “Сабаи сайёр” достони сюжетида фойдаланган. Дастлаб итальян тилида (Венеция, 1557) босилиб чиққан бу роман кейинчалик итальян, француз, немис, инглиз, голланд тилларида 1828 йилгача ҳаммаси бўлиб 15 марта нашр этилган. А.Навоий асарлари сюжети асосида яратилган бу роман Европа китобхоналарида жуда катта қизиқиш ўйотган.

Мазкур роман муаллифи табризлик арман бўлиб, ўз асарини персиян (форс) тилидан итальян тилига таржима қилган. Таниқли шарқшунос Е.Э. Бертельснинг гувоҳлик беришича, ўша даврда “персиян (форс) тили” термини остида форс тили эмас, балки озарбайжон тили назарда тутилган деган илмий фаразлар мавжуд.

Христофор Табризий ўз китобини Баҳром ва Дилором ҳақидаги достонга назира қилиб ёзган. Бу факт А.Навоийнинг “Сабаи сайёр” асари шоир вафотидан кейин эллик йил ўтар-ўтмас унга маълум бўлганлигини исботлайди. Бу даврда А.Навоий достонлари Яқин Шарқда кенг тарқалган ва ўша даврнинг илғор кишилари вакилларида катта таъсир кўрсатган эди. Масалан, XVI асрда вафот этган улуғ озарбайжон шоири Фузулий Навоийдан унумли фойдаланган, ўзининг лирикаси ва ажойиб “Лайли ва Мажнун”ида унга тўлиқ тақлид қилган. Грузин шоири Цицишвилининг етти гўзал ёхуд Барамгуриани (“Баҳром Гўр”) достони ҳам, профессор Х.Кекелидзе ва Б.Т. Руденколарнинг фикрича, ўз асоси билан Низомийга эмас, балки А.Навоийга бориб тақалади.

Христофор Табризий ўз асарида А.Навоий номини тилга олмаган. Ўқувчилар ҳам Шарқ шоирларининг қайси бири билан муомалада бўлганларини билмаганлар. Лекин Табризий асарига ажойиб материал берган, унга парвоз бахш этган А.Навоий асари бу роман орқали Европада фақат XVII асрдагина чиққанлигига эътибор қаратсак, -деб ёзади Е.Э.Бертельс, - унда икром бўлиш керакки, А.Навоийнинг “Сабаи сайёр”и Фарб ўқувчисида узоқ ва катта муваффақият қозонган Шарқ бадиий адабиётининг дастлабки асарларидан биридир” [1].

XVIII асрнинг иккинчи ярми ва XIX асрнинг бошларига келиб, А.Навоий асарлари Европа мамлакатларини ўзига забт этди. А.Навоий ҳаёти ва ижодига оид илмий мақолалар эълон қилина бошлади, шоир асарлари немис, француз, инглиз тилларида чиқа бошлади.

Бу даврда Европа шарқшунос олимларидан М.Катремер, М. Белин, Ч.Рио, А.Вамбери ва бошқалар Европа навоийшунослик соҳасида қилган ишлари анча диққатга сазовордир. У Европада биринчи бўлиб, А.Навоийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида илмий тадқиқот ишлаи олиб бориб, уни 1861 йили “Журнал Азиатик” (5-серия, XVII том) да босиб чиқарди [2]. Мазкур мақола асосида кейинчалик алоҳида китобча нашр этди. М.Белин бу билан чекланиб қолмай, А.Навоийнинг “Хамсат ул-мутаҳаййрин” асари ҳақида каттагина илмий иш ёзди (“Журнал Азиатик”, 5-серия XVII том), “Мажолис ун-нафоис”ни нашр этди (1861), “Маҳбуб ул-қулуб” устида илмий кузатишлар олиб бориб, асарнинг айрим бобларини таржима қилди. (“Журнал Азиатик”, 6-серия).

Мажор шарқшуноси А.Вамбери эса “Маҳбуб ул-қулуб”нинг кириш қисми “Фарҳод ва Ширин”нинг айрим бобларини ва шоирнинг бошқа асарларидан олинган парчаларни немис тилига таржима қилди. А.Навоийнинг адабий мероси ҳақида фикрлар баён қилди.

А.Вамбере Марказий Осиё тўғрисидаги китобларида: “Энг улуғ ўзбек шоири А.Навоийни ҳамма ерда билишади” (“Ўрта Осиё бўйлаб саёҳат”, 1874, 303-б.), “Навоий жуда кам дунёга келадиган шеърят генийсидир. У жуда маҳсулдор шоир. У ўзидан кейин шеърят,

тарих, ахлоқ ва мантиққа оид 32 та алоҳида асар қолдирган” (“Ўрта Осиё очерклари”, 1868, 340-341 б.) деб унга юксак баҳо беради. Лекин у ҳам айрим Европа шарқшунослари сингари А.Навоий “Хамса”си сюжет жиҳатдан оригинал эмас деган ғайри илмий фикрни бермоқчи бўлади. (“Ўрта Осиё очерклари”, 1868, 342 –б.).

Француз шарқшуноси Катремер 1841 йили Парижда Европада биринчи марта А.Навоийнинг “Муҳокамат ул-луғатайн” (“Париж қўлёзмасига асослаиб) ва “Тарихи мулки Ажам” асарларини нашр этди.

Шарқ фани ва маданиятига қизиқиш жуда кучли бўлган Уйғониш даврида ва ундан кейинги асрларда Европа мамлакатларининг музей ва кутубхоналарида Шарқ қўлёзмаларининг катта фонди тўпланди. Бу фондларнинг асосий қисмини Шарқ халқлари маданияти, адабиёти, тили, тарихи, географияси, урф-одатларига оид қўлёзмалар ташкил этди. Бу табиий бир ҳолдир. Чунки Европа мамлакатларидаги маданиятнинг ривожланиши Шарқ мамлакатлари маданияти билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, Европа Ренессанси Шарқ маданияти билан суғорилган эди.

Буюк Британия, Франция, Гермаия, Италиянинг музей, кутубхона ва шахсий фондларида тўпланган Шарқ қўлёзмалари орасида Алишер Навоий асарлари катта ўринни ишғол қилади.

Инглиз шарқшуноси Чарльз Рие 1888 йили Лондонда “Бритаия музейида сақланаётган туркий қўлёзмалар катологи”ни нашр этади. Мазкур асарнинг ва бундан аввал нашр қилинган 3 томли форс қўлёзмалари катологининг бир қисмида Британия музейида сақланаётган Алишер Навоий асарлари тавсиф этилади.

Чарльз Рие машҳур шарқшунос олим бўлиб, у А.Навоий ҳаёти ва ижодини яхши билган, ижодини тўғри баҳолаган. Масалан, А.Навоий ҳақида куйидаги объектив фикрларни айтган эди: “Мир Алишер туркий тилни адабий тил даражасига кўтаришда энг кўп хизмат қилган, унинг энг мадаиятли, энг ўткир фикрли эканлиги барча томондан тан олинган. У, албатта, чигатоёй шоирларининг энг маҳсулдориридир” [3].

XIX асрнинг 80-йилларида Англияда А.Навоийнинг деярли ҳамма асарлари тавсиф этилиб ўрганила бошлаган эди. Британия музейида сақланаётган ва Чарльз Рие томонидан тавсиф этилган А.Навоий асарларининг уникал қўлёзмалари Британия музейидан бошқа яна Туркия кутубхона ва музейларида, Кембридж, Оксфорд университетлари кутубхоналарида, Вена ва Париж Миллий кутубхоналарида ҳам сақланмоқда. Бироқ бу мутахассислар эълон қилган каталогларида А.Навоий асарлари қўлёзмаларининг айримларигина кўрсатилган.

XX асрнинг биринчи ярми Европа навоийшунослигида Э.Г.Браун, М. Буват ва бошқаларнинг номини учратиш мумкин. Лекин шарқшунослар навоийшунослик фанига кўринарли даражада янгилик қўша олмадилар [4].

Инглиз шарқшуноси Эдуард Г.Браун ўзининг тўрт томлик “Эрон адабий тарихи” китобининг учинчи томида [4] (Кежбридж, 1951) Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди устида тўхталиб ўтади.

Э.Г. Браун А.Навоий ижодига баҳо берар экан, асосан М.Белиннинг маълум ишига “Усмонли турк шеърияти тарихи” номли китобига суянади. Э.Г.Браун А.Навоийга юксак баҳо бериб, шундай ёзади: “Мир Алишернинг ҳам ёзувчи, ҳам қалам аҳлининг ҳомийси сифатида аҳамияти ва таъсири таърифлаб бўлмас даражада буюқдир. У ўз даври ва ватанининг ҳомийсидир...”

Унинг ўзи бир вақтда энг яхши созанда, бастакор, рассом ҳамда туркий тилда ёзувчи тенги йўқ шоир бўлган...

У хайрли ишларни амалга ошириш учун соф кўнгилдан бел боғлаган эди. у фақат Хуросоннинг ўзида энг камида 370 мачит, мадраси, дам олиш уйлари, қаландархоналар ва мусофирхоналар қурдирди ва доимий маблағ билан таъминлади...

У маҳсулдор ёзувчи бўлиб, Белиннинг кўрсатишича, унинг 29 та асари мавжуд”.

Э.Г. Браун Алишер Навоийнинг усмонли турк адабиётига таъсири масаласини Е.Ж.Гиббнинг “Усмонли турк шеърияти тарихи” китобига асослаган ҳолда ёритади.

Умуман, Э.Г. Браун ҳам А.Вамбери ва бошқа Европа шарқшунослари сингари Алишер Навоий “Хамса”си Низомий “Хамса”сига, “Лисонут тайр” Ф.Атторнинг “Мантиқ ут-тайр”

асарига тақлидан ёзилган, деган даъвосини қайтарган. Қизиғи шундаки, Э.Г Брауннинг ўзи Алишер Навоийнинг бирор ғазалини, “Хамса”сига кирган беш дostonнинг бирортасини асл нусхада ўқимаган. Лекин шунга қарамй, Э.Г. Брауннинг бошқа шарқшунос олимларнинг ҳам А.Навоий ҳаёти ва меросини ўрганишга интилишлари, шоир асарларининг қўлёзмаларини тўплаб, тавсиф этиб ишлари Европада А.Навоий ижодига қизиқиш кучли эканлигидан далолат беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Бертельс Е.Э. Навои и Джами. М.: 1965, стр. 446
2. Рие Ч. Британия музейида сақланаётган туркий қўлёзмалар катологи, Лондон, 1888, 273 б
3. Рие Ч. Британия музейида сақланаётган туркий қўлёзмалар катологи, Лондон, 1888, 274 б.
4. Бертельс Е.Э. Навоий и Джами, М.: 1965; Каримов Ғ. Рус шарқшунослигида А.Навоий ижоди масалалари. “Шарқ юлдузи”, 1967, 9-сон.
5. Юкорида кўрсатилган асар., 505-506 бетлар

УДК 82.09:821.111(73) Крейн С. + 821.512.122 Қаҳҳор С.

УНИВЕРСАЛЬНЫЕ КОНЦЕПТЫ И ТИПОЛОГИЧЕСКИЕ СХОДСТВА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ СТИВЕНА КРЕЙНА «MAGGIE: A GIRL OF THE STREETS» («МЕГГИ ДЕВУШКА С УЛИЦЫ») И СОЛИХА ҚАҲҲОРА «ДАЙДИ ҚИЗНИНГ ДАФТАРИ» («ТЕТРАДЬ БРОДЯЩЕЙ ДЕВУШКИ»)

Х.А.Маматкулова, доц., Самаркандский государственный институт иностранных языков, Самарканд

Annotatsiya. Ushbu maqolada turli milliy adabiy tizimlar doirasida yaratilgan ikkita asarda: Stiven Kreynning “Maggi: Ko’cha qizi” qissasi va Solih Qahhorning “Daidi qizning daftari” romanida universal tushunchalar va tipologik o’xshashliklar o’rganiladi. Umumiy nazariy yondashuvdan farqli o’laroq, tahlil muayyan adabiy epizodlarga asoslangan: bolalikdagi ko’cha tajovuzi, vayron bo’lgan uy muhiti, qahramonning ijtimoiy qashshoqlikni yengib o’tishga urinishi, jamoatchilik qoralashi, iqrar motivi va ichki travma.

Kalit so’zlar: universal tushunchalar, tipologik o’xshashliklar, Stiven Kreyn, Maggi: Ko’cha qizi, Solih Qahhor, Daidi qizning daftari, ko’cha qizi, ijtimoiy muhit, qashshoqlik, axloqiy tamg’alash, milliy dunyoqarash, taqdir tushunchasi.

Аннотация. В статье рассматриваются универсальные концепты и типологические сходства в двух произведениях, созданных в разных национально-литературных системах: новелле Стивена Крейна «Maggie: A Girl of the Streets» и романе Солиха Қаҳҳора «Дайди қизнинг дафтари». В отличие от общего теоретического подхода, анализ строится на конкретных художественных эпизодах: детская уличная агрессия, разрушенная домашняя среда, попытка героини выйти за пределы социальной нищеты, общественное осуждение, мотив исповеди и внутренней травмы.

Ключевые слова: универсальные концепты, типологическое сходство, Стивен Крейн, Maggie: A Girl of the Streets, Солих Қаҳҳор, Дайди қизнинг дафтари, девушка улицы, социальная среда, бедность, моральная стигматизация, национальная картина мира, концепт судьбы.

Abstract. This article examines universal concepts and typological similarities in two works created within different national literary systems: Stephen Crane's novella "Maggie: A Girl of the Streets" and Solih Kahhor's novel "Daidi Qizning Daftari." Unlike a general theoretical approach, the analysis is based on specific literary episodes: childhood street aggression, a destroyed home environment, the heroine's attempt to transcend social poverty, public condemnation, the motif of confession and internal trauma.

Keywords: universal concepts, typological similarities, Stephen Crane, Maggie: A Girl of the Streets, Solih Kahhor, Daidi Qizning Daftari, street girl, social environment, poverty, moral stigmatization, national worldview, concept of fate.

Современное сравнительное литературоведение всё чаще обращается не только к сходству тем и мотивов, но и к тем универсальным концептам, через которые художественный текст моделирует человеческую судьбу. Такие понятия, как пространство, время, дом, улица,

жизнь, вина, стыд, любовь и судьба, присутствуют почти в каждой литературной традиции. Однако их смысл не является полностью одинаковым: каждая культура наполняет универсальные понятия собственным опытом, социальными нормами, религиозно-нравственными представлениями и языковой образностью.

В произведении Крейна улица с первых страниц дана как школа насилия. Начальная сцена, где маленький Джимми сражается за «честь Rum Alley», показывает, что агрессия здесь усваивается раньше, чем моральные нормы. Дети бросают камни, ругаются, подражают взрослым, а окружающие почти не вмешиваются [Crane, 1893, ch. I]. Эта сцена важна не только как бытовая зарисовка нью-йоркских трущоб. Она вводит главный закон мира Крейна: улица воспитывает человека через страх, удар, унижение и необходимость защищаться.

Мэгги появляется в этой среде как ребёнок, который уже заранее лишён нормального детства. Она не начинает жизнь с защищённого пространства семьи; напротив, семья и улица образуют единый круг насилия. Брат бьёт её на улице, отец угрожает детям, мать находится в состоянии алкогольной агрессии. Поэтому «улица» в тексте Крейна — не просто топографическое место. Это социальная структура, где человек оценивается по силе, грубости и способности выжить. В такой среде красота Мэгги выглядит почти аномалией: автор подчёркивает, что девушка «расцвела в грязной луже». Этот образ соединяет два противоположных начала — природную чистоту и социальную грязь. Красота не спасает героиню; напротив, она делает её более уязвимой для чужого взгляда [Crane, 1893, ch. V].

В «Дайди кизнинг дафтари» улица также является пространством потери устойчивой жизненной опоры, но её смысл шире бытового реализма. Уже само слово «дайди» указывает на бездомность, странничество, выброшенность из нормального человеческого круга. Тахмина не только физически оказывается в опасной среде; она внутренне перестаёт доверять людям. Когда рассказчик после одной ночи с ней осознаёт, что прошёл вместе с героиней «извилистые тропы её горькой судьбы», улица превращается в метафору искривлённого жизненного пути [Қаххор, 2001, б. 148–149]. Если у Крейна улица прежде всего давит извне, то у Қаххора она уже вошла внутрь героини: стала привычкой защищаться, не верить, отвечать вызовом даже на сострадание.

Типологическое сходство здесь очевидно: в обоих произведениях улица отнимает у девушки право быть воспринятой как личность. Однако различие заключается в авторской оптике. Крейн показывает, как среда создаёт трагедию почти механически. Қаххор показывает, как социальная среда разрушает доверие и нравственную цельность, но при этом оставляет место для оценки, сожаления и морального вопроса.

В универсальном концептуальном поле «дом» обычно связан с безопасностью, родством, теплом и памятью. В обоих анализируемых произведениях этот универсальный смысл перевёрнут. Дом становится не убежищем, а местом, где девушка впервые сталкивается с унижением. Именно эта деформация концепта «дом» сближает Крейна и Қаххора.

У Крейна дом Мэгги — это продолжение улицы. Внутри квартиры звучат крики, угрозы, проклятия; мебель ломается; дети едят в страхе; мать то нападает, то плачет, превращая собственную вину в спектакль страдания. Важный эпизод связан с попыткой Мэгги украсить кухню: она покупает ткань для ламбрекена и с тревогой следит, чтобы вещь выглядела красиво к приходу Пита. Этот маленький бытовой жест имеет символическое значение. Девушка пытается создать хотя бы видимость красоты, порядка и домашнего достоинства. Но мать в пьяной ярости разрушает эту вещь [Crane, 1893, ch. V]. Так Крейн показывает: эстетическая мечта Мэгги бессильна перед социальной реальностью, в которой красота не имеет устойчивой почвы.

Концепт времени в «Maggie: A Girl of the Streets» развивается как движение к предопределённой развязке. Уже детские сцены показывают будущую судьбу героев: Джимми усваивает язык агрессии, Мэгги — язык страха и зависимости, мать — язык обвинения и самооправдания. Время у Крейна почти не лечит; оно только раскрывает то, что было заложено средой. Поэтому трагедия Мэгги воспринимается как результат длительного социального давления, а не как внезапная нравственная ошибка.

У Қаҳҳора время имеет исповедально-ретроспективный характер. Прошлое Тахмины не исчезает; оно возвращается через рассказ, дневник, воспоминание, ночной разговор. В авторском вступлении к поздней редакции «Тахмина» подчёркивается мысль о власти времени и о том, что только внутренние нравственные «святыни» способны противостоять разрушению [Қаҳҳор, 2013, фрагмент]. В таком контексте судьба героини не просто демонстрирует социальную испорченность среды. Она заставляет думать о том, какие ценности сохраняют человека и что происходит, когда связь с ними обрывается.

Можно сказать, что Мэгги и Тахмина представляют две разновидности универсального образа «девушки улицы». Мэгги — жертва урбанистической среды, где социальная бедность соединяется с моральным лицемерием. Тахмина — жертва искривлённого жизненного пути, где внешняя распушенность постепенно раскрывается как следствие внутренней травмы, недоверия и утраты духовной опоры. Поэтому оба произведения не столько повторяют один сюжет, сколько по-разному отвечают на общий вопрос: что происходит с человеком, когда семья, общество и мораль перестают защищать, а начинают судить?

Сравнительная схема концептов

Концепт	Крейн: «Maggie: A Girl of the Streets»	Қаҳҳор: «Дайди қизнинг дафтари»
Улица	Насилие, бедность, социальный отбор; Rum Alley формирует характеры через страх.	Странничество и утрата опоры; «дайдилик» как социальная и внутренняя бездомность.
Дом	Дом повторяет уличную агрессию; семья становится источником унижения.	Дом утрачен как нравственная точка; героиня живёт в чужих временных пространствах.
Девушка	Мэгги названа «падшей», хотя трагедия подготовлена средой.	Тахмина названа «дайди киз», но исповедь возвращает ей личную историю.
Стыд	Стыд навязан внешним судом; мораль работает как спектакль обвинения.	Стыд связан с борьбой между пробуждением и саморазрушением.
Судьба	Почти фатальная траектория, заданная нищетой, семьёй и городом.	Горький путь, требующий сострадания, понимания и нравственного вывода.

Анализ произведений Стивена Крейна и Солиха Қаҳҳора показывает, что универсальные концепты в литературе никогда не существуют в чисто абстрактном виде. Они раскрываются через конкретные художественные ситуации, через тело героя, речь персонажей, организацию пространства и авторскую оценку. Концепты «улица», «дом», «девушка», «стыд» и «судьба» в двух текстах имеют общечеловеческую основу, потому что связаны с базовыми формами человеческого существования. Но каждый текст наполняет их национально-историческим и эстетическим содержанием.

Сравнительный анализ позволяет сделать вывод: образ «девушки улицы» в мировой литературе является не только социальным образом, но и сложной концептуальной моделью. Через него литература исследует границу между виной и жертвенностью, свободой и безвыходностью, общественным судом и человеческим милосердием. Именно поэтому обращение к конкретным эпизодам из Крейна и Қаҳҳора делает проблему универсальных понятий более доказательной и менее отвлечённой.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. — М.: Художественная литература, 1975.
2. Кубрякова Е. С. Краткий словарь когнитивных терминов. — М.: Изд-во МГУ, 1996.
3. Лотман Ю. М. Структура художественного текста. — М.: Искусство, 1970.
4. Попова З. Д., Стернин И. А. Когнитивная лингвистика. — М.: АСТ; Восток-Запад, 2007.
5. Crane S. Maggie: A Girl of the Streets. — 1893. — Project Gutenberg electronic edition.
6. Қаҳҳор С. Дайди қизнинг дафтари: роман. — Тошкент: Шарқ, 2001. — 336 б.
7. Қаҳҳор С. Тахмина: саргузашт роман. — қайта ишланган нашр. — Ridero, электрон фрагмент.

ПРОЦЕССЫ ЛЕКСИЧЕСКОГО ЗАИМСТВОВАНИЯ АНГЛИЦИЗМОВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ НА МАТЕРИАЛЕ СОВРЕМЕННЫХ ПОДКАСТОВ

Э.А.Петросянц, базовый докторант, Узбекский государственный университет мировых языков, Ташкент

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy podkastlar materiallari asosida rus tiliga inglizcha o'zlashmalar kirib kelishining leksik jarayonlari, media diskursining turli tematik sohalarida faoliyat yurituvchi podkastlar misolida o'rganiladi. Tadqiqot materiali podkast epizodlarida aniqlangan anglitsizmlardan iborat. Asosiy e'tibor birliklarning rus nutqiga integratsiyalashuv usullariga, ularning semantik moslashuviga va media kontekstida pragmatik funksiyalariga qaratilgan.

Kalit so'zlar: anglitsizmlar, podkastlar, leksik o'zlashma, media diskurs, korpus tahlili, kontekstual tahlil.

Аннотация. В статье рассматриваются процессы лексического заимствования англицизмов в русском языке на материале современных подкастов, функционирующих в медиадискурсе разных тематических сфер. Материалом исследования являются англицизмы, зафиксированные в подкастовых эпизодах. В центре внимания находятся способы их интеграции в русскоязычную речь, семантическая адаптация и прагматические функции в медиаконтексте.

Ключевые слова: англицизмы, подкасты, лексическое заимствование, медиадискурс, корпусный анализ, контекстуальный анализ.

Abstract. The article examines the processes of lexical borrowing of anglicisms into the Russian language based on contemporary podcasts functioning within media discourse across different thematic domains. The research material consists of anglicisms identified in podcast episodes. The study focuses on the ways these units are integrated into Russian speech, their semantic adaptation and their pragmatic functions in media context.

Key words: anglicisms, podcasts, lexical borrowing, media discourse, corpus analysis, contextual analysis.

Введение. В последние годы в русскоязычном дискурсе наблюдается активный приток англицизмов разных категорий (новейших медиа, маркетинга, науки и т.д.). Подкасты как свежий жанр разговорного дискурса особенно богатые ареной для таких заимствований [7]. В данном исследовании мы рассматриваем конкретные англицизмы, зафиксированные в современных подкастах: инфлюенсер(ка), шринкфляция, виральность, кринж, вайб, драмеди, ромком, мокьюментари, стигма, хакатон, и стартап. Эти слова вошли в русский язык вместе с международными практиками (влияние соцсетей, экономическая лексика, кино- и телепроизводство, HR и IT). Введение сленг-понятий (кринж, вайб, драмеди, ромком, мокьюментари) указывает на культурную динамику, а технические термины (шринкфляция, хакатон, стартап) – на обмен в профессиональных сферах.

Методология. В работе применяется корпусный и контекстуальный анализ. Материалом послужили тематические подкасты, содержащие англицизмы (см. таблицу). Подкастные эпизоды были вручную транскрибированы, после чего были выделены все вхождения целевых лексем и их непосредственный контекст, включая тематическую привязку сегмента и временные маркеры [10]. Такой подход соответствует практике исследования «spoken соgroга», которые в современной лингвистике понимаются как транскрибированные и аннотированные аудио- и видеоматериалы, пригодные для корпусного анализа [8]. Дополнительно были собраны употребления рассматриваемых лексем в СМИ и блогах, что позволило сопоставить подкастовые контексты с более широкой медиаречевой практикой и проследить пути интеграции англицизмов в русскоязычную коммуникацию [9].

Обсуждение и результаты. Каждое заимствованное слово, актуализируемое в современных подкастах, обладает собственной семантической нагрузкой и выполняет определённую прагматическую функцию, отражая не только языковые предпочтения

аудитории, но и её систему ценностей, эмоциональных оценок и коммуникативных практик. Контекстное употребление англицизмов в подкастах позволяет выявить, каким образом новые лексемы интегрируются в русскоязычную медиасреду и становятся инструментами описания актуального социального опыта [1:3198].

Инфлюенсер от англ. «influencer» вошёл в русскую лексику как транслитерированная форма инфлюенсер; в медиаречи (в том числе в подкастах) появляется женская форма инфлюенсерка. Пример пары «инфлюенсер — инфлюенсерка», ставший предметом обсуждения в выпуске «Псы Попсы», демонстрирует столкновение грамматической системы и социальных ожиданий. Слово инфлюенсерка появляется прямо в анонсе эпизода и по формату подкаста, активно используется в обсуждении. Это не случайный сленг, а центральный элемент рубрики: ведущие подчёркивают гендер и социальный статус героини именно через феминитив [17].

Основа инфлюенсер- + феминитивный суффикс -к(а) → инфлюенсерка. Суффикс «-к(а)» — один из продуктивных способов образования феминитивов в современном русском (параллели: студент → студентка, блогер → блогерша/блогерка в разговорном употреблении). Академическая традиция фиксирует набор феминитивных суффиксов и их продуктивность; современные исследования подробно рассматривают именно конкуренцию и выбор суффикса «-ка» в новых образованиях [6].

Использование англицизмов придает речи современный и прогрессивный характер. Это особенно актуально для инновационных областей развития, таких как искусственный интеллект и современный маркетинг [4]. В подкастах «Академии искусственного интеллекта» слова стартап и хакатон не просто обозначают явления, но и служат маркерами принадлежности к глобальному профессиональному сообществу [11]. Универсальность таких терминов облегчает общение с международной аудиторией и упрощает передачу сложных понятий, которые возникли в англоязычной среде и не имеют адекватных исторических аналогов в русской культуре.

В 2023–2025 гг. слово шинкфляция регулярно фиксируется в российских новостях и подкастах (экономические выпуски, аналитика розницы), что видно из публикаций СМИ (...как шинкфляция влияет на экономику... Новосибирск Сегодня 27.04.2025) [15] и подкаст-эпизодов по теме. Это демонстрирует механизм: освоение → тиражирование → закрепление в профессиональной и массовой речи. Термин шинкфляция в подкастном дискурсе «Радио КП» выступает как маркер экономической нестабильности и адаптации рыночных механизмов к инфляционным процессам [20]. Термин образован в английском как композиция «shrink» + «(in)flation»; в английских словарях и справках фиксируется как экономический неологизм (начиная с 1990-х—2010-х в англоязычных источниках) [21]. В русский пришёл как транслитерированное заимствование шинкфляция (фонетическая и графическая адаптация английской формы). Такие англицизмы зачастую обеспечивают краткость и ясность выражения мысли, которые труднодостижимы при использовании исконно русских описательных конструкций.

Термин «стигма», актуализированный в подкасте «Поговорим про людей», свидетельствует о выходе академической лексики за пределы научного дискурса и её интеграции в сферу корпоративного управления и HR-коммуникации. Постановка вопроса о том, является ли модель компетенций стимулом или стигмой, отражает значимость данного заимствования как средства номинации психологических барьеров, социальных установок и механизмов предвзятости в профессиональной среде [16]. В современном значении («социальное клеймо, маргинализирующий ярлык») термин широко используется в психологии, социологии и медиа-речи. В русский вошёл через научно-публицистические и переводные тексты как стигма / стигматизация (прямое заимствование международного термина) [22].

Помимо функции экономии языковых средств, англицизмы выполняют важную стилистико-прагматическую роль, придавая высказыванию оттенок современности, технологичности и ориентированности на инновационную повестку. Наиболее отчетливо это

проявляется в дискурсах, как мы до этого описывали, связанных с развивающимися сферами, как искусственный интеллект и цифровой маркетинг. Так, в подкасте «Академия искусственного интеллекта» лексемы стартап и хакатон выступают не только как номинации определённых явлений, но и как маркеры включённости в глобальное профессиональное сообщество [11]. Их употребление способствует более точной передаче специализированных понятий, сформировавшихся в англоязычной среде и не имеющих в русской языковой системе равноценных исторически закреплённых соответствий. Благодаря своей интернациональной узнаваемости такие термины облегчают коммуникацию в межкультурном и международном контексте, одновременно отражая процессы лексического заимствования и адаптации в современном медиадискурсе [7: 124-127].

Каждое заимствованное слово, актуализируемое в современных подкастах, обладает собственной семантической нагрузкой и выполняет определённую прагматическую функцию, отражая не только языковые предпочтения аудитории, но и её систему ценностей, эмоциональных оценок и коммуникативных практик [2:70]. Контекстное употребление англицизмов в подкастах позволяет выявить, каким образом новые лексемы интегрируются в русскоязычную медиасреду и становятся инструментами описания актуального социального опыта [3: 98].

В подкастах, ориентированных на молодёжную аудиторию, лексема вайб функционирует как одно из ключевых оценочных средств, примером является подкаст «DataSlov». Заимствование от англ. «vibe» в современном медиадискурсе утратило прямую связь с исходным значением «вибрация» и закрепилось в значении «общее настроение», «эмоциональная атмосфера», «субъективное ощущение от человека, события или пространства» [12]. В отличие от нейтрального слова «атмосфера», лексема вайб маркирует прежде всего индивидуализированное, интуитивное восприятие и придаёт высказыванию более разговорный, актуализированный и культурно маркированный характер. Тем самым слово выступает не только номинативной единицей, но и индикатором принадлежности говорящего к современной цифровой и молодёжной речевой среде.

Сходную прагматическую функцию в подкасте «Крупным планом» выполняет лексема кринж, которая используется для обозначения эстетической, поведенческой и коммуникативной неудачи, вызывающей чувство неловкости, отторжения и стыда за другого. В данном случае англицизм выходит за рамки простого эмоционального комментария и становится аналитической категорией, позволяющей ведущим и слушателям оценивать медиапродукт в терминах не только жанровой принадлежности, но и степени его соответствия современным культурным ожиданиям [14]. Показательно, что слово может становиться центральным элементом обсуждения, например при характеристике фильма или же культурного явления, что свидетельствует о высокой степени его функциональной закреплённости в медиаречи.

Современная кинематографическая лексика тоже активно пополняется англицизмами, что объясняется доминированием Голливуда и глобальных медиа. Как отмечают Суворова и Шишлова, кинематограф – одна из сфер, наиболее подверженных заимствованиям из английского языка. Это связано с тем, что именно в киноформе часто появляются новые жанры и форматы, требующие новых терминов [5]. В подкастах, посвящённых кино, используются следующие заимствования:

В русском виральность используется для описания феномена массового распространения видеоклипов, трейлеров или сетевых роликов фильма. Понятие пришло из интернет-маркетинга, но стало употребляться и в кинокритике (оценка «вирусного контента» фильма). От англ. слова «viral» + суффикс -ность → виральность. Виральность описывает способность контента к экспоненциальному самораспространению. В контексте анализа фильмов Пола Томаса Андерсона виральность рассматривается как механизм успеха в современном цифровом мире [13].

Употребление лексемы драмеди в подкасте указывает на восприятие сериала («Ненормальная») как смешанного жанра. По аналогии с описаниями в англоязычных

источниках, драмеди характеризуется сочетанием серьёзных и комедийных элементов, заимствование ускоряет связь с глобальной кинономенклатурой [18]. Образован сложением основ с усечением от англ. «drama» + «comedy».

Термин ромком (от англ. «romantic» + «comedy») заимствован целиком и указывает на категорию лёгкого жанра. Подобные заимствования (как «драмеди», «ромком») характерны для медиа-речи: они лаконичны и служат индикаторами принадлежности к современной кинокритике [14].

Российские киносайты и критики (например, на «Кинопоиске») уже используют термин «мокьюментари» в оригинальной форме, как показано в примере подкаста. Это один из «инновационных жанров», для которых у русского языка не было исторически сложившихся эквивалентов [19]. Однако все таки эквивалент существует как пример псевдодокументальный фильм. Слово образовано сложением «mock»- пародировать и «documentary»- документальный [5].

Эти слова в основном относятся к типам заимствований: прямые (кринж, вайб), прямые заимствования готовых англоязычных гибридов (драмеди, ромком, мокьюментари) и гибридные образования с русскими аффиксами (виральность, инфлюенсерка). Далее продемонстрируем в виде таблицы данные лексемы из популярных подкастов:

Таблица 1.

Происхождение, контекст и адаптация англицизмов из подкастов

Слово в подкасте	Английский оригинал	Происхождение и значение	Адаптация в русском	Контекст в подкастах
Инфлюенсерка	Influencer	«влияющий» (от influence — влиять). человек с большим охватом в соцсетях, в данном случае акцент на женский пол	гибридное образование: заимствованная основа + русский феминитивный суффикс «-ка»	поп-культура, маркетинг (пример из «Псы Попсы»)
Шринкфляция	Shrinkflation	blend (shrink-сжимать + inflation инфляция)	прямое заимствование готового англоязычного гибрида	экономика, точный, лаконичный — нет русского аналога
Виральность	Virality	viral (вирусный) + -ity (суффикс)	гибридное образование для абстрактного существительного	кино, маркетинг, удобно для описания трендов.
Кринж	Cringe	очень неловкий, вызывающий стыд	прямое заимствование	кино-обзоры («Дракула Люка Бессона»), молодёжный сленг
Вайб	Vibe	ощущаемая атмосфера, настроение	прямое заимствование	лингвистика, культура («Дайте слово»), абстрактно
Драмеди	Dramedy	dramedy — это blend (drama + comedy) жанр с юмором и драмой.	прямое заимствование готового англоязычного гибрида	сериалы («Сезонное обострение»), кино-термин.

Слово в подкасте	Английский оригинал	Происхождение и значение	Адаптация в русском	Контекст в подкастах
Ромком	Romcom	rom-com— это blend romantic (романтический) + comedy (комедия)	прямое заимствование сокращённого англ. rom-com	кино-обзоры
Мокьюментари	Mockumentary	mockumentary — blend (mock-пародия + documentary-документальный)	прямое заимствование готового англоязычного гибрида	поп-культура («Олдскул vs Газета»)
Стигма	Stigma	«клеймо, позор» (от греч. через англ.)	прямое заимствование	HR, психология (Модель компетенций)
Хакатон	Hackathon	hackathon— blend (hack-хакерство + marathon-марафон)	прямое заимствование готового англоязычного гибрида	IT (Академия ИИ), профессиональный жаргон
Стартап	Startup	запуск (от start up — начинать)	прямое заимствование	IT, бизнес, коротко вместо «молодой инновационный проект».

Заимствования в современном подкастинге — это не признак оскудения языка, а свидетельство его адаптивности к новым условиям существования в глобальном информационном пространстве. Англицизмы выполняют важнейшие функции: от экономии речевых усилий до точной категоризации новых социальных и технологических явлений [1]. Процесс образования феминитивов, таких как «инфлюенсерка», подтверждает, что русский язык успешно справляется с морфологическим освоением чужеродных основ, используя свои наиболее продуктивные инструменты.

Заключение. Англицизмы в современных русскоязычных подкастах – это не случайные вкрапления, а закономерный итог глобализации и стилистической эволюции языка. Они появляются в речи ведущих в силу лингвистических и социально-прагматических причин. Во многих случаях они удобнее (нет русскоязычных аналогов), выразительнее и актуальнее, чем русские эквиваленты. При этом их регулярное употребление отвечает моде и формирует «имидж» современного и живого. Функции англицизмов многоплановы, то есть они упрощают коммуникацию с молодежной аудиторией, делают речь эффектной и близкой, а также сигнализируют о принадлежности к определённой культурной среде. Все эти факторы вместе объясняют широкое распространение англицизмов в подкастах и зачастую в СМИ.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ануфриева Г. В. Подкасты как новая дискурсивная практика русскоязычных масс-медиа. Филологические науки. Вопросы теории и практики. Том 15. Выпуск 10. 2022. –с. 3197-3201.
2. Балышева К. А. Англицизмы в русском литературном языке рубежа XX-XXI веков. Вестник Вятского государственного университета, том. 2, №3, 2009. – с. 68-72.
3. Казаченко, О. В. Роль СМИ в экспансии английских заимствований в русском языке. Frontier Materials & Technologies, (2-1), 2015. – с. 96-100.
4. Коренецкая, И. Н. Адаптация англицизмов в русскоязычном дискурсе (на материале онлайн-издания marie claire). Russian Linguistic Bulletin, 3(31). 2002. <https://doi.org/10.18454/RULB.2022.31.19>.
5. Суворова Н. В., Шишлова И.Ю. Новейшие английские заимствования в лексике российского кинематографа. 2017. – с. 274-278.
6. Шведова Н. Ю. Русская грамматика: Синтаксис. Русская грамматика (Том 2), Институт русского языка (Академия наук СССР). Изд-во Наука, 1980.

7. Эделева И. В., Мустафина А. Р. Особенности употребления английских заимствований в речи современной молодежи: лингвистический и социологический анализ. Известия Волгоградского государственного педагогического университета, (6 (159)), 2021. – с. 123-129.
8. Dobrushina, N., Sokur, E. Spoken Corpora of Slavic Languages. Russ Linguist 46, 2022. – pp. 77–93. <https://doi.org/10.1007/s11185-022-09254-9>
9. Pakhomova, I.N., Nizkoshapkina, O.V. Anglicisms in present-day Russian (based on an analysis of content circulating in the media and on the internet). Information (Japan), vol. 20, 2017. – pp. 429-436. <https://www.scopus.com/inward/record.uri>
10. Surya Putri, Z. N. A., & Nugroho, S. A. A corpus-based analysis of discourse marker 'like' functions in podcasts: A gender study. LingTera, 10(2), 2023. – pp. 134–152. <https://doi.org/10.21831/lt.v10i2.61245>
11. Академия искусственного интеллекта // Истории успеха: стартапы, хакатона и гранты в ИИ) 30.08.2024 Apple Podcast <https://podcasts.apple.com/uz/podcast>
12. Дайте слово // Вайб, скуф и Пушкин: говорим о словах года. 28.12.2024 Apple Podcast <https://podcasts.apple.com/uz/podcast/%D0%B4%D0%B0%D0%B9%D1%82%D0%B5-%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BE/id1787616093?i=1000681892928>
13. Крупным планом // Битва за битвой. Главный фильм про современную Америку от Пола Томаса Андерсона с Леонардо Ди Каприо. 6.10.2025 Spotify Podcast <https://open.spotify.com/episode/7LRuqIYmPADakDOPz4Z0CH?si=VkpGLEGvTTG1ZROO37u5PQ>
14. Крупным планом // Дракула Люка Бессона. Кринж года или ромком года? 27.10.2025 Spotify Podcast <https://open.spotify.com/episode/6uLgGVqflqOeilRaxPiGP7?si=7dnhUBXORyWxqY3now05CQ>
15. Новосибирск Сегодня; 27.04.2025 <https://ngs.ru/text/economics/2025/04/27/75379940/>
16. Поговорим про людей// Модель компетенций- стимул или стигма? 29.05.2024 Apple Podcast <https://podcasts.apple.com/uz/podcast>
17. Псы Попсы // Поп Экспресс #5. 24.07.2024 Spotify Podcast <https://open.spotify.com/episode/56uBK1qoMI9mRwFIbo37XW?si=U4ml4ytARFuiWn7Ql1ZG8A>
18. Сезонное обострение // Ненормальная. Драмеди в духе Клиники про команду лузеров в поисках счастья. 6.09.2024 Spotify Podcast <https://open.spotify.com/episode/7mlS95mQQj7wT793WWrj7D?si=GchYuVR7QUCsdHw0BRLkpg>
19. Сезонное обострение // Олдскул vs Газета- битва мокьюментари, Долгая прогулка и другие итоги сентября в поп- культуре) 2.10.2025 Spotify Podcast <https://open.spotify.com/episode/4e66pfsva1YxPaqcdRaux5?si=0O7VJb68QjaUktNbrSe4NA>
20. Экономика на Радио КП // В России разбушевалась шинкфляция. 5.11.2025 Apple Podcast <https://mavecloud.s3mts.ru/storage/feeds/36177.xml>
21. Merriam- Webster Online Dictionary <https://www.merriam-webster.com/dictionary/shrinkflation>
22. Merriam- Webster Online Dictionary <https://www.merriam-webster.com/dictionary/stigma>

УДК: 81'253

ОБ ОСОБЕННОСТЯХ ПЕРЕДАЧИ СПЕЦИАЛИЗИРОВАННОЙ ЛЕКСИКИ В СИНХРОННОМ ПЕРЕВОДЕ (китайско-русской комбинации)

**У.Рахимжонов, магистрант, Ташкентский государственный университет
востоковедения, Ташкент
Orcid: 0009-0007-0982-1461**

Annotatsiya. Ushbu maqolada sinxron tarjimada sohaviy maxsus leksikani o'ziga xos berish usullari ko'rib chiqiladi. Unda vaqt cheklovlari ostida atamalarni tarjima qilishda duch kelinadigan asosiy qiyinchiliklar va tarjimonlarning aniqlik va semantik to'liqlikni ta'minlash uchun qo'llaydigan strategiyalariga e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: sinxron tarjima, sohaviy maxsus leksika, terminologiya, tarjima strategiyalari, kompressiya, lug'at.

Аннотация. В данной статье проанализированы особенности передачи специализированной лексики в синхронном переводе. В ней изучены основные трудности, возникающие при переводе терминов в условиях ограниченного времени, и стратегии, которые применяют переводчики для обеспечения точности и смысловой полноты высказывания.

Ключевые слова: синхронный перевод, специализированная лексика, терминология, переводческие стратегии, компрессия, словарь.

Abstract. *This article analyzes the specifics of conveying specialized vocabulary in simultaneous interpreting. It examines the main challenges encountered when translating terms under time constraints and the strategies interpreters employ to ensure accuracy and semantic completeness.*

Key words: *simultaneous translation, specialized vocabulary, terminology, translation strategies, compression, dictionary.*

Китайский язык является изолирующим языком и явно различается от флективного русского, у которого нет отчётливых пределов между словами и морфемами, и по сути отсутствуют виды словоизменения, который взаимно не разводится на составные слова и словосочетания. В китайском языке грамматически важен порядок слов, принадлежность слов к речевым частям зависит от их синтаксического положения, что создаёт серьёзные сложности в определении рабочих единиц при переводе [10].

Передача специализированной лексики (терминологии) является одной из ключевых и наиболее сложных задач в синхронном переводе, в частности, из-за острого дефицита времени. Успешность перевода зависит не только от знания переводчиком языка, но и от его глубокого понимания предметной области [1, 576].

Основные проблемы передачи специализированной лексики заключаются в следующем:

- дефицит времени;
- узкая специализации;
- новая или уникальная терминология [2, 192].

Также стоит проанализировать стратегии и методы работы передачи специализированной лексики. Для этого синхронные переводчики используют ряд стратегий [9]:

Первое и самое важное – это тщательная предварительная подготовка. Она включает в себя следующее:

- Изучение темы;
- Составление глоссариев.

Второе – это использование переводческих трансформаций в процессе перевода;

И последнее – это тактические приемы во время выступления:

- Компрессия речи;
- Упреждение (антиципация) [3, 89].

В качестве примера специализированной лексики рассмотрим материалы из выступления китайской представительницы на форуме по сотрудничеству в области инноваций и предпринимательства среди женщин, который был проведен 1-2 июня 2025 году в городе Самарканде.

Из слов президента Ассоциации женщин-юристов провинции Шэньси, директора юридической фирмы Beijing Naotian – Лю Цзе: «我是陕西省女法律工作者协会会长、北京浩天（西安）律师事务所主任刘洁». **Перевод:** «Меня зовут Лю Цзе. Я являюсь президентом Ассоциации женщин-юридических работников провинции Шэньси и руководителем юридической фирмы «Пекин Хаотянь» (филиал в Сиане)».

В оригинальном предложении внимание привлекает фраза «女法律工作者», которая дословно переводится как «женщины-юридические работники». Если рассмотреть каждое слово по отдельности, то иероглиф 女 переводится как «женщина», «法律» - «закон», «工作者» – «работник». В целом, данную фразу можно передать как «женщины-юристы». Таким образом, предложение можно передать как «Меня зовут Лю Цзе, я президент Ассоциации женщин-юристов провинции Шэньси и директор юридической фирмы Beijing Naotian (Сиань)».

Еще один пример для анализа специализированной лексики рассмотрим предложение: «今天，想以“姐妹”的身份，和大家聊聊我们在保护妇女儿童权益、助力商贸往来方面所做的努力». **Перевод:** «Сегодня я хочу выступить перед вами как «подруга», чтобы рассказать о

нашей работе в области защиты прав женщин и детей, а также в сфере содействия международному деловому сотрудничеству».

Проанализируем выделенные иероглифы “姐妹”. По достоверному источнику bkrs.com[7], первый иероглиф «姐» переводится как «старшая сестра», а «妹» - «младшая сестра». В исходном предложении данная фраза была переведена как «подруга», но более подходящим переводом был бы «сестры», где произошла синонимическая, точнее близкая к ней замена. А если взять целое предложение, то с использованием стратегии компрессии стоило бы его передать как:

«Сегодня, как «сестра», я хотела бы рассказать вам о наших усилиях по защите прав и интересов женщин и детей и содействию торговому обмену». Здесь же данная стратегия характеризуется заменой предложения или словосочетания более кратким предложением, словосочетанием или словом.

Рассмотрим предложение: *«法律和制度是女性的基础性保障, 有了这些保障, 才能帮助我国女性不断发展, 并积极走出国门投资兴业, 与来自乌兹别克斯坦等国家和地区的女性建立更多的交流与合作»*, где в оригинальном материале имеет перевод: *«Закон и правовая система — это базовая защита, без которой невозможно развитие. Именно они помогают женщинам Китая реализовывать себя, в том числе — за пределами страны, инвестировать, строить бизнес, активно участвовать в международном сотрудничестве с женщинами из Узбекистана и других стран».* В данном случае использован метод адаптивного (коммуникативного) перевода с элементами стилистической трансформации, где были применены такие приемы:

1. Лексические замены и конкретизация:

○ Китайское «走出国门» [7] (буквально: «выйти за ворота страны») заменено на более точное по контексту «реализовывать себя за пределами страны».

○ «投资兴业» [7] (инвестировать и создавать предприятия) лаконично передано как «инвестировать, строить бизнес».

2. Синтаксическая перестройка (членение предложения):

○ Длинная китайская фраза разбита на два логических предложения в русском языке. Это типично для перевода с китайского, где структура предложения часто перегружена перечислениями.

3. Грамматическая трансформация:

○ Фраза «有了这些保障, 才能帮助...» [7] (имея эти гарантии, можно помочь...) превращена в энергичное «Именно они помогают...». Это логическое подчеркивание (эмфаза) делает текст более убедительным и публицистическим.

4. Стилистическая адаптация:

○ Термин «基础性保障» [7] (фундаментальная/базовая гарантия) переведен как «базовая защита», что лучше вписывается в юридический и деловой контекст русского языка.

В целом, сделан качественный профессиональный перевод, выполненный с упором на эквивалентность воздействия, а не на формальное сходство слов. Однако, с целью сохранения делового стиля, что присуще для документов юридического и формального характера, можно перевести как: *«Правовая база и законодательство — это фундамент, который позволяет женщинам нашей страны постоянно развиваться. Благодаря этим гарантиям они могут активно выходить на международный уровень: инвестировать, открывать бизнес и расширять сотрудничество с женщинами из Узбекистана и других регионов».*

В вышеприведенных примерах в основном была использована стратегия компрессии, которая достигается путем опущения избыточных элементов высказывания, элементов, которые могут быть восполнены с помощью контекста и внеязыковой ситуации, а также путем использования более компактных форм выражения [4, 271].

Применение данной стратегии становится возможным благодаря предметной ситуации – обозначение описываемых в тексте предметов и связи между ними. Под предметной

ситуацией понимается также социокультурный аспект, так как перевод – это, по выражению Л. Виссона, перевод культур. Б. Уорф писал, что “носители разных языков по-разному воспринимают факты и явления, поскольку эти явления по-разному выражены и сформулированы на их языках” [5, 240]. Предметная ситуация тесно связана с таким феноменом, как избирательность языковой системы. Каждое высказывание содержит некоторое количество признаков описанной ситуации, при этом степень детализации может отличаться в зависимости от языка [6, 224].

Фактически применение компрессии позволяет выиграть время при синхронном переводе, изложить мысль более идиоматично, избегая вероятностных ошибок. Другим фактором использования стратегии компрессии является высокий темп речи оратора: синхронист вынужден проговаривать текст перевода, параллельно обрабатывая поступающую информацию [8].

Подводя итог, можно утверждать, что перевод юридического дискурса и публичных выступлений с китайского языка требует искусного владения стратегиями компрессии и декомпрессии. Проведенный анализ показал, что выбор между этими методами напрямую зависит от коммуникативной задачи и стилистики текста.

Использование компрессии (как в случае с переводом «姐妹» — «сестры» или упрощением структуры «女法律工作者») оправдано необходимостью устранить лексическую избыточность, характерную для китайского синтаксиса. Это позволяет сделать текст более динамичным и соответствующим нормам русского языка, не теряя при этом смысловой нагрузки.

С другой стороны, стратегия декомпрессии становится незаменимой при работе с идеоматичными выражениями и емкими терминами. Пример с фразой «走出国门» (букв. «выйти за ворота страны») демонстрирует, как механический перевод уступает место содержательному развертыванию — «реализовывать себя за пределами страны» или «выходить на международный уровень». В данном случае декомпрессия помогает эксплицировать (раскрыть) скрытые смыслы, которые в оригинале заложены в краткой образной форме.

Таким образом, баланс между лаконичностью и полнотой передачи смысла является главной задачей переводчика. Проанализированные примеры доказывают, что качественный перевод — это не формальное сходство слов, а сложный процесс трансформации, где стратегии компрессии и декомпрессии обеспечивают эквивалентность воздействия на аудиторию.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Искандарова Р. (2024). Методы обучения синхронному переводу и важные стратегии обучения переводу. *Зарубежная лингвистика и лингводидактика*, 2(1/S).
2. Кондрашова Е. А. Особенности перевода новой терминологической лексики, – Уральский федеральный университет имени первого президента России Б. Н. Ельцина. – 2016.
3. Миньяр-Белоручев Р. К. Общая теория перевода и устный перевод. – М.: Воениздат, 1980.
4. Швейцер А.Д. Перевод и лингвистика. Уч. для институтов и факультетов ин.яз. -М., Воениздат, 1973.
5. Виссон. Л. Синхронный перевод с русского на английский. - М.: Р. Валент, 1999.
6. Хайруллин В.И. Языковая избирательность и высказывание // *Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований*. – 2014. – № 3-2.
7. <https://bkrs.info>.
8. Чернов Г.В. Лингвистические основы синхронного перевода / док. дисс. -М., МГЛУ, 1980.
9. Черняховская Л. А. 1976: Перевод и смысловая структура: Международные отношения, Москва.
10. Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты): Учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. - М.: Высш. шк., 1990. - 253 с.

**СТРОИТЕЛЬНАЯ ЛЕКСИКА РУССКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ:
ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ И ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ****Ж.И.Рахимов, заведующий кафедры, УТУ RANCH, Ургенч****Н.Б.Аитбаева, преподаватель, УТУ RANCH, Ургенч**

Annotatsiya. Maqolada rus va o'zbek tillarining qurilish leksikasi qiyosiy aspektida ko'rib chiqiladi. Uy-joy elementlari, qurilish materiallari hamda qurilish jarayoni ishtirokchilarini ifodalovchi asl va o'zlashma leksemalar tahlil qilinadi. Leksikaning etimologik qatlamlanishi, semantik motivatsiya mexanizmlari va qarindosh bo'lmagan tillardagi funksional parallelizm hodisasiga alohida e'tibor qaratiladi. Qurilish terminologiyasi slavyan va turkiy til an'alariga xos bo'lgan chuqur madaniy qarashlar hamda makoniy tafakkur modellarini aks etganligi haqida xulosa qilinadi.

Kalit so'zlar: qurilish leksikasi, qiyosiy tilshunoslik, rus va o'zbek terminologiyasi, etimologiya, lingvomadaniyatshunoslik, funksional parallelizm, o'zlashmalar.

Аннотация. В статье рассматривается строительная лексика русского и узбекского языков в сопоставительном аспекте. Анализируются исконные и заимствованные лексемы, обозначающие элементы жилища, строительные материалы и участников строительного процесса. Особое внимание уделяется этимологической стратификации лексики, механизмам семантической мотивации и явлению функционального параллелизма в неродственных языках. Делается вывод о том, что строительная терминология отражает глубинные культурные установки и модели пространственного мышления, характерные для славянской и тюркской языковых традиций.

Ключевые слова: строительная лексика, сопоставительное языкознание, русская и узбекская терминология, этимология, лингвокультурология, функциональный параллелизм, заимствования.

Abstract. The article examines the construction-related vocabulary of the Russian and Uzbek languages from a comparative perspective. It analyzes native and borrowed lexical units denoting elements of housing, construction materials, and participants in the construction process. Particular attention is paid to the etymological stratification of the vocabulary, the mechanisms of semantic motivation, and the phenomenon of functional parallelism in unrelated languages. The study concludes that construction terminology reflects deep cultural attitudes and models of spatial thinking characteristic of the Slavic and Turkic linguistic traditions.

Key words: construction vocabulary, comparative linguistics, Russian and Uzbek terminology, etymology, linguoculturology, functional parallelism, borrowings.

Лексика, связанная со строительством и архитектурой, занимает особое место в языковой системе, поскольку отражает важнейшие аспекты материальной культуры и способы адаптации человека к окружающей среде. Жилище как базовый элемент человеческого существования обуславливает формирование устойчивых номинативных комплексов, фиксирующих знания о строительных материалах, конструкциях, технологиях и социальных функциях. В связи с этим строительная терминология представляет собой значимый объект лингвистического исследования, позволяющий реконструировать исторические этапы культурного развития, особенности национальной картины мира и межкультурные контакты.

Сопоставление строительной лексики русского и узбекского языков представляет особый научный интерес, поскольку данные языки принадлежат к различным языковым семьям — индоевропейской и тюркской соответственно. Отсутствие генетического родства позволяет рассматривать сходства в семантике и функционировании строительных номинаций не как результат общего происхождения, а как проявление типологических закономерностей либо следствие длительного культурного взаимодействия народов.

Проблематика строительной лексики в современном языкознании исследуется в нескольких взаимосвязанных направлениях: историко-этимологическом, лексико-

семантическом, типологическом и лингвокультурологическом. Теоретическую основу подобных исследований составляют труды по общей теории лексики, сравнительно-историческому языкознанию и этнолингвистике.

Особое значение для интерпретации строительной терминологии имеют идеи Ю.С. Степанова, рассматривавшего язык как форму существования культуры. Согласно его концепции, языковые единицы и концепты отражают культурный опыт народа и выступают носителями исторически значимых представлений о мире. В этом контексте строительная терминология может рассматриваться не только как совокупность специализированных номинаций, но и как отражение материальной и духовной культуры общества [1].

В русистике фундаментальную основу изучения строительной и бытовой лексики составляют исследования в области исторической лексикологии и этимологии. Классические труды Ф.П. Филина, В.В. Виноградова, О.Н. Трубачёва и М. Фасмера рассматривают происхождение и семантическую эволюцию ключевых номинаций, связанных с домом, жилищем и хозяйственной деятельностью [2]. В частности, в «Этимологическом словаре русского языка» М. Фасмера представлена реконструкция праславянских и праиндоевропейских корней таких слов, как *дом*, *изба*, *крыша*, *стена*, что позволяет проследить древность и устойчивость соответствующих понятий в славянской языковой картине мира [3].

Существенный вклад в изучение строительной лексики как элемента материальной культуры внесли исследования по славянской этнолингвистике. В трудах Н.И. Толстого, С.М. Толстой и их последователей дом и его составные элементы рассматриваются как важнейшие объекты традиционной культуры, обладающие не только бытовыми, но и ритуально-символическими функциями [4]. Строительные термины анализируются в связи с обрядами, народными верованиями и пространственной символикой, что позволяет выявить дополнительные семантические пласты, выходящие за пределы их сугубо технического значения.

В тюркологии изучение строительной лексики традиционно осуществляется в рамках исторической лексикологии и сравнительно-типологических исследований. Ключевое значение имеют труды Э.В. Севортяна, посвящённые этимологии тюркских языков. В его «Этимологическом словаре тюркских языков» подробно анализируются корни *uy*, *kur-*, *tam / tot*, связанные с понятием жилища и строительства, что позволяет реконструировать древние тюркские представления о доме и процессе его создания [5].

Существенный вклад в изучение узбекской лексики, включая строительную терминологию, внесли работы узбекских лингвистов — Ш. Рахматуллаева, А. Мадвалиева и других исследователей. В их трудах рассматриваются как исконные тюркские элементы, так и арабо-персидские заимствования, сформировавшие значительный пласт узбекской строительной и архитектурной лексики [6]. Особое внимание уделяется вопросам семантической адаптации заимствованных слов и их функционированию в современной языковой системе.

В последние десятилетия наблюдается рост интереса к лингвокультурологическому анализу архитектурной и строительной лексики. Исследования В.Н. Телии и В.А. Масловой направлены на выявление связи между языковыми номинациями и культурными моделями пространства, дома и быта [7]. Работы, выполненные на материале различных языков, подтверждают, что строительная лексика является одним из наиболее информативных источников для изучения культурной памяти и традиционных форм хозяйствования.

Анализ существующих научных исследований показывает, что строительная лексика русского и узбекского языков изучалась фрагментарно — в рамках отдельных дисциплин и подходов. Несмотря на наличие значительного объёма теоретических и описательных работ, сопоставительный анализ данной лексики с акцентом на этимологию, культурную мотивацию и функциональный параллелизм остаётся актуальной и недостаточно разработанной задачей.

Русская строительная лексика формировалась в условиях лесной зоны Восточной Европы, где основным строительным материалом на протяжении веков оставалась древесина.

Это обстоятельство обусловило развитие обширного слоя исконных праславянских лексем, связанных с деревянным домостроением: *сруб, венец, слега, тес, конёк, подполье, наличник*. Данные слова характеризуются высокой степенью терминологической точности и отражают поэтапную организацию строительного процесса.

Этимологически многие из этих лексем восходят к праславянским корням, связанным с действием соединения, укладки и покрытия. Например, слово «венец» первоначально обозначало «круг, обрамление» и лишь затем приобрело специализированное значение в строительстве — верхний или очередной ряд брёвен в срубе. Подобные семантические сдвиги свидетельствуют о метафорическом осмыслении строительных реалий и об их включённости в более широкую систему символических представлений.

В узбекской языковой традиции формирование строительной лексики происходило в иных природных условиях, характеризующихся засушливым климатом и дефицитом лесных ресурсов. Это способствовало развитию глинобитного и кирпичного строительства, что нашло отражение в системе номинаций строительных материалов и конструкций. Исконно тюркские лексемы, такие как *у* «дом», *ustun* «столб», *tom* «крыша», образуют базовый слой строительной терминологии.

Значительную роль в формировании узбекской строительной лексики сыграли заимствования из персидского и арабского языков, связанные с развитием городской архитектуры и исламской культурной традиции. Лексемы *roydevor* «фундамент», *imorat* «сооружение», *gumbaz* «купол», *ravoq* «арка» отражают многовековую традицию монументального строительства в регионе. Их заимствование сопровождалось не только переносом слов, но и усвоением соответствующих архитектурных концептов.

Сравнение русских и узбекских терминов, обозначающих элементы здания, выявляет как семантические совпадения, так и различия в мотивации. Так, русское «пол» и узбекское *pol* (заимствованное из русского) в современном узбекском языке функционируют как термин индустриального строительства, тогда как традиционное обозначение земляного пола передавалось иными средствами. Это свидетельствует о влиянии русской строительной практики в период советской модернизации.

Показательным является также сопоставление русской лексемы «порог» и узбекского *ostona* (перс. происхождения). В обоих языках порог осмысливается не только как конструктивный элемент, но и как символическая граница между внутренним и внешним пространством. Однако культурные коннотации данных слов различаются: в славянской традиции *порог* связан с многочисленными обрядами и запретами, тогда как в среднеазиатской культуре *ostona* чаще выполняет ритуально-гостеприимственную функцию.

Отдельного внимания заслуживает система наименований строительных профессий. В русском языке она характеризуется высокой степенью дифференциации и материальной маркированности: *плотник, каменщик, кровельщик, штукатур*. Эти лексемы образованы от названий материалов или видов работ и отражают специализацию труда.

В узбекском языке центральным является слово *usta*, обозначающее мастера в широком смысле. В строительном контексте оно может уточняться дополнительными компонентами, но при этом сохраняет обобщённое значение носителя профессионального знания. Данное различие указывает на разные модели профессиональной идентификации: технологическую в русском языке и социально-статусную в узбекском.

Ряд строительных лексем в русском и узбекском языках выполняет сходные семантические функции, не имея при этом общего этимологического источника. Подобные случаи относятся к явлению функционального или структурного параллелизма. Они возникают в результате универсальных потребностей человека — необходимости в защите, разделении пространства, организации жилища — и не свидетельствуют о генетическом родстве языков.

Функциональный параллелизм демонстрирует автономное, но сходное развитие лексических систем, обусловленное типологическими закономерностями языкового

мышления. В строительной лексике такие параллели особенно наглядны, поскольку материальная культура задаёт схожие номинативные задачи для разных языков.

Сопоставительный анализ русской и узбекской строительной лексики показывает, что данная область словаря является многослойной и динамичной системой, отражающей взаимодействие природных условий, технологий и культурных традиций. Исконные лексемы фиксируют древние модели домостроения, тогда как заимствования свидетельствуют об исторических контактах и культурном обмене.

Различия в этимологии и семантической мотивации строительных терминов демонстрируют специфические способы концептуализации пространства в славянской и тюркской традициях. В то же время наличие функциональных параллелей подтверждает универсальный характер базовых категорий материальной культуры. Таким образом, строительная лексика выступает важным источником для изучения языковой картины мира и межкультурных взаимодействий.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове). — М.: Наука, 1960;
2. Мадвалиев А. Ўзбек тили лексикологияси. — Тошкент: Ўқитувчи, 1997.
3. Маслова В.А. Лингвокультурология. — М.: Флинта, 2003.
4. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. — Тошкент: Университет, 2000;
5. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. — М.: Наука, 1974. — 767 с.
6. Степанов Ю.С. Константы: словарь русской культуры. — М.: Русский язык, 1998.
7. Телия В.Н. Лингвокультурология. — М.: ЛКИ, 2005;
8. Толстая С.М. Семантика дома в традиционной культуре славян. — М.: Наука, 1985.
9. Толстой Н.И. Язык и народная культура. — М.: Наука, 1981;
10. Трубочёв О.Н. Этногенез и культура древнейших славян. — М.: Наука, 1978.
11. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. — М.: Прогресс, 1973.
12. Филин Ф.П. Лексикология современного русского языка. — М.: Высшая школа, 1974;

УДК 821.512.122 + 159.923

СОЦИАЛЬНАЯ РЕАЛЬНОСТЬ И ВНУТРЕННЯЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ ЛИЧНОСТИ В ПОВЕСТИ ХУДОЙБЕРДИ ТУХТАБОЕВА «СВЕТ В ЗАБРОШЕННОМ ДОМЕ» («БЕШ БОЛАЛИ ЙИГИТЧА»)

К.А.Рашидова, преподаватель, Международный университет туризма и культурного наследия «Шелковый путь», независимый исследователь, Самаркандский государственный институт иностранных языков, Самарканд

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek bolalar adabiyoti vakili Xudoyberdi To'xtaboyevning "Besh bolali yigitcha" romanida ijtimoiy reallikning badiiy tasviri hamda shaxsning ichki transformatsiyasi jarayoni tahlil qilinadi. Maqola muallifi To'xtaboyev avtobiografik usul va psixologik tafsilotlardan foydalangan holda "mas'uliyat orqali tarbiya"ning o'ziga xos modelini yaratgan, degan xulosaga keladi.

Kalit so'zlar: o'zbek bolalar adabiyoti, Xudoyberdi To'xtaboyev, ijtimoiy reallik, psixologizm, shaxs transformatsiyasi, urush davri bolaligi, avtobiografizm.

Аннотация. В данной статье анализируются особенности художественного изображения социальной реальности и процесса внутренней трансформации личности в романе узбекского детского писателя Худойберди Тухтабаева «Свет в заброшенном доме» («Беш болали йигитча»). Автор статьи приходит к выводу, что Тухтабаев, используя автобиографический метод и психологическую детализацию, создает уникальную модель «воспитания ответственностью», в которой травматический опыт не уничтожает личность, а служит катализатором её нравственного становления.

Ключевые слова: узбекская детская литература, Худойберди Тухтабаев, социальная реальность, психологизм, трансформация личности, военное детство, автобиографизм.

Abstract. This article examines the artistic representation of social reality and the process of inner personality transformation in Parent of Five Children, a novella by the Uzbek children's writer Khudoyberdi Tukhtabayev.

Keywords: *Uzbek children's literature, Khudoyberdi Tukhtabayev, social reality, psychological realism, personality transformation.*

Творчество Худойберди Тухтабаева (1932–2021) занимает особое место в истории узбекской детской литературы. Писатель, начавший свой путь в 1950-е годы с фельетонов и сказочных повестей, к середине 1970-х годов сформировал самобытную художественную систему, в которой приключенческий сюжет органично сочетается с глубоким психологизмом и социальной аналитикой. Роман «Беш болали йигитча» («Парень с пятью детьми»), изданный в 1975 году, а в русском переводе получивший название «Свет в заброшенном доме» (Шаропова, 2024, с. 133), стал знаковым произведением не только в творческой биографии автора, но и во всей узбекской прозе для подростков.

Показательно, что классик русской детской литературы Альберт Лиханов, познакомившись с рукописью, отметил уникальную способность Тухтабаева «вызывать тепло, рассказывая о горьком». А. Лиханов в предисловии к произведению оценивает роман следующим образом: «Не раз и не два больно сжималось мое сердце, когда я читал рукопись этой книги. Но – вот удивительно! – перелистнув последнюю страницу, я чуть ли не физически ощутил, как душа полнится светом. Вызывать тепло, рассказывая о горьком, – это особый талант, дарованный не всякому. И Худайберды Тухтабаев сполна наделен им» (То‘хтабоев, 2025, б.3). В произведении тыловая жизнь обычного кишлака в годы Второй мировой войны описана без прикрас, и без «ура-патриотического» оттенка.

Роман рассказывает о мальчике Арифджане, который после тяжёлых жизненных испытаний вынужден взять на себя ответственность за младших братьев и сестёр. Произведение отражает не только бытовые трудности военного времени, но и сложные процессы нравственного взросления личности. Роман изображает жизнь многодетной семьи в условиях войны, когда старший ребёнок фактически становится опорой семьи. Цель данной статьи — проанализировать, как в романе «Свет в заброшенном доме» пересекаются социальная реальность (исторический контекст, бытовые условия, иерархия отношений) и процесс внутренней трансформации главного героя, а также определить художественные средства, с помощью которых писатель достигает психологической достоверности.

Степень достоверности описания социальной реальности в произведении «Свет в заброшенном доме» во многом определяется автобиографичностью произведения. Худойберди Тухтабаев, как и его главный герой Арифжан, рано потерял родителей. Исследователи творчества писателя неоднократно подчеркивали, что военная и послевоенная действительность, воссозданная на страницах романа, — это не плод абстрактного воображения, а преломленный художеством личный опыт автора. Сайфуллаева Д. указывает на факты из биографии Худойберди Тухтабаева, встречаемые в произведении «Свет в заброшенном доме», в частности его пребывание в детских домах в годы войны и обучение в Кокандском педагогическом училище (Sayfullayeva, 2025). Лутфуллаев Ж. в своей научной работе отмечает что : «В беседе с Хуршидом Дўстмухаммадом Х. Тўхтабоев, говоря об истории создания данного произведения, отмечал: «Роман „Беш болали йигитча“ — это мои слёзы» (Lutfullayev, 2022, б. 65).

Действительно, сопоставление сюжета романа с фактами биографии писателя, связанными с тяжёлыми испытаниями военного времени, позволяет увидеть глубокую автобиографическую основу произведения. Поэтому определение романа как «моих слёз» является не просто эмоциональной метафорой, а отражением личного опыта автора, пережившего тяготы и лишения периода Второй мировой войны.

Родившийся в 1932 году в кишлаке Катта Тагоб Ферганской области, Тухтабаев принадлежал к поколению, чье детство было омрачено войной. Рано оставшись сиротой и воспитываясь дедушкой с бабушкой, он изнутри знал ту реальность, которую позже описал: голод, необходимость работать наравне со взрослыми, утрату чувства защищенности. Ученый У.Норматов в статье «Хонадон чироғи ўчмасин деб...» («Чтобы не погас свет в доме...»)

убедительно показывает, что биографический опыт писателя стал фундаментом психологической убедительности образа Арифжана (Норматов, 2012).

Однако важно отметить: Тухтабаев не ограничивается простой фиксацией фактов собственной биографии. Он осуществляет сложную работу типизации. Социальная реальность в романе предстает как срез жизни узбекского кишлака военных лет — со своей иерархией, системой взаимопомощи, бытовым укладом и теми трещинами, которые война проложила в традиционном патриархальном укладе.

Хронотоп «заброшенного дома»: пространство социальной травмы

Дом в художественном мире Тухтабаева — это не просто архитектурное сооружение, а смысловой центр вселенной персонажа. Утрата дома, его разорение — это метафора социального катаклизма, разрушающего привычные связи. Для главного героя, вынужденного после гибели матери и ухода отца на фронт стать главой семьи для четырех младших братьев и сестер, понятие «дом» перестает быть абстракцией безопасности. Дом становится проектом, который нужно реализовать ценой невероятных усилий.

Исследователи справедливо отмечают, что в прозе Тухтабаева «свет в заброшенном доме» — это не столько физическое освещение, сколько метафора духовной стойкости (Lutfullayev, 2022, b. 65). Материнский наказ — сохранить огонь в очаге — звучит как формула нравственного императива. Этот свет сопротивляется тьме внешнего мира: голоду, холоду, равнодушию, отчаянию. Хронотоп «заброшенного дома» становится пространством испытания, где обычный бытовой порядок (еда, сон, уборка, забота о младших) приобретает черты героического эпоса.

Важно и то, как описывается взаимодействие героя с этим пространством. Арифжан не пассивный страдалец; он деятельно обживает руины, пытается восстановить утраченный порядок. Вспомним сцену с продажей балок. Это яркий пример того, как мир взрослых давит на подростка. Хашим-ака обманывает Арифа, пользуясь его отчаянием «Ячменная мука, оказывается, совсем непитательная... через полчаса опять голодные» (То'хтабойев, 2025). Но Арифжан не сдаётся, ищет пути спасения от голода своих братьев и сестёр. В этой деятельности — ключ к пониманию авторской концепции личности: человек формируется не вопреки обстоятельствам, а через их активное преобразование. Социальная реальность в романе — это не фон, а материал для строительства характера.

Центральная задача, которую решает Тухтабаев, — показать процесс взросления четырнадцатилетнего мальчика, которого война и сиротство заставляют мгновенно перешагнуть из детства в зрелость. Этот процесс внутренней трансформации имеет несколько стадий, каждая из которых зафиксирована писателем с психологической точностью.

Первая стадия — шок и отрицание. Травма утраты матери, несомненно, является психологическим центром романа. Как подчеркивается в диссертационных исследованиях, посвященных творчеству Тухтабаева, в «Беш болали йигитча» «бола рухий оламидаги кечинмалар умумий ижтимоий муҳит таъсирида юзага келган» («переживания во внутреннем мире ребенка возникают под влиянием общей социальной среды») (Tulabayeva, 2019). Смерть матери — это не просто личная трагедия, это следствие большой истории, вторгшейся в микромир семьи. На этой стадии герой еще не осознает всей полноты ответственности, он действует скорее по инерции любви и страха.

Вторая стадия — принятие роли. Переломный момент наступает тогда, когда Арифжан осознает реальность, что надеяться не на кого. Он — «беш болали йигитча» («парень с пятью детьми»), и это прозвище из насмешки превращается в титул. Именно на этой стадии происходит то, что можно назвать интериоризацией ответственности. Внешние требования (накормить, согреть, защитить) становятся внутренними императивами. Психологическая эволюция героя в романе «Мунгли кўзлар» («Грустные глаза»), проанализированная Д.Д.Сайфуллаевой, демонстрирует сходные механизмы: отсутствие родительской заботы обостряет восприятие мира и ускоряет личностное становление (Сайфуллаева, 2025). То же происходит и с Арифжаном. Арифджан начинает воспринимать себя как защитника семьи. Его личные переживания отходят на второй план, уступая место заботе о близких.

Третья стадия — обретение смысла. Итогом трансформации становится не просто выживание, а обретение новой идентичности. Арифжон — не жертва, он — субъект собственной жизни. Русский перевод названия — «Свет в заброшенном доме» — точно передает эту смысловую кульминацию: даже в покинутом, разрушенном мире может гореть свет, зажженный человеческой волей и любовью. «Свет» здесь — это и буквальный огонь в очаге, и метафора нравственной чистоты, и символ просвещения.

Арифжан уже не просто выполняет обязанности старшего брата, а сознательно принимает свою жизненную роль. В этом проявляется главная идея произведения, что истинная зрелость определяется не возрастом человека, а его способностью брать ответственность за других. Внутренняя трансформация героя становится своеобразным символом духовной стойкости детей военного поколения.

Художественные средства психологизма

Тухтабаев достигает психологической глубины за счет сдержанной, но выразительной системы приемов. В отличие от аналитического психологизма Достоевского или Толстого, его метод можно назвать «ситуативным психологизмом»: характер раскрывается через поступок в критической ситуации.

Писатель избегает пространных внутренних монологов. Внутренний мир героя проявлен через его дела и редкие, но емкие реакции на происходящее. Описания скупы, эмоции — сдержаны. Как справедливо отмечено в рецензиях на книгу, «в тексте находим много комизмов, случающихся с персонажами, но эти насмешки веселые и безобидные». Эта особенность важна: юмор в романе — не средство развлечения, а защитный механизм психики, способ сохранить человеческое лицо в нечеловеческих условиях. Способность Арифжана и его братьев и сестер смеяться (даже сквозь слезы) — свидетельство их духовного здоровья и главное доказательство того, что они не сломлены.

Отдельного упоминания заслуживает язык повествования. Как фельетонист, написавший более трехсот фельетонов, Тухтабаев владел искусством точного, лаконичного, афористичного слова (Сайфуллаева, 2025). Эта стилистическая школа сказалась и на романе: в нем нет риторических излишеств, каждое предложение работает на создание образа или продвижение сюжета. Такая стилистическая дисциплина создает эффект абсолютного доверия читателя к повествователю.

Роман Худойберди Тухтабаева «Свет в заброшенном доме» («Беш болали йигитча») — это зрелое психологическое исследование того, как социальный катаклизм (война, сиротство, нищета) переплавляется в субъективный опыт личности.

Социальная реальность в романе выступает не просто как исторический фон, а как полноценный персонаж — требующий, испытывающий, ломающий. Однако главное открытие Тухтабаева — демонстрация того, что даже в ситуации тотальной незащищенности у человека остается свобода внутреннего выбора: быть или не быть ответственным, гореть или погаснуть. Трансформация Арифжана — это превращение испуганного мальчика в человека, понимающего, что «свет в доме» — это не внешнее условие, а внутреннее решение.

Писатель, по точному замечанию Альберта Лиханова, наделен «особым талантом» вызывать тепло через рассказ о горьком. Этот талант основан на глубоком понимании природы детства как эпохи, в которой даже трагедия может стать фундаментом для строительства сильного характера. Актуальность романа сохраняется и сегодня: в любую эпоху найдутся дети, вынужденные взрослеть слишком быстро, и для них история Арифжана остается не только художественным откровением, но и нравственной опорой.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Lutfullayev, J. A. (2022). O'zbek bolalar adabiyoti romanchiligining taraqqiyot tamoyillari va Xudoyberdi To'xtaboyev ijodi (Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi). Jizzax davlat pedagogika instituti, Jizzax.

2. Sayfullayeva, D. D. (2025). Xudoyberdi To'xtaboyevning "Besh bolali yigitcha" romanida muallif biografiyasi ifodasi. Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari, S/2(5), 170–174.

3. To'xtaboyev, X. (2025). Besh bolali yigitcha: Sarguzasht roman. Yoshlar matbuoti.

4. Tulabayeva, R. S. (2019). Xudoyberdi To'xtaboyev romanlarida badiiy psixologizm (Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya). Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti. https://tsuull.uz/sites/default/files/tulabaeva_r_dissertatsiya_7.pdf

5. Шаропова, Н. Б. (2024). История художественного перевода узбекской детской прозы на русский язык. Российская тюркология, 1–2(42–43), 124–136. <https://doi.org/10.37892/2712-8121-2024-42-43-124-136>

6. Норматов, У. (2012). Саргузашт сардори: адабий портрет. Adib.

7. Сайфуллаева, Д. Д. к. (2025). Психологическая эволюция героев и социальное расслоение в романе «Мунгли кузлар» («Грустные глаза») Худайберды Тухтабаева. Crede Experto: транспорт, общество, образование, язык, (3(46)). <http://ce.if-mstuca.ru>

УЎК 808.3

БАРМОҚ МИСРАЛАРИ МУСИҚИЙ ОҲАНГЛАРДА

Х.Шарафиддинов, ф.ф.н., доц., Фаргона давлат университети, Фаргона

Аннотация. *Mazkur matnda o'zbek mumtoz va xalq ijrochilik an'analari barmaq vaznida yozilgan she'rlarning musiqiy-ritmik xususiyatlari, ularning ijro jarayonidagi fonetik va melodik o'zgarishlari tahlil qilinadi. Marosim qo'shiqlari – yig'i-yu yo'qlov, motam yor-yorlari hamda marisiyalarning bo'g'in tuzilishi va turoqlanish tizimi ilmiy jihatdan yoritiladi. Shuningdek, she'riy matnning kuylanishida nafas, urg'u, pauza va ohangning o'zaro bog'liqligi hamda rasmiy me'yor bilan amaliy ijro o'rtasidagi farqlar ochib beriladi.*

Kalit so'zlar: *barmaq vazni, marosim qo'shiqlari, marisiya, turoq, bo'g'in, ritm, fonetika, melodika, ijro, an'ana.*

Аннотация. *В данном тексте анализируются музыкально-ритмические особенности стихов, написанных в syllabic размере (бармоқ вазни) в узбекской классической и народной исполнительской традиции. Рассматриваются фонетические и мелодические изменения в процессе исполнения, структура слогов и система пауз в обрядовых песнях — плачах, траурных ёр-ёрах и марсиях. Особое внимание уделяется взаимосвязи дыхания, ударения, паузы и интонации, а также различиям между нормативной структурой стиха и его исполнительской реализацией.*

Ключевые слова: *syllabic размер, обрядовые песни, марсия, слог, ритм, фонетика, мелодика, исполнение, традиция, интонация.*

Abstract. *This text analyzes the musical and rhythmic features of poems written in the syllabic meter (barmaq vazni) within Uzbek classical and folk performance traditions. It examines phonetic and melodic transformations during performance, as well as syllabic structure and pause systems in ritual songs such as lamentations, mourning yors-yors, and marsiyas. Special attention is given to the interaction of breath, stress, pauses, and intonation, as well as the differences between the formal poetic structure and its practical performance realization.*

Key words: *syllabic meter, ritual songs, marsiya, syllable, rhythm, phonetics, melody, performance, tradition, intonation.*

Мумтоз ижро бармоқ вазнида ёзилган шеърларда ҳам, арузий макомлардаги сингари, катта маҳорат талаб этади. Бунда ҳам мазмунга мувофиқ куй басталанади, албатта, товушлар хусусиятига эътибор қаратилади, туюқлар ҳисобга олинади.

Тантанаворлик ва кувонч мадҳияларга хос бўлса фожиавийлик мотам маросимларида куйланадиган марсияларга хос. Ёзма адабиётда мавжуд бўлган марсиялар халқ удум-маросимларида айтиб келинган йиғи-йўқлов ва мотам ёр-ёрларига боғланади. Йиғи-йўқловлар ётти, саккиз бўғинли мисралардан иборат бўлган, уларга қўшиладиган (вой, отам... онам каби) калималар билан ўн бўғинни ташкил этган. Мотам ёр-ёрлар эса ўн бир бўғинли бўлиб, ёр-ёр такрори қўшилиши билан ўн уч бўғинга етган, бу қолип банднинг барча мисралари учун қонуният бўлмаган. Мисол:

Хай-хай ўлан, хай ўлан, армонли қиз, ёр-ёр,
Оналари кўнглига дармонли қиз, ёр-ёр,
Оппоқ қизим кетяпти у дунёга келинчак,
Ойим қизим сочлари қаро толга ҳалинчак.

Ҳали турмуш кўрмаган балоғат ёшидаги йигит ёки қиз вафоти муносабати билан қуйланган бу қўшиқлар ижроси ҳеч қандай стандарт қонуниятга асосланмаган. Масалан, юқоридаги тўртлик мисралари туруқланиши қуйидагича:

биринчи мисра: 4-3-4-2;

иккинчи мисра: 4-3-4-2;

учунчи мисра; 4-4-4-3;

тўртинчи мисра; 4-3-4-3;

Бу стандартга айтим жараёнида амал қилинмайди. Қандай қуйлаш маросимдаги вазиятга, қуйловчининг воқеликдан таъсирланишига, ҳиссиётга, эҳтиросига, нафасининг кучи ва давомийлигига боғлиқ бўлади. Ижрочи хоҳласа, ҳар бир сўзни алоҳидалиқда ажратиб қуйлаши ҳам мумкин.

Ёзма поэзияда марсиялар ҳам ўн учдан ортиқ бўғинли мисраларда яратилмаган. Ҳамзанинг “Турсуной марсияси” ўн бир бўғинли мисралардан ташкил топган.

Бармоқ вазнида ёзилган шеърларнинг биринчи бандини кириш қисм сифатида қуйлаш анъанаси ҳам шаклланди. Бунда якка ҳофиз –солист томонидан сокин суръатда ансамблнинг бир пардада тутиб турувчи уйғунлик асосидаги жўрлигида шеърнинг биринчи банди қуйланади. Шерали Жўраевнинг “Азизим”, “Санъатим” каби қўшиқлари шу доирага кирилади.

“Азизим” А.Орипов қаламига мансуб бўлиб, уч банд, ўн бир бўғин, 6-5 туруқланишдан ташкил топган шеърдир.

Дунёни қизғанма// мендан, азизим,

Мен сенинг кўчангдан//ўтмасман зинҳор.

Менинг бу оламда // ўз айтар сўзим,

Ва ўзим сиғинар // мазорларим бор.

Бу банднинг мусикий-ритмик бўлинишининг, соддароқ айтилса сўзлар орасида паузаларни қуйидагича кўрсатиш мумкин.

Дунёни /// қизғанма// мендан/// азизим

Бу асосий ижрога кириш – бошланма ижро бўлиб, қолган мисралар туруқланиш паузасига яқин қуйланади.

Шеърнинг навбатдаги бандларининг биринчи мисралари ҳам биринчи банд биринчи мисралари каби, навбатдаги мисралари биринчи банд мисраларининг иккинчи-тўртинчи мисралари каби ижро этилади.

Шерали Жўраев томонидан ижро этилган Ғофур Ғуломнинг “Санъатим” шеъри ўн уч бўғиндан ташкил топган бўлиб, 4-4-5- тарзида туруқланган. Шеърнинг биринчи банди:

Эй асрлар// асираси// зулмат қурбони

Тарихларнинг//гардишида// ёқут маржони,

Исёнларнинг//сут эмизган//онаси – қони,

Кишилиқнинг// тенг ярими// шериги, жони,

Одамликнинг// бир бўлаги// мазмуни – жони,

Юрагимнинг//Гулсараси// бўлган санъатим.

Келтирилган бандда “И” унлиси ўттизта. Мана шу унли ўзбек тилидаги энг қисқа унли бўлиб, баъзи сўзларда унинг талаффузи сезилмай ҳам қолади. Агар бирор матн диктовка қилинса, “бир”, “келди” сўзларидаги унлини баъзилар ёзишмайди. Лекин шеъринг мисраларда, ўрни билан, чўзиқ талаффузи ҳам кузатилади: “асираси” сўзидаги биринчи “и” шу сўздаги охирги “и” га қараганда чўзиқроқ талаффуз этилади; маржон, қон, жон, қурбон, бўлак, гулсора каби сўзлар таркибидаги “и” унлилари талаффузи эса қисқа. Умуман олганда, шеъринг мисраларда келган “и” унлисининг талаффузи шеъринг ритм таъсирида бўлса ҳам, сўздан ташқаридаги алоҳидалиқдаги “и” унлиси талаффузидан жуда узоклашиб кетмайди. Бир фонеманинг вариантлари бўлиб қола беради.

Бармоқ вазни шеърлари асосида яратилган қўшиқларда ҳам ритмо-фонетик ва ритмо-мелодик оҳанглар орасида умумийлик, бўлгани каби, ўзига хосликлар ҳам бор: уларнинг ҳар иккиси ҳам товуш – овоз асосида юзага чиқади; ритмо-фонетик ритм тизма нутқ шакли, яъни шеъриятга хос; ритмо-мелодик ритм ўзида қуйлашга хос оҳангни ифодалайди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Аъзамов А. Аруз – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти, 2006.
2. Шарафиддинов Х. Шеършунослик асослари Фарғона, 2025.
3. Sharafiddinova N. O'zbek she'riyatida ritm – Farg'ona, 2024.

УДК 811.161.1-26(09)

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ РУССКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

Ф.У.Яркулова, преподаватель, Каттакурганский государственный педагогический институт, Каттакурган

Т.Т.Еникеева, студент, Каттакурганский государственный педагогический институт, Каттакурган

Annotatsiya. Maqola rus adabiy tilining turli tarixiy bosqichlarda rivojlanishining asosiy xususiyatlarini tahlil qilishga bag'ishlangan. Adabiy normaning shakllanish jarayonlari, uning funksional differentsiatsiyasi, madaniy va ijtimoiy omillarning ta'siri, shuningdek, kodifikatsiya islohotlarining roli muhokama qilinadi. Maqolada XX asr o'zgarishlariga va raqamli aloqaning zamonaviy ta'siriga alohida e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: adabiy norma, til rivojlanishi, funksional differentsiatsiya, kodifikatsiya, tarixiy dinamika, zamonaviy nutq, raqamli aloqa.

Аннотация. Статья посвящена анализу основных особенностей развития русского литературного языка на различных исторических этапах. Рассматриваются процессы формирования литературной нормы, её функциональная дифференциация, влияние культурных и социальных факторов, а также роль кодификационных реформ. Особое внимание уделено изменениям XX века и современному воздействию цифровой коммуникации.

Ключевые слова: литературная норма, развитие языка, функциональная дифференциация, кодификация, историческая динамика, современная речь, цифровая коммуникация.

Abstract. The article is devoted to the analysis of the main features of the development of the Russian literary language at various historical stages. The processes of the formation of the literary norm, its functional differentiation, the influence of cultural and social factors, as well as the role of codification reforms are discussed. Special attention is paid to the changes of the XX century and the modern impact of digital communication.

Key words: literary norm, language development, functional differentiation, codification, historical dynamics, contemporary speech, digital, communication.

Русский литературный язык представляет собой высшую, нормированную форму национального русского языка, которая служит основным средством общения в общественной, культурной, научной и образовательной сферах. Его развитие является длительным и сложным историческим процессом, тесно связанным с политическими, социальными и культурными изменениями в жизни общества. Изучение особенностей развития русского литературного языка позволяет проследить закономерности формирования языковых норм, выявить влияние различных исторических эпох на языковую систему и определить роль выдающихся деятелей культуры и литературы в становлении литературного языка. Актуальность данной темы обусловлена необходимостью глубокого понимания процессов развития русского языка в условиях глобализации, расширения межкультурных контактов и активного влияния современных информационных технологий на речевую практику. Русский литературный язык, сохраняя свои традиции и нормы, постоянно развивается, обогащается новыми словами и выражениями, адаптируясь к изменяющимся условиям общественной жизни[2].

Развитие русского литературного языка представляет собой длительный, исторически непрерывный процесс, обусловленный взаимодействием культурных, социальных и собственно языковых факторов. Необходимость изучения данного процесса определяется тем,

что литературный язык выполняет регулятивную, коммуникативную и культуросохраняющую функции, являясь основной формой существования национальной культуры. Исторические основы формирования литературной нормы – это объективный процесс длительного отбора, закрепления и кодификации лучших языковых средств, отражающий развитие общества и его культуры. Языковые стандарты формируются на базе устной речи, произведений классиков и результатов научных исследований.

Развитие литературного языка в XVIII–XIX вв. связано с процессами систематизации и нормирования языковых средств. Важнейшим вкладом М. В. Ломоносова стала теория трёх стилей, представлявшая собой попытку упорядочить книжные и разговорные элементы языка. Эта система способствовала формированию функциональной дифференциации, характерной для русского литературного языка[1].

XIX век стал периодом окончательного становления литературной нормы. Творчество классических писателей, таких как А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, И. С. Тургенев, обеспечило синтез народно-разговорной и книжной речи, что придало литературному языку гибкость, выразительность и общенациональный характер. Укрепление норм лексики, синтаксиса и орфографии обеспечило целостность литературной системы.

Трансформация литературного языка в XX веке – это переход от академической классики к экспериментам модернизма и постмодернизма. Язык отказался от строгих стилистических рамок, впитав разговорную речь, диалекты, неологизмы и профессионализмы, что сделало его более гибким, динамичным и демократичным[3].

В XX веке русский литературный язык испытывает значительные изменения, связанные с социальными, культурными и политическими процессами. Орфографическая реформа 1918 года обеспечила унификацию письменной нормы и создала основу для современного стандарта. Массовая грамотность и рост социальных коммуникаций привели к демократизации и расширению функциональных возможностей языка. Активное проникновение заимствований и терминов отражает научно-технический прогресс и развитие новых сфер общения. Функциональные стили становятся более дифференцированными и специализированными[4].

Современный русский литературный язык находится в состоянии активной трансформации. Главные векторы его развития сегодня – это демократизация, сближение с разговорной речью, интернационализация и влияние цифровых коммуникаций. Современный этап развития характеризуется влиянием цифровой среды. Электронная коммуникация, социальные сети и медиасреда формируют новые модели речевого поведения. Появляются неологизмы, интернет-лексика, гибридные формы письменной речи. Несмотря на высокую изменчивость, наблюдается активное кодификационное регулирование. Орфографические словари, грамматические справочники и академические публикации регулярно обновляются, фиксируя новые явления и определяя границы нормативного употребления. Эти механизмы обеспечивают баланс между традицией и языковой динамикой[5].

В ходе работы мы сталкиваемся с рядом вопросов, связанных с понятием литературной нормы и историей русского литературного языка. Литературная норма представляет собой исторически сложившиеся, общепринятые и обязательные правила использования языковых средств – слов, ударений, грамматических конструкций и других элементов языка. Общество признает эти правила наиболее правильными и образцовыми для определенного периода развития языка. Литературная норма обеспечивает единство языка, взаимопонимание между людьми и преемственность поколений.

Простыми словами, литературная норма – это общепринятые правила правильного употребления языка в устной и письменной речи. В научной литературе она определяется как единообразное, образцовое и общепризнанное использование языковых средств, соответствующее современному этапу развития литературного языка[6].

Основными источниками литературной нормы являются произведения русских писателей-классиков и современных авторов, язык средств массовой информации, общепринятая речевая практика, данные лингвистических исследований, а также результаты

наблюдений и опросов носителей языка. Именно на основе этих источников формируются и закрепляются языковые нормы. Современное русское литературное произношение исторически сложилось на основе московского говора, вобравшего в себя особенности как северных, так и южных русских диалектов. Процесс формирования литературного произношения начался в XVIII веке, когда Москва стала важным культурным и политическим центром русского государства[7].

История русского литературного языка представляет собой длительный процесс развития, который берет начало в древнерусской письменности и народной разговорной речи. Обычно выделяют три основных этапа его формирования: донациональный период (X–XVII вв.), период формирования русской нации и национального литературного языка (конец XVII – начало XIX вв.) и современный этап развития. Особую роль в становлении современного русского литературного языка сыграл великий русский поэт Александр Сергеевич Пушкин, которого по праву считают его основоположником.

Литературная норма выполняет важнейшую функцию в жизни языка. Она служит сохранению его целостности, определяет правильность употребления языковых средств, препятствует распаду языка на отдельные диалекты и обеспечивает связь между различными поколениями носителей языка. Языковые нормы не создаются искусственно, а формируются в результате многовековой языковой практики образованных носителей языка[2].

Следует отметить, что в обществе существуют различные виды социальных норм. К основным из них относятся обычаи, нравы, табу и законы. Они регулируют поведение людей и помогают определить, какие действия считаются приемлемыми в конкретном обществе.

Русский литературный язык развивается под воздействием широкого спектра факторов, среди которых культурные традиции, социальные процессы, кодификационные реформы и современные формы коммуникации. Анализ исторических этапов показывает, что устойчивость литературного языка обеспечивается сочетанием нормативности и способности к обновлению. Взаимодействие традиции и инноваций остаётся системообразующей закономерностью его развития.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Академическая грамматика русского языка: в 2 т. – Москва: Наука, 1980.
2. Виноградов В. В. История русского литературного языка. – Москва: Высшая школа, 1978.
3. Горшков А. И. Современный русский литературный язык. – Москва: Просвещение, 1984.
4. Зализняк А. А. Грамматический словарь русского языка. – Москва: Русский язык, 2003.
5. Крысин Л. П. Социолингвистика и современный русский язык. – Москва: Языки славянской культуры, 2003.
6. Ломоносов М. В. Российская грамматика. – СПб., 1755.
7. Розенталь Д. Э. Управление нормами русского литературного языка. – Москва: Наука, 1982.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
MINTAQAVIY BO‘LIMI
XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI

XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI
AXBOROTNOMASI

№6/5 (139)
2026 y., iyun

O‘zbekcha matn muharriri:
Ruscha matn muharriri:
Inglizcha matn muharriri:
Musahhih:
Texnik muharrir:

Ro‘zmetov Dilshod
Hasanov Shodlik
Xamrayev Nurbek, Lamers Jon
O‘rozboyev Abdulla
Shomurodov Jur‘at

“Xorazm Ma’mun akademiyasi axborotnomasi” O‘zbekiston Matbuot va axborot agentligi
Xorazm viloyat boshqarmasida ro‘yxatdan o‘tgan. Guvoxnoma № 13-023

Terishga berildi: 08.06.2026
Bosishga ruxsat etildi: 15.06.2026.
Qog‘oz bichimi: 60x84 1/8. Adadi 14.
Hajmi 13,25 b.t. Buyurtma: № 6-T

Xorazm Ma’mun akademiyasi noshirlik bo‘limi
220900, Xiva, Markaz-1
Tel/faks: (0 362) 226-20-28
E-mail: mamun-axborotnoma@academy.uz
xma_axborotnomasi@mail.ru

(+998) 97-458-28-18